

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAGY ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITYTYNYŇ
HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№2, 75-ТОМ

2022

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**№2, 75-том
2022**

ISSN 2078-8134

**ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА**

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

**№2, том 75
2022**

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№2, 75 vol
2022

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005
жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және
баспагері:

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Редакция мен баспагер
мекен жайы:

Заңды мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Шевченко к-сі, 28,
050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29,
2-қабат, 050010,

Тел. : +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz .

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт
министрлігі, Ақпарат және
мұрағат комитетінде тіркелген.
Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24
наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№2, 75-том, 2022

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, фило-
логия ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер институты бас
директорының ғылым жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

СҰЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты бас директорының
орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005
года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

**Журнал зарегистрирован
24 марта 2005 года в
Комитете информации
и архивов Министерства
культуры, информации и
спорта**

Республики Казахстан.

**Свидетельство о регистрации:
24 марта 2005 г. №5844-Ж.**

«КЕРУЕН»

№2, том 75, 2022

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович,
доктор филологических наук, член-корреспон-
дент НАН РК, генеральный директор Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы,
Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы
и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:

СУЛТАН Ертай, PhD, заместитель генераль-
ного директора Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Scientific journal

The journal has been
published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered
on March 24, 2005 in the
Committee of Information and
Archives of the Ministry of
Culture, Information and Sports
of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate: March
24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

№2, 75 vol, 2022

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of
the National Academy of Sciences of the Republic
of Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Editor-in-Chief:

SULTAN Yertay, PhD, Deputy Director General
of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art
(Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Исламжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

СҰЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НҰРҒАЛИ Қадшиа Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанатияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:
БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)
H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния) H = 1

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ) H = 1

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

СУЛТАН Ертай, PhD, заместитель генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омурбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серик Ныгметолаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гульжохан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШАРИПОВА Дилъра Сафаралиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Акклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеневна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

ЖУНДИБАЕВА Арай Канапиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания) Н = 2

КРАСОВСКАЯ Аксинья, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния) Н = 1

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США) Н = 1

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auevov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

SULTAN Yertay, Ph.D., Vice-general director of M.O.Auevov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auevov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auevov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auevov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auevov

Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auevov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapiyevna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)
H = 2

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)
H = 1

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)
H = 1

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі.....14

Әдебиеттану

Әзібаева Б.У. «Қазақтың киіз үйі» заттық коды: генезисі мен семантикасы.....	17
Керим Ш., Жеменей И. Әбу Насыр Мұбашшир ат-Таразидің «Йадгар Зандан на айней жаһан» («Түрме естелігі немесе әлем айнасы») атты мәснәуі.....	33
Орда Г.Ж. Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы дәстүр ұласуы.....	48
Хамраев Ә.Т., Шагимолдина М.О. Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиеті әзірбайжан тілінде.....	64
Кенбаева А.З., Пангереев А.Ш., Мамбетова Г.Ж. Қарақалпақтың «Ер Зийуар» эпосындағы топонимдерді зерттеу.....	72
Медеубек С. Ұлттық ойындардың әлеуметтік-психологиялық астары.....	82
Ханкей Е. «Абай жолы» роман-эпопеясының «Қайтқанда» тарауының текстологиясы (қолжазба мен жарияланымдары бойынша).....	93
Абилхамитқызы Р., Бегалиева Л.Б. Түркі әлеміндегі періштенің көркем бейнесі: кеше және бүгін.....	104
Қоштаева Г.Қ., Челик Я. Сиди Ахмедтің «Ташұкнама» дастаны түркі тілінде жазылған жәдігер.....	117
Ахметова А.М., Ахметова Г.М. Әлихан Жақсылық шығармашылығындағы адам мен әлем интерпретациясы.....	129
Кенжебекова Г.Ж., Сманов Б.Ө., Сөйлемез О. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абайдың діни бейнесі.....	143
Искакова Г.Ж., Рыспаева Д.С., Ахметова Г.С. Фольклор мәтіндерін аударудағы теориялық және практикалық мәселелер.....	151
Болатова Г.Ж., Мұхаметқали А.А. Философиялық прозадағы интермәтіннің экспрессивтік қызметі (Б.Момышұлы «След птицы в небе» романының негізінде).....	166
Татиев Е.Е., Саркулова М.Ұ., Мухамедиева А.Б., Татиева М.Е. Қазақтың «Ұмай» мифтік әңгімесіне психоталдау.....	176
Салтақова Ж.Т., Қоспазарова Ә.К. Қазақ эпостарының шежірелік сипаты.....	184
Мұрсалимова Н.М., Сманова Е.А. Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы (қолжазбалар негізінде).....	193
Оралбек А. Халық ақыны Әбдіғали Сариевтің әдеби мұрасы.....	201
Мұрсал А. Ахметолла Қалиұлының «Арда алтай» романындағы психологизм.....	209
Жолдыбай О. Ойын-сауық ойындары: эволюция және заманауи көрініс.....	220
Абилдаева Қ.Н., Абишева Н.М., Тәжібаева Ш.А. Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесін оқыту.....	231

Мәдениеттану

Жангүжинова М.Е., Ербол А.Е., Құмарғалиева Н.Р. Сахналық костюм-креативті индустрия жағдайында сценографияның тәрбиелік құралы ретінде.....	241
Жумасеитова Г.Т., Мосиенко Д.М., Поваляшко Г.Н., Саитова Г.Ю. Қазақстандық балет өзін-өзі ұлттық анықтау ізденісінің ретроспективасында.....	259
Бекмағамбетова Ж.А., Бегалинова Г.А. Шығармашылық индустрия жағдайындағы Қазақстанның қазіргі кезеңіндегі музыкалық өнер.....	272
Қамзабекұлы О., Жүсіп Д.Ә., Ахманов С.М., Рахымжанов Е.Т. Роль орындаушылардың қалыптасуындағы актер шеберлігі мен сахна тілінің маңызы.....	283
Әбікенов Ж.О., Енсейева В.Т. Пандемия жағдайының азаматтардың мәдениетіне әсері.....	294
Құрманбай Ұ.П., Ескендіров Н.Р. Қазақ театрындағы бүгінгі басқару үлгісі.....	308

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Азибаева Б.У.</i> Предметный код культуры «Казахская юрта»: генезис и семантика.....	17
<i>Керим Ш., Жеменей И.</i> Маснави ученого-богослова Абу Насир Мубашшира ат-Тарази «Ядгар Зандан иа айней джахан» (Память о тюрьме или зеркало мира).....	33
<i>Орда Г.Ж.</i> Продолжение традиций в современной казахской детской поэзии.....	48
<i>Хамраев А.Т., Шагимолдина М.О.</i> Казахская литература эпохи независимости на азербайджанском языке.....	64
<i>Кенбаева А.З. Пангереев А.Ш. Мамбетова Г.Ж.</i> Изучение топонимов в каракалпакском героическом эпосе «Ер Зийуар».....	72
<i>Медеубек С.М.</i> Социально-психологические основы национальных игр.....	82
<i>Ханкей Е.</i> Текстология главы «Возвращение» романа-эпоса «Абай жолы» (по рукописи и публикациям).....	93
<i>Абилхамитқызы Р., Бегалиева Л.Б.</i> Художественный образ ангела в тюркском мире: вчера и сегодня...104	
<i>Коштаева Г., Челик Я.</i> Эпос Сиди Ахмеда "Ташукнама", написанный на тюркском языке.....	117
<i>Ахметова А.М., Ахметова Г.М.</i> Интерпретация человека и мира в творчестве Алихана Жаксылыка..	129
<i>Кенжебекова Г.Ж., Сманов Б.У., Соylemez О.</i> Религиозный образ Абая в романе-эпосе М. Ауэзова "Путь Абая".....	143
<i>Искакова Г.Ж., Рыспаева Д.С., Ахметова Г.С.</i> Теоретические и практические проблемы перевода фольклорных текстов.....	151
<i>Болатова Г.Ж., Мұхаметқали А.А.</i> Экспрессивная функция интертекста в философской прозе (по роману «След птицы в небе» Б. Момышулы).....	166
<i>Татиев Е.Е., Саркулова М.У., Мухамедиева А.Б., Татиева М.Е.</i> Психоанализ казахского мифического рассказа «Умай».....	176
<i>Салтакова Ж.Т., Коспагарова А.К.</i> Генеологический характер казахского эпоса.....	184
<i>Мурсалимова Н.М., Сманова Е.А.</i> История сбора айтыс состязании акынов Жетысу (на основе материалов рукописей).....	193
<i>Оралбек А.</i> Литературное наследие народного поэта Абдигали Сариева.....	201
<i>Мурсал А., Танжарикова А.В.</i> Психологизм в романе Ахметолла Калнулы «Арда Алтай».....	209
<i>Жолдыбаев О.М.</i> Развлекательные игры: эволюция и современный взгляд.....	220
<i>Абилдаева К.Н., Абишева Н.М., Тажибаева Ш.А.</i> Изучение повести Эрнеста Хемингуэя «Старик и море».....	231

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

<i>Жангужинова М.Е., Ербол А.Е, Кумаргалиева Н.Р.</i> Сценический костюм – как воспитательный инструмент сценографии в условиях креативной индустрии.....	241
<i>Жумасейтова Г.Т., Мосиенко Д.М., Поваляшко Г.Н., Саитова Г.Ю.</i> Казахстанский балет в ретроспективе поиска национальной самоидентификации.....	259
<i>Бекмагамбетова Ж.А., Бегалинова Г.А.</i> Музыкальное искусство на современном этапе Казахстана в условиях креативной индустрии.....	272
<i>Камзабекулы О., Жусип Д.А., Ахманов С.М., Рахымжанов Е.Т.</i> Значение актерского мастерства и сценического языка в становлении исполнителей ролей.....	283
<i>Абикенов Ж.О., Енсеева В.Т.</i> Влияние пандемической ситуации на культуру граждан.....	294
<i>Курманбай У.П., Ескендиоров Н.Р.</i> Нынешняя модель управления в казахском театре.....	308

CONTENT

<i>Editor-in-chief's address</i>	16
--	----

LITERARY STUDIES

<i>Azibayeva B.U.</i> The subject code of the "Azakh yurt" culture: genesis and semantics.....	17
<i>Kerim Sh., Zhemenev I.</i> Masnavi of scholar-theologian Abu Nasir Mubashir at-Tarazi "Yadgar Zandan ia Aynei Jahan" (Memory of the Prison or the Mirror of the World).....	33
<i>Orda G.Zh.</i> Continuation of traditions in modern Kazakh children's poetry.....	48
<i>Khamraev A.T., Shagimoldina M.O.</i> Kazakh literature of the independence era in the azerbaijani language.....	64
<i>Kenbayeva A.Z., Pangereyev A.Sh., Mambetova G.Zh.</i> The study of place names in the karakalpak heroic epos "Yer ziyuar".....	72
<i>Medeubek S.M.</i> Socio-psychological background of national games.....	82
<i>Khankey Y.</i> Textology of the chapter "Return" of the epic novel "Abai Joli" (according to my manuscript and publication).....	93
<i>Abilkhamitkyzy R., Begaliev L.B.</i> The artistic image of an angel in the Turkic world: yesterday and today....	104
<i>Koshayeva G., Chelik Y.</i> Sidi ahmed's epic "tashuknama" written in turkic language.....	117
<i>Akhmetova A.M., Akhmetova G.M.</i> Interpretation of Man and the World in the Creativity of Alikhan Zhaksylyk.....	129
<i>Kenzhebekova G.Zh., Smanov B.O., Soylemez O.</i> The religious image of Abai in the epic novel by M. Auezov "The way of Abai".....	143
<i>Iskakova G.Zh., Ryspaeva D.S., Akhmetova G.S.</i> Theoretical and practical problems of translation of folk texts.....	151
<i>Bolatova G.Zh., Mukhametkali A.A.</i> Expressive function of intertextuality in the philosophical prose (based on the novel «Sled ptici v nebe» by B.Momyshuly).....	166
<i>Tatiev E.E., Sarkulova M.U., Mukhamedieva A.B., Tatиеva M.E.</i> Psychoanalysis of the kazakh mythical story «Umai».....	176
<i>Saltakova Zh.T., Kospagarova A.K.</i> Geneological character of the kazakh epos.....	184
<i>Mursalimova N.M., Smanova E.A.</i> History of the aitys collection by Zhetysu akyns (based on the manuscript).....	193
<i>Oralbek A.</i> The literary heritage of the folk poet Abdigali Sariyev.....	201
<i>Mursal A., Tanzharykhova A.B.</i> Psychologism in Akhmetoll Kaliula's novel "Arda Altai".....	209
<i>Zholdybaev O.M.</i> Entertainment games: evolution and modern look.....	220
<i>Abildayeva K., Abisheva N., Tazhibaeva Sh.</i> Study of Ernest Hemingway's novel "The Old Man and the Sea".....	231

CULTURAL STUDIES

<i>Zhanguzhinova M.Ye., Yerbol A.Ye., Kumargaliev N.R.</i> Stage costume - as an educational tool of scenography in the conditions of the creative industry.....	241
<i>Zhumaseitova G.T., Mosienko D.M., Povalyashko G.N., Saitova G.Y.</i> Kazakh ballet in the retrospective of the search for national identity.....	259
<i>Bekmagambetova Zh.A., Begalinova G.A.</i> Musical art at the present stage of Kazakhstan the conditions of the creative industry.....	272
<i>Khamzabekuly O., Zhusip D.A., Akhmanov S.M., Rakhymzhanov E.T.</i> The value of acting and stage language in the development of role performers.....	283
<i>Abikenov Zh.O., Yenseyeva V.T.</i> The impact of the pandemic on the culture of citizens.....	294
<i>Kurmanbay U.P., Eskendirov N.R.</i> The current management model in the kazakh theater.....	308

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Мәдениеттану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫДЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «**Керуен**».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опирается на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Культурология

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Cultural studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-01>

Азибаева Б.У.

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

ПРЕДМЕТНЫЙ КОД КУЛЬТУРЫ «КАЗАХСКАЯ ЮРТА»: ГЕНЕЗИС И СЕМАНТИКА

Аннотация. Статья посвящена анализу семантики предметного кода казахская юрта. В настоящее время вопросы содержания и семантики, функций, дефиниции термина «культурный код» – предмет научного поиска во многих отраслях гуманитарных наук. В научном дискурсе имеется значительное количество работ, авторы которых вкладывают в понятие «культурный код» разные смыслы и значения, что обусловлено полисемантической и многогранностью его. Но при этом исследователи единодушны в том, что культурный код является составной частью, смысловым ядром, матрицей культурного процесса; является сущностным компонентом национальной картины мира. Локацией функционирования и самопрезентации культурных кодов в духовной сфере являются так называемые вторичные знаковые системы (наряду с естественными языками, признанными как исходная «базовая семиотическая система», как первичная знаковая система), а именно: миф, религия, фольклор, литература, искусство – живопись, танец, архитектура, скульптура, кино, наука и др., играющие доминирующую роль в процессе генерации и трансляции социокультурных знаний, опыта и ценностей социума.

Источником и контекстом формирования культурных кодов является Универсум: 1) объекты и явления окружающей человека природно-ландшафтной среды, ближняя и дальняя Вселенная; 2) человек – чувствующий, видящий, слышащий, осязающий, мыслящий, с присущими ему высшими формами мышления и самосознания; 3) социум, т.е. сообщество индивидов и индивидуумов; 4) мир предметов и вещей, созданных человеком, т.е. реалии этнокультуры.

В системе культурных кодов важное место занимает предметный код, включающий в себя чрезвычайно широкий перечень объектов и явлений природы, а также материализованных результатов человеческой деятельности, которые, в результате семиозиса, наряду с имманентно им присущими свойствами могут быть наделены иными качествами/значениями/функциями, т.е. обретают статус знака/символа.

Автором показано, элементы внутреннего пространства юрты – шаньрак, очаг и порог, вторично включенные в поле осмысления/интерпретации, т.е. в человеческую действительность, обретают семиотический статус. В итоге предметный код юрта трансформируется в духовный код, обретает статус высокой сакральности, становится константным символом национальной картины мира.

Сделан вывод: архетип юрта сформировался на основе архаичнейшего этапа космологических представлений о многоярусной Вселенной и вертикальной оси мира, соединяющей все части ее, а также культа солнца, неба, богини Умай и культа предков.

Ключевые слова: культура, предметный код, семиозис, этнокультура, шаньрак, очаг, порог, архетип, мировоззренческие универсалии.

Введение. Первый компонент термина «культурный код», возникшего в новейшее время, восходит ко временам греко-римской античности. Слово «культура» (лат.: cultura – возделывание; позднее – воспитание, образование, развитие, почитание) впервые встречается в трактатах Марка Порция Катона Старшего (234-148 гг. до

н.э.); позднее древнеримский оратор Марк Туллий Цицерон (106-43 гг. до н.э.) употребил его в переносном значении, именовав философию «культурой ума». Спустя много веков в значении самостоятельного понятие «культура» появилось в трудах С.Пуфендорфа. Но, четкое и последовательное осознание отличий естественного, природного, изначального и рукотворного, сотворенного человеком происходит в эпоху Нового времени и это, по мнению историков культуры и науки, неразрывно связано с трудами И.Г.Гердера, И.Канта и др. Понятие «культура» формировалось исторически; оно имеет множество толкований и определений, но исходным посылом их является то, что под культурой понимается человеческая деятельность в ее самых разных проявлениях, включая все формы и способы познания и самовыражения человека. Важнейшим фактором возникновения культуры явилась способность человеческого разума (в отличие от иных живых существ) добывать, систематизировать, сохранять, целенаправленно использовать и транслировать информацию/опыт/знания. Историческим моментом стал факт осознания (подсознательного, не манифестированного) человеком потенциальных возможностей знака(символа) как носителя информации о других предметах/объектах, последующего формирования знаковых систем. Второй компонент рассматриваемого термина – понятие код (codex - лат. – книга), трактуемое как система условных обозначений/знаков/символов и определенных правил, при помощи которых осуществляется обработка, накопление, хранение и трансляция информации, – в системе гуманитарных наук является заимствованием из научно-понятийного аппарата точных наук.

В настоящее время вопросы содержания и семантики, функций, дефиниции термина «культурный код» – предмет научного поиска во многих отраслях гуманитарных наук. В научном дискурсе имеется значительное количество работ, авторы которых вкладывают в понятие «культурный код» разные смыслы и значения, что обусловлено полисемантической и многогранностью его. Но при этом исследователи единодушны в том, что культурный код является составной частью, смысловым ядром, матрицей культурного процесса; является сущностным компонентом национальной картины мира. Ученые исследуют информационно-коммуникативные и регулятивные функции культурного кода, акцентируют внимание на семиотическом характере его, выделяют когнитивный и ценностно-аксиологический аспект культурных кодов и т.д. Р.Барт пишет: «Мы называем кодами просто ассоциативные поля, сверхтекстовую организацию значений, которые навязывают представление об определенной структуре; <...>. Коды – это определенные типы *уже виденного, уже читанного, уже деланного*; код есть конкретная форма этого «уже», конституирующего всякое письмо. <...>. Это код человеческого знания <...>, культуры, как она транслируется книгой, образованием и, в более широком аспекте, всеми видами общественных связей» (Барт, 1989: 455). Ж.М.Юша под культурным кодом понимает «Совокупность (набор) устойчивых символов и знаков <...>, объединенных внутренней структурой и семантикой, обладающих определенным содержанием, проявляющихся в различных элементах народной культуры (время, предмет, пространство, пища, одежда и др.), особо значимых для определенного этноса» (Юша, 2018: 10).

Ученые классифицируют культурные коды, о многообразии и множестве которых писали Р.Барт, Ю.М.Лотман, Д.Б.Гудков, имея в виду выделение Н.И.Толстым акционального (обрядовые действия), реального (предметный) и вербального (слова и тексты на естественном языке) кодов культуры, акцентирует внимание на реальном коде: «Под чрезвычайно широким термином «реальный код культуры» понимается совокупность самых разных кодов, каждый из которых образует собственно «семантическое поле»: природно-ландшафтный (лес, море, гора, вода, песок и др.), архитектурно-домообустроительный (дверь, порог, крыша и т.д.), вещный (нож, рубаха, нитка, карман и т.д.), сюда же могут быть, вероятно, отнесены зооморфный, в какой-то степени соматический и другие коды» (Гудков, 2004: 40). В.В.Красных выделяет в качестве базовых шесть кодов культуры: соматический (телесный), пространственный, временной, предметный, биоморфный, духовный, отмечая при этом, что таких кодов «не может быть много». По мнению автора: «Коды культуры как феномен универсальны по природе своей, свойственны человеку как *homo sapiens*. Однако их проявления, удельный вес каждого из них в определенной культуре, а также метафоры, в которых они реализуются, всегда национально детерминированы и обуславливаются конкретной культурой <...>. Между кодами культуры нет и не может быть жестких границ» (Красных, 2001: 5-7).

Материалы и методы исследования. В работе используются методы аналитического рассмотрения теоретического материала, структурный анализ семантико-смыслового содержания архетипа *юрта* в рамках герменевтического и ценностно-интерпретационного подходов.

Результаты. Элементы внутреннего пространства *казахской юрты* – шанырак, очаг и порог, обладают высоким уровнем сакральности. Она детерминирована архаичнейшими представлениями предков, наделивших их структурно сложными, глубинными смыслами и значениями. Шанырак замещает символический образ Мирового Столпа, выступает в роли вертикального канала связи с верхним миром, Универсумом, божеством; очаг-огонь – домашнее святилище, земной символ солнца, центр внутреннего пространства юрты, олицетворяемое с образом солярной богини Умай; порог – граница между мирами, символ перехода в иные миры. Юрта сохранила древние пласты представлений о Вселенной, о мироздании.

Архетип *юрта* сформировался на основе архаичнейшего этапа космологических представлений о многоярусной Вселенной и вертикальной оси мира, соединяющей все части ее, а также культура солнца, неба, богини Умай, культура предков.

Архетип *казахская юрта* является примером тесной связи предметного и духовного кодов культуры.

Обсуждение. Духовная культура человечества (и каждого народа в том числе), исторически возникшая в глубине времен, формировавшаяся в течение тысячелетий, многогранная, невероятно смыслоемкая и полифункциональная, представляет собой архисложный конструкт. Априори и, как показывают наблюдения научного сообщества, она обладает ядерными константами, в которых закодированы существенные качества/свойства ее. Будучи носителями/средоточием их, ядерные константы представляют собой суть множественные культурные коды, которые функционируют в

системе феномена культуры. Они, по сути являются квинтэссенцией исторического опыта, знаний, идеалов, ценностей, мировоззренческих и эстетических представлений этноса. Они обладают имманентным феноменальным смысловым и ценностным потенциалом. Культура (материальная, духовная, социальная) в совокупности своих параметров и сущностных характеристик представляет собой культурный код этноса.

Итак, «культурный код» – это условное наименование системы выработанных этносом в процессе исторического развития концептов/универсалий/стереотипов и установок, а также социокультурных реально-предметных ценностей и образов, имеющих глубинное семантико-смысловое и символическое содержание. Культурные коды формируются на основе универсальных архетипов, мифологических представлений и национальных образов, этнотрадиций, ментальных установок, мировоззренческих и иных духовных ценностей, исторической памяти, исторического опыта социума. Они моделируют все сферы бытия человека и социума. Они являются квинтэссенцией, символами данной культуры, смысловыми матрицами ее, узнаваемыми представителями данного сообщества и исследователями ее. Культурные коды в совокупности создают национально детерминированную картину мира этноса.

Локацией функционирования и самопрезентации культурных кодов в духовной сфере являются так называемые вторичные знаковые системы (наряду с естественными языками, признанными как исходная «базовая семиотическая система», как первичная знаковая система), а именно: миф, религия, фольклор, литература, искусство – живопись, танец, архитектура, скульптура, кино и т.д., наука и др., играющие доминирующую роль в процессе генерации и трансляции социокультурных знаний, опыта и ценностей социума.

Источником и контекстом формирования культурных кодов является Универсум: 1) объекты и явления окружающей человека природно-ландшафтной среды, ближняя и дальняя Вселенная; 2) человек – чувствующий, видящий, слышащий, осязающий, мыслящий, с присущими ему высшими формами мышления и самосознания; 3) социум, т.е. сообщество индивидов и индивидуумов; 4) мир предметов и вещей, созданных человеком, т.е. реалии этнокультуры.

В культурном пространстве важное место занимает предметный код культуры (реальный код, предметно-вещный код), который включает в себя чрезвычайно широкий перечень объектов, явлений природы и материализованных результатов человеческой деятельности, которые, наряду с имманентно им присущими свойствами могут быть наделены иными качествами, а также помимо выполнения своих прямых функций, могут нести еще и функцию знаковую, т.е. способны нести некие добавочные значения.

Окружающий нас мир чудесен, детерминирован, многогранен, многозначен и чрезвычайно содержателен. Но любая реальность предметно-вещного мира является только тем, что она собой представляет. Человек осмысливает мир и в процессе познания/освоения его придает реалиям окружающего мира, а также и артефактам человеческий смысл, при этом, как правило, наделяет эти реалии субстанционально им не присущими смыслами и значениями. [Процесс осмысления реалий действи-

тельности, придание объектам статуса знаков получил в науке название семиозиса (Пирс)]. «Вещь, рассмотренная изолированно, тождественна сама себе, но будучи включенной в человеческую действительность, она вариативна и, как правило, предстает в ракурсе той или иной интерпретации, образуя тем самым некий символ <...>. Одна и та же вещь требует или предполагает бесконечное количество своих разнообразных интерпретаций, причем никакой интерпретативный подход не может исчерпать вещь целиком <...>. Ясно, прежде всего, что всякая интерпретация есть обязательно символ» (Лосев, 1994: 350). Иными словами в результате семиозиса образ объекта реального мира, как природного, так и рукотворного, т.е. «Сенсорный образ (согласно И.П.Павлову, единица первой сигнальной системы) обретает черты знака (единицы второй сигнальной системы), когда, по Ю.М.Лотману, «делается не равен себе» <...>, или, по А.Ф.Лосеву, «переходит в область инобытия» <...>, т.е. означает не то, чем он сам является»(Савицкий, 2016: 56). В результате реалии Вселенной и этномира превращаются в образы. Образность объекта обуславливает его символический характер. Иными словами, объекты/реалии окружающей природы, Вселенной в целом и этномира обретают в сознании социума новые смыслы, новые значения и в итоге становятся символами других предметов, явлений, понятий. «Символ выходит за первичные тематические рамки и, по А.Ф.Лосеву, репрезентирует любые области инобытия. Системы символов – это и есть культурные коды» (Савицкий, 2016: 58). Иными словами человек познает, осмысливает, категоризирует, стереотипизирует и концептуализирует действительность, в процессе чего создает культурные коды, культуру. Рассмотрим предметный код *казахская юрта*. Любой тип жилища имеет многовековую историю возникновения и совершенствования. Археологи отмечают, что простейшие жилища из ветвей наблюдаются уже в эпоху нижнего палеолита. Относительно истоков современной казахской юрты ученые полагают, что она возникла в глубокой древности и прототипом ее явились легкие, круглые жилища андроновцев, открытые в ходе раскопок андроновских поселений (XII – IX вв. до н.э.). Возможно, постройки с конической, овальной, круглой кровлей были начальной формой человеческого жилища. Они были характерны для «начальной стадии домостроения» древнейших культур Ближнего Востока. По итогам изучения истории развития жилой архитектуры Азербайджана с древнейших времен до XIX в. А.Т.Салимова заключает: «Можно говорить о едином эволюционном процессе жилища: развитии от круглопланового до прямоугольного. <...>» (Салимова, 2020: 384). Возможно, принцип круглопланового строения с центральным столбом и очагом в центре, нашел свою законченную и абсолютно совершенную реализацию в экологичной, удобной и приспособленной для сугубо кочевого быта казахской юрте, которая, «является высшим типом, которого достигло развитие переносного жилища вообще» (Б.А.Куфтин).

Устройство жилища олицетворяло освоение пространства. При выборе места для жилища древние руководствовались понятиями свое/чужое, освоенное/неосвоенное. Данная оппозиция составляет основу выработанной древним сообществом универсальной классификации, ставшей ориентиром в процессе познания семантики мира, важнейшим принципом архаического сознания, мироустройства древних.

Было очень важно, чтобы искомым локус не был объектом притязаний других, т.е. был безопасен для своего рода/племени. Незанятая, т.е. ничейная территория представляется человеку неизвестным, непонятным, очень часто враждебным объектом, который он на подсознательном уровне уподобляет хаосу. Жилище – это освоенное пространство. Осваивая и обустривая «свою» территорию, человек упорядочивает пространство, «символически трансформирует ее в Космос». Ибо, по образному определению М.Элиаде: «Жилище – это не предмет, не «машина для жилья», оно – Вселенная, которую человек создает, имитируя примерное Творение богов, т.е. космогонии. <...>. Жилище всегда освящено в силу того, что оно представляет собой *imago mundi* [лат.: картина, образ мира – А.Б.], а мир есть божественное творение» (Элиаде, 1994: 40, 43).

Юрта в казахской культуре – один из древнейших, семантически насыщенных архетипов. По вертикали основные части юрты – это: кереге (решетчатые складные части), уыки (жерди, составляющие купол юрты), шанырак (верхний круг, сферическое навершие юрты, т.е. купол). Архитектоника юрты, как отмечалось неоднократно, моделирует мифопоэтическую вертикальную трехчастную структуру Вселенной; верх юрты – небесный купол, окружность ее – горизонт. Физически юрта, как и любое человеческое жилище*, представляет собой самостоятельное замкнутое пространство, отграниченное от внешнего мира и контролируемое человеком; она противопоставляет неизвестности и хаосу чуждого пространства, является средством защиты человека от злых духов и реальных врагов. Архетип юрты отражает весьма сложные отношения в системе мир – человек, актуализирует разные уровни в общей картине мира наших предков, а именно: 1) верхний мир (мир Тенгри), 2) мир земной (мир человека) и 3) мир нижний (мир усопших, мир смерти). Сакральность юрты начинается с шанырака, через который солнечные лучи проникают вовнутрь, ветер освежает, а дым из очага уходит наружу. Но не только это. По древним представлениям шанырак – канал связи человека с верхним миром, небом, божеством; именно через шанырак можно было попасть в верхний мир. Древние мыслили Вселенную как целостную, но многоступенчатую структуру. Всеобщая и универсальная концепция многоярусной Вселенной, принадлежащая древнейшим пластам космологических воззрений, в мифопоэтической картине мира казахского народа отражена очень четко. Наши предки представляли верхний мир в виде небесного купола «Вечное Синее Небо (Көк, Көк мәңгі Тәңірі)», которое было благосклонно к людям, и полагали, что жизнь там подобна жизни на земле. Средний мир – мир человека. Нижний мир – обиталище усопших. По Ч.Ч.Валиханову: «На небе есть жители – люди. Они опоясываются под горлом; мы живем в середине на земле и носим пояс на середине тела, люди же под-земные, у которых также свое солнце, луна и звезды, носят пояс на ногах. Между небесными казахами есть очень богатая старуха (образ жизни небесных жителей – казахский, иначе и быть не могло, так как эти элементы суть плод казахской фантазии)» (Валиханов, 2013:84).

* О казахской юрте писали – А.Маргулан, А.Т.Толлеубаев, Х.Аргынбаев, Н.Шаханова, М.Каракузова, Ж.Хасанов, Б.Ибраев, З.Наурызбаева, А.К.Бисенбаев, М.К.Егизбаева, М.С.Муканов, Б.А.Куфтин, С.Кондыбай и др. ученые.

Согласно архаическим представлениям все части Вселенной соединяются центральной осью, которая проходит через некое «отверстие», через «дыру»; именно здесь в далеком прошлом боги спускались на землю, а мертвые – в подземный мир; здесь же дух камлающего шамана мог подниматься в верхние миры в поисках души заболевшего человека. Ось, по которой можно было подняться в Небо, вернуться на Землю, спуститься в Преисподнюю, представлялась в виде столпа, горы, храма, дерева, лестницы, колонны, трона, креста, цепи, железного кола и т.д. При этом Ось Мира (и символы ее) служила не только средством перехода в иные миры, но также являлась опорой мироздания (Элиаде, 2008: 7-17). Г.Н. Потанин, анализируя тюрко-монгольские, в том числе и казахские мифы, приуроченные к Полярной звезде отмечает, что Полярная звезда «Могла представляться древнему человеку в виде колонны, поддерживающей свод храма или дворца <...>, наконец, в виде мирового дерева, с устойчивостью которого также могла связываться прочность мирового порядка» (Потанин, 1901: 7-8, 28-30). На это же указывает Ч.Ч.Валиханов: «Полярная звезда – Темир қазық, по ней ориентируются казахские путешественники во время ночи. Название железный кол, вероятно, дано вследствие видимой недвижимости, поэтому две звезды, близкие к ней и имеющие около нее движение, которое похоже на ход лошадей, привязанных на веревке к колу, называются «двумя белыми лошадьми» (Валиханов, 2013: 82). Эта космология нашла полное отражение в микромире людей. Ось Мира олицетворялась народами разных континентов и культур либо столбами, подпирающими жилище, либо отдельными сваями, которые назывались «Мировыми Столпами». Но все же Ось Мира, Центр Мира многие народы олицетворяют, прежде всего, со столбами, подпирающими жилище. «Самые древние алтари имели отверстие в крыше («Глаз купола»), символизировавшие разрыв уровней, сообщение с высшим миром» (Элиаде, 1994: 43). Жилища древних имели центральный столб, ассоциируемый с космической опорой, с Древом Мироздания, соединяющим Землю с Небом, т.е. «В самой структуре жилища обнаруживается космическая символика <...>. Та же космическая символика сохранилась у народов Центральной Азии, где мифически-ритуальную функцию столба выполняет верхнее отверстие для вывода дыма от очага [шанырақ – А.Б.]. Равно как и столб (=Axis mundi) [лат.: ось (стержень) мира – А.Б.], дерево с обрубленными ветвями [бақан – А.Б.], верхушка которого выходит наружу через верхнее отверстие юрты (символ Космического дерева) расценивается как лестница, ведущая на небо: шаманы вскарабкиваются на него во время своих небесных путешествий. Они взлетают на небо именно через верхнее отверстие юрты» (Элиаде, 1994: 40, 41). Таким образом, верхнее отверстие в различных формах жилищ имело четко выраженное ритуальное назначение. В традиционной культуре казахского народа мифически-религиозная функция столба, соединяющего землю с небом перешла к шаныраку. В историческое время была утеряна/забыта идея вознесения на небо через шанырақ (дерево, столб, гору и др.), который символически соединяет землю и небо. Но еще в недавнем прошлом (XIX в.– начало XX в.) в народе была вера в то, что шаман в поисках души заболевшего человека, через шанырақ поднимается в небо и облетает верхний мир.

Глубинная семантика шанырака не ограничивается функцией канала связи со Вселенной. Форма и геометрия шанырака, и составляющие его элементы многознач-

ны. Композиционно шанырак представляет собой круг, внутри которого находятся распорные рейки (кулдіреуші), расположенные внутри шанырака перпендикулярно друг к другу, т.е. они образуют крест. Крест внутри круга. Рейки, особым способом изготовленные из ивовых или березовых веток, не горизонтальны, они несколько возвышаются над кругом, в результате чего круг обретает форму полусферы, форму купола.

Круг – один из наиболее распространенных элементов мифопоэтической и религиозной систем народов мира, «Чаще всего выражающий идею единства, бесконечности и законченности, высшего совершенства. <...>. Во многих традициях космос (/k/kosmos.html) представляется именно как шар (графически Круг) <...>. Все эти представления мотивируют не только типологически частый образ космоса в виде Круга (или шара), но и метонимический образ основного божества в той же форме. Естественно, что в качестве такого божества чаще всего выступает солнце, символизируемое Кругом <...>» (Топоров, Мейлах, 1992: 560-561).

«Крест подчеркивает идею центра и основных направлений, ведущих от центра (изнутри вовне) <...>. В посленеолитическую эпоху крест становится почти универсальным символом единства жизни и смерти <...>. «Крест часто выступает как модель человека или антропоморфного божества <...>. Вместе с тем крест моделирует духовный аспект: восхождение духа, устремление к богу, к вечности <...>. Крест нередко соотносится с фаллосом. Вместе с тем крест соотнесен и с образом мучения и смерти <...>. С классом креста связана и свастика» (Топоров, 2008: 555-557). Диапазон смыслов, передаваемых образом креста, сакрализация которого восходит к древнейшим представлениям эпохи неолита, ценностей, олицетворяемых им, расширялся и обогащался в течение многих столетий. Этот процесс не ограничен во времени и рамками той или иной культуры. Следовательно, знаковая роль креста может быть объективно интерпретирована только в контексте. Но при всех последующих, порой неожиданных интерпретациях, его знаковая функция центра мира и модератора пространства остается неизменной и фундаментальной.

Шанырак структурно и фигурально представляет крест в круге. Круг шанырака – знак Вселенной, Солнца; крест в круге его символизирует локус расположения юрты, «моделирует пространство, наполненное мифопоэтическими и религиозными образами и ассоциациями», т.е. центр Мира. Центр Мира всегда там, где жилище кочевника. Вышесказанное стало основой высокого уровня сакрализации шанырака. По традиционным представлениям шанырак – символ семьи, символ продолжения рода. Он передавался от отца к сыну, из поколения к поколению. Если умирал последний представитель рода, на его могиле оставляли шанырак. Одно из самых искренних и значимых пожеланий – «Пусть будет высок и крепок твой шанырак!» (Шаңырағын биік болсын, мықты болсын!).

Шанырак поддерживается баканом, длинным шестом, часто украшенном резьбой. Бакан выполняет символическую роль мирового столпа/мирового дерева, поддерживающего мироздание, по которому древние поднимались на небо. Но в казахской культуре, как было отмечено выше, роль бакана перешла к шаныраку. Точка соприкосновения бакана с землей, служила ориентиром для обустройства очага круглой,

подобной кругу солнца, конфигурации, который, также как и шанырак, обладал высокой степенью сакральности. Очаг обустроивался в центре жилища. Он символизировал центр внутреннего пространства юрты. Очаг – центр притяжения, знаковый смысл бытия жилища. Фактически и символически очаг-огонь был основанием шанырака, представляющего вертикальный канал связи с пространством неба, Вселенной, божества. По всей видимости изначально огонь-очаг возжигался древними в пещере либо на открытой территории. Возжигание огня было актом сопричастности к творению, актом освящения обустраиваемой территории, олицетворением связи с небом, космосом и солнцем, частицей которого воспринимался земной очаг-огонь. Наряду с утилитарной функцией (защита от диких животных, источник тепла, приготовление пищи), а возможно в первую очередь, огонь-очаг был святилищем, организующим центром освоенного пространства. При переносе очага-огня в шатер либо шалаш именно для выхода дыма в верхней части жилища было устроено светодымовое отверстие, куда направлялись язычки пламени и дым. Все древние жилища были обустроены таким образом. Также для них было характерно наличие центрального столба, поддерживающего кровлю. Безусловно, такое строение выполняло одновременно жилую и ритуальную функции.

Еще во второй половине XIX в. у нас сохранялись древние формы почитания огня. Наши предки ежедневно убеждаясь в роли и значимости огня в житейской практике, осознавали сакральное значение огня, который, по мнению их, представляет собой искринку солнца, т.е. имеет божественное происхождение. И потому именовали огонь «эулие» (святой)» (Ч.Ч.Уалиханов), подчеркивая мистическую, иррациональную составляющую его сущности, сакральность, божественное происхождение, священность его для землян. По Уалиханову: 1) В прошлом «Огонь был покровителем жилищ, домашним святилищем». Поэтому невеста при вступлении в новое семейство должна была поклониться огню/очагу в доме свекра, принеся в жертву огню ложку масла. При рождении ребенка также огню приносят жертву. Если в доме был покойник, обязательно зажигали свечи. 2) «Огонь имеет качество очистительное. Очищают, проводя между двух огней. Обряд очищения называется *аласта*... Человек, дающий публичную клятву, должен также очищаться огнем...». 3) Огнем лечили: «Многие болезни считались гневом огня, и потому очень многие болезни лечились огнем». 4) Казахи «Почитая огонь, боялись гнева огня, потому клялись гневом огня» (Уалиханов, 2013: 67, 79-80]. И сейчас в аулах нередко при рождении ребенка разводят яркий огонь, с факелом обходят жилище, огнем очищают колыбель младенца. В прошлом веке при перекочевке с зимовки на летние пастбища разводили два костра, между которыми проходили скот и люди для очищения от злых духов.

К огню обращались со словами Мать Огня (От Ана) и Мать Умай (Умай Ана), т.е., налицо олицетворение огня, одного из «древнейших культов первобытности» в образе женского божества Умай, о чем писал еще Ч.Ч. Уалиханов, подробно описавший вышеупомянутый обряд поклонения огню, совершаемый новобрачной при вступлении в новое семейство, т.е. в дом мужа, когда ее вводят в юрту свекра: «В дверях она делает обычное коленопреклонение, потом садят ее около очага на выделанную телячью кожу, чтобы она, невеста, была мягка, как шкура, затем льют в огонь жир, и

она падает несколько раз ниц, приговаривая: от ана, май (Умай)-ана (мать-огонь, мать Умай), награди меня милостью» (Валиханов, 2013: 80).

В казахской традиционной культуре Умай считается покровительницей домашнего очага, рожениц, охранительницей детей. В сказках и мифах, легендах и преданиях раскрываются и другие грани богини Умай, а в этнографических зарисовках сохранены обычаи и обряды, связанные с ней. В одном из мифов повествуется о том, что среди небесных Тенгри имеются и Тенгри-женщины. Самая могущественная из них – Умай, хозяйка всего, что растет на земле. Из дошедших нарративов явствует: Умай спускается с небосклона, местом ее обитания является верхний, небесный мир, т.е. светловолосой Умай присущи черты солярного божества. Она имеет две ипостаси: предстает в антропоморфном облике и в виде птицы, т.е. налицо мотив соединения образа Умай с птицей Кумай, которая в духовной культуре народов Средней Азии имеет, как известно, очень древние истоки; Умай – богиня плодородия и хозяйка огня; Умай – прародительница, попечительница и охранительница жизни младенцев и взрослых, т.е. жизни в целом. Умай – Тенгри, божество (Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.78. Қазақ мифтері. – Астана, 2011). По заключению Н.А.Алексеева «Древнетюркский культ богини Умай является трансформацией культа богини-матери Аи, существовавшей у саков Алтая и Средней Азии. Древние южные предки якутов, <...>, верили в матерей – созидательниц жизни и называли их Айы. Впоследствии с переходом главных функций богини матери в руки мужских божеств, значение слова аи было утрачено» (Алексеев, 2008). Не случайно метафора огня присутствует в составе лексемы отбасы, отағасы (хозяин огня, глава семьи), а также выступает в значении семья в составе устойчивых выражений – «оты өшті», «отын жағу», «оты басқаның мұны басқа» и т.д. И сегодня выполняются заветы старших: в огонь нельзя плевать, нельзя проходить через огонь, даже наступать на то место, где когда-то был разведен огонь, нельзя тушить огонь водой, также нельзя дуть на огонь, чтобы погасить его, огонь надо чем-то придавить, иначе, по поверьям, дух огня уходит из юрты и т.д.

Наряду с шаныраком и очагом особо почиталась дверь, а также составляющие ее компоненты – дверные косяки и, особенно, порог двери. Дверь в целом выполняет функцию визуальной и сакральной связи с окружающим миром, обеспечивает вход/выход, в то же время замкнутость и целостность дома, укрытие от внешнего мира, который часто был враждебен, т.е. безопасность находящихся внутри. Из всех составных частей двери наибольшим сакральным статусом обладает порог как концентрированное выражение границы домашнего пространства. Порог – символическая граница между домом и внешним миром, а также между миром живых (срединный мир) и миром мертвых (нижний мир). О высокой степени сакральности порога у тюрко-монгольских народов, отмеченной в средние века В.Рубруком и П.Карпини, пишет Н.И.Веселовский: «Порог юрты имеет особенное мистическое значение: ступать на порог юрты не дозволялось никому ни в каком случае, даже нечаянно, например за нарушение неприкосновенности порога ханского шатра полагалась смертная казнь» (Веселовский, 1912: 27). Происхождение данных поверий восходит, как показано учеными (Л.Леви-Брюль, Л.Я.Штернберг, В.Я.Пропп, Д.Фрэнгер, Э.Тейлор, Ф.Боас, К. Фон ден Штейнен, Н.Харузин и др.), к архаическим обычаям древних

людей, практиковавших захоронение умерших в жилище, в частности, под очагом, под порогом, у входа под порогом, позднее за пределами жилища, но вблизи него. Обычай захоронения умерших внутри жилища имеет разные причины, в том числе: в далеком прошлом не различали между живыми и мертвыми, полагали, что человек не умирает, а потому хоронили в доме и этим выражалась неразрывность связи умерших и живых; в некоторых культурах основу обычая составляла вера живых в то, что души умерших членов семьи защищают жилище и помогают живым; территория за пределами жилища считалась населенной злыми силами, и близкие умершего не хотели отдавать тело близкого родича на растерзание враждебным силам и т.д. В любом случае, погребая близких людей в пределах жилища, живые оставляли его в пределах «своего», т.е. освоенного пространства, в пределах защищенного круга. Особое распространение имел, видимо, обычай захоронения покойника, а позже праха кремированного усопшего под порогом, т.к. в глубокой древности существовал обычай хоронить покойников под порогом жилища. Так возникло поверье: через порог нельзя ни прощаться, ни здороваться: можно разгневать духов умерших (Энциклопедия обрядов и обычаев. Москва, 1996; Энциклопедия суеверий. Москва, 1995; Славянская мифология. Энциклопедический словарь.– Москва, 1995). Сакральность порога, под которым были захоронены останки предков, равно как и самые строгие табу, связанные с этим обычаем, не подвергались сомнению. Пережитки указанного обычая у некоторых народов сохранялись вплоть до XIX в.

Таким образом по архаическим верованиям порог является границей: 1) между домом и внешним миром, 2) между средним (мир людей) и нижним (мир усопших) миром; 3) это место упокоения предков, душ усопших; будучи границей между мирами порог является в то же время символом и средством перехода из одного мира в другой. Символические функции порога детерминируют сакральность его. Иными словами, семантика запрета не наступать на порог (Табалдырықты баспа!), не подпирать дверные косяки (Босағаны керме!) уходит в глубокую древность.

Юрта представляет собой одну из важнейших реалий предметно/вещного мира казахского уклада жизни, олицетворявшей целостный мир кочевника. Она символизировала модель и центр Мира, ибо человеческое жилище представляет космос, которому человек придает свойства центра Мира, юрта – это *imago mundi*, поэтому она символически располагается в «Центре Мироздания», ибо *«всякое человеческое жилище проецируется в Центр Мира»* (Элиаде, 1994: 37). Юрта соединяла человека с миром верхним, была для него крепкой, защищающей от враждебных сил, крепостью. В стенах ее проходила повседневная жизнь наших предков, живших в гармонии с природой: здесь человек приходил в этот мир, здесь рос, мужал, создавал семью, отсюда отправлялся в близкие и дальние путешествия и походы, сюда же возвращался, отсюда же уходил в мир иной. Именно в юрте исполнялись все обряды и ритуалы, сопровождавшие человека от рождения до самой смерти и юрта была свидетелем всех таинств.

Константа традиционно казахского уклада жизни – юрта была предметом особого почитания, которое выразилось в определенных ограничениях и табу. Например, в юрту нельзя было входить с камчой в руках, а также с недоеденной пищей во рту;

всадники на коне подъезжали с задней стороны юрты, при этом обязательно должны были громко сообщить о своем прибытии и только по приглашению хозяев, которые выйдя из юрты брали коня/коней под уздцы, могли войти в жилище; при поднятии шанырака (в процессе сборки юрты) должна была сохраняться торжественная тишина и др.

Заключение. Мы рассмотрели три конструктивных элемента внутреннего пространства казахской юрты – шанырак, очаг и порог, обладающие высоким уровнем сакральности. Сакральность их детерминирована, как было показано выше, архаическими представлениями предков, наделивших их структурно сложными, глубинными смыслами и значениями. Шанырак замещает символический образ Мирового Столпа, выступает в роли вертикального канала связи с верхним миром, Универсумом, божеством; очаг-огонь – домашнее святилище, центр внутреннего пространства юрты, олицетворяемое с образом солярной богини Умай; порог – граница между мирами, символ перехода в иные миры. Семантически насыщенное внутреннее пространство юрты является точкой сопряжения древнейшей космологии, архаического мировидения, традиционных представлений.

Итак, наши далекие предки создали мифопоэтическую картину/образ мира, в которой юрта занимает семантически важное место. Юрта – архетип мироздания казахской культуры. Она вместила в себя комплекс архаических представлений народа, в том числе: представления о своем/чужом, внутреннем/внешнем, о трехчастном строении Вселенной, о возможности подняться на небо и общаться с богами, о культе неба, солнца и предков, о жизни и смерти, сущности человеческого бытия, о сакральном и профанном и т.д., а также память о древнейших обычаях и бережное отношение к ним. То есть жилище, предназначенное для защиты от диких зверей и непогоды, было наделено глубокими семантическими смыслами, которые в совокупности обусловили человеческий, социокультурный смысл и значимость его. Элементы внутреннего пространства юрты – шанырак, очаг и порог, вторично включенные в поле осмысления/интерпретации, т.е. в человеческую действительность, обрели семиотический статус. В итоге предметный код юрта перешел в разряд духовного кода. Юрта – реалья/предмет этнокультуры – обрела статус сакрального культурного объекта, фундаментального духовного кода казахской культуры, стала символом духовных ценностей народа, константным символом, составным элементом национальной картины мира.

Архетип *юрта* сформировался на основе архаичнейшего этапа космологических представлений о многоярусной Вселенной и вертикальной оси мира, соединяющей все части ее, а также культа солнца, неба, богини Умай, культа предков.

Надо подчеркнуть, архетип казахская юрта является примером тесной связи предметного и духовного кодов культуры.

Ценность проведенного исследования обусловлена осознанием мифологии как первотекста, моделирующего многие параметры художественной культуры современности.

Статья подготовлена в рамках гранта AP08857440 «Художественная культура в рамках духовной модернизации»

Әзібаева Б.У.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

«Қазақтың киіз үйі» заттық коды: генезисі мен семантикасы

Аңдатпа. Мақала қазақ киіз үйі заттық кодының генезисі мен семантикасын талдауға арналған. Қазіргі уақытта «мәдени код» терминінің мазмұны мен семантикасы, функциялары, анықтамалары гуманитарлық ғылымдардың көптеген салаларында ғылыми ізденістердің тақырыбы болып табылады. Ғылыми дискурста полисемантизм мен көпқырлылығына байланысты «мәдени код» ұғымының мән-мағынасы түрліше қарастырылады. Соған қарамастан зерттеушілер мәдени код мәдени процесінің ажырамас бөлігі, семантикалық өзегі, матрицасы, әрі ол әлемнің бейнесі туралы ұлттық түсініктің маңызды құрамдас бөлігі деген ортақ ұйғарымға тоқтайды. Мәдени кодтардың қызметі мен рөлі екінші реттік белгілер деп аталатын (ілгергі «негізгі семиотикалық жүйе»), бастапқы белгілер жүйесі ретінде танылған табиғи тілдермен қатар), әлеуметтік-мәдени білімді, қоғамның тәжірибесі мен құндылықтарын қалыптастыру және тарату процесінде басым рөл атқаратын, атап айтқанда: миф, дін, фольклор, әдебиет, өнер-кескіндеме, би, сәулет, мүсін, кино, ғылым салаларында көрініс табады. Мәдени кодтарды қалыптастырудың қайнар көзі мен контексті Универсум болып табылады, бұл дегеніміз: 1) адамды қоршаған табиғи-ландшафтық ортаның объектілері мен құбылыстары, жақын және алыс ғалам; 2) адам – сезетін, көретін, еститін, өзіне тән ойлау мен өзін-өзі танудың жоғары формасына ие жаратылыс; 3) қоғам, яғни индивидтер мен индивидуумдар қауымдастығы; 4) адам қолымен жасалған заттар мен дүниелер әлемі, яғни этномәдениеттің шынайы көрінісі.

Мәдени кодтар жүйесінде заттық код маңызды орын алады, бұған табиғат объектілері мен құбылыстарының сан қилы түрлері, сондай-ақ адамның іс-әрекетінің материалдандырылған нәтижелері кіреді; олар семиозис нәтижесінде өздеріне тән қасиеттермен қатар басқа да қасиеттерге/мәндерге/функцияларға ие болуы мүмкін, яғни белгі/символ мәртебесіне көтеріледі. Автор киіз үйдің ішкі кеңістігінің элементтері – шаңырақ, ошақ пен табалдырық адам дүниетанымында қосарлы интерпретацияға ұшырап, семиотикалық мәртебеге ие болғанын көрсетеді. Нәтижесінде *киіз үй* заттық кодтан рухани кодқа айналып, қасиетті, киелі мәртебеге ие болады, әлемнің ұлттық бейнесінің тұрақты символына айналады. Қорыта айтқанда: *киіз үй* архетипі көп деңгейлі Ғалам мен оның барлық бөліктерінің біріктіріп тұратын әлемнің тік осі туралы космологиялық ұғымдардың ең бастапқы архаикалық көзқарастары мен Күн, Аспан, Ұмай ана және бабалар культі негізінде қалыптасты.

Кілт сөздер. Мәдениет, заттық код, әлемнің бейнесі туралы ұлттық түсінік, семиозис, этномәдениет, шаңырақ, ошақ, табалдырық, архетип, дүниетанымдық әмбебаптар.

Azibayeva B.U.

M.O. Auevov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

The subject code of the “Azakh yurt” culture: genesis and semantics

Abstract. The article includes the analysis of the semantics of the subject code *Kazakh yurt*. At present, the issues of content and semantics, functions, definitions of the term «cultural code» are the subject of scientific research in many branches of the humanities. In the scientific discourse there is a significant number of works, the authors of which put different ideas and meanings in the concept of «cultural code», which is due to its polysemantic and versatility features. But at the same time, the researchers are unanimous that cultural code is an integral part, semantic core, matrix of the cultural process; is an essential component of the national picture of the world. The location of functioning and self-presentation of cultural codes in the spiritual sphere are the so-called secondary sign systems (along with natural languages, recognized as the original «basic semiotic

system», as primary sign system), namely: myth, religion, folklore, literature, art - painting, dance, architecture, sculpture, cinema, science, etc., which play a dominant role in the process of generation and transmission of socio-cultural knowledge, experience and values of society.

The source and context for the formation of cultural codes is the Universe: 1) objects and phenomena of the natural landscape environment surrounding a person, the near and far Universe; 2) a person – who is feeling, seeing, hearing, tactile, thinking, with his inherent higher forms of thinking and self-consciousness; 3) society, i.e. a community of individuals and individualities; 4) the world of objects and things created by human, i.e. realities of ethnic culture.

In the system of cultural codes, an important place is occupied by the subject code, which includes an extremely wide list of objects and phenomena of nature, as well as the materialized results of human activity, which, as a result of semiosis, along with their immanently inherent properties, can be attributed with other qualities/ meanings / functions, i.e. acquire the status of a sign/symbol.

It is concluded that the *yurt* archetype was formed on the basis of the most archaic stage of cosmological ideas about the multi-tiered Universe and vertical axis of the world connecting all its parts, as well as the cult of the sun, sky, the goddess Umai, the cult of ancestors, etc.

Keywords. Culture, subject code, national image of the world, semiosis, ethnoculture, shanyrak, hearth, threshold, archetype, philosophical universals.

Информация об авторе:

Азибаева Бакытжан Уалиевна – главный научный сотрудник Института литературы и искусств имени М.О.Ауэзова, доктор филологических наук, профессор. e-mail: *archaica_kz@mail.ru*, ORCID: 0000-0002-4803-458X

Литература:

Алексеев Н.А. Этнография и фольклор народов Сибири. – Новосибирск, 2008 // Цит. по статье: Лена В.Федорова. К вопросу идентичности концептов «язычества» у славян, тенгрианства тюрков и монголов. – *Concorde*, 2016. – №1 // <https://cyberleninka.ru/article/n/k-vop-rosu-identichnosti-kontseptov-yazychestva-slavyan-tengrianstva-tyurkov-i-mongolov>

Барт Р. Текстовый анализ одной новеллы Эдгара По // Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Перевод с французского. Составление, общая редакция и вступительная статья Г.К.Косикова. – Москва: Прогресс, 1989. – С.424-462. – ББК 83+81 4603000000-100.

Валиханов Ч.Ч. Труды по фольклору // Классические исследования. Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин. Труды по фольклору. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т.12. – С.46-136. – ISBN 978-601-7414-34-4(т.12); ISBN 978-601-7414-00-9.

Веселовский Н.И. Пережитки некоторых татарских обычаев у русских // Живая старина. Год XXI. 1912. Вып.1 – С.-Петербургъ. Типография Императорской Академіи наукъ. Вас. Остр., 9 лин., № 12. – С.27-36.

Гудков Д.Б. Единицы кодов культуры: проблемы семантики // Язык, сознание, коммуникация: Сб. Статей. – Москва: МАКС Пресс, 2004. – Вып.26. – С.39-50. – ISBN 5-317-00981-2.

Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) // Язык, сознание, коммуникация. Сб.Статей. – Москва: МАКС Пресс, 2001. – Вып.19. С.5-19. – ISBN 5-317-00302-4.

Лосев А.Ф. Самое само. II. Вещь есть сама вещь // Миф. Число. Сущность. Сб. трудов. – Москва: Мысль, 1994. – С. 300-397. – ISBN: 5-244-00747-5. Электронное издание.

Потанин Г.Н. Отголоски сказки об Еруслане (окончание) // Этнографическое обозрение. Книга XLVII. – Москва, 1901. – №4. – С.1-34.

Савицкий В.М. Лингвокультурные коды: к обоснованию понятия // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. № 2.– С.55-62.– DOI: 10.18384/2310 - 712X - 2016 - 2 - 55 – 62

Салимова А.Т. Дом как архетип мироздания в культуре Азербайджана // Баландинские чтения, 2020. Том XV. – С.381-393. DOI 10.24411/9999-001A-2020-10042 УДК:7.06

Топоров В.Н., Мейлах М.Б. Круг // Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-томах. – Москва: Издательство «Советская Энциклопедия», 1992. – Т.2. – ISBN 5-85270-072-X, 5-85270-062-X, 5-86018-015-2; Электронное издание. – Москва, 2008. <https://www.indostan.ru> >biblioteka > knigi

Топоров В.Н. Крест // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-томах. – Москва: Издательство «Советская Энциклопедия», 1992. – Т.2. – ISBN 5-85270-072-X, 5-85270-062-X, 5-86018-015-2; Электронное издание. – Москва, 2008 <https://www.indostan.ru> >biblioteka > knigi

Элиаде М. Священное и мирское. 1957. Перевод с французского, предисловие и комментарии Н.К.Гарбовского. – Москва: Издательство МГУ, 1994. – 144 с. – ISBN 5-211-03160-1.

Элиаде М. Шаманизм и космология. Три космические зоны и мировой столп. Мировая гора. Мировое древо. Мистические числа 7 и 9. Шаманизм и космология в Океании // Мировая фольклористика. В трех томах. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2008. – Т.2. – С.7-26. – ISBN 9965-806-66-7(2т); ISBN 9965-806-64-0.

Юша Ж.М. Культурные коды в ритуальной традиции тувинцев Китая // Сибирский филологический журнал. 2018. – № 3. – С.9-16. doi: 10.17223/18137083/64/1. См.также: Алтыбаева С.М. Идеосфера культурного кода Казахстана: концептуальные основания и моделирующие структуры // Идеосфера культурного кода Казахстана: литература и масс-медиа. – Алматы, 2020. – С.8-42. – ISBN 978-601-270-451-8.

Әдебиеттер:

Алексеев Н.А. Сібір халықтарының этнографиясы мен фольклоры. – Новосибирск, 2008 // Келтірілген мақалаға сәйкес: Лена В.Федорова. Славяндар арасындағы «пұтқа табынушылық», түркілер мен моңғолдардағы тәңіршілдік ұғымдарының сәйкестігі туралы. – Concorde, 2016. – №1 // <https://cyberleninka.ru/article/n/k-vop-rosu-identichnosti-kontseptov-yazychestva-slavyan-tengrianstva-tyurkov-i-mongolov>

Барт Р. Эдгар По бір новелласына мәтіндік талдау // Барт Р. Таңдамалы шығармалар. Семиотика. Поэтика. Француз тілінен аударма. Құрастыру, жалпы басылым және кіріспе мақаласы Г.К.Косиков. – Москва: Прогресс, 1989. – С.424-462. – ББК 83+81 4603000000-100.

Уәлиханов Ш.Ш. Фольклор туралы зерттеулер // Классикалық зерттеулер. Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин. Труды по фольклору. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т.12. – С.46-136. – ISBN 978-601-7414-34-4(т.12); ISBN 978-601-7414-00-9.

Веселовский Н.И. Орыстар арасында кейбір татар әдет-ғұрыптарының сақталуы // Живая старина. Год XXI. 1912. Вып.1 – С.-Петербург. Типография Императорской Академіи наук. Вас. Остр., 9 лин., № 12. – С.27-36.

Гудков Д.Б. Мәдениет кодтарының бірліктері: семантика мәселелері // Язык, сознание, коммуникация: Сб. Статей. – Москва: МАКС Пресс, 2004. – Вып.26. – С.39-50. – ISBN 5-317-00981-2.

Красных В.В. Мәдениет коды мен эталоны (приглашение к разговору) // Язык, сознание, коммуникация. Сб.Статей. – Москва: МАКС Пресс, 2001. – Вып.19. С.5-19. – ISBN 5-317-00302-4.

Лосев А.Ф. Ең бастысы. II. Зат заттың өзі // Миф. Сан. Мәні. – Москва: Мысль, 1994. – С. 300-397. – ISBN: 5-244-00747-5. Электронное издание.

Потанин Г.Н. Еруслан хикаясының жаңғырығы (соңы) // Этнографиялық шолу. Кіт.: XLVII. – Москва, 1901. – №4. – С.1-34.

Савицкий В.М. Лингвокультурные коды: к обоснованию понятия // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. № 2.– С.55-62.– DOI: 10.18384/2310 - 712X - 2016 - 2 - 55 – 62

Салимова А.Т. Әзірбайжан мәдениетіндегі үй ғаламның архетипі ретінде // Баландинские чтения, 2020. Том XV. – С.381-393. DOI 10.24411/9999-001A-2020-10042 УДК:7.06

Топоров В.Н., Мейлах М.Б. Круг // Дүниежүзі халықтарының мифтері. Энциклопедия. В 2-томах. – Москва: Издательство «Советская Энциклопедия», 1992. – Т.2. – ISBN 5-85270-072-X, 5-85270-062-X, 5-86018-015-2; Электронное издание. – Москва, 2008. <https://www.indostan.ru> >biblioteka > knigi

Топоров В.Н. Крест // Дүниежүзі халықтарының мифтері. Энциклопедия в 2-томах. – Москва: Издательство «Советская Энциклопедия», 1992. – Т.2. – ISBN 5-85270-072-X, 5-85270-062-X, 5-86018-015-2; Электронное издание. – Москва, 2008 <https://www.indostan.ru> >biblioteka > knigi

Элиаде М. Қасиетті және харам. 1957. Перевод с французского, предисловие и комментарии Н.К.Гарбовского. – Москва: Издательство МГУ, 1994. – 144 с. – ISBN 5-211-03160-1.

Элиаде М. Шаманизм и космология. Три космические зоны и мировой столп. Мировая гора. Мировое древо. Мистические числа 7 и 9. Шаманизм и космология в Океании // Мировая фольклористика. В трех томах. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2008. – Т.2. – С.7-26. – ISBN 9965-806-66-7(2т); ISBN 9965-806-64-0.

Юша Ж.М. Қытай туваларының салт-дәстүріндегі мәдени кодтар // Сибирский филологический журнал. 2018. – № 3. – С.9-16. doi: 10.17223/18137083/64/1. См.также: Алтыбаева С.М. Идеосфера культурного кода Казахстана: концептуальные основания и моделирующие структуры // Идеосфера культурного кода Казахстана: литература и масс-медиа. – Алматы, 2020. – С.8-42. – ISBN 978-601-270-451-8.

Literature:

Alekseyev N.A. Ethnography and folklore of the peoples of Siberia. - Novosibirsk, 2008 // Cited. on the article: Lena V. Fedorova. To the issue of identity of the concepts of «paganism» among the Slavs, Tengrianism of the Turks and Mongols. – Concorde, 2016, No.1 // <https://cyberleninka.ru/article/n/k-vop-rosu-identichnosti-kontseptov-yazychestva-slavyan-tengriantstva-tyurkov-i-mongolov> (in Russ).

Bart R. Text analysis of a short story by Edgar Allan Poe // Bart R. Selected works. Semiotics. Poetics. Translation from French. Compilation, general edition and introductory article by G.K. Kosikov. - Moscow: Progress, 1989. - P. 424-462. – BBC 83+81 4603000000-100. (in Russ).

Valikhanov Ch.Ch. Works on folklore // Classical studies. Ch.Ch.Valikhanov, V.V.Radlov, G.N.Potantin. Works on folklore. - Almaty: Adebiet Alemi, 2013. - T.12. - P.46-136. - ISBN 978-601-7414-34-4 (vol. 12); ISBN 978-601-7414-00-9. (in Russ).

Veselovsky N.I. Remnants of some Tatar customs among Russians // Living antiquity. Year XXI. 1912. Issue 1 - St. Petersburg. Printing house of the Imperial Academy of Sciences. Vas. Isl., 9 line, No. 12. - P.27-36. (in Russ).

Gudkov D.B. Units of culture codes: issues of semantics // Language, consciousness, communication: Coll. Articles. - Moscow: MAKS Press, 2004. - Issue 26. - P.39-50. – ISBN 5-317-00981-2. (in Russ).

Krasnykh V.V. Codes and standards of culture (an invitation to talk) // Language, consciousness, communication. Sat Articles. - Moscow: MAKS Press, 2001. - Issue 19. pp.5-19. – ISBN 5-317-00302-4. (in Russ).

Losev A.F. The very thing. II. The thing is the thing itself // Myth. Number. Essence. Col. works. - Moscow: Thought, 1994. - P. 300-397. – ISBN: 5-244-00747-5. Electronic edition.

Potantin G.N. Echoes of the Tale of Eruslan (end) // Ethnographic Review. Book XLVII. - Moscow, 1901. - No. 4. - P.1-34. (in Russ).

Savitsky V.M. Linguistic and cultural codes: to the justification of the concept // Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Linguistics. No. 2.–P.55-62.–DOI: 10.18384/2310 - 712X - 2016 - 2 - 55 - 62(in Russ).

Salimova A.T. House as an archetype of the universe in the culture of Azerbaijan // Balandinsky Readings, 2020. Volume XV. - P.381-393. – DOI 10.24411/9999-001A-2020-10042 UDC:7.06 (in Russ).

Toporov V.N., Meilakh M.B. Circle//Myths of the peoples of the world. Encyclopedia. In 2 volumes. - Moscow: Publishing house "Soviet Encyclopedia", 1992. - V.2. –ISBN 5-85270-072-X, 5-85270-062-X, 5-86018-015-2; Electronic edition. – Moscow, 2008. <https://www.indostan.ru> >biblioteka > knigi (in Russ).

Toporov V.N. Cross // Myths of the peoples of the world. Encyclopedia in 2 volumes. - Moscow: Publishing house «Soviet Encyclopedias», 1992. - V.2. - ISBN 5-85270-072-X, 5-85270-062-X, 5-86018-015-2; Electronic edition. – Moscow, 2008 <https://www.indostan.ru> >biblioteka > knigi (in Russ).

Eliade M. Sacred and mundane. 1957. Translation from French, foreword and comments by N.K. Garbovsky. - Moscow: MGU Publishing House, 1994. - 144 p. – ISBN 5-211-03160-1. (in Russ).

Eliade M. Shamanism and Cosmology. Three space zones and a world pillar. World mountain. World tree. Mystical numbers 7 and 9. Shamanism and cosmology in Oceania // World folklore studies. In three volumes. - Almaty: Taymas Publishing House, 2008. - V.2. - P.7-26. – ISBN 9965-806-66-7(2v); ISBN 9965-806-64-0. (in Russ).

Yusha Zh.M. 2018. Cultural codes in the ritual tradition of the Tuvans of China // Sibirskii Filologicheskii Zhurnal. 2018. - No. 3. - P.9-16. doi: 10.17223/18137083/64/1 (in Russ). See also: Altybayeva S.M. Ideosphere of the cultural code of Kazakhstan: conceptual foundations and modeling structures//Ideosphere of the cultural code of Kazakhstan: literature and mass media. - Almaty, 2020. - P.8-42. – ISBN 978-601-270-451-8. (in Russ).

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-02>

Керим Ш., Жеменей И.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті¹

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті²

Алматы, Қазақстан

E-mail: kerim-1962@mail.ru, Jemeneyislam@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-3004-586X, 0000-0002-6622-0757

**ӘБУ НАСЫР МҮБАШШИР АТ-ТАРАЗИДІҢ
«ЙАДГАР ЗАНДАН ИА АЙНЕЙ ЖАҢАН»
(«ТҮРМЕ ЕСТЕЛІГІ НЕМЕСЕ ӘЛЕМ АЙНАСЫ») АТТЫ МӘСНӘУИ**

Аңдатпа. Тарихи Тараздың тумасы, оқымыстысы, өмірінің 47 жылын эмиграцияда өткізген көрнекті діни, саяси қайраткер Әбу Насыр Мұбашшир ат-Таразидің (1896-1977) күрескерлік жолы, ауқымды еңбектері мен әдеби-публицистикалық мұрасы Қазақстанда әлі елеусіз, зерттеусіз қалуда. Ғұламаның парсы тіліндегі «Йадгар Зандан иа айней жаһан» («Түрме естелігі немесе әлем айнасы») атты парсы тіліндегі көлемді поэзиялық туындысы Ауғанстанда Кабулдағы түрмеде 1947 жылы 6 қыркүйегі мен 21 қарашасы аралығында дүниеге келген. Мақалада мәснауи жанрындағы осы көлемді туынды түпнұсқа бойынша тұңғыш рет арнайы талданып отыр. Ақын осы еңбегінің аяғында Жәләл әд-дин ар-Румидің (1207- 1273) «Мәснәуи мағнауи», яки «Мағыналық мәснәуи» атты шығармасының қалып-формасын бағдар етіп жазғанын атап өтеді. Ат Тарази туындысы 192 тараушаға бөлініп, әрқайсысына тақырыптық атау берілген, негізгі мазмұндық желісін діни-саяси сарындар түзеді. Мәснәуи Аллаға шүкір айту мен оған мінәжәт етуден, әрі пайғамбарымызға мадақ айту кіріспесімен басталады. Одан кейінгі «Зынданда» деп аталатын тараушада өзімен бірге отырған ұлы мен серіктерінің көңіл-күйін сипаттап, оларды сабырлыққа шақырады. Шығармада екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемде қалыптасқан жағдайға шолу жасалып, күрделі геосаяси мәселелерді қозғалады. Коммунизмді бүкіл халықтарды, адамзатты шарпыған обаға, бір мекеннен екінші орынға микроп түрінде тез жұғатын ешбір емі жоқ кеселге теңеп, осы қатерден сақтандырады. «Түркістан» деп атты тараушада туған жерін дәріптеп «ұлылар бесігі», «топырағы - қазына, ілім және өнер кені», «жер бетіндегі жәннәт» деп қадір-қасиетін бағалай жырлаумен бірге ата мекенінің коммунистердің табында езгіде қалғанын, түркістандықтардың азаттық үшін күрестерін санамаалап көрсетеді. «Коммунистік үкімет және құқық», «Басылымдар», «Тәлім-тәрбие», «Уақыптар», «Мешіттер мен медреселер», «Тараздағы әкемнің орталық мешіті», «Дарул-Қада(Қазылық үйі)» атты тараушаларда туған еліндегі адам құқының тапталуы, сайлау, жиын өткізу баспасөз, кітап бастыру, ой еркіндігіне тыйым салғаны, білім саласында дүниәуи ғылымдар мен коммунистік партия идеяларынан басқа оқылмайтындығы, мешіт-медреселер, уақып, шариғи соттардың жабылғаны, қуғын-сүргін т.б жөнсіздіктер суреттеледі. «Көш» атты тараушада Кеңес үкіметінің зәбір-қорлығына төзбей Отанын амалсыз тастап қашқан босқындардың тартқан азабы мен туған жеріне сағынышы әсерлі жырланған.

Шығарма тәуелсіздік жолындағы күрескен автордың басынан кешкен ауыр тағдырын, қиыншылықтарын, түрмедегі толғаныс сезімдерін, бір Аллаға шынайы сенімін, Отанына, туған еліне деген риясыз сүйіспеншілік-махаббатын көркем бейнелеуімен бағалы.

Түйін сөздер: ат-Тарази, мәснауи, түрме, ғұлама, Ауғанстан, эмиграция, парсы, саяси, коммунистер, Түркістан, мешіт

Кіріспе. Кеңестік дәуірде режимнің тәртібіне қарсы күресіп өткен қазіргі Тараз қаласының тумасы, дін ғұламасы – Әбу Насыр Мұбашшир ат-Тарази әл-Хүсейни (1896-1977). Оқымысты саналы ғұмырын жанқиярлық күреске, дін ілімін жан-тәнімен насихаттап, тереңдеп танытуға, қалтқысыз қорғауға арнаған. Оның еркіндік

жолындағы күресі Ташкент пен Әулиеатада (Таразда) басталып, кейін шет елдерде жалғастық тапты. Күрескердің өмірін екі кезеңге бөліп қарауға болады. Біріншісі – 34 жылы туған елінде тұрған, екіншісі – эмиграциядағы кезі. Ол 47 жыл шетелдегі өмірін Ауғаныстан мен Мысырда өткізген. Тәуелсіздік пен ислам қамы, мұратына адал, қалтқысыз қызмет етудің үздік өнегесін көрсетті. Саяси қайраткер, қажырлы қаламгер, қаламы жүйрік көсемсөзші-публицист, дін ғалымы-ойшылы, жалынды ақын болды. Әбу Насыр Мұбашшир ат-Таразидің жастайын-ақ қолына қалам ұстап, кейін Ауғаныстанда, Мысырда тұрған кезінде де өмірінің соңғы күніне дейін шығармашылықтан қол үзбеген Артына мол шығармашылық мұра қалдырды. Көбіне ақпарат алаңында белсенділік танытып, 45 жыл бойы оның мақалалары ислам әлемінің баспасөзі беттерінде тұрақты шығып тұрды. Бұған қосымша ғалымның түркі және парсы, араб тілдерінде тілдерінде 47 еңбегінің тізімі белгілі. Парсы тіліндегі 11 еңбегі, араб тілінде 20 кітабы жарық көрген, жарияланбаған еңбектері де бар. Ол өз көзқарасын поэзия тілінде өрнектеген ақын еді. «Өмір бағының гүлдері» атты диуан жинағы болған. Ғұламаның өлеңдерінде ұрандық, саяси сарын тақырыптары ашық басым бой көрсетеді. Әулиеатада кеңес үкіметі дінге қарсы шабуыл бастағанда үнсіз қалмай көшеде медресе шәкірттерімен шерулетіп, қарсылығын өлеңге ашық түрде арқау еткен. Осы туындыны талдау арқылы тарихи ақиқатты, әділеттілікті бағынша айқындау көзделді.

Материалдар мен әдістері. Сыртта оқымысты, күрескер ретінде танылған тұлға өмірін мен еңбектерін зерттеуге оның жазбаларының шағатай-түрік, араб, парсы тілдерінде болуы кедергі келтіруде. Мақалада ғұламаның өмірі жолы қатысты араб, түркі тіліндегі дереккөздер, сондай-ақ ҚР Мемлекеттік орталық архивіне өткізілген жеке тектік қорындағы материалдар пайдаланылды. Мұбашшир ат-Таразидің «Йадгар Зандан иа айней жаһан» («Түрме естелігі немесе әлем айнасы») атты шығармасы тұңғыш рет парсы тіліндегі түпнұсқа бойынша арнайы түрде жеке қарастырылып отыр. Шығарма алғаш рет талқылау өзегіне айналып отырғандықтан тақырыптық-мазмұны арқауы, негізгі желісі қазақ тілінде қысқартыла баяндалды. Мақалада тарихи-салыстырмалы, жүйелі-сипаттамалық, талдау, жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелері. Ат-Тарази Кеңес үкіметінің дінге қарсы күресінің күштеуіне наразылық көрсеткен ол үш рет қамалып, 1 рет жер аударған соң амалсыз Ауғаныстанға қашып өтеді. Мұнда үлкен Шаһ сарайында Достық және аударма үйінің Бас директоры қызметін атқарады. 1942 жылы Гитлерлік Германияның қолдауына сүйеніп Кеңестер Одағына қарсы эмигранттардың қарулы Түркістанды азат ету операциясына дайындауға кіріседі. Ауғанстан билігі 1943 жылы Кеңестер Одағының нота талабымен осы екінші тараптан майдан ашуға әзірленген ат-Тарази және өзге де бір топ белсенді адамдары тұтқындап Кабулдан тысқарыдағы Демазанг түрмесінде қамауға алады. Ат-Тарази және оның ұлы мен серіктері 5 жыл, 1 ай, 3 күн түрмеде отырады (Ahat Andican, 2013: 617-622 ;Emin Yarımoğlu, 2010: 154-158; Әл-Китаб ат-Тазкира, 1980: 19-25, 126-152; Керім Шамшәдин, Абыл Тұңғыш, 2021: 104-111). Осы қапасты абақтыда 1947 жылдың 6 қыркүйегінде бастап 21 қарашасында аяқтаған көлемді мәснәуін «Йадгар Зандан» («Түрме естелігі» деп атаған. 1948 жылы жаз мезгіліне таяу уақытта түрмеден бостандыққа шықты. Пәкістанның Сәнд уәләяты бойынша

Оқу-ағарту министрлігінің уәкілі, парламент депутаты Әли Әкбаршах мырзаның өзі бұл мәснауиге «Жаһан(әлем) айнасы» деген тағы бір ат беріп, автордан шығармасын осы атпен атауын сұрады. Міне сондықтан да бұл шығарма жоғарыда аталып өткен екі аты да қатар бірдей қолданылып, екеуі де шығарма мазмұнына сай келіп, жарасымын тауып кетті. Мәснәуидің мазмұнына келер болсақ, түрме мен қамаудағы адамдар жайлы айтылған тарауында ақын сол уақыт аралығында өзі мен қасындағы жолдастарының бас кешірген оқиғалары жайлы айтылады. Сонымен қатар ақынның өз заманында орын алған оқиғаларды сипаттауымен де ерекшеленеді. Тек туған еліндегі жағдайлар мен орын алып отырған ахуалды өзек етумен ғана шектелмей, әлем елдерінде, оның ішінде ислам елдерінде орын алып жатқан оқиғалар, яғни түрлі бөлінушілік пен қоғамның құлдырауы жайында, сол елдерге төніп тұрған коммунизм, оның халықтарға әкелер қаупі сияқты мәселелерді көтереді. Туындының мазмұндық тақырыптық басты тіні діни-саяси сарындар деуге болады.

Бұдан байқайтынымыз ақынның бұл еңбегі оның айналасында болып жатқан үлкен оқиғаларды көрсетіп отыратын құдды бір айна тақылеттес, мәснәуидің жазылу кезеңіндегі тарихи шындықты суреттеген.

Ендігі ретте осы шығарманың бәйттерінің құрылысына, яки құрылымдық жүйесіне келсек, 4000 бәйітке жуық, 192 бөлімге бөлініп, әрқайсысына тақырыптық атау берілген. Өлең шумағындағы ұйқас шумақтың әрбір екі жолы сайын ауысып отырады. Мәселен, бір шумақтың алғашқы екі жолы бір әріпке аяқталып, кейінгі екі жолы басқа әріпке бітеді. Ақынның өзі шығармасының соңында осы мәснәуиді жазуда сопылық поэзияның алыбы Жәләл әд-дин ар-Румидің (1207- 1273) «Мәснәуи мағнауи», яки «Мағыналық мәснәуи» атты туындысының қалып-формасына салып тоқығанын атап өтеді. Артына өлместей бай әдеби мұра қалдырған даңқты ар-Руми шығармашылығының шырқау шыңы деп бағаланатын «Мәснәуи мағнауиде» Құран аяттары, гибратты тәмсілдер мен хикаялар көп келтіріледі, осындай алуан түрлі сюжеттердің басын біріктіріп тұтастыратын өрімі – қос жолды бәйіттер (Руми Джалал ал-дин, 2007: 12).

Ат-Таразидің мәснәуінде қамтыған тақырыптарының көптігіне қарамастан, осылардың барлығын шашыратпай ортақтастырып, сабақтастырып отыратын дәнекер жіп бар. Бұл дәнекер жіп әрбір жеке мұсылманға және де барлық мұсылман жамағатына арналған өсиеті ретінде қысқаша айтылып түсіндірілген. Аталып өткен әдісті біз көптеген парсының прозалық шығармалары мен поэзиясынан, әсіресе, сопылық поэзиядан таба аламыз.

Мақаладағы келтірілген деректерді әлем әдебиетін, әдеби-мәдени байланыстарды, парсы поэзиясын, Қазақстандағы тәуелсіздік жолындағы күрес тарихын тереңдеп оқытуда пайдалануға болады. Шығарма Кеңес үкіметі тұсындағы шындықты әрі автор өзі көріп, куәгер болған оқиғаларды көркем түрде бейнелуімен құнды.

Талқылау. Автор өз шығармасында әрбір қозғаған тақырыбына жеке айдарлап ат қойып, жүйелі етіп ұсынған. Аталмыш өлең жолдарын оқығанда осы өлең арқылы ақынның бойындағы мықты сенім мен Аллаға деген тәуекелділігін, әрі терең діндарлығы мен салихалы жан екендігін сезінеді. Ақынның бойындағы бұл қасиеттері оның әрбір өлең жолынан байқалып, айқын көрініс тауып отыр. Мәселен,

оның Түркістанды азат ету жолында бірге қамалған күрескерлерге қарата айтқан сөзін айтып өтуге болады. Түрмеде жанында отырған дос-жарандарын ақын бір Аллаға имандай сеніп, әрі Оған ғана сүйеніп, үміт етуге, сонымен қатар жеңіске жеткенше, барынша сабыр сақтап, шыдамдылық танытуға шақырады.

Ал ақынның стиліне келер болсақ, ол өзінің жеңілдігімен, жасандылықтың жоқтығымен ерекшеленеді әрі уағыз-насихат пен өсиет айтушылардың машық мәнеріне негізделіп құрылған. Автордың мұндай стильді таңдауы өз сезім толғаныстары мен ой-пікірлерінің қоғамның түрлі топтарына бірдей ұғынықты түрде жетсе екен деген мақсатынан туындаған деп ойлаймыз.

Аталмыш өлең Аллаға шүкір айту мен оған мінәжәт етуден, әрі пайғамбарымызға мадақ айтудан басталады. Дәл осындай кіріспені әдетте парсының өлендерінен кездестіруге болады. Мәснауидің кіріспесінде былай делінеді:

Мәңгілік болған Аллаға мақтау айтам,
Мәңгі тірі, құдірет-күш иесі ол – Алла
Еш айып, еш кемшілік жоқ затында,
Кемел сипат лайық болған ол – Алла,

Мекенге де, уақытқа да тәуелді емес ол – Алла, – дей келе, барлық тіршілік иесін Жаратушы бір өзіне ғана құлшылық ету үшін жаратқандығын айтып, барлық жаратылған мақлұқтар, яки жаратылған әрбір тіршілік иесі Алланың шексіз құдіреті мен ұлылығының, оның барлығы мен бірлігінің айқын көрінісі мен дәлелі болып табылатынын, әрі көздер оны көрмесе де, ұлық болған ол Алла көздерді көретінін айтып өтеді.

Осындай екі жүз бәйтқа жететін ұзақ кіріспесінен кейін ақын «Зынданда» деп аталатын бөліміне көшеді. Бұл бөлімінің басында отанынан алыс кетуі, өзімен бірге болған Насрулла атты ұлы жайлы, ұлының хижра жыл санауы бойынша 1362/1943 жылы рабиғуль әууәл айының жиырма жетінші түні қамауға алынуы жайлы айтып өтеді.

Ақын бұл бөлімінде де өзінің тағдыры үшін Аллаға разы болғандығын, әрі кез келген үкіміне бас иіп, бұйырғанына мойынсұнатынын атап көрсетеді. Әлбетте адам өмірінде жақсылық пен жамандық тең дәрежеде келетінін, және Алланың бұл хикметінің мейлі ханзада, мейлі әмір, патша болсын, мейлі уәзір, мейлі құл болсын, мейлі ақсүйек, мейлі қарасүйек қарапайым жан болсын, адамдардың барлығына бірдей орындалатынын баян етер, ал бұл адам баласы қалайша Алланың үкімінен кері қашып кетер?! деген ақын келесі өлең жолдарын келтіреді:

Үкімі оның сөзсіз жүзеге асады;
Адам баласы қабыл алудан қалайша оны қашады,
Мейлі ол император-патша болсын, мейлі әмір;
Мейлі ұлық, мейлі кішік, мейлі уәзір,
Тағдырының қиын-қыстау тұстарына бас иіп, сабыр еткін;
Ертеңгі күн ісіңе қарай сұраларсын сен білгін.

Расында ақынымыз зынданда қамауға алынған мұсылмандар үшін үлгі бола білді. Ол өз сөзінде осы жайлы былай деп баяндайды:

Аллаға шүкір, қамалғандардың тобындамын, мүміндерге бір үлгімін.

Ақын түрмеде өткізген уақытында достарымен бірге Аллаға құлшылық етіп, намаз оқып, олармен сұхбат құрумен, немесе олардың сұрақтарына жауап беріп, Жақып ұлы Жүсіп пайғамбарымыз сияқты түстерін жорумен айналысты. Түрмеде отырғанына қарамастан уақытын барынша жақсылыққа шақырып, жамандықтан тыюға арнады.

Ақын түрмедегі жолдастарының көңіл-күйінің әр түрлі екенін айтып жеткізеді. Кейбіреулері күн мен түнін бір Аллаға еткен құлшылықтарымен толтырса, басқалары құлшылықтарында бейқамдық танытатын, енді біреулері қайғыға батып, қамығып, өткеніне нала айтып тағдырға шағымданса, келесі бір топ істеген кінәларын түсініп, күнәларына тәубе етуде. Мәселен, мынау адам терең ойға батып кетті, анау болса шахмат ойынға кіріп кетті, біреуі Алланың Құранын оқи үміт отын жағар еді, екіншісі Хафиз Ширазидің «Диуанын» оқып жақсылықтан үмітті боп қалар еді. Кім немен айналысса да, кім қандай ойға шомса да қамаудағылардың барлығы түгелдей түптің түбінде бір жеңілдіктің, қуаныштың болатынына сенді, соған үміт етті. «Адамның жаратылысы сондай бір жаратылыс, егер басына қандай да бір жамандық келсе, адамның бойын дереу қорқыныш пен үрей, сабырсыздық пен мұң шалар», – деп сипаттайды өз сөзінде ақын. Дәл осындай жағдайда, яғни адам түрмеде қамауда отырған кезінде, отбасы, бала-шағасы үшін уайымға салынып, солардың жағдайын ойлап, солар үшін қорыққан кезде, бұл адамның Жаратушыға деген кәміл иманын, мықты сенімін айқындайтын бірден-бір шак. Бұл жайында ақын былай деп жырлайды:

Бала-шағам, жақыныма расында
Жеткілікті болар анық бір Алла!
Әлсіздер мен мұқтаждарға шынында
Демеу менен тірек болар ол Алла!

Әрбір мақұлыққа ризық берер Аллам,
Қамқор болу, рахым ету – сипаттары Алланың.

Әмірінді Алла қабыл еттім,
Үкіміңе ұлық бас идім.

Осы өлең жолдарында автор Алла Тағаланың Құран Кәрімде айтып өткен «Жер-жиһанда ризығы Алладан келмейтін бір қыбырлаған тіршілік иесі жоқ. Сондай-ақ, Ол (әрбір тіршілік иесінің анасының құрсағынан бастап бұл дүниеде) жүріп-тұратын жерін де, өлетін(һәм қойылатын) жерін де нақты біледі. Мұның барлығы айқын кітапта(Ләухул-Махфузда) жазылған» («Һұд» сүресі, 6 аят) және «Шынында Алла ең жақсы қорғаушы, әрі ол Алла мейірімділердің мейірімдісі» деген аяттарына ишарат етіп отыр. Ақын өз әулеті, өз ортасы турасында да хабардар етеді.

Сол мешітті өңшең дінсіз талаған,

Бәлкім, соны Алла өзі қалаған, – деп ғұлама тағдыр – алладан дегенге мойынсынып, тежеледі.

Осы поэтикалық туындысында Кеңес үкіметінің дінге қарсы жауыға қолданған шараларын ашына жырлайды.

Мүбашшир ат-Тарази осы өлеңдерінің бірінде былай деп қамыға толғайтыны бар:
Жүргенімен мен Кабулде, қайтейн,
Қиялымда бір тұрғынымын Мәскеудің.

Ғұламаның өз басындағы ойларды кестелі бейнелейтін осы өлеңін екі түрлі мағынада түсінуге болатындай. Біріншіден оның алыста жүрсе де, Ресей тарапынан басқыншылыққа ұшыраған елінің тағдырына алаңдайтынын, екіншіден, сонау Мәскеуден жеткен жарлық оны шалғайдағы Кабулда да еркіне қоймай, тар қапасақ қамалған діндар жанның күйзелістегі мұң-шер толқынысы ретінде де түсінуге болады. Түрмедегі өз ахуалынан баяндай келіп, ат-Тарази өзінің «Жиырмасыншы ғасыр» өлеңінде өз дәуірінің дамуға бет қоя отырып, ахлақ, мораль жағынан кенже қалғанына қынжылады. Адамзат баласының біліп тұрып, білімсіздікке ұрынуына өкініш білдіреді. Сондай өлеңдерінің бірінде ол:

Адам деген – бір жапырақ ет емес,
Адам деген – бір шоқым май емес,
Адам деген, адам деген тері емес,
Адам деген тек разылық иесі! – деп түйіндейді.

Ат-Тарази дүние жүзінде орын алған екі бірдей қантөгіс соғыс әкелген енапат шығыны мен қасіреті жайында, жас қыршын кетіп, жар жесір болып, бала әкесіз қалып, ана жоқтау салған осындай зарлы оқиғалар адамзат қоғамының шаңырағын шайқалтып отырғанын айта келіп, тағы да үшінші дүниежүзілік соғыс оты тұтанып кете ме деген секемденеді. Осы болжамын «Үшінші соғыс қатері» деп аталатын бөлімде бедерлеген. Осы өлеңінде ол азғындық пен жүгенсіздікке бой алдырған адам баласының шайтан айтағына кеткен деп санайды. Талау мен қанаудан қайтпағандар ақыры келесі қырғынға ұрындырып танытатындай:

Жетегінде шайтанның біреу кеткен,
Күрсіндіріп, күйзелтіп, күңіrentкен.
Тағы біреу кетті, эне, ардан аттап,
Жөнге келмей жайылып, шалқалақтап.
Мен ғайыпты білмеймін, ұлым, бірақ
Күмәнім бар ертеңге шым-шытырақ.
Мына әлемнің ұсқыны, ұқсаң ұдай-
Үшінші бір соғыстың нышанындай.

Ғұлама ат-Тарази осы орайда әлемде қалыптасқан жүйені сын тезіне салып, өлең тілімен безеп өтеді. Сондайда ол сол кезде отты ошаққа айнала бастаған Үндістан-Пәкістан арасы, Ливан, Сирия, Палестина мәселелерін де өз жырларына өзек еткен.

Ақын келесі кезекте төрткүл дүниедегі жағдайға шолу жасап, сол аумалы-төкпелі мезгілде орын алып жатқан бүліктер мен қозғалыстар, қақтығыстар сияқты шиеліністі жаһандық күрделі мәселелерді бағамдайды. Жер бетіндегі әрбір елдің екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі ушыққан хал-ахуалына жеке-жеке тоқталып өтеді. Англиядан бастаған ол Черчель мен оның ұстанған саясатын мінеп, кемшіліктерін тілге тиек етеді. Сөзін Франция елін сипаттаумен жалғастырып келе осы елдегі коммунизмнің әлі де қалғандығын, коммунистік партияның әкелер қаупін сөз етті. Осы уәжін Италияға да қатысты қайталайды. Балқан елдеріне келер болсақ, мұнда

да сол коммунизмнің сын-қатері төніп тұрғанын, коммунизмді жүзеге асыруға ба-старын тіпті иіп тұрғандықтарын ескертеді. Қай сөзінде болмасын, ақын әрқашан да сол коммунизмнің таралуынан сақтандыруды көздейді. Бұл сөзінен кейін ол Грекия, Түркия, Иран елдері туралы айтып өтіп, осы елдерге көптеп қауіп төндірген Ресейді атады. Алайда Түркия елі ежелден ислам дінінің жақтаушысы болғандығы үшін де Ресей әсерінен құтыла алатындығын, ал Иран туралы айтар болса, ондағы Ресей үкіметінің ойы жүзеге асып жатқандығы белгілі дейді. Осылайша сөз басын Ауғанстанға бұрғанда, бұл ел жайлы төмендегі өлең жолдарымен өреді:

Расында Ауғанстанның жақсы жері; халқының таза жүрегі.

Халқы діндар, иманды қауым; тарихта аты әйгілі, мәшһүр мағлұм.

Басшыларына адал, себебі жүректе тақуалық, ахлақ, ғылым.

Өз жерлерін ағылшын басшылығынан, бодандығынан бостандық алып берген ауған басшысы Мұхаммед Нәдіршаһты да айналып өтпейді. Ауғанстан да Ресейдің өз қоластына алуды көздеп отырған саясатынан алыс емес еді, және оны ақын ислам діні мен мұсылмандардың жауы деп есептейді.

Осы сөзінен кейін Алладан жоғарыда сипаттап өткен елдерді қорғанына алуын сұрап дұға етеді:

Я, Раббым, сүйікті Мұстафаның хақы үшін, «әһлі бейт» үй-ішінің хақы үшін,

Бұл елдер мен жерлерді сақтағын да, орыстардың қасіреті, азабынан.

Қияметке дейін болсын азат елдер, дүние мен діні болсын мәңгі жасампаз.

Сонымен қатар ақын осы кездегі Мысыр елінің хал-ахуалына да қозғап өтіп, алай-да оның империалистік отаршыларға мойынсұнбайды деп, халқы жайлы былайша жырлайды:

Расында олар даналықты ұстанған, жұмсақ қауым,

Мәшһүр болған атыменен өнер, ғылым.

Отансүйгіш қасиеті асып тасып,

Майданда батыл, кетпейді еш жаудан қашып.

Білім, ғылым, жаңашылдық, өнер алды,

Африканың бетке ұстар ұлы қауымы

Мақсатын іске асырар ыждаһатлы халқы.

Ағылшындардан Суиц каналынан кетуі және Ніл проблемасы жайындағы талабы төңірегінде сөз сабақтай келе, Мысырдың өте жақында өзінің толық тәуелсіздікке қол жеткізетініне, Раббысына сенімі мен тәуекелінен күш алып отаршылдықты жеңетініне және өзінің заңды құқықтарына жеңіп алатындай ерік-жігеріне сенімін білдіреді.

Ақын келесі кезекте Сирия мен Ливан елдерін сипаттауға ойысады. Олардың сыртқы күштердің енуінің нәтижесінде елдегі жағдайдың тұрақсыз, көршілес елдерден артық еместігін қапалана айтады. Бұл сөзінен кейін ақын Пәкістан мен Кашмир мәселесін де қозғайды.

Ал Палестинаның арабтар мен олардың әлемдегі алар жоғары орнын көрсетіп, қасиетті жерді басып алған яһудилік әскерлердің арабтардың жанына қадалған инедей болғанын, араб халқының қанының көл боп ағуына себеп болғандығына тоқталады. Бұл елдердің хал-ахуалын сипаттап болған соң ақын сол уақытта осынау

елдерде өмір сүрудің өзі қиынға соғатынын, көздеген мақсатына, діттеген арманына жету де оңай емес екендігін жеткізеді.

Одан әрі Қытай және ондағы коммунизмнің орнауы жайында жырланады. Жоғарыда аты айтылып өткен барлық елдердегі пәлекеттер мен қиыншылықтардың барлығы да осы коммунизмнің салдарынан болғанын деп түйіндейді. Бұндайда оның ойы – діндегі жоқ дүмбелез доктрина ат төбеліндей аз ғана наданның іс дегенге саяды. Орта Азиядағы коммунизм доктринасын сын садағына іледі. Коммунизмді :

Ақиқатында коммунизм – дүниедегі ең нашар жүйе,

Алланың уаһиі мен Мұхаммедті теріске шығарар надан жүйе! – деп бағалайды.

Ақын осылайша бүкіл әлемді коммунизм жүйесінен сақтандырып тұрғандай. Туындыда коммунизмді бүкіл халықтарды, адамзатты шарпып әкететін құдды пәлекеттей санап обаға теңейді, бір мекеннен екінші орынға тез жұғатын микроп түрінде өтіп жатқан ешбір дауасы мен емі жоқ кеселге балайды. Шығыс Еуропада осы індет таралуда, тіпті Американың да коммунизм алдында қауқарсыз, оның өршуіне қарсы тұруда дәрменсіздік байқатуда деп пайымдайды. XX ғасырда осы жұқпалы ауру жалмаған марқұмдарды ойлағанда жан жүрегі езіліп, егілген көз жасын тыя алмайтындай зарлы сезімді кешеді:

Коммунизм құрбандарын еске алсаң:

Қасірет пен қайғыдан жүрек сыздар,

Күні-түні жылап өтер мұң көздер,

Бірақ көл боп аққан көз жасынан қайтпас өлген,

Мәйіт қайтып оралмас қабірінен.

Ғалым өз өлеңдерінде тек коммунистерге деген қарсылығын ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге дүниежүзілік қоғамдық жүйе теңсіздігі мен саяси әділетсіздікке де алаңдаушылық танытады. Ол коммунистер қорлығынан зәбір көріп отырған мұсылмандарды азаттық үшін күреске үндейді.

Атауынан көрініп тұрғандай-ақ ғұлама әлем елдерін басқа төнген қасірет бұлтынан сақтандыруға әрекет қылады. Ол «қара бұлт» тек қана дінсіздікке үндейтін коммунизм идеясы ғана емес, сонымен бірге бетімен ауа жайылған Батыс мәдениеті болатын. Бір сөзбен айтқанда, ат-Тарази мәдени экспанция тек ислам елдеріне ғана емес, сонымен қатар тұтас адамзат баласына зарарлы, зардапты болып табылатындығын өз ой пайымы тұрғысынан өрнектейді.

Осыны іске асырса дүние жүзі жеккөрушілік пен көре алмаушылықтан, жамандық пен зұлымдықтан құтылып, жер жүзінде бейбітшілік заман туар еді. Мұсылмандар өзара бірігіп, бірлесіп, бір-біріне иық тіресіп, арқа сүйеу болу керек, себебі ақиқатында Құран бірлікке шақырады. Бұл турасында Раббымыз өз сөзінде: «Міне, (аталмыш пайғамбарлар. Олардың соңынан ерген үмбеттер хәм сендер) барлығың сенімі ортақ үмбетсіңдер. Ал мен бәріңнің Раббыларыңмын! Ендеше, Маған асылық қылып, қаһарыма ұшыраудан сақтаныңдар» (Мүминун сүресі, 52 аят), сонымен қатар «Барлығың да Алланың желісіне (дініне) мықтап жабысыңдар және өзара бөлінбедер. Сондай-ақ Алланың өздеріңе (үйіп-төгіп) берген нығметін естеріңе алыңдар. Кезінде біріңе-бірің бітіспес дұшпан едіңдер, Алла тағала жүректеріңді жарастырды. Сөйтіп, оның (иман, хақ дін Ислам сынды) баға жетпес нығметінің арқасында бір-біріңе ба-

уыр болындар. Сондай-ақ кезінде сендер тозақ шыңыраудың шетінде тұрған едіндер, алайда, Алла сендерді одан сақтады. Сендер тура жолға түссін деп, Алла Өзінің аяттарын міне, осылайша ашық баяндайды» (Әл Имран сүресі, 103 аят) деген. Ғұлама өзі көріп, куә болған коммунизм қатерінен өзгелерді де сақтандырады әрі көпшілікті мұсылман бірлігімен қорғануға шақырады. «Бірлік» деген өлеңінде ол ислам тарихынан да қозғап, өткен алауыздық бүгінге сабақ болу керек деп қорытады. Өзі сүнни ханафи мәзһабын тұтынатын ол діндегі сүннит-шейіт арасында қалыптасқан алалыққа да қынжылады. Жан-жаққа тартқан дін ғұламаларын ат-Тарази бұл ретте «ислах»/реформа/ жолына, жөн жолға, татулық жолына үгіттейді. Осыны іске асырса дүние жүзі жеккөрушілік пен көре алмаушылықтан, жамандық пен қиянаттан құтылып, жер жүзінде бейбітшілік заман туар еді.

«Түркістан» деп аталатын бөлімінде ол осынау қасиетті мекенді «ұлылар бесігі», «топырағы қазына, ілім және өнер кені», «жер бетіндегі жәннәт» атап, туған жерін теңерге сөз таппай, тебіреніспен термелейді. 45 егізжолдан тұратын осы ұзақ өлең екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде автор туған жерін, өскен өлкесін дәріптеп, мадақтап, оның қадір-қасиетін баяндаса, екінші бөлімде Түркістанның сол кездегі аянышты трагедиялы тағдыры арқау болған. Оған өзінің қайғы-мұңын, өксікке толы құсасын өзек еткен мұндай тұстар жинақта молынан кездеседі.

Түркістан елін ақын өркениеттің, ғылым-білімнің ордасы, ғалымдардың отаны еді деп жоғары бағалайды. Бұл өлке белгілі тәпсірші, хадис ілімінің білімдарлары және фикһ (ислам шарифаты) оқымыстыларының туған жері екенін, кезінде осынау берекелі өлкеден қаншама ұлық ғұламалардың шыққанын айтып өтеді. Ал Түркістан халқын аса діндар, тақуа, әрі шексіз жомарт халық ретінде сипаттайды. Ат-Тарази Орта Азияны тұтас Түркістан атап, ондағы большевиктердің үстемдік құрғандығына өзінің наразы екендігін назалана отырып суреттейді.

Түркістанды бір кезде ақ патша басып алғанын, кейіннен оның орнын қызылдардың неоимпериялық саясаты алмастырғандығына арнайы көрсеткен.

Екеуінде айырма жоқ – итаршы,

Екеуі де – зұлым да, сұм отаршы.

Ақ пен қызыл арасында қамалып

Соры қайнады қайран халық қаңғырып.

Жоқтағандай тура туған әкемді, – деп бейнелейді. Сол ретте «Түркістанның қай қайсысын айтайын?» – деген автор бір мезгіл таусылып, шөгіп қалғандай көрінеді. Мәснауиды оқыған кісі дәл осы бөлімнен ақынның қаншалықты қамығып, жүрегіннің қан жылағанын сезіне алады. Ресейдің қоластына өткен бұл Түркістан жерінің осындай мүшкіл халі үшін тұла бойы сыздап, ақынның жан дүниесін күйініш тебіренісі толқытады. Сол кездегі Түркістан жерінің құрамына Ферғана, Бұхара, Хиуа жерлері кірген. Осы жерлердің халқы орыс басқыншыларымен барынша күресіп келді. Алайда орыстың қарулы әскері 1921 жылы Бұхараны қанға бояп, күшпен бағындырды.

Орыс коммунистерімен бар қайратын сала соғысқан Түркістанның қайсар да батыл батырларын, оның ішінде Бұхара жеріндегі күрескерлердің басшысы Әнуар паша 1922 тамыз айында батырлықпен көз жұмса, Самарқандағы көтеріліс басшысы Баһрамбек 1921 жылы, ал Ферғана орталығы болған Қоқандағы көтеріліс басшы-

сы «Әмир ул-мұслимин», яғни мұсылмандардың әмірі атанған Құрбашы Ергеш пен Марғынан жерінің көтеріліс басшысы Әмин бек 1920 жылы ерлікпен қаза тапты.

Ақын ешуақытта да ертеңгі күнге деген үмітін жоғалтқан емес. Осы өлкелердің бодандық езгісінен босап шығып, өз басына тәуелсіз ел болып, бостандыққа ие бола-рына анық сенген. Осы турасында ақын:

Қараңғы түнек түннен соң жаңадан сәулелі күн туар! – деп үміттенеді.

Ақын түркістандықтардың қандай аянынышты халге душар болғандарын, олардың кейбіреулерінің түрмеге қамалып, кейбіреулерінің сотталып кеткендігін, енді біреулерінің жер аударылып, елінен қашып көшіп кетуге мәжбүр болғандарын жырға қосады. Түркістан тұрғындарының дүние жүзіне бас сауғалап босып, тарап кеткенін сипаттаған ақын халықтың бір бөлігі Ауғанстанға, бір бөлігі Сауд Арабиясына дейін кеткенін ауызға алады. Сауд Арабиясының королі Абдуләзиздің хижра жыл санауы бойынша 1350/1932 жылы осы жерлерден пана іздеп келген бейшара топты жақсы қарсы алып, өз сарайында қабылдағанын да айтып өтеді. Сол сияқты Түркия, Иран, Пәкістан, Үндістан, Мысыр, Шам, Ирак, Йордания, Америка мен Еуропа жерлеріне шашылып кетті.

Соңынан орыстың сойқан зобалаңынан опат болғандар үні дүниенің дүйім жұртына қозғау салса, ол да жұбаныш деген сарынмен ойын қорытқан ғұлама Түркістан тақырыбына өзге де бөлімдерде қайта айналып соғып отырған. Мәснәуидегі біраз бөлімдері Кеңестік дәуірдің ащы шындығын әр қырынан жеріне жеткізе әшкерелеуге арналған. Айталық ат-Тарази мәснәуінің «Түркістандағы орыстар мен коммунистер» деген тараушада туған өлкесінің бір ғасыр орыс отаршылдығының бұғауында сорланса, кейін билікті қолға алған коммунистік партияның халыққа қарсы әлемдегі басып-жаншудың ең жаман амал-тәсілдер қолданып отырғанына қабырғасы қайысады.

Ешбір дінге иланбайтын коммунистердің адамдардың нанымын мансұқтап, кескінше әжуа-мысқылға айналдыруын былайша кескіндейді:

Ұятсыздығы – Аллаға сенбестігі .

Аяңға да, Алланың елшісіне де сенбейді,

Бәлкі Иса дініне сенбеген десе,

Тек христианға емес, Мұсаға сенбеді.

Кез келген дінге сенбеген оны

Әр дінге жау да сенбей қарайды,

Мазак пен келеке – оның ұраны. Билікке бұрынғы ұры-қарылардың, надан, ақылсыз тобыр, белсенділер қол жеткізгені, жеке меншікке қарсы болғаны, бұзақылыққа, ұятсыздық пен оңбағандыққа жол берілді деп тұжырымдайды.

Мәснәуидің 122-127-беттегі “*Мешіттер мен медреселер*” 15 бәйіттен тұратын тарауша арналған “Балам, мешіттер туралы хабардар етейін” деген жолмен басталады. Бұхара, Самарқан, Ош, Әндіжан, Қоқант, Хожентте, Марғынанда, Наманганда тамаша көз тартар мешіттер болған, олар әдемі көріктілігімен әлемнің назарына өзіне аударған. Солардың көбісі ойрандалып, бұзылған. Кейбіреулерін қызыл баспаханаға айналып аман қалған. Бұл мешіттерді қуыршақтай ойыншық етуі “өкінішті, өкінішті” деп аяқталады.

Туындының оның 128 бетте «Тараздағы әкемнің орталық *meuimi*» атты 23 бәйіттік деген тараушасында әкесінің Таразда бір кезде жұма мешітін салдырғаны сөз болады. Үлкен, техникалық өзіндік көз тартар ерекшелігі бар, сәулеті шығыстық еді. Мен кеткеннен кейін жексұрын коммунистер мешіттерді қызылдарының үйіне айналдырып, ғибадат жасауға, намаз оқуға тыйым салған, Алланың атының орнына Лениннің суретін іліп қоюы көкіректі ызаға толтырады. Коммунистердің мұсылмандарға істегендерінің естіген адамның жүрегі қысылғанда аузына тығылып, жек көрушілігі туады. Әкесінің мешітін үкімет үй етіп пайдалануға жарамағасын қиратып тастауға шешім қабылдап, ақырында бір кездегі көркем де көрнекі мешіт жермен-жексен болғанын поэзия тілінде өрнектей келе, бөлім еліміз дінсіздердің аяқ астында қалмай азат етіліп, біздің топырақтарымыз тазарсын деген тілекпен түйіндейді.

«Менің балақайым Фудайл» тараушасында жастайынан шешесінен жетім қалып әкесінің қолында тәрбиеленген. Өзі көшкенде ұлын күштеп мектепке апарды. Сабақтарда орақ балға, Ленинді құдайға қарсы сөздерді жас сана құюға әрекеттеріне шыдамағандықтан мектепті тастап кеткен еді. 7-12 жасар Фудайл мектепке мұғалімдер қайта сүйрелеп әкеледі. Оқып жүргенде бала Алланың жоқтығына куәлік бермеген. Өсе келе достарын дін имандылыққа шақырды. Фудейл ыңғайларына көндіре алмағаннан кейін тамағына у қосып бергенін, кінәсіз ұлының содан көз жұмған дерегіне қанығамыз. Бұл қайғылы оқиғаны кейін Ауғаныстанда үлкен біреудің жеткізгенін ауызға алады. Ақын өз өлеңінде:

Зұлымдық етіп, бас салды бұлар ұлыма;

Құрбан боп бақиға аттанды пәк бала.

Құрбан болды бір Алланың жолында.

Кішкентай жастайынан пәк сәби әкеден,

шешеден ажырап, мектепке құдайсыздардың қолында қайғының уы болса, сөйтіп ақырында тәні де уланды деп шерленеді (122 -127-беттер).

«Коммунистік үкімет және құқық» атты тараушада коммунистер жасап отырған келеңсіз жағдайларға, заңсыздықтарды алға тартады. Мысал ретінде адам құқының тапталуы, сайлау, жиын өткізу еркіндігі жоқ, жалғыз партияның пәрменінен, Кремль сарайынан үкімінен басқаға жолдың жабықтығы, сауда, егіншілік пен кәсіппен айналысу хақынан ажыратқаны, өмірде екінші бір қалау еркін қалдырмағаны, жеке бастың қадыр-қасиетін қорлап, небір дана, білімділердің әйгілі байлар мен жомарттардың Ленин жолын қумағаны үшін жүз мыңдап мерт болғаны не түрмеде өмірін өткізгені, қуғын көріп Мұзды мұхитті солтүстік Сібірге айдалғанын келтіреді.

«Басылымдар» атты тараушада коммунистік режимнің ой еркіндігі мен сөз бостандығына тұсау салғаны, баспа, газет беттерінде радиода билікпен, жеке дар партия ғана мақұлдаған ұстанымынан өзге пікір, хабар жазып, таратуды ауыздықтап қатаң тыйым салынғаны, басқалау пікірдегілерді қуғындап қамайтын келеңсіздіктер орын алуда деп жырлайды. Кітап шығаруға шек қойылған елде мүміндер Құранын бастыра алмайтыны, журналистік тек партияға тән сала болып қалғандығын жайып салады.

«Тәлім-тәрбие» атты тараушада жырланғандай білім саласында тек дүнияуи ғылымдар мен коммунистік партия идеялары оқытылды. Тарих ғылымы да тікелей

коммунизмнің тарихымен, Карл Маркс идеяларымен, Ленин, Сталин көсемдерімен, Қазан төңкерісі мен оның нәтижелерімен байланысты берілгендіктен жақсы-жаманды таразылып, парқын ажырата алмайтындай жағдайда, Құран, дін ілімін үйрету мүмкін емес.

«Уақыптар» атты тараушада бөлімде Ферғана, Бұхара, Хиуада қаншама уақыптар жұмыс істеп, кедей-кепшікке, мешіттер мен медреселерге көмектесіп тұрғанын, ал осылардың бәрінің тәркіленіп кеткенін ауызға алады. «Дарул-Қада(Қазылық үйі)» атты тараушада шарифатқа сәйкес үкім беретін сот мекемелердің есігі түгелдей жабылып әуре-сарсаңға түскен мұсылмандарға жүгінуге коммунистік заңдардан басқа таңдау жол қалдырмағандығын арқау ете келіп, ұлтының басындағы түрлі машақаттар мен тауқыметтегі хал-жағдайын баян қылса, бір кітап болады, «Орыстың айласынан сақ бол» деп тәмәмдайды. Шығармадағы әсерлі тараушаның бірі – «Көште» түрікстандықтарды құқы аяқ асты болып тапталған, әр сәтте төнген бөледен қорқып тыныш ұйықтай алмаған, тамақ жегенде де су ішкенде үрейден абыржыған зәрезап жағдайын «қапастағы бұлбұл не не құстай күй кешкен» деп кестелейді. Сондықтан осындай зұлмат пен кіріптарлықтан Отанынан амалсыз безген, олардың көрген зәбір-қорлығын айтып, жалбарынған, екі көзден жасы төгіліп зар жылаған босқындардың бейнесін көз алдымызға елестетеді.

Жанындағы ұлына қарата «әй, балам» деп мың-мыңдап сырттан пана іздеп жасырын жолмен табанынан тозған босқандардың шекарада асқанда аяусыз оқ жаудыратыны, ал қалың орманда жабайы аңдар қатері, шөл мен құмның аптап ыстық бастан өткерген азабын өлеңге айналдырған.

Ақын болса өз кезегінде қимасы туған елінен алысқа жырақтап, бөтен жерге босып көшіп кеткендердің жайы өз басында орын алған. Сол себепті ақын өлеңінде былай деп торыға толғайды:

Кім өз топырағынан безер дейсің?
Жайнаған бақ пен құсы рахаттанған
Кім Отан бен халқын тастар дейсің?
Ол Отан – туған жері, оған ұя болған
Ата-бабасына мекен болған
Бір уыс топырағы алтыннан құндырақ
Соның өзі мыңдаған ат пен есекке жүк
Өйткені Отанның әр талы – алтын-күміс
Кімде-кім алтын іздеп көшем десе – есек
Онда қайыршы болу – патша болудан артық
Патша жатқа барып, қалай оңалар.

Әдеби әрлеу, көркемдік кейіптеу жағынан келгенде, ең алдымен Әбу Насыр Мубашшир ат-Таразидың мәснәуидің тақырып ауаны барынша кең, мәйекті мазмұнға ие. Осылайша келгенде, Тарази өзінің шығармашылығында өлеңге тән өрнектерді орынды қолдана алғанымен баяндаудың, саяси сарындар басым түсетіндігі туындыларының ерекшелігі деу түйіндеу дұрыс.

Қорытынды. Шығармада автор өмір сүрген дәуірдің жаһандық ахуалы, кеңестік большевиктер билік құрған кездегі зорлық-зомбылықтар мен заңсыздықтардың ащы

шындығы көркем түрде суреттелген. Осындай әділетсіздікке қарсы, діни сенімін қорғау, еркіндік жолындағы күрескердің образы сомдалған. Мәснауиден кеңестік-коммунистік біржақты диктатуралық саясатына келіспеген кереғар азат көзқарасы, өзіндік ойы айқындалады. Жергілікті тұрғындардың дін сенімін, дәстүрлерін мойындамай, аяусыз жаныштаған, адами сенім, пікір, баспасөз, білім еркін шектеп, қуғын-сүргінге ұшыратқан кеңестік жүйені өткір сынаған. Туынды тәуелсіздік жолындағы автордың басынан кешкен қиыншылықтарын, ауыр тағдырын, Отанына, туған еліне деген риясыз сүйіспеншік-махаббатын әсерлі бейнелеуімен бағалы әрі кеңестің дәуірді терендеп зерттеп-зерделеуде дереккөз ретінде де құнды.

Керим Ш., Жеменей И.

*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан.*

*e-mail: kerim-1962@mail.ru, Jemeneyislam@yahoo.com,
Orcid : 0000-0003-3004-586X, 0000-0002-6622-0757*

**Маснави ученого-богослова Абу Насир Мубашшира ат-Тарази
«Ядгар Зандан на айней джахан» (Память о тюрьме или зеркало мира)**

Аннотация. Путь борьбы, многочисленные труды и литературно-публицистическое наследие Абу Насир Мубашшира ат-Тарази (1896-1977), уроженца исторического города Тараз, видного религиозного, политического деятеля, прошедшего 47 лет в эмиграции, до сих пор остаются без должного внимания и исследований в Казахстане. Объемная поэтическая работа улема на персидском языке «Ядгар Зандан на Айней Джахан» («Память о тюрьме или зеркало мира») появилась на свет в тюрьме в Кабуле, Афганистан, с 6 сентября по 21 ноября 1947 года. В статье это объемное произведение в жанре маснави впервые специально анализируется на основе оригинала. В конце этого произведения поэт отмечает, что написал это произведение, ориентируясь на форму произведения Джалал ад-Дина ар-Руми (1207-1273) «Маснави Магнави» или «Семантический Маснави». Произведение разделено на 192 главы, каждая из которых имеет тематическое название, основное содержание которых формируют религиозные и политические мотивы. Маснави начинается с благодарности и молитвы Аллаху и восхваления Пророка. В следующей главе, озаглавленной «В тюрьме», он описывает настроение своего сына и товарищей, заключенных вместе с ним, и призывает их сохранять спокойствие. В произведении рассматривается ситуация в мире после Второй мировой войны и обсуждаются сложные глобальные геополитические проблемы. Приравнивая коммунизм к чуме, коснувшейся все народы и человечество, к неизлечимой болезни, распространяющейся из одного места в другое в виде микроба, предупреждает об этой опасности. В разделе «Туркестан» он восхваляет свою родину как «колыбель великих», «земля – сокровище, кладезь знаний и искусства», «рай на земле», пишет, оценивая все достоинства, что его родина была угнетена коммунистами, и перечисляет всю борьбу туркестанского народа за свободу. В разделах «Коммунистическая власть и право», «Издательство», «Образование», «Вакфы», «Мечети и медресе», «Центральная мечеть моего отца в Таразе», «Дар-ул-Када (Дом судей)» описываются нарушение прав человека в его родной стране, наложение ограничений на выборы, митинги, прессу, книгоиздание, свободу мысли, что в сфере образования ничего не преподается кроме светских наук и идей коммунистической партии, закрытие мечетей, медресе, вакфов, шариятских судов, репрессии и т.д. В разделе «Кош» (Переселение) трогательно описаны страдания и тоска по Родине беженцев, вынужденно бросивших свою Родину, не вытерпев давление и унижение советской власти. Произведение ценно художественным изображением тяжелой судьбы, трудностей, переживаний в заточении, истинной веры в единого Аллаха, беззаветной любви к Родине автора, боровшегося за независимость.

Ключевые слова: ат-Тарази, Маснави, тюрьма, улема, Афганистан, эмиграция, персидский, политический, коммунисты, Туркестан, мечеть.

Kerim Sh., Zhemenev I.

*Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture,
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan.*

*e-mail: kerim-1962@mail.ru, Jemeneyislam@yahoo.com,
Orcid: 0000-0003-3004-586X, 0000-0002-6622-0757*

**Masnavi of scholar-theologian Abu Nasir Mubashir at-Tarazi "Yadgar Zandan ia Aynei Jahan"
(Memory of the Prison or the Mirror of the World)**

Annotation. The path of struggle, numerous works and literary and journalistic heritage of Abu Nasir Mubashir at-Tarazi (1896-1977), a native of historical Taraz city, a prominent religious and political figure who spent 47 years in emigration, still remain without due attention and research in Kazakhstan. The voluminous poetic work of the ulema in Persian, Yadgar Zandan ia Aynei Jahan (Memory of the Prison or the Mirror of the World), was born in a prison in Kabul, Afghanistan, from September 6 to November 21, 1947. In the article, this voluminous work in the masnavi genre is analyzed for the first time on the basis of the original. At the end of this work, the poet notes that he wrote this work, focusing on the form of the work of Jalal ad-Din ar-Rumi (1207-1273) "Masnavi Magnavi" or "Semantic Masnavi". The work is divided into 192 chapters, each of which has a thematic title, the main content of which is formed by religious and political motives. Masnavi begins with gratitude and prayer to Allah and praise of the Prophet. In the next chapter, entitled "In Prison", he describes the mood of his son and the comrade imprisoned with him, and urges them to remain patient. The work examines the situation in the world after the Second World War and discusses complex global geopolitical problems. Equating communism with a plague that has affected all peoples and humanity, with an incurable disease that spreads from one place to another in the form of a microbe, warns of this danger. In the chapter "Turkestan", he praises his homeland as "the cradle of the great", "the earth is a treasure, a storehouse of knowledge and art", "heaven on earth", writes, appreciating all the advantages, that his homeland was oppressed by the communists, and lists the entire struggle of the Turkestan people for freedom. The sections "Communist power and law", "Publishing house", "Education", "Wakfs", "Mosques and madrasahs", "My father's central mosque in Taraz", "Dar-ul-Kada (House of judges)" describe the violation of human rights in his native country, the imposition of restrictions on elections, meetings, the press, book publishing, freedom of thought, that in the field of education nothing is taught except for secular sciences and the ideas of the Communist Party, the closure of mosques, madrasahs, waqfs, Sharia courts, repression, etc. The section "Kosh" (Resettlement) touchingly describes the suffering and longing for the homeland of refugees who were forced to leave their homeland, unable to endure the pressure and humiliation of the Soviet regime. The work is valuable as an artistic depiction of a difficult fate, difficulties, and experiences in captivity, true faith in the one and only Allah, selfless love for the Motherland of the author who fought for independence.

Key words: at-Tarazi, Masnavi, prison, ulema, Afghanistan, emigration, Persian, political, communists, Turkestan, mosque.

Информация об авторах:

Керим Шамшадин, профессор, доктор филологических наук, профессор, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан. E-mail: kerim-1962@mail.ru, Orcid: 0000-0003-3004-586X

Жемей Ислам, доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, E-mail: Jemeneyislam@yahoo.com, Orcid: 0000-0002-6622-0757

Әдебиеттер:

Ахат Андиджан. Түркістанның жәдидшіліктен тыс күресі. – Ыстанбұл, 2013. – 943 б.

Яримоглу Эмин. Корбашы Түркістан ұлттық тәуелсіздік қозғалысының жетекшілерінің бірі Шир Мұхаммед Бек. – Кадикой-Стамбул, 2010. 254 б.

Әл-Китаб ат-Тазкира ли-надуат ул-аллама Әби-н-Наср Мұбашшир ат-Тарази. Ад-Дирасат аш-Шаркия ул-Исламия. – Каир, 1984.

Керім Ш., Абыл Т. Әбу Насыр Мұбашшир ат-Тарази өмірінің Ауғаныстандағы кезені // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2021. – № 4(99). – 104-111-бб.

Мубашшир ат-Тарази. Маснауи-и Йадгари зиндан уа Айине и жиһан. – Каир, 1986. – 149 с.

Руми Джалал ал-дин Мухаммад. Маснави Манави («Поэма о скрытом смысле») СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2007. – 448 с.

Литература:

Ахат Андиджан. А Борьба Туркестана за пределами джадидизма. – Стамбул, 2013. – 943 с.

Эмин Яримоғлу. Корбаши Шир-Мухаммед бек – один из лидеров движения за национальную независимость Туркестана. – Кадькой-Стамбул, 2010. – 254 с.

Сборник конференции в память уллама Абу Наср Мубашшира ат-Тарази. Востоковедские и исламоведские изучения. – Каир, 1987. – 382 с.

Семья ат-Тарази в Египте. Автор: Мубарак Насрулла Мубашшир ат-Тарази. – Каир, 2016. – 126 с.

Керим Ш., Абыл Т. Период жизни и деятельности Абу Насра Мубашшира ат-Тарази // Весник КазНУ имени аль-Фараби. Серия востоковедения. – 2021. – № 4(99). – С.104-111

Память о тюрьме или зеркало мира. – Каир, 1986. – 149 с.

Руми Джалал ал-дин Мухаммад. Маснави Манави («Поэма о скрытом смысле») СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2007. – 448 с.

References:

Ahat Andican.A. (2013). Ceditizm'den Hariçte Türkıstan Mücadelesi. Istanbul, 943 p.

Emın Yarımoglu. (2010). Korbası Türkıstan Milli istiklal Hareketi Liderlerinden Şir Muhammed Bek. Kadıkoy- Istanbul, 254 p.

Al-kıtab ut-tazkırı lı-nadat ıl-allama Abı ın-Nasr-Muvaççır it-Tarazi.Ad-Dirasaat aç-çarğia aı-ıslamıa. – Al-Ğahıra,1987. – 382 p.

Al-usrat ut-Tarazıa fı-Mısır.Talif as-said Muvarak Nasrulla Muvaççır it-Tarazi. Al-Ğahıra, 2016. – 126 p.

Kerim Sh., Abil T. (2021). Abu Nasyr Mubashir at-Tarazi omirinin Auganystandağı kezeni// al-Farabi atındağıKazak ulttyk universiteti habarshıcy. Shıgıstanu seriasi. – № 4(99). –104-111 p.

Masnayı iadkar zından ıy-ına çahan (1986). Al-Ğahıra, 149 p.

Rumi Dzhahalal al-din Muhammad. (2007). Masnavi Manavi («Poema o skritom smisle») SPB.: «Peterburgskoe Vostokovedenie», 448 p.

FTAMP 17.82.93

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-03>

Орда Г.Ж.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: Orda_68@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5930-3784

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ҰЛАСУЫ

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ балалар поэзиясының белгілі өкілдері А.Естенов, Б.Қошым-Ноғай, Б.Әлімжанов, Б.Үсенбаев, Ө.Қайырбеков, Е.Ашықбаев, Ө.Қайран, Ш.Жұбатова, А.Жақиянова, К.Құныпияұлы, Қ.Елемес, А.Кәріпжан, Н.Қалқа, Ж.Шәкенұлы, Б.Айтмұқаев, Қ.Шағыр, С.Қалиев, Қ.Мұхаметқали, Қ.Адис, Е.Жеңісұлы, С.Намазшамова, С.Қамшыгер, Е.Сейдахмет, Е.Тастыбайұлы, М.Асан, С.Хасан, О.Қасым, М.Қарт, А.Тілеген, Е.Дүйсен сияқты үш буын арасындағы дәстүр ұласуы қарастырылған. Ақындардың көпшілігі фольклордан жалғасып келе жатқан жаңылтпаш, жұмбақ, санамақ, бата-тілек, айтыс сияқты көне жанрларды бүгінгі қоғам өміріне сай түрлендіре қолдануы – қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы дәстүр ұласуы ретінде көрсетілді.

Балаларға арналған бесік жыры Қ.Адистің, тұсаукесер Н.Қалқа, Ш.Жұбатованың, санамақ жанрының бүгінгі таңдағы дәстүрлі жалғасы К.Құныпияұлы, Ж.Шәкенұлы, Қ.Адис, Е.Дүйсендердің, жұмбақ Қ.Елемес, С.Хасан, Қ.Адистің, жаңылтпаш Қ.Елеместің, бата-тілек Б.Әлімжановтың, айтыс С.Қалиевтің «Жеміс-жидектердің айтысы», А.Тілегеннің «Инстаграм – Тик-Ток» айтысымен тұжырымдалған.

Қазіргі балалар поэзиясындағы мазмұн мен түр жаңалығы Ө.Қайран, М.Асан, С.Хасан, О.Қасым, М.Қарттың ойын-өлең, диалог-өлең, этнографиялық өлең, метаграммаларымен пайымдалған.

Кілт сөздер: санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, айтыс, бата-тілек, ойын-өлеңдер, метаграммалар.

Кіріспе. Қоғам өмірінде балалардың алатын рөлі үлкен. Балалар – біздің болашағымыз. Барша халықтың балалар тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетіні тарихтан белгілі. Қазақстанда балалар тәрбиесіне мемлекет тарапынан көңіл бөлініп, 2021 жыл – «Балалар жылы», 2022 жыл – «Балалар әдебиеті жылы» деп аталды. Балалар жылында мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаларға арналған қырықтан аса ақын-жазушылардың шығармалар жинағы жарық көрді. Одан бөлек «Балалар поэзиясының антологиясы», «Балалар әңгімелерінің антологиясы» деген жинақтар шықты.

Балалар әдебиеті жас ұрпаққа өмір танытуда, білім үйретуде, жанын ізгілендіруде басты қызмет атқарады. Көркем әдебиет жастарды асыл арман мен асқақ қиялға, азаматтық адамгершілік қасиеттерге, жоғары идея мен биік сезімге, туысқандық пен достыққа баулуы тиіс. Қаламгерлер көркем туындыларымен балалардың сезім мен ойын өсіреді, өмір тәжірибелерін байытады, ізгілікке тәрбиелейді. Мұның бәрі күреспен, талаппен, еңбекпен келетіні белгілі. Балалар өз бойындағы мақтаншақтық, қызғаншақтықтан, өзімшілдік, менмендік, даңғойлықпен күресіп, көпшіл, бауырмал, еңбекқор, іскер адам болып қалыптасады.

Ұлы жазушылардың барлығы балаларға арналған әдебиетке үлкен ілтипатпен қарағаны әдебиет тарихынан белгілі. Қазақ қаламгерлері балалардың тәрбиесіне ерекше көңіл бөлгені олардың шығармаларынан көрінеді. Фольклордан бастап қазіргі әдебиетке дейінгі аралықтағы балаларға арналған шығармаларда жекелеген

жанрлар дәстүрлі түрде жалғасуда. Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықты «Қазақ поэзиясының антологиясы» жинағына енген ақындардың шығармаларына жасалған талдаулармен жинақтауға болады.

Материалдар мен әдістер. Қазіргі таңда балалар әдебиетін насихаттауға мемлекет тарапынан көңіл бөлініп жатыр. 2021 жылы балаларға арналған фольклорлық шығармалардан бастап, бірнеше қаламгерлердің кітаптары жарық көрді. «Ата мұра» баспасынан қазіргі таңда балаларға арнап жазып жүрген отыз ақынның таңдамалы шығармалары «Балалар поэзиясының антологиясы» деген атпен, отыз жазушының әңгімелері «Балалар әңгімелерінің антологиясы» деген атаумен, «Балалар әдебиеті» баспасынан Шәкен Күмісбайұлының «Бабамдай болғым келеді...», «Жалын» баспасынан О.Асқардың «Балалар әлемі» жинақтары жарық көрді.

2021 жылы бір ғана «Таймас» баспасынан балаларға арналған фольклорлық «Жаңылтпаштар», «Алдар көсе», «Алпамыс батыр» кітаптары мен бірге Адырбек Сопыбековтің «Көңілді біздің күніміз» (өлең, мысал, ертегі, аңыз, поэмалар), З.Жұманованың «Күләйша. Рокуфеллер және басқалар», Жаңабек Шағатайдың «Ауылдың кішкентай археологтары», Н.Ақыштың «Тау ішіндегі тауқымет», О.Асқардың «Ауыл балалары мен қала балалары», Б.Сарыбайдың «Ақтабан», Әбділдабек Салықбайдың «Айдана мен Ақжолтай», Серік Байхоновтың «Сара анамның сабақтары», Оразбай Байбақұлының «Бәсіре», Сейфолла Оспаннның «Қоңырау», Көмек Ыбырайұлының «Шуақ», А.Сәрсекөвтің «Алақай, Әлия Беркімбаеваның «Дәуіт атайдың ертегілері» сияқты жекелеген қаламгерлердің жинақтары жарық көрді.

Тақырыпты зерттеу барысында ғылымдағы герменевтикалық және көркемдік талдау, тарихи-функционалдық, тарихи-салыстырмалы, жүйелілік-құрылымдық сынды әдістер күтілетін нәтижелерге жетуде тиімді пайдаланылды. Әдебиеттанушы ғалымдар М.Ғабдуллин, Ш.Ахметов, М.Базарбаев, С.Қирабаев, С.Қасқабасов, Қ.Ергөбек, Б.Ыбырайымдардың балалар әдебиеті туралы тұжырымдары бағыт-бағдар берді.

Қазақ балалар ақындары А.Естенов, Б.Қошым-Ноғай, Б.Әлімжанов, Б.Үсенбаев, Ә.Қайран, Ш.Жұбатова, А.Жақиянова, Қ.Елемес, Н.Қалқа, Ж.Шәкенұлы, С.Қалиев, Қ.Адис, М.Асан, С.Хасан, О.Қасым, М.Қарт, А.Тілегеннің балаларға арналған шығармаларын зерттеуде әдебиеттану ғылымының заманауи әдіс-тәсілдерін, гуманитарлық ғылым салаларындағы озық үрдістер кеңінен қолданылды.

Әдебиетке шолу. Қазақ әдебиетінің арғы-бергі тарихында балалар әдебиетіне әрдайым ерекше көңіл бөлініп отырған. Ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, қазіргі балалар әдебиетіне дейінгі аралықтағы мазмұндық, түрлік ізденістерді, әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық мәселесін Ш. Ахметов (Ш.Ахметов, 1974: 176), Б. Ыбырайымов (Б. Ыбырайымов, 1998: 50), Қ. Ергөбеков (Қ. Ергөбеков, 2003: 368) сияқты ғалымдар біршама зерттеді. Қазіргі таңда жекелеген балалар қаламгерлерінің шығармалары зерттелуде. Мерзімді басылым беттерінде жарияланған көпшілік мақала, рецензия, ғылыми мақалалар балалар әдебиетін зерттеудің назардан тыс қалмағанын көрсетеді.

«Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер» деген мақалада Е.Мұхамәдиқызы, С.Оспанов, Ұ.Есдәулет, Ә.Қайран, Ә.Ысқақ, К.Құныпияұлы,

С.Әкірамұлы сияқты ақындардың балаларға арналған шағын жанрдағы лирикалық өлеңдері талдау нысанына алынып, ондағы дәстүр сабақтастығы мен жаңашылдық туралы айтылған (Г.Орда: 2021: 39-51). Баспаға ұсынылып отырған мақалада аға буын өкілдерінің қалыптастырған дәстүр сабақтастығын кейінгі буын өкілдерінің жалғастыруы таратыла сөз болған. «Artistic transformation of the female image in kazakh literature» деген мақалада (G.Orda, 2021: 653-668) ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің поэзия, проза, драматургия жанрларына шолу жасалған болатын.

Қазақ балалар әдебиетімен бірге орыс балалар әдебиеті ХХ ғасырда тиянақты зерттелді. Оны Дж.Хиллман, П.Нодельман, Д.Раддом сияқты ғалымдардың зерттеу еңбектерінен көруге болады. «Орыс балалар әдебиетінің тарихын» зерттеген П.Антонино (П.Антонино, 1948: 9), Б.Хеллман (Б.Хеллман, 2016: 560) еңбектері балалар әдебиетіне әр дәуірде көңіл аударылып жатқанын байқатады.

Нәтижелер. Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы дәстүр ұласуын фольклордан жалғасып келе жатқан бесік жыры, тұсау кесер, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, бата-тілек, айтыс сияқты шағын жанрлардың қазіргі поэзиядағы үлгілері растайды. Жаңашылдық халық ауыз әдебиеті үлгілері мен Абай Құнанбайұлы шығармаларының интерпретациялануынан байқалады. Балалар әдебиетінің мазмұны жағынан байығанын ойын-өлеңдер, диалогқа құрылған өлеңдер, этнографиялық өлеңдер, метограммалармен көрсетуге болады. Қазіргі таңда ақындар балалардың ұғымына таныс әлеуметтік желілер мен техникалық құрылғыларды өз шығармаларына арқау етуде, осының өзі балалар әдебиетінің мазмұны жағынан байып жатқанын көрсетеді. Әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық жөнінде М.Базарбаев: «Дәстүр мен жаңашылдық, яғни ұлттық сипат, белгілі бір кезеңнің ғана емес, әдебиет дамуының барлық дәуіріне тән, онымен органикалық тығыз байланыста көрініп отыратын жай» деген болатын (М.Базарбаев, 2005: 11). Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, фольклор мен қазіргі әдебиеттің арасындағы дәстүр ұласуы халықтың тұрмыс-салтымен тікелей байланысты. Қазіргі таңда күнделікті қолданыстағы техникалық құрылғылардың поэзияға арқау болуы осының белгісі.

Талқылау. Қазақ халқы баласын бесіктен бастап тәрбиелеуге көңіл бөлген. Халықтың бар асыл арманы көркем шығарма арқылы атадан-балаға мирас болып жеткен. Өмірі шапқыншылықпен өткен халық елі мен жерін қорғайтын батыр болатындығын баланың құлағына құйып, санасына сіңірген. Көркем әдебиет балалардың ойын дамытып, сөздік қорын молайтатыны белгілі. Сөз өнері туралы М.Горький былай деген болатын: «Сөз әдебиеттің негізгі материалы болып табылады. Біздің барлық әсерімізді, сезімімізді, ойымызды көркем түрге келтіретін – сол» (М.Горький, 1954: 49).

Балалар әдебиетінде бүгінге дейін дәстүрлі сабақтастығын үзбеген көне жанрдың бірі – **бесік жыры**. Шағын жанр қазіргі қазақ поэзиясында тұрақты түрде жалғасуда. Фольклордағы «Бесік жыры» «Әлди, әлди, ақ бөпем, Ақ бесікке жат бөпем» деп басталса, Қ.Адис «Бесік жыры» өлеңінде:

Әлди, әлди, бөбегім,
Қашан тиер көмегің?
Тез ержетіп анаңа,

Қолқанат бол, өренім!

Мақтан тұтсын сені әкең,

Үлгі тұтсын сені елің (Балалар поэзиясының антологиясы, 2021: 175), – деп баланың болашағына үміт артады.

Фольклор мен қазіргі әдебиеттегі бесік жырының негізгі мақсат-міндеттері өзгермеген. Олардың екеуінде де бесікте жатқан баланың топ бастайтын батыр, сөз бастайтын шешен болуы көзделеді. Сөз құдіретіне түсінген халық баласын бесікте жатқаннан жақсы сөздермен тәрбиелейтін болған. Дәстүрлі түрде жалғасып келе жатқан көне жанрлардың бірі – **тұсаукесер**. Н.Қалқаның «Тұсаукесер» өлеңі – тұсаукесер жанрының дәстүрлі жалғасы. Фольклордағы «Қаз-қаз, балам, қаз, балам, Қадам бассаң мәз болам» деп келетін өлең жолдарын ақын:

Қаз-қаз, балам, қаз, балам,

Қадамыңды жаз, балам.

Тұсауыңды кесіп мен,

Алға бассаң, мәз болам (Антология, 2021: 125), – деп толықтырады.

Кез-келген тұсаукесер туралы өлеңдерде балалардың әр қадамына үміт арту басым. Көне жанрдың бірі – бата-тілек болса, ақынның «Ақ бата», «Таудай бол!» өлеңі – осы қатарды толықтыратын туынды. Кішкентай баланы біреудің ала жібін аттамауға, ақпейіл, арлы болуға шақыратын өлеңнен ақынның ақ тілегі байқалады.

Ш.Жұбатованың «Алға қадам басамын» өлеңі – фольклордағы «Қаз-қаз балам» деп басталатын тұсаукесердің дәстүрлі жалғасы. Онда жаңа қадам басқан балаға жақсы тілек тілеп, оның болашағына үміт арту көзделеді. «Бір, екі, үш» қадам басқан бала:

Алға қадам басамын,

Биік таудан асамын.

Жақсылықты үйренем,

Жамандықтан қашамын... (Антология, 2021: 75], – дейді. Баланың әр басқан қадамынан жақсылық күтетін ата-ана оған бар асыл тілегін жаудыруы заңдылық.

Балаларға арналған көне жанрдың бірі – **санамақ**. Бүлдіршінге бес саусақты таныстыру фольклордан жалғасып келе жатыр. Осы қалыптасқан дәстүрді ақындар жаңашылдықпен жалғастыруда. Әр саусақтың өз аты бар. Бас бармақ, балаң үйрек, ортан терек, шылдыр шүмек, кішкентай бөбек деп аталтын бес саусақ туралы санамақтың түрлері көп. Санамақ жөнінде Ә.Табылдиев: «Санамақтарды халық, негізінен, жас балаға сан үйрету мақсатымен шығарған. Санамақтар әрі сан үйретеді, әрі дүние танытады, әрі баланың қисынды ойлауы мен математикалық ойлау қабілетін дамытады. Санамақтардың түрлері көп, оның үстіне жаңадан қосыла береді», – деген болатын (Ә.Табылдиев, 1992:15). К.Құныпияұлы «Санамақ» өлеңінде әр саусақты өз ерекшелігімен сипаттауға ден қойған:

Бас бармағың – бас саусақ,

Барлығына сақ саусақ.

Қаламайды ол еріншек,

Болғаныңды ақсаусақ (Антология, 2021: 93).

Ж.Шәкенұлы:

«Бір» дегенім – білім,

Білім үйрен, інім (Антология, 2021: 135).

Қ.Адис:

Бір дегенім – Бұлан,

Бұғыға ұқсас бұл аң (Антология, 2021: 180).

Е.Дүйсен:

Бір дегенім – бірлік,

Берекелі тірлік (Антология, 2021: 304-305), – деп әр санды ұқсас сөздермен екі тармаққа жасырып отырған. Қарапайым сөздерге, жеңіл ұйқасқа құрылған екі тармақты тақпақ балалардың жатқа айтуына ыңғайлы. Осы тәсілмен ақындар балаларға онға дейін санауды үйретуді мақсат еткен. Тілі жеңіл өлеңді жаттаған балалар онға дейін тез санап үйренеді. Санамақ қазақ балалар әдебиетінде қалыптасқан жанр болса, ақындар оны өз тарапынан жаңаша сипатта жалғастырған.

Н.Қалқа фольклордан жалғасып келе жатқан бес саусақ туралы өлеңін басқаша құрған. Ақын «Бас бармағың – ата-анаң», «Балаң үйрек – бауырың», «Орган терек – нағашың», «Аты жоқ саусақ – достарың», «Кіші бөбек – білімің» деп өзіне жақын туыстармен, достармен түсіндіреді. «Бес саусағың – бақытың, Сонда, балам, бар құтың. Бес саусағың біріксе, текке кетпес уақытың» деген жолдардан бес саусақ біріксе талай биіктерді бағындыруға болатынын түсінеді.

К.Құныпияұлының «Апта», «Бес күшік» өлеңдерін санамақтың қатарына қосуға болады. «Апта» өлеңінде аптаның жеті күнін санамалап отырып сипаттайды. Бірінші, екінші деп жеті күннің басты ерекшелігіне тоқталу арқылы апта күндерін санамалау қалыптасады. «Бес күшік» өлеңінде де бес күшіктің ерекшеліктері санамалау арқылы жалғасады.

Балалар әдебиетінде фольклордан жалғасып келе жатқан көне жанрдың бірі – **жұмбақтар**. Балалар ақындарының ішінде Қ.Елемес, С.Хасан, А.Тілеген, балаларға таныс заттардың ерекшелігін айта отырып жұмбақтайды. Мәселен, тісті екі ақын екі түрлі жұмбақтайды.

Қ.Елемес:

Тілді қоршап түзілген,

Аппақ маржан тізілген (Антология, 2021: 109).

(Тіс)

С.Хасан:

Отыз батыр қырағы,

Ауызыңда тұрады (Антология, 2021: 264).

(Тіс)

Бала ұғымына жақын, өздері күнде көріп жүрген таныс заттарды жұмбақтау арқылы оларды ойлануға, ой тапқырлығына жетелейді.

Қ.Адистің тұрмыстық заттар туралы жұмбақтары да жетерлік. Ақын балаларға күнделікті өмірде кездесетін, өздеріне таныс заттарды жұмбақтауға көңіл бөлген. Атап айтатын болсақ:

Үйге кірсе, иіліп тұрады,

Кеткеніңше тоныңды киініп тұрады.

(Киімлігіш)

Шығады тек түнде өзі,
Кіп-кішкентай күн көзі (Антология, 2021: 181).

(Электр лампысы)

Бұл қатарды ақынның жануарлар, құстар, көкөніс туралы жұмбақтары толықтырады. Ақын А.Тілеген Қазақстанның Түркістан, Семей, Алматы, Тараз, Жаңаөзен, Нұр-Сұлтан, Атырау, Орал, Павлодар, Арқалық, Байқоңыр, Ұлытау қалаларын «Жұмбақ қалалар» деп, әр қаланы бір шумақ өлеңмен жұмбақтаған. Мұнда әр қаланың басты ерекшелігі аталып көрсетілгендіктен, оларды табу балаларға қиындық келтірмейді. Осы ойымызды А.Лотоцкаяның: «Современные детские стихи, рассказы и сказки в основном легко читаются и понятны самым маленьким читателям. В основе таких произведений, как и раньше, лежит фольклор», – деген пікірі растайды (А.Лотоцкая, 2017: 2).

Ақындар балалардың тілін анық және тез сөйлеуге жаттықтыратын жаңылтпаш жанрын жалғастырған. **Жаңылтпаш** – фольклордан жалғасып келе жатқан көнер жанр. Ақын Қ.Елемес жаңылташты төмендегіше қарапайым сөздермен, жеңіл ойға құрған.

Таранатын ақ бұлақта,
Ақ қаз ақ па, аққу ақ па?

***

Ауаға су айнала ма,
Ауа суға айнала ма? (Антология, 2021: 108).

Сол сияқты Н.Қалқаның жаңылташтары да балаларды тез, таза сөйлеуге жаттықтырады.

Атам бақ аралады,
Ағам тал аралады.
Апам көл жағалады,
Асыл ат тағалады (Антология, 2021: 128).

Төрт түлік – жылқы, түйе, сиыр, қой туралы өлеңдер қазақ поэзиясындағы төрт түлік туралы өлеңдер қатарын толықтырады. Ааба ұйқасына құрылған өлеңнің тілі жеңіл, сөздері қарапайым. Сонымен бірге әр тармақтың дауысы «а» дыбысынан басталуы – әуезділікпен бірге қайталаудың фонетикалық анафора түрі. Ұқсас сөздердің орнын ауыстыру арқылы баланы шатастыратын жаңылташтар жетерелік. Ақын сөздердің орнын ауыстыру арқылы балаларды шатастыруды көздеген. Жаңылташ туралы М.Ғабдуллин: «Жаңылташтың сөздері айтылуға қиын, көбінесе, ұяң және қатаң дауыссыз дыбыстардан құралады. Жаңылташтың әрбір сөзі шапшаңдата, тездете айтылуға тиіс... Ол әрбір сөзді жылдамдата айтумен қатар, нақышына келтіре, мүлт кетпей оралымын таба айтуға тиіс» (М.Ғабдуллин, 1958: 42), – деген болатын. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, жаңылташтар балалардың тілін жаттықтыруда, ұқсас сөздерді тез ажыратуда үлкен қызмет атқарады. Ұқсас сөздерді шатаспай, тез айтып шыққан бала әр сөздің өз орнын білетін, дұрыс пайдаланатын болады.

Балалар әдебиетінде фольклордан жалғасып келе жатқан жанрдың бірі – **бата-тілектер**. Қазақ – сөз магиясына сенген, сөзді қадір тұтқан халық. Ол туралы «Батамен ел көгерер» деген мақал бар. Ел ішінде атадан-балаға жеткен батаның түрлері

көптеп кездеседі. Сонымен бірге кез-келген жасы үлкен қария өз жанынан шығарып бата беруі тиіс. Бұл – қазақ халқының суырыпсалмалық өнерінің бірі. Ақындар да бұл жанрға ерекше көңіл бөліп, өсіп келе жатқан бүлдіршіндерге өз баталарын беру – қалыптасқан дәстүр. Алты шумақтан тұратын ақын Б.Әлімжановтың бата-тілегі:

Денің сау боп, шыңға.

Қыран құстай самға,

Ұзақ ғұмыр беріп,

Жарылқасын Алла!, – деп аяқталады (Антология, 2021: 30).

Бата-тілектерде баланың болашағына үміт арту, жолы ашық болуы, білім нәрімен сусындауы, ата-анаға, елге адал қызмет етуі көзделеді. Қазақ арман-тілектерінің жүзеге асуын Алладан сұрайтын мұсылман халық болғандықтан, ақындар да бата-тілектерінің орындалуын жаратушыға медет етеді.

Балалар поэзиясында дәсүрлі түрде жалғасып келе жатқан көне жанрдың бірі – **айтыс**. Ауыз әдебиетінде жан-жануарлардың, жеміс-жидектердің өзара айтысы талай шығармаларға арқау болған. Осы қатарды С.Қалиевтің «Жеміс-жидектердің айтысы» толықтырады. Айтысқа апорт, жүзім, өрік, қарақат, бүлдірген, таңқурай, алмұрт, шие сияқты жеміс-жидектер қатысады да, өздерінің ерекшелігін, адам баласына берер пайдасын айтып өзара бәсекеге түседі. Айтыстың шарты бойынша бір кейіпкер жеңу керек болса, мұнда бал татитын жеміс-жидектердің бәрі де жоғары бағаға ие болады.

А.Тілегеннің «Инстаграм – Тик-Ток» айтысы бүгінгі заманауи әлеуметтік желілерге құрылған. Осы мәтін бойынша тәрбие сағатында ұл мен қыз екеуі айтысуына болады. Ол жөнінде автор «Айтысқа ұл мен қыз шыққан тиімді. Ұлдың үстінде инстаграмның суреті, ал қыздың үстіне тик-токтың суреті жабыстырылады. Домбыраны бір шертіп қойып, айтыса беруге болады», – дейді (Антология, 2021: 299). Өз жетістіктерін айтып мақтанған екі кейіпкер, сөз соңында балалардың бос уақыттарын тик-ток пен инстаграмға жұмсамауын сұрап, білім-ғылым алуға үндейді.

Инстаграм:

Жеңді жөндеп түрелік,

Білімсіз жан – тірі өлік.

Енді ғылым-білімді,

Насихаттап жүрелік!

Тик-Ток:

Қосыламын оныға,

Түсем және жолыға.

Түсірмейік баланы,

Алдамшының торына! (Антология, 2021: 301).

Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы жаңашылдық ақындардың метаграммалар, ойын-өлеңдер, диалог-өлеңдер, этнографиялық өлеңдерінен көрінеді. Ақындардың шығармаларынан кездесетін келесі жанр – **ойын-өлеңдер**. А.Естеновтің «Түстер жайлы жарыс» өлеңінде бес бала қызыл, сары, жасыл, ақ, көк түстерді бөліп алып, сол түстермен таныстырады. Балалар ойын-өлеңді жатқа айтып, өз түстерінің ерекшелігін көрсетеді. Осындай ойын-өлеңнің бір түрі – «Біздің ойыншығымыз». Ойын-өлеңде ұлдар мен қыздар екі топқа бөлініп, өздерінің ойыншықтарымен таныстырады. Екі қыз қуыршағының тамақ ішпейтінін, жыламайтынын, жүрмейтінін айтып

таныстырса, үш ұл ракета, самолет, вертолеттің ерекшелігін айтып болашақта Тоқтар, Талғат ағалары тәрізді космонавт болуды армандайды. Тоқтар Әубәкіров, Талғат Мұсабаев – тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш космонавттары. Ұл балалар ғарышкер ағалары тәрізді ғарышты бағындыруды қалауы орынды. Аталған ойын-өлеңдер – фольклордан жалғасып келе жатқан балалар ойынының жаңа мазмұнға ие болуы.

Балалар ақыны Б.Қошым-Ноғайдың «Жеті септік» өлеңі бастауыш сынып оқушыларының білімін толықтыруға қызмет етеді. Қазақ тілі сабағынан атау, ілік, барыс, табыс, шығыс, көмектес септіктер туралы мағлұмат алған бала осы өлең арқылы білімін жетілдіріп шыңдайды. Әр септіктің қандай сұрақтарға жауап беретінін төмендегіше түсіндіреді:

Атау жауап береді

«Кім? Не?» деген сұраққа.

«Кімнің? Ненің?» дерегін

Іледі Ілік құлаққа (Антология, 2021: 17).

Келесі өлеңдер – бүлдіршіндерге арналған **диалог-өлеңдер**. «Едіге мен төрт түлік төлдері» диалог-өлеңіне Едіге мен төрт түліктің баласы бота, құлын, қозы, лақтың диалогы арқау болған. Б.Қошым-Ноғайдың «Едіге мен төрт түлік төлдері» Едіге мен қозының диалогына құрылған:

Едіге:

– «Қозым, қозым» дегенге

Маңырайсың көгенде.

Сәл шыдасаң,

Өрістен

Оралады енең де...

Қозы:

– Ұлғайтады қараңғы

Көңілдегі алаңды.

Күтесің ғой сен дағы

Жұмыстағы маманды! (Антология, 2021: 22).

Диалогтан көріп отырғанымыздай, адам мен мал баласының екеуі де ерке, қорғансыз, кішкентай. Едіге бота, құлын, қозы, лаққа сауал қою арқылы олардың ерекшелігін ашуға тырысқан. Лақ тастан-тасқа секіріп тыным таппай жүріп тұяғын жетілдірсе, құлын ертең Едігенің бәйгеге шабатын тұлпары болмақ.

Ақын поэзиясынан үлкен орын алатын келесі өлеңдер – **метаграммалар**. Метаграммаларда алынған сөздің жалғыз дыбысын өзге дыбыстармен алмастыру арқылы бірнеше жаңа атаулар жасаған. Метаграммаларда бір дыбысты жасыру арқылы екі-үш жұмбақты шешуге болады.

Араласқан түстерді

Анықтайтын сын есім.

Бір «Қ» әрпін үсте енді,

Шаһар болмақ,

Білесің.

«Қ»-ның қоссаң ал бірін,
Қолына ұста алады.
Шаһарда үйдің барлығын
Соныменен салады (Антология, 2021: 24).

(Ала – қала – қалақ)

Метаграммаларды тақырыбына қарай отбасына, кәсіпке, мамандыққа, шаруашылыққа арналған түрлерге бөлуге болады. Ақынның жасырып отырғаны – түс пен деректі зат. Осы сияқты «Т» дыбысын жасыру арқылы «тұзақ – ұзақ», «Қ» дыбысына құрылған «қармақ – қарма» метаграммалары бар.

А.Кәріпжанның балаларға арналған өлеңдерінің ішінде «Бас әріптер жырлайды» топтамасында 36 әріпке құрылған 18 жұмбақ бар.

«А» деп ердің ғажабын,
«Ә»-ні тізіп жазамын
(Алып – әріп)

«О» дегенің – тұңғиық,
«Ө» дегенің – тым биік (Антология, 2021: 111).

(Ор – өр)

Қазақ балалар поэзиясынан үлкен орын алатын – **этнографиялық өлеңдер**. Ә.Қайран, М.Асан, С.Хасан, О.Қасымдар, М.Қарттардың шығармаларында этнографиялық өлеңдер көптеп кездеседі. Қазақ халқының негізгі шаруашылығының бірі – мал шаруашылығы болғандықтан, ақындардың шығармаларынан төрт түлік малға қатысты тұрмыс-салт өлеңдер жиі кездеседі. Балалар ақыны А.Естенов «Төлдерім» өлеңінде:

Бота – төлі түйенің,
Құлын – төлі биенің.
Қойдың төлі қозыны,
«Момыным» деп білемін (Антология, 2021: 4), – дейді.

Қазақ халқы кішкентай балаларын «ботам», «құлыным», «лағым», «қошақаным» деп түйе, жылқы, ешкі, қойдың балаларының атымен еркелетеді. Әр түліктің өз ерекшелігі болса, сол ерекшелікті өз балаларынан көрген ата-аналар балаларын сол атаумен еркелету – фольклордан жалғасып келе жатқан дәстүр. «Атам – менің атбегі» өлеңінде жылқымен бірге өскен атасының атбегілігін мақтан еткен бала атасы тәрізді торы тайын баптап атбегі болғысы келеді. Қазақ халқында ұлдардың әкесіне қарап өсетіні туралы «Әкеге қарап ұл өсер» деген мақал бар.

Ә.Қайран өлеңдерінен көзге түсетіні – «Атбегінің әліппесінің» танымдық қызметі мол. Ақын жылқы малына қатысты көптеген тың мәліметтер береді. «Жылқы жыры», «Атбегі», «Сайгүлік» өлеңдерінде ат баптаушы атбегінің, жылқының, сайгүліктің басты ерекшеліктеріне көңіл бөлінген. «Жылқының түр-түсі» өлеңінде баран, қылаң, қара, қоңыр, жирен, торы, кері, құла, құбақан, күрең, ақбоз, көкбоз, көк, сары, теңбілкөк, шұбар, ала жылқылардың түр түсіне көңіл аударып, «Жылқы түрін айырмас – «Мен қазақпын» демесін» деп түйіндейді. Ес білгеннен асау тай үйретіп, тайға мінген балалар болашақта ат жалында ойнайтын епті, батыр, қайсар болып өсуі керек. Сондықтан олар жылқы малының түр-түсін ғана емес, оған қатысты көптеген

мәліметтерді білгені жөн. «Ер-тұрман атаулары» өлеңінде көптеген ат әбзелдеріне көңіл бөлінген. Балалар ат әбзелдерінің көпшілігін білмейтіні анық, сондықтан бұл өлең танымдық қызмет атқарады. Жылқы малының жас ерекшелігіне байланысты атаулары түрліше. Биенен туғаны құлын деп аталса, жыл өткен сайын олардың атауы да өзгереді. Жабағы, тай, құнан, қолау, байтал, дөнен, сәуірік, құлық бие, бесті, ат, айғыр, лақса деген атауларға қарап жылқы малын ажыратуға болады. Бір жасары жабағы, алты жаста ат, қартайғаны лақса деп аталады. Айғырды былай суреттейді:

Қай ақын мұны жай жырлар,

Жылқыда кие, айбын бар.

Қайырып бағар үйірін,

Қасиетті **айғыр** бар... (Антология, 2021: 66).

«Ат жарату» өлеңінде бәйгеге қосатын атты баптаудың өз қиындығы болатынын ұғамыз. Қазақ халқы жылқы малын мінсе көлік, ішсе сусын, жесе тағам ретінде пайдаланады. Өмірі жылқы малымен тығыз байланысты болғандықтан жылқыға қатысты тоқсан ауыз сөздің түйіні болып табылатын мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. «Ат шаппайды, бап шабады» деген мақалдан бабына келген ат қана ұзаққа шабатыны көрінсе, «Ат – ер қанаты» деген мақалдан ер адамдардың көлігі – ат екені аңғарылады. Астында аты бар адам ешқашан далада қалмаған, тұлпары құстай ұшып қажет жеріне жеткізіп отырған. «Атсайыс» өлеңінде ат ойындарының бірсыпырасынан хабардар боламыз. Ат үстінде ойналатын көкпар, аударыспақ, қыз куу, теңге алу ойындары ер балаларды епті, алғыр, жылдам, қайсар, батыр, ержүрек болуға баулиды. Осы пікірімізді аудармашы, филология ғылымдарының кандидаты Л.О.Аскардың: «История народа отражается в языке, можно было бы сказать, что на каждой странице есть отпечаток времени, но в эту книгу включены специальные тексты, раскрывающие своеобразие народа. Например, отношение казахского народа к четырем видам домашних животных. Особое почитание лошади. Среди множества заданий на эту тему есть игра «Тай жарыс», автором которой является лингвист Ахмет Байтурсынов», – деген пікірі растайды (Л.Аскар, 2021: 22).

«Жүйріктен озар жорға бар» деген мақалды эпиграф етіп алған ақын «Жорға» өлеңінде жылқы малын жүрісіне қарай жорға, тайпалма, шала жорға, су жорға деп бөлетініне көңіл аударған. «Қашағанға жасаған» өлеңінде қашаған жылқылардың аяғын тұсаулап ұстайтынын айта келіп, шідер, өре, тұсамыс, кісен сияқты бұғаулардың түріне сипаттама береді:

Шідер деген үш тармақ.

Үш аяққа – үш тармақ.

Азат аяқ біреу-ақ,

Ата қазақ біледі-ақ (Антология, 2021: 66).

Ақын жылқы малына қатысты көптеген мәліметтерді берген соң, өскелең ұрпақтың үлкен азамат болып өсуін қалайды. «Тілек» өлеңінде балақандарға өз тілегін білдіріп, «Естіртпе жаманат! Атқа мін! Асқарым! Сен болшы – Азамат!» деген түйін жасайды. Ә.Қайранның атқа қатысты өлеңдерінің танымдық-тәрбиелік қызметі мол. Ол биенен туған құлыннан бастап, оның атауын, әбзелдерін, тұлпарды қалай баптауды жан-жақты қамтыған. С.Қалиевтің «Бәйге», «Тай» өлеңдері төрт түліктің ішіндегі жылқы малына қатысты туындылар қатарын толықтырады. Ұлттық ойындар мен

құндылықтарды насихаттаған өлеңдердің этнографиялық бояуы қалың. Мұның өзі – қазіргі балалар поэзиясының мазмұндық ізденістері болып табылады.

Балаларға арналған тарихи танымдық М.Асанның «Қымыз», «Сайгүлік», «Қамшы», «Бесік», «Қошақан», «Асық», «Тымақ», «Шапан», «Тақия», С.Хасанның «Жеті шелпек», «Бәсіре», «Бауырсақ», «Оюлар», О.Қасымның «Ат әбзелдері» топтамасындағы «Аңдату», «Жүген», «Тоқым», «Ер-тоқым», «Айыл», «Қанжыға», «Үзеңгі», «Өмілдірік», «Төбінгі», «Құйысқан» этнографиялық өлеңдерінде ұлттық құндылықтарымыз жан-жақты суреттелген.

Атадан-балаға мирас болып келе жатқан кәсіптің бірі – саятшылық. Аңға салар құсын баптайтын құсбегілердің бүркітті жасына қарай түрліше атайтынын біреу білсе, біреу білмейді. Жылқының жасына қарай әр түрлі аталатыны сияқты бүркіт те жас ерекшелігі бойынша туғаннан бастап жиырма жасқа дейін балапан, тірнек, тастүлек, қантүбіт, ұябасар, көктүбіт, қамтүлек, жаңа, майтүбіт, барын, ақ түлек, шөгел, сұмтүлек, мола деп аталады. Оны мына өлең жолдарынан ұғамыз:

Жеті жас – **қамтүлек** қарулы,

Сегіз жас – **жаңа** деп.

Тоғыз жас – **майтүбіт** арынды,

Қомағай, жара бет (Антология, 2021: 283).

Балалар поэзиясынан үлкен орын алатын келесі топтағы туындылар – туыстық атауға қатысты өлеңдер. С.Қалиевтің «Туысқандық атаулар» топтамасына енген нағашы, құда, жиен, жезде, абысын туралы тақпақтарында аталған туыстардың әке жағынан, ана жағынан қалай туысатыны туралы мол дерек береді. Қазақ – жеті атасына дейін қыз алыспайтын текті халық. Осы өлең арқылы балалар жеті атаға дейінгі туыстық атауларды танып-білумен бірге өздерінің жеті атасын жаттауға дағдыланады.

Қазіргі балалар поэзиясынан үлкен орын алатын өлеңдердің бір парасы – **бағдаршам туралы**. Қ.Мұқаметқалидың «Бағдаршам мен балақай», А.Жақиянованың «Бағдаршам», С.Қалиевтің «Бағдаршам», Е.Сейдахметтің «Бағдаршам» өлеңдерін осы қатарға қосуға болады. Ақындар бағдаршамды түсінікті, жеңіл тілмен, балаларға таныс қарапайым сөздермен бейнелей отырып олардың тілдік қорын байытқан. Енді балалардың тілдік қорына «бағдаршам» деген жаңа сөз қосылмақ. Ол жөнінде Ш.Ахметов: «Балалар әдебиетінің тілі ойнақы, жеңіл әрі көркем, қысқа да мейлінше түсінікті, айқын да дәл, әрі әсерлі болуға тиісті. Балалар әдебиетінің тілі – олардың сөздік қорын байытуға жәрдемдесетін бірден-бір құрал», – деген болатын (Ш.Ахметов, 1974: 10).

Қазақ балалар әдебиетінен үлкен орын алатын – мамандық таңдауға қатысты «**Кім болам?**» деген тақырыптағы өлеңдер. Балаларға арналған «Менің алғашқы кітабым», «Менің сүйікті әліппем», «Менің алғашқы танымым», «Кім болам?», «Асыл мұра», «Үй жануарлары», «Жемістер», «Көкөністер», «Сандардың сыры», «Әріптер әлеміне саяхат» кітаптарының авторы С.Қамшыгердің отыз мамандықты таныстыруға арналған «Кім болам!» топтамасы мектеп оқушыларына мамандық таңдауда бағыт-бағдар береді. Балаларға таныс мамандықтармен қатар, ақпараттық технология заманындағы қоғам қажетінен туған жаңа мамандықтар да бар. Екі шумақтан тұратын жекелеген дәрігер, ұшқыш, ғарышкер, кәсіпкер, мұғалім сияқты белгілі мамандықтар туралы өлең-тақпақтардың ішінде «ІТ (Айти) маманы», «СММ

маманы», «Маркетолог», «Робот жасаушы» сияқты қоғам өміріне қажет заманауи мамандықтар туралы толыққанды ақпарат берілген. Мәселен, эколог мамандығын былай сипаттайды:

Сақтау үшін даланы,
Елді мекен, қаланы.
Экологтар қорғайды,
Табиғат, су, ауаны.

Қол қусырып жатпаймын,
Үміттерді ақтаймын.
Жерді зиян қалдықтан,
Қоқыстардан сақтаймын (Антология, 2021: 210).

Кәсіп, мамандық туралы туындылардың қатарына Е.Сейдахметтің «Кім қайда?» өлеңін қосуға болады. Ақын әр мамандық иесінің атқаратын жұмысын төмендегіше суреттейді:

Іздеп кенді бағалы,
Геолог кезер даланы.
Түспей қолдан күрегі,
Бағбан бақта жүреді (Антология, 2021: 221).

Түрлі мамандықтармен таныстырған ақындар балаларға бірінші кезекте Абай айтқан толық адам болу керегін ескертеді. Осы жөнінде В.Г.Белинский: «Балаларды алғашқыда чиновник, акын, қолөнерші болуға емес, адам болуға тәрбиелеу керек, содан кейін басқаларға тәрбиелеуге тиіс», – деген болатын. Осы тұрғыдан алғанда, ақындар Абайдың «толық адам» тұжырымын дұрыс ұстанған.

Балаларға арналған шығармалардан үлкен орын алатын – **жыл мезгілдері** туралы өлеңдер. Ж.Шәкенұлы төрт шумақтан тұратын «Төрт маусым» өлеңінде көктем, жаз, күз, қыс маусымдарына тоқталса, «Мезгілдер» өлеңінде он екі айға сипаттама беріп, әр айдың өз ерекшелігін көрсетеді. Б.Айтмұқаева «Сәуір» өлеңінде «Келдің бе, Сәуір сұлуым – Аққудың көгілдіріндей» деп көктемнің жер дүниені құлпыртқан сәуір айын аққудың көгілдіріне теңейді. С.Намазшамова «Көктем», «Көктемнің сыйы» өлеңдерінде тіршіліктің құлпырып жандануын көктеммен байланыстырады. «Құстар ғажап ән шырқаса, Сол болады көктем әні» деген жолдардан тіршілік иелерінің бәрі де көктем келгенде керемет күйге бөленетіні байқалады. Жыл мезгілдерімен бірге жыл басы әз-Наурыз туралы өлеңдер де жетерлік. Ш.Жұбатованың «Наурыз мейрамы», Қ.Елеместің «Наурыз», Қ.Адистің «Наурыз тойы», С.Намазшамованың «Наурыzkөже», «Наурыз төлі» өлеңдерінде Самарқанның көк тасы еріп, күн мен түн теңелетін, жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілетін Наурыз мейрамының мән-маңызы жан-жақты ашылған.

Балалар поэзиясынан үлкен орын алатын – **туған жер, Отан, ел туралы** өлеңдер. Б.Үсенбаевтың «Отан – ана», «Отанды сүю ерге сын», Ә.Қайырбековтің «Қазақстаным менің!», Ш.Жұбатованың «Айналайын елім!», Қ.Адистің «Менің Отаным», С.Намазшамованың «Отанды жақсы көремін», «Отанымның байлығы», С.Қалиевтің «Мейірленіп қарайды Тарбағатай», «Алматы», С.Қамшыгердің «Бірлік жыры», «Айналым сенен, азаттық», «Алматым», «Түркістан кесенесі», «Жұмбақтас», «Көлсай»,

Қ.Сариннің «Отан», «Шыңғыста», «Өскемен», «Тесіктас», «Арқат», О.Қасымның «Әулиеағаш», «Торыш аймағы», «Жеке батыр тауы», «Әншіқұм», «Қайыңды көлі», «Рахман қайнары», «Мыңжылқы құдығы» өлеңдерінде Отанның оттан да ыстық екені байқалады. Ақындар қазақ жерінің тауын да, тасын да, суын да, нуын да, шөлін де, құмын да жырға қосып, жер асты, жер үсті байлығын мақтан етеді. Туған жерді Жұмақ мекенге теңеу әдебиеттің арғы-бергі тарихында қалыптасқан әдеби дәстүр болса, ақындар балаларға арналған туған жер, Отан туралы өлеңдерінде туған жерді Меккеге балап, оның құдіретіне бас иеді. Қ.Сарин «Отан» өлеңінде:

Байтақ Отан – бабалардың мұрасы,

Бағын асыр, бақытындай бағалап.

Тауы, тасы, жусаны мен жуасы,

Ей, жас ұрпақ, бәрі саған – аманат! (Қ.Сарин: 2021: 190), – деп туған жерге деген махаббатын шынайы бейнелеген.

Балалар поэзиясынан көзге түсетін келесі өлеңдер – Абай поэзиясының **интерпретациялануы**. Қазақ ақындарының көпшілігі балаларға арналған шығармаларында Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңін жаңаша интерпретациялайды. Қ.Шағыр «Абай сөзі – анық сөз» өлеңінде ақын айтқан бес асыл мен бес дұшпанды өзінше талдайды. Өсек айтушыларды «Ғайбат айтып біреуге, Жаппа босқа жалаңды!» деп сынаса, өтірік, мақтаншақ, еріншек, мал шашпақтың адам баласына тигізер зиянын тілге тиек етеді. Абайдың «толық адам» концепциясы туралы С.Қасқабасов. «Адам бойындағы асыл қасиеттерін алғы кезекке шығарып, «толық адам» концепциясын алғаш ұсынып, «адамнан адамның артықшылығы ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы ғана озбақ» – деп бағалайтын данышпанның, билік, байлыққа мән бермей, көпшілдік, адам сүйгіштік қасиетінің алғашқы арналары сол кезеңнің осы игіліктерінен бастау алған деуге болады», – деген болатын (С.Қасқабасов, 2021: 3). Бес асылды ұлықтап, бес дұшпаннан бойын аулақ салуды мақсат еткен лирикалық кейіпкер «Асыл сөзі Абайдың – Адастырмас шамшырақ!» деген түйін жасайды. Қанағатшыл болуды балаларға «Айфон әпер, Айды әпер» деп ешкімді қинама!» деп түсіндіреді. Қазіргі ақпараттық технология заманында үлкен де, кіші де телефонға байланып қалды. Ұялы телефонның жыл өткен сайын жаңа маркасы шығып, бағасы шарықтап көтеріліп барады. Олай болса, әр бала ата-анасының жағдайына қарайтын қанағатшыл болуы тиіс. Өмірден алынған нақты мысалдар арқылы бес асылды бойына жинақтаған бала талапты, еңбекқор, білімді, қанағатшыл, рақымды болып өсетіні анық.

Е.Жеңісұлының «Мен кішкентай баламын» өлеңінде «Мен кішкентай баламын, айтқан тілді аламын» деп басталатын «Кішкентай бала» (Кішкентай бала //www.zharar.com/kz/takpak/11031-kishkentay.html.) өлеңі интерпретацияланған. Ақын өлеңді планшет, You-Tube, майнкraft, смартфон сияқты әлеуметтік желімен, электронды техникалармен жаңартқан:

Мен кішкентай баламын,

Бала емеспін – данамын.

Планшет берсе қолыма,

Жыламай үйде қаламын.

Шафтарды ашпаймын,
Киімдерді шашпаймын.
Кіріп алып You-Tube-ке,
Қызық ойын бастаймын (Антология, 2021: 191).

Қазіргі ақпараттық заманның балалары – ақын айтқандай, әлеуметтік желіден шықпайтын, қолынан смартфон түспейтіндер. Осы тұрғыдан келгенде, бұл – шынайы өмірдің боямасыз көшірмесі.

Қорытынды: Жоғарыда аталған балалар ақындары шығармаларында өмір сабақтарын жас ұрпаққа үлгі етіп, қоғам өмірінің шындығын көркем бейнелеген. Ақындар жас ұрпақтың бойына ізгілік дәнін себуде фольклордан жалғасып келе жатқан бесік жыры, тұсау кесер, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, бата-тілек, айтыс жанрларын қоғам өміріне сай түрлендірген. Сан ғасырлар бойы атадан-балаға ауызша жеткен жанрларды бүгінгі заман талабына сай пайдалану – қазақ әдебиетіндегі дәстүр ұласуы.

Қазіргі балалар әдебиетіндегі мазмұн мен түр жаңалығы метаграмма, интерпретацияланған өлең, ойын-өлең, диалог-өлеңдерден көрінсе, халықтың өмір тәжірибесін суреттеп, көркем бейнелей білген туындылар жаңа дәуір әдебиетінің өркендеп-өскенінің көрсеткіші.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің AP08855695 «Қазіргі қазақ балалар әдебиетінің даму үрдістері» (1991-2021 жж.) гранттық жоба аясында дайындалды.

Орда Г.Ж.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Алматы, Қазақстан

E-mail: Orda_68@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5930-3784

Продолжение традиций в современной казахской детской поэзии

Аннотация. Известные представители современной казахской детской поэзии А.Естенов, Б.Кошим-Ногай, Б.Алимжанов, Б.Усенбаев, А.Каирбеков, Э.Ашикбаев, А.Кайран, Ш.Жубатова, А.Жакиянова, К.Кунипияевич, К.Элемес, А.Карипжан, Н.Калка, Ж.Шакенович, Б.Айтмукаев, К.Шагыр, С.Калиев, К.Мухаметкали, К.Адис, Э.Женисович, С.Намазшамова, С.Камшигер, Э.Сейдахмет, Э.Тастыбаевич, М.Асан, С.Хасан, О.Касым, М.Карт, А.Тлеген, Э.Дюсен. То, что многие поэты используют древние жанры фольклора, такие как вводящий в заблуждение, загадочный, перечислительный, благословляющий, айтыс, в соответствии с жизнью современного общества - является продолжением традиции современной казахской детской поэзии.

Колыбельные для детей - традиционное продолжение жанра считалки К. Адиса, изложение Н. Калки, Ш. Жубатовой, К. Кунипияулы, Ж. Айтыс сформулировал знаток, безошибочный К. Елемес, благо Б.Алимжанов, айтыс С.Калиева «Айтыс фруктов», А.Тлегена «Инстаграм-Тик-Ток».

Новизну содержания и формы в современной детской поэзии объясняют пьесы-стихи, диалоги-стихи, этнографические стихи, метаграммы А.Кайрана, М.Асана, С.Хасана, О.Касыма, М.Карта.

Ключевые слова: счет, загадки, загадки, айтыс, благословения, игры-стихи, метаграммы.

Orda G.Zh.

M.O. AuezovInstitute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: Orda_68@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5930-3784

Continuation of traditions in modern Kazakh children's poetry

Abstract. Famous representatives of modern Kazakh children's poetry A.Estenov, B.Koshim-Nogai, B.Alimzhanov, B.Usenbaev, A.Kairbekov, E.Ashikbaev, A.Kairan, Sh.Zhubatova, A.Zhakiyanova, K.Kunipiyaevich, K. Elemes, A. Karipzhan, N. Kalka, Zh. E. Tastybayevich, M. Asan, S. Khasan, O. Kasym, M. Kart, A. Tlegen, E. Dusen. The fact that many poets use ancient genres of folklore, such as misleading, mysterious, enumerative, blessing, aitys, in accordance with the life of modern society, is a continuation of the tradition of modern Kazakh children's poetry.

Lullabies for children are a traditional continuation of the genre of counting rhymes by K. Adis, the presentation of N. Kalka, Sh. Zhubatova, K. Kunypiyauy, Zh. Aitys was formulated by a connoisseur, the unmistakable K. Yelemes, thanks to B. .Alimzhanov, aitys S. Kaliev «Aitys of fruits» , A. Tlegen «Instagram-Tik-Tok».

The novelty of content and form in modern children's poetry is explained by plays-poems, dialogue-poems, ethnographic verses, metagrams by A.Kairan, M.Asan, S.Hasan, O.Kasym, M.Kart.

Keywords: counting, riddles, riddles, aitys, blessings, poetry games, metagrams.

Информация об авторе:

Орда Гүлжахан Жумабердиқызы, главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, доктор филологических наук. *Orda_68@mail.ru*, Scopus ID 57192676955, ORCID ID: 0000-0001-5930-3784

Әдебиеттер:

Антонина П. Б. История русской детской литературы. – М.: Гос. учеб.-педагог. изд-во, 1948. – С. 9.

Аскар Л.О. Детские книги. Сотрудничество с учителем Р.Б.Нургазиной // Материалы II международного конгресса «Дети и книги в поликультурном мире. – Алматы: Академия детской книги «ALTAIR», 2021. – 156 с.

Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті: Жоғары оқу орындары мен пед. училищелердің студ.арналған оқу құралы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1974. – 176 б.

Белинский В.Г. Тандамалы педагогикалық шығармалары. – Алматы: Педагогика Ғалымдарының академиясы, 1948. – 47 б.

Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibigul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhayrov, Kulsun Abdrakhmanova. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. (2021). Mankind QuarterlyТом 61, Выпуск 3, Страницы 653 – 668 March 2021DOI 10.46469/MQ.2021.61.3.16

Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Қазмеоқу-педбаспасы, 1958. – 343 б.

Ергөбеков Қ. Арыстар мен ағыстар. – Алматы: «Өркениет», 2003. – 368 б.

Кішкентай бала // <https://www.zharar.com/kz/takpak/11031-kishkentay.html>.

Қазақ поэзиясының антологиясы (балаларға арналған өлеңдер жинағы). – Алматы: Атамұра, 2021. – 320 б.

Қасқабасов С. Абай шығармашылығының фольклорлық бастаулары // Керуен. – №4 (73). – 2021. – 3-9 б.

Лотоцкая А.А. Проблемы детской литературы XXI века. [Электронный ресурс]. – URL: 14.05.2017. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/chtenie/2017/05/14/problemsy-detskoy-literatury-xxi-veka>

М.Горький М. Әдебиет туралы. – Алматы, 1954. – 196 б.

Орда Г. Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер // Керуен. – 73. № 4 (2021) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-03>

Сарин Қ. Ғазал – ғұмыр. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2021. – 216 б.

Табылдиев Ә. Халық тағылымы. Жаңылтпаш, санамақ, жұмбақ, мақал, мәтел, терме. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 185 б.

Хеллман Б. Сказка и быль: История русской детской литературы / Авториз. пер. с английского О. Бухиной. – М.: Новое литературное обозрение, 2016. – 560 с.

Литература:

- Антонина П. Б. История русской детской литературы. - М.: Гос. учеб.-педагог. изд-во, 1948. - С. 9.
- Антология казахской поэзии (сборник стихов для детей). – Алматы: Атамұра, 2021. – 320 с.
- Аскар Л.О. Детские книги. Сотрудничество с педагогом Р.Б. Нуртазиной // Материалы II Международного конгресса «Дети и книги в поликультурном мире. – Алматы: Академия детской книги «АЛТАИР», 2021. – 156 с.
- Ахметов Ш. Казахская детская литература: вузы и пед. учебник для учащихся школ. - Алматы: Изд-во Мектеп, 1974. - 176 с.
- Белинский В.Г. Избранные педагогические произведения. – Алматы: Академия педагогов-педагогов, 1948. – 47 с.
- Габдуллин М. Устная литература казахского народа. – Алматы, 1958. - 343 с.
- Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibigul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhayirov, Kulsun Abdrakhmanova. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. (2021). Mankind Quarterly Том 61, Выпуск 3, Страницы 653 – 668 March 2021 DOI 10.46469/MQ.2021.61.3.16
- Ергобеков К. Львы и ручьи. – Алматы: «Цивилизация», 2003. – 368 с.
- Лотоцкая А.А. Проблемы детской литературы XXI века. [Электронный ресурс]. - URL: 14.05.2017. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/chtenie/2017/05/14/problemy-detskoj-literatury-xxi-veka>
- М.Горький М. О литературе. - Алматы, 1954. – 196 с.
- Маленький мальчик // <https://www.zharar.com/ru/takpak/11031-kishkentay.html>.
- Каскабасов С. Фольклорные истоки творчества Абая // Керуен. - №4 (73). - 2021. - С. 3-9.
- Орда Г. Художественное искание в современной казахской детской поэзии // Керуен. – 73. № 4 (2021) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-03>
- Сарин К. Газель это на всю жизнь. Алматы: ТОО РПБК «Эпоха», 2021. – 216 с.
- Табылдыев А. Фольклор. Не вводи в заблуждение, считай, загадка, пословица, поговорка, термин. – Алматы: Казахский университет, 1992. – 185 с.
- Хеллман Б. Сказка и был: История русской детской литературы Авториз. пер. с англ. О. Бухиной. - М.: Новое литературное обозрение, 2016. - 560 с.

References:

- Antonina P. B. History of Russian children's literature. - M.: Gos. ucheb.-pedagogue. izd-vo, 1948. - S. 9.
- Lototskaya AA Problems of children's literature of the XXI century. [Electronic resource]. - URL: 05/14/2017. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/chtenie/2017/05/14/problemy-detskoj-literatury-xxi-veka>
- M. Gorky M. About the literature. - Almaty, 1954. – 196 p.
- Sarin K. Gazelle is for life. Almaty: LLP RPBC «Epkha», 2021. - 216 p.
- Tabyldiev A. Folklore. Do not be misled, count, riddle, proverb, saying, term. - Almaty: Kazakh University, 1992. – 185 p .
- Hellman B. Tale and Was: History of Russian Children's Literature / Authorization. per. from English by O. Bukhinoi. - M. : New Literary Review, 2016. - 560 p.
- Askar L.O. children's books. Collaboration with teacher RB Nurtazina // Materials of the II International Congress «Children and books in a multicultural world. - Almaty: Academy of children's books «ALTAIR», 2021. - 156 p.
- Akhmetov Sh. Kazakh children's literature: universities and ped. textbook for students of schools. - Almaty: Mektep Publishing House, 1974. – 176 p.
- Belinsky VG Selected pedagogical works. –Almaty: Academy of Pedagogical Scientists, 1948. – 47 p.
- Gabdullin M. Oral literature of the Kazakh people. - Almaty: Kazmemoku-pedbaspasy, 1958. – 343 p .
- Ergobekov K. Lions and streams. - Almaty: «Civilization», 2003. – 368 p.
- The little boy // <https://www.zharar.com/en/takpak/11031-kishkentay.html>.
- Anthology of Kazakh poetry (collection of poems for children). - Almaty: Atamura, 2021. - 320 p.
- Kaskabasov S. Folklore origins of Abai's creativity // Keruen. - No. 4 (73). - 2021. - pp. 3-9.
- Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibigul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhayirov, Kulsun Abdrakhmanova. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. (2021). Mankind Quarterly Том 61, Выпуск 3, Страницы 653 – 668 March 2021 DOI 10.46469/MQ.2021.61.3.16
- Orda G. Artistic search in modern Kazakh children's poetry // Керуен. – 73. № 4 (2021) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-03>

IRSTI 17.09.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-04>

Khamraev A.T.* , Shagimoldina M.O.

Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov

Almaty, Kazakhstan

E-mail: alik182009@yahoo.com, marzhanshagimoldina@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7870-5946, 0000-0002-0784-640X

KAZAKH LITERATURE OF THE INDEPENDENCE ERA IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Abstract. The article describes the features of Kazakh-Azerbaijani inter-literary relations in the post-Soviet period, and also analyzes the works of Kazakh authors and folklore works of the Kazakh people translated into Azerbaijani. The paper notes the high intensification of inter-literary contacts between Kazakhstan and Azerbaijan. Such an expansion of interpersonal relationships among creative figures is, of course, determined by the general state of interstate relations.

In the post-Soviet period, Turkic-speaking writers, representatives of various national literatures began to feel their inner involvement in the general Turkic processes with particular clarity due to deep historical and socio-political changes and the strengthening of creative contacts. For example, such works translated into Azerbaijani as «Turkestan», «And me, you, death, lull me to sleep» («Olum, mane agi de») Magzhan Zhumabayeva, «Kazakhstan's Way», «The Heart of Eurasia» by Nursultan Nazarbayev, «The Clay Book» by Olzhas Suleimenov, «When the Wolves Howled» by Sabit Dosanov, «Idikut» by Akhmetzhan Ashiri were highly appreciated among Azerbaijani readers. «Alash Arystary» in the Azerbaijani language shows that translators in their creative activity go not only beyond the national geographic framework, but expand the internal boundaries of the national artistic worldview.

The works of the Kazakh genius confirm that the historical and cultural ties of the Kazakh and Azerbaijani peoples go back centuries. In particular, in the «Words of Edification», in the poems «Iskander», «Masut», «Tales of Azim» traces of centuries-old oriental wisdom are found. In the era of independence, the fame of classical Kazakh writers went far beyond the borders of their country. Many of them have become internationally significant personalities. So Abai as a universal cultural phenomenon at the turn of the century became an essential fact of world culture. The interrelation and literary contacts between writers of Turkic speaking countries have given rise to well-known Turkologists to talk about the concept of a single «Turkic speaking literature» and the need to accelerate the creation of a «new era».

Keywords: Kazakhstan, Azerbaijan, literary relations, intensification, Abai, M.Auezov.

Introduction. The problem associated with the peculiarities of the inter-literary interrelations of national writers and poets remains one of the most relevant in modern philological science. From this point of view, it is extremely interesting to consider the forms of interaction between Kazakh and Azerbaijani literatures.

Experiment. Information in the global network and online magazines that show the problem from the inside have played a significant role in the study of this problem. Kazakh-Azerbaijani literary contacts are the subject of research in the scientific works of K. Mirzoev, S. Ananyeva, N. Tagisa, F. Agaeva, R. Asker and other scientists. To identify the inter-literary contacts of Kazakh writers and poets, the peculiarities of their intercultural interaction, to study the assessment, responses and articles of foreign researchers (artistic, aesthetic and cultural phenomenon during the independence of Kazakhstan). The features

of Kazakh-Azerbaijani inter-literary relations of the post-Soviet period are studied. The works of Kazakh authors and folklore heritage of the Kazakh people translated into Azerbaijani are analyzed.

Results and discussion. Work was carried out on the found materials and critical articles by Turkish and foreign authors. The works of foreign scientists will be translated into Russian and Kazakh. They reveal the inter-literary connections and contacts of modern writers of Kazakhstan and determine the forms of literary interaction of Kazakh writers with foreign and other national literatures. The paper notes the high intensification of inter-literary contacts between Kazakhstan and Azerbaijan. Such an expansion of interpersonal relationships among creative figures is, of course, determined by the general state of interstate relations.

After the collapse of the USSR, there has been a high intensification of inter-literary contacts and interactions among Turkic-speaking countries and peoples. Such an expansion of interpersonal relationships among creative figures is, of course, determined by the general state of interstate relations (Tokaev, 2020). The high level of translation art inherited from the Soviet period also contributed in every way to the development of the entire system of translation culture and literary contacts of the post-Soviet era (Amineva, 2019: 13). This trend is clearly visible in the Kazakh-Azerbaijani inter-literary ties, which have strengthened in recent years (Mirzoev, 2020).

The interest of the Azerbaijani people in the Kazakh verbal art - the treasury of national literature is not accidental, and it is steadily growing. The translation into Azerbaijani of the poem «Kyz Zhibek» in 2016, which is the pinnacle of not only Kazakh, but also the entire Turkic folklore, could not but please readers of both countries. The famous work was translated by Ramiz Asker, a well-known Turkologist at Baku State University. The translator tried to convey to Azerbaijani readers the life and way of life of the Kazakh people of the XVI – XVII centuries, thereby filling the Azerbaijani world with oriental cultural flavor, expanding the national and universal picture of the readers' world. The reproduction of «Kyz Zhibek» on a different language material acts as an excellent cultural phenomenon, implemented through detailed descriptions of the phenomena of national culture and socio-historical codes. The choice of «Kyz Zhibek» for translation into Azerbaijani in the post-Soviet period is natural. The reader is invited to penetrate into the world of the Kazakh people and learn the peculiarities of another way of life. One can observe an attempt by a translator-scientist to comprehend, on the one hand, a culture related to, but still «alien» to Azerbaijanis in the context of an unusually diverse Turkic world. The Azerbaijani scientist managed to realize and convey the Kazakh patriotism, the peculiarities of the experiences of lovers, the faithful steppe friendship of colleagues. The Azerbaijani reader enthusiastically accepted the aesthetic value of the great lyric-epic poem «Kyz Zhibek» with a centuries-old history of existence, which is included in the UNESCO World Cultural Heritage Fund. Through the translation of this poem, it translated significant national ideas, symbols, values, customs, beliefs, traditions, norms and rules of life of the Kazakh people, formed during the most difficult period of its history. Thanks to the translation of the poem, the reader receives a different aesthetic whole, a different pleasure, a different perception of culture, and as a result, a different universal representation of the world. The acceleration

of translation processes in Azerbaijan contributed not only to their creative assimilation of the vast cultural wealth of Abai's homeland, but also to the progressive enrichment of the Azerbaijani people's ideas about our steppe country.

Of course, the general rise of artistic and critical thought in the Turkic-speaking world contributes to the worldwide and active study of the verbal culture of the Kazakh people in a comparative way. In the era of independence, the literary heritage of the Kazakh genius Abai began to play a crucial role in the formation of the Kazakh classics in the process of general «Turkization». His works have been re-translated and reinterpreted in the Turkic world. The appeal of Azerbaijani scientists to the work of the great steppe thinker is natural and reflects the general trend associated with the globalization of the world, on the one hand, and with the desire of related peoples to restore the former historical ties and ties, on the other. V. Bibler is right, who argued that such processes inevitably lead to increased direct contacts and culminate in a «dialogue of cultures» (Bybler, 1989: 32).

The presentation of the collection of works by Abai Kunanbayev in the Azerbaijani language, held by Baku State University in 2017, eloquently testifies that literary processes are deepening and determine the prospects for further development.

According to Azerbaijani scientists, there is a genuine interest in reading and studying Kazakh literature, since both peoples have common roots, culture and history and therefore a common future. It is noted that thanks to the translation of the Azerbaijani poet Elkhan Zala, the brilliant son of the steppe Abai appeared before readers as a philosopher, thinker and «a global personality», and his works as «a source of inexhaustible wisdom» (Elkhan, 2020). The works of the Kazakh genius confirm that the historical and cultural ties of the Kazakh and Azerbaijani peoples go back centuries. In particular, in the «Words of Edification», in the poems «Iskander», «Masut», «Tales of Azim» traces of centuries-old oriental wisdom are found. In the era of independence, the fame of classical Kazakh writers went far beyond the borders of their country. Many of them have become internationally significant personalities. So Abai as a universal cultural phenomenon at the turn of the century became an essential fact of world culture. The interrelation and literary contacts between writers of Turkic-speaking countries have given rise to well-known Turkologists to talk about the concept of a single «Turkic-speaking literature» and the need to accelerate the creation of a «new era».

The deepening of literary interrelations and the translation of works of art progressively led to the fact that Azerbaijani scientists themselves began to explore the work of Kazakh writers. Nizami Tagisa's monograph «The Work of Mukhtar Auezov: from Tradition to Innovation» has become a historical phenomenon in the literary life of the Azerbaijani people. We are talking about the fundamental nature of the study of the works of the great Kazakh master of the pen. The author studies the creative biography of the writer in the context of his difficult fate, Auezov drama as an ethno-poetic code of the national drama.

Prominent Azerbaijani Turkologist Nizami Tagisoy devoted many years to the study of Kazakh literature. At the center of his research was M. Auezov as a monumental personality who showed the continuous spiritual evolution of two epochs, the second half of the nineteenth and the first half of the twentieth centuries. The scientist considers M. Auezov as a bright fighter for the preservation and development of national cultural symbols, a

faithful follower and continuer of the path of Abai. The views of the Kazakh genius of the twentieth century and the origins of the writer's firmness of will during the period of persecution by the authorities for dissent were analyzed in Azerbaijani. The scientist emphasized that the founder of Abai studies in Kazakhstan, as a separate literary direction, was a major researcher – Turkologist M.O. Auezov. Thanks to the new discovery of M. Auezov, Abai appeared as an epoch-making personality, and the Kazakh steppe was a place of creative inspiration and the source of the poet's reflections. Auezov carried special spiritual knowledge in the era of communist domination. This was a response to the closed space of the system that emerged in the first half of the twentieth century. The young Kazakh intelligentsia of the first half of the twentieth century with great potential and deep self-awareness could have revealed the greatness of the steppe genius at the beginning of the century, if their lives had not been cut short. Kazakh scientists of the second half of the twentieth century and the era of Independence managed to legitimately substantiate the socio-political and cultural significance of Abai's personality for the entire Turkic world (Nizami, 2020). From this point of view, the textbook «Abai's Creative Path» and the fundamental article «Abai Studies» (The history of the study of Abai's life and creative path) by Professor of the Department of Literature of the Turkic Peoples of Baku State University F. Agaeva, published in 2015, is of great importance (Agaeva, 2015: 9). The scientist supports Kazakh scientists who consider «Abai studies» to be a separate field of Turkology. In her opinion, the study of the phenomenon of Abai took place in three stages. The first stage is the collection of data, the search for manuscripts and the publication of the poet's literary heritage. Therefore, this stage is defined as the stage of formation of Abai studies. At the second stage (1940-1990), the creative life and historical, cultural, aesthetic and artistic features of the poet's literary heritage are investigated. At the third stage (during the period of Independence) in Abai studies there is a complete rethinking of the phenomenon of Abai in the context of global changes in the post-Soviet world. Detailing the prevailing The author points out that M. Auezov cannot avoid the «vulgar Soviet approach» to various studies in the 20s and 30s around Abai's work, where he allegedly cruelly criticizes bourgeois representatives of national literature. The scientist quotes the following statements of M. Auezov: «In the first years after the revolution, up to 1936-1937, along with a truly socialist assessment of Abai's legacy, various conservative and malicious judgments took place ...» (Agaeva, 2015: 13-14). F. Agayeva writes: «if you look closely, then in these words, which came from the pen of such a prominent writer Mukhtar Auezov, we see a vulgar «Soviet approach» (Agaeva, 2015: 13-14).

In Soviet times, not everything was simple and unambiguous. M. Auezov, as a person who absorbed the idea of national revival at the beginning of the twentieth century, clearly understood that it was necessary to accept the challenge of communist ideology and «save» Abai from such above-mentioned «vulgar approaches» that developed in the post-October period. Let us recall that in the same way he saved the great Kyrgyz heroic epic «Manas» from the adventurous attacks of representatives of socialist realism and normative aesthetics characteristic of that time. It seems that based on their life experience, he was able to «return Abai» to the Kazakh reader in the Soviet period, when young and inexperienced revolutionaries and reactionaries could forget Abai's name for many years. In the novel «The Way of

Abai» we see numerous ideological fluctuations of the author, about which meticulous critics will write later. M. Auezov, who absorbed the Alash Horde ideas, experienced the harsh life vicissitudes of communist ideology. The scientist N. Tagisoy will write about this again: «I have been telling students about the work of Mukhtar Auezov for more than thirty years. Therefore, I had the opportunity to comprehensively study his works and his life. In Soviet times, the attitude to his work was ambiguous. He was a deep-thinking writer, so he could not limit himself to social realism, as the ideology of that time demanded.»

Conclusion. Kazakh-Azerbaijani inter-literary relations in the post-Soviet period can be safely characterized as a new stage of expanded inter-literary dialogue. Both Azerbaijani and Kazakh literature are enriched by artistic experience and complement each other, transmit their innovative ideas to each other and have a direct mutual influence.

Information about financing. This work was carried out in the frame of the grant funding from the Science Committee of the MES RK on the project AR08855803 «Kazakhstan and the world literary space: comparative studies».

Хамраев Ә.Т., Шагимолдина М.О.

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан*

E-mail: alik182009@yahoo.com, marzhanshagimoldina@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7870-5946, 0000-0002-0784-640X

Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиеті әзірбайжан тілінде

Түйіндеме. Мақалада посткеңестік кезеңдегі қазақ-әзірбайжан әдебиетаралық байланыстарының ерекшеліктері сипатталған, сондай-ақ қазақ авторларының еңбектері мен қазақ халқының әзірбайжан тіліне аударылған фольклорлық шығармалары талданған. Жұмыста Қазақстан мен Әзірбайжан арасындағы әдебиетаралық байланыстарының жоғары қарқындауы атап өтілді. Шығармашыл қайраткерлер арасындағы тұлғааралық өзара байланыстарының мұндай кеңеюі, әрине, мемлекетаралық қатынастардың жалпы жағдайымен анықталады.

Посткеңестік кезеңде түркітілдес жазушылар, түрлі ұлттық әдебиеттердің өкілдері терең тарихи және әлеуметтік-саяси өзгерістер мен шығармашылық байланыстардың күшеюіне байланысты жалпы түркі үрдістеріне өздерінің ішкі қатыстылығын ерекше сезіне бастады. Мысалы, Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан», «Мені де, өлім, әлдиле» («Олум, мэнэ аги дэ»), Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы», «Еуразия жүрегі», Олжас Сүлейменовтың «Қыш кітабы», Сәбит Досановтың «Қасқыр ұлыған түн», Ахметжан Аширидің «Идикут» сияқты шығармалары әзербайжан оқырмандары арасында жоғары бағаға ие болды. «Алаш арыстары» әзербайжан тілінде аудармашылардың өзінің шығармашылық белсенділігінде ұлттық-географиялық шеңберден шығып қана қоймай, ұлттық көркемдік дүниетанымының ішкі шекараларын кеңейтетінін көрсетеді.

Қазақ данышпандарының еңбектері қазақ пен әзірбайжан халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының ғасырлар қойнауынан өткенін растайды. Атап айтқанда, «Қара сөздерінде», «Ескендір», «Масұт», «Азим туралы ертегілерде» ғасырлар бойғы шығыс даналығының іздері кездеседі. Тәуелсіздік дәуірінде классикалық қазақ жазушыларының танымалдылығы өз елінің шегінен асып кетті. Олардың көпшілігі халықаралық маңызды тұлғаларға айналды. Абай ғасырлар тоғысындағы әмбебап мәдени феномен ретінде әлемдік мәдениеттің маңызды фактісіне айналды. Түркітілдес елдер жазушыларының арасындағы өзара байланыс пен әдеби байланыстар белгілі түркітанушыларға бірыңғай «түркітілдес әдебиет» тұжырымдамасы мен «жаңа дәуірді» құруды жеделдету қажеттігі туралы айтуға негіз берді.

Кілт сөздер: Қазақстан, Әзірбайжан, әдеби байланыстар, интенсификация, Абай, М.Әуезов.

Хамраев А.Т., Шагимолдина М.О.

*Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова
Алматы, Казахстан*

*E-mail: alik182009@yahoo.com, marzhanshagimoldina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7870-5946, 0000-0002-0784-640X*

Казахская литература эпохи независимости на азербайджанском языке

Аннотация. В статье охарактеризованы особенности казахско-азербайджанских межлитературных связей в постсоветский период, а также проанализированы труды казахских авторов и фольклорные произведения казахского народа, переведенные на азербайджанский язык. В работе отмечена высокая интенсификация межлитературных контактов между Казахстаном и Азербайджаном. Такое расширение межличностных взаимосвязей среди творческих деятелей, безусловно, определяется общим состоянием межгосударственных отношений.

В постсоветский период тюркоязычные писатели, представители разных национальных литератур стали с особой отчетливостью ощущать свою внутреннюю сопричастность к общетюркским процессам в силу глубоких исторических и социально-политических изменений и усиления творческих контактов. Например, такие произведения, переведенные на азербайджанский язык, как «Туркестан», «И меня, ты, смерть, убаюкай» («Олум, мэнэ аги дэ») Магжана Жумабаева, «Казахстанский путь», «Сердце Евразии» Нурсултана Назарбаева, «Глиняная книга» Олжаса Сулейменова, «Когда выли волки» Сабита Досанова, «Идикут» Ахметжана Ашири получили высокую оценку среди азербайджанских читателей. «Алаш арыстары» на азербайджанском языке показывает, что переводчики в своей творческой активности выходят не только за национально-географические рамки, но расширяют внутренние границы национального художественного мировосприятия и мировоззрения.

Труды казахского гения подтверждают, что историко-культурные связи казахского и азербайджанского народов уходят в глубину веков. В частности в «Словах назидания», в поэмах «Искандер», «Масут», «Сказания об Азиме» обнаруживаются следы многовековых восточных мудростей. В эпоху независимости известность классических казахских писателей вышла далеко за пределы своей страны. Многие из них стали международно значимыми личностями. Так Абай как универсальный культурный феномен на рубеже веков стал существенным фактом мировой культуры. Взаимосвязь и литературные контакты между писателями тюркоязычных стран дали основание известным тюркологам говорить о концепции единой «тюркоязычной литературы» и необходимости ускорения создания «новой эпохи».

Ключевые слова: Казахстан, Азербайджан, литературные связи, интенсификация, Абай, М.Ауэзов.

Информация об авторах:

Алимжан Хамраев, доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, г.Алматы, Казахстан; e-mail: alik182009@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-7870-5946

*Шагимолдина Маржан Омиркановна, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, г.Алматы, Казахстан;
e-mail: marzhanshagimoldina@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0784-640X*

References:

- Агаева Ф. (2015). «Абаеведение» [Abai studies (The history of the study of the life and creative path of Abai)] // Turkology, No. 4, p. 12-18 (in Russ).
- Агаева Ф. (2016). Syn vsego chelovechestva [The son of all mankind] // Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception. - Almaty. Adibet Alemi. p. 9-19 (in Russ).
- Аmineva V.R., Nabiullina A.N. (2019). Transkul'turnaja literatura: voprosy teorii i metodologii izuchenija [Transcultural literature: questions of theory and methodology of study] // National literatures at the present stage: scientific concepts and hypotheses: round table dedicated to the 80th anniversary of the creation of the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimova of the Academy of Sciences of the

Republic of Tatarstan (Kazan): sat. Art. Issue 1 / comp.: A.F. Ganieva, F.H. Minnullina, L.R. Nadyrshina. - Kazan, 2019. - p. 240. Electronic resource (in Russ).

Akhmetzhan Ashiri. (2021). Ar kuni adam bolyp omir surdik / Available at: : /https://qazaqadebieti.kz/28288/ahmetzhan-ashiri-r-k-ni-adam-bolyp-mir-s-rdik (in Kaz)

Bybler V. Kul'tura. (1989) Dialog kul'tur [Culture. Dialogue of cultures] // Questions of philosophy. No. 6. P. 43-67 (in Russ).

Mirzoev K. (2020). Novye perevody Abaja na azerbajdzhanskij jazyk [New translations of Abay into Azerbaijani] //http://sozvuchie.zviazda.by/literaturnyj-kazakhstan/novye-perevody-abaya-na-azerbajdzhanskij-yazyk.html (in Russ).

Shafag Alieva, Ajgjun Gasan. (2020). Kniga o tvorchestve Muhtara Aujezova vyshla v Azerbajdzhane [Mukhtar Auevov's creativity: from tradition to innovation] //https://24.kz/ru/news/culture/item/445207-kniga-o-tvorchestve-mukhtara-aeuzova-vyshla-v-azerbajdzhane (in Russ).

Tokaev K-Zh. (2020). Abaj i Kazahstan v XXI veke [Abai and Kazakhstan in the XXI century]//https://www.inform.kz/ru/opublikovana-stat-ya-kasym-zhomarta-tokaeva-abay-i-kazahstan-v-xxi-veke (in Russ).

Elkhan Zal. (2020) Pojet: vse tvorchestvo Abaja Kunanbaeva izdano na azerbajdzhanskom jazyke [Poet: all the works of Abay Kunanbayev are published in Azerbaijani]//https://az.sputniknews.ru/radio/20201128/425560953/Abay-Kunanbaev-na-azerbaydzhanskom-yazyke.html (in Russ).

Shagimoldina M.O. (2021) Problems of translation of works of kazakh poets and writers into foreigon languages // Keruen. Tom 72. – No 3 – (2021). – p. 74-80. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-07 (in Eng).

Әдебиеттер:

Агаева Ф. «Абайтану» (Абайдың өмірі мен шығармашылық жолын зерттеу тарихы) // Түркология, №4, 2015. – 12-18 б. (орыс).

Агаева Ф. Бүкіл адамзаттың ұлы // Абай Құнанбаевтың шығармашылығы. – Алматы. Әдебиет Әлемі. 2016. – 9-19 б.(орыс).

В.Р.Аmineва, А.Н.Набиуллина мәдениетаралық әдебиет: оқыту теориясы мен әдіснамасының мәселелері // Қазіргі кезеңдегі ұлттық әдебиеттер: ғылыми тұжырымдамалар мен гипотезалар: Татарстан Республикасы Ғылым Академиясының Г. Ибрагимова атындағы тіл, әдебиет және өнер Институтының құрылғанына 80 жыл толуына арналған дөңгелек үстел. (11 Қыркүйек 2019 ж., Қазан қ.): Шығ. 1 / құраст.: А. Ганиева, Ф. Х. Миннуллина, Л. – Қазан, 2019. - 240 б. Электрондық ресурс (орыс).

Ахметжан Ашири. Әр күні адам болып өмір сүрдік /Available at: / https://qazaqadebieti.kz/28288/ahmetzhan-ashiri-r-k-ni-adam-bolyp-mir-s-rdik (қаз).

Библер В. Мәдениет. Мәдениеттер диалогы // философия мәселелері. – 1989. – № 6.- 43-67 Б. Елбасы кітапханасында әзербайжан тілінде «Қыз Жібек» кітабы сақтаулы // :https://presidentlibrary.kz/ru/news/v-biblioteke-elbasy-hranitsya-kniga-kyz-zhibek-na-azerbaydzhanskom-yazyke (орыс).

Мирзоев К. Абайдың әзірбайжан тіліне жаңа аудармалары//: http://sozvuchie.zviazda.by/literaturnyj-kazakhstan/novye-perevody-abaya-na-azerbajdzhanskij-yazyk.html (орыс).

Низами Тагисаның «Мұхтар Әуезов шығармашылығы: дәстүрден жаңашылдыққа» монографиясы//:https://24.kz/ru/news/culture/item/445207-kniga-o-tvorchestve-mukhtara-aeuzova-vyshla-v-azerbajdzhane (орыс).

Токаев Қ-Ж. XXI ғасырдағы Абай және Қазақстан. Kazinform. 9.01.2020 // https://www.inform.kz/ru/opublikovana-stat-ya-kasym-zhomarta-tokaeva-abay-i-kazahstan-v-xxi-veke (орыс).

Эльхан Зал. Ақын: Абай Құнанбаевтың барлық шығармашылығы әзірбайжан тілінде жарық көрді https://az.sputniknews.ru/radio/20201128/425560953/Abay-Kunanbaev-na-azerbaydzhanskom-yazyke.html (орыс).

Шагимолдина М.О. (2021) Қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын шет тілдеру аудару мәселелері// Керуен. Том 72. – Номер 3 – (2021). – б. 74-80. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-07 (ағылш).

Литература:

Агаева Ф. «Абаеведение» (История исследования жизненного и творческого пути Абая) // Түркология, №4, 2015. - 12-18 с. (рус).

Агаева Ф. Сын всего человечества // Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. – Алматы. Әдебет Әлемі, 2016. - 9-19 с. (рус).

Аминова В.Р., Набиуллина А.Н. Транскультурная литература: вопросы теории и методологии изучения // Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы: круглый стол, посвященный 80-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (11 сентября 2019 г., г. Казань): сб. ст. Вып. 1 / сост.: А.Ф. Ганиева, Ф.Х. Миннулина, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2019. – 240 с. (рус).

Ахметжан Ашири. Әр күні адам болып өмір сүрдік // Available at: : <https://qazaqadebieti.kz/28288/ahmetzhan-ashiri-r-k-ni-adam-bolyp-mir-s-rdik> (каз).

Библер В. Культура. Диалог культур // Вопросы философии. 1989. – № 6. 43-67 с. В библиотеке Елбасы хранится книга «Кыз Жибек» на азербайджанском языке // <https://presidentlibrary.kz/ru/news/v-biblioteke-elbasy-hranitsya-kniga-kyz-zhibek-na-azerbaydzhanskom-yazyke> (рус).

Мирзоев К. Новые переводы Абая на азербайджанский язык // <http://sozvuchie.zviazda.by/literaturnyj-kazakhstan/novye-perevody-abaya-na-azerbajdzhanskij-yazyk.html> (рус).

Монография Низами Тагисой «Творчество Мухтара Ауэзова: от традиций к новаторству» // <https://24.kz/ru/news/culture/item/445207-kniga-o-tvorchestve-mukhtara-aezova-vyshla-v-azerbajdzhane> (рус).

Токаев К-Ж. Абай и Казахстан в XXI веке. Kazinform. 9.01.2020 // <https://www.inform.kz/ru/opublikovana-stat-ya-kasym-zhomarta-tokaeva-abay-i-kazahstan-v-xxi-veke> (рус).

Эльхан Зал. Поэт: все творчество Абая Кунанбаева издано на азербайджанском языке // <https://az.sputniknews.ru/radio/20201128/425560953/Abay-Kunanbaev-na-azerbaydzhanskom-yazyke.html> (рус).

Шагимолдина М.О. Проблемы перевода произведений казахских поэтов и писателей на иностранные языки // Керуен. Том 72. – Номер 3 – (2021). – б. 74-80. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-07> (англ).

UDC 801.311
IRSTI 17.71.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>

Kenbayeva A.Z.^{*1}, Pangereyev A.Sh.², Mambetova G.Zh.³

^{1, 2} K.Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe

³ Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Uzbekistan, Nukus

E-mail: ¹takeshi_aynur@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³gulnaz.mametova.76@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3536-8713, 0000-0002-7725-5576, 0000-0001-7656-1187

THE STUDY OF PLACE NAMES IN THE KARAKALPAK HEROIC EPOS "YER ZIYUAR"

Annotation. The toponyms of the Karakalpak epos "Yer Ziyuar" demonstrate the national and cultural originality of the conceptions of space in this article. The study was based on the dastan "Yer Ziyuar", a variety from the repertory of Kurbanbay zhyrau that was featured in volumes 24-47 of a 100-volume scholarly edition released by publishing house in Nukus city. The importance of studying toponyms in heroic epos through the definition of their semantics and etymology, which allows revealing linguistic and cultural distinctiveness of Karakalpak language, determines the study's relevance. The linguistic and cultural aspect is considered the toponymic vocabulary and reveals the features of toponyms functioning in the epic text.

Color designations and numbers are determined to be one of the components in the composition of complicated toponyms using the structural-semantic analysis method. There was also a study of toponyms and their variations (oronyms, hydronyms, and macrotoponyms), which are used in the design of the dastan plot. Toponyms are not only the name of geographical objects, but also contain in their semantics vivid cultural and historical information. Toponyms that functioned as precedent units were discovered among the toponyms in the epic text. In Karakalpak linguistics, and particularly in Karakalpak folklore, such prior units represent linguocultural and linguocognitive features. In a folklore book, toponyms define the life space of the major characters and identify the most significant or memorable geographical items for the narrators. As a result, we can observe that there are true toponyms of Samarkand, Bukhara, Tashkent, Kokand, and Turkestan in the heroic epos "Yer Ziyuar", which could have appeared in the epos and been fixed in its text at a later stage. The names of these cities, on the other hand, have been recorded in history since very ancient times, although their inclusion in the epic "Yer Ziyuar" could have been considerably later. Nonetheless, the dastan "Yer Ziyuar" mirrors the dynamism of real-world topography.

Thus, toponyms in the dastan "Yer Ziyuar" serve as a point of reference not only in time, but also in the Karakalpak people's communicative space, as well as a means of conveying historical and cultural occurrences. As a result, the most essential work of current onomastics is to research epic toponyms, their genesis, and derivation.

Key words: Yer Ziyuar, dastan, folklore, precedent, toponym, heroic epic, narrator.

Introduction. For centuries, the richest and most diverse Karakalpak folklore has flourished. Amazing songs, fairy stories, wise proverbs and sayings, cunning riddles, and many other genres of oral folklore were produced and evolved. Epic poetry (dastans) are, however, the most evolved of these forms.

More than 50 dastans in the treasure of Karakalpak epic heritage narrate heroic events and actions created by the people on a historical and legendary basis. The fundamental difference between it and fairy tales and legends is that it glorifies valor and not only sets an

example for others, but also reflects historical truth. "One of the distinguishing qualities of Karakalpak epos is realism", writes Karakalpak scholar I. T. Sagitov (Sagitov, 1963: 72).

The most of the Karakalpak epic poetry were just discovered in the twentieth century. A number of good papers and monographs by Karakalpak experts such as K. Ayimbetov, N. Zhapakov, K. Zharimbetov, S. Kamalov, S. Bakhadyrova, K. Mambetnazarov, A. Shamuratov, and others have aided scientific research.

T. Konyratbayev, a Kazakh academic, notes that the "... epos is born on the wave of ethnic processes and comprises only significant events that have remained in the people's awareness. However, the events depicted in them were limited to phenomena that arose within the context of ethnic awareness" (Konratbayev, 2000: 196). Its key feature is toponyms, which are commonly used in eposes.

In terms of linguistic patterns, each toponym's ethno-cultural basis is deeply rooted in antiquity, both cognitively and folklorically (Mamysheva, 2020: 24–31). In terms of this definition, the toponyms we studied convey a complete picture in the depiction of folk art events, comprising Turkic peoples' culture, nomadic life's tradition, poetics, aesthetic values, and national traits.

Despite the extant publications, no works in Karakalpak linguistics have been dedicated to the study of toponyms in heroic epics.

The source for the study is a classic sample of Karakalpak epos, the dastan "Yer Ziyuar", which has not been studied from the position of linguistic and cultural studies. The scientific novelty of this paper is that for the first time an attempt to study toponyms in Karakalpak folklore is made, allowing the conclusions about the national and cultural originality of the ideas about space, which can be transformed by toponymic data. From the folklore text the material for this work is a variant from the repertoire of Kurbanbay zhyrau (narrator), which was published in 1958, 1981, 2011. The aim of this work is to determine the linguistic and cultural features of toponyms, which preserve the originality of the national mentality of the Karakalpak people and their culture.

Research methods. The epos "Yer Ziyuar" is remarkable for its ideological and aesthetic perfection and richness of visual means. Unfortunately, this dastan was studied at the level of small scientific articles. At the early stage of studying dastan such folklorists as K. Maksetov, K. Ayimbetov, I. Sagitov and N. Davkarayev set forth their observations on its plot, genre and ideological thematic features. A. Zharimbetov studied its artistic features, namely the features of its use of such types of tropes as epithets, comparisons and hyperbole.

The dastan "Yer Ziyuar" that we study was recorded by S. Beknazarov and G. Yesemuratov from narrator Kurbanbai three times: in 1941, 1953 and 1958. Now all four versions of this dastan are kept in the manuscript collection of the Fundamental Library of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (P-140, No. 86076, 71). The first edition was published on the basis of this manuscript under the direction of G. Yessemuratov in 1958. Later the dastan was included into the IX volume of "Karakalpak folklore" prepared by K. Maksetov, G. Yessemuratov and A. Kojikbayev. When preparing the epos for this edition, some texts with religious content, which were deleted in previous editions as contradicting the requirements of that epoch, were restored, and poetic lines which were changed in order to preserve creative skill of a narrator were returned to the manuscript.

In order to investigate the content side, the method of component analysis was used. Distributive method was used to study the context of the use of toponyms in the folklore text. The comparative method was applied to describe the toponyms in other dastans from the point of view of identifying both differences and universals in them.

Results and discussion. Toponyms in folklore texts are not only guides in time and space, but also keepers and repeaters of the most significant ethno-cultural information, which are subject to the specifics of folk thinking and the laws of the genre, within the boundaries of which toponyms function.

Toponyms in the Karakalpak language belong to ancient layers of vocabulary and reflect the geographical and biological features of Karakalpakstan, the rich history, the material and spiritual culture of the Karakalpak people, and the lexical features of the language.

In the epic "Er Ziyuar", events occur in Khorezm, which in the 13th - 14th centuries was part of the Golden Horde, and then it was a part of the Nogay Horde. This epic can be considered that originally appeared in the period of the Nogay Horde in the XV-XVI centuries. As at that time the ancestors of present-day Karakalpaks were ethnically called Nogaiyly (Nogai people), the main hero of the epos "Yer Ziyuar", of Nogai origin, fights for the independence of his country against Kalmyks, who are referred to in the scientific literature as Dzungars. Thus, the macro toponym Khorezm appears 72 times in the dastan "Yer Ziyuar" from the beginning to the end. The epic text begins with the following lines:

*A'iemgi zaman u'aqytynda,
Nog'ain' azlyq shag'ynda,
Dın musulman,
Dın Horezm elinde,
Aqjurim degen qalada,
Ha'sen degen han bar edi.*

In the distant past. In the days of the Nogai minority. Under the religion of Muslims. In the vast land of Khorezm. In the city of Akzhurim. Ruled by Khan Hasen. (Authors' line-by-line translation).

Khorezm is first mentioned in the holy book of Zoroastrianism, Avesta. Scholars defined the lexical meaning of the word Khorezm as "the sunny land". Arabic sources referred to Khorezm as "a country of a thousand fortresses" during the conquest of Khorezm (Tolstov, 1948). Thousands of caravans passed through Khorezm. And Khorezm occupied most of the territory of Karakalpakstan, and, therefore, this toponym is often found in the folklore texts of Karakalpaks, especially in the heroic epics, such as "Yer Saiym", "Amanbai Batyr", etc.

In the epic the name Akzhurim is described as the capital of Khorezm, where the main hero of the dastan was born. There is no information about the etymology of this toponym in the scientific literature. Therefore, the astionim Akzhurim, which is sung by narrators to concretely convey a historical event, requires careful research.

Dastan "Yer Ziyuar", compared to legends and fairy tales, is more realistic, closer to life, and more clearly reflects the history of the Karakalpak people. The names of geographical sites mentioned in the excerpts have been preserved to this day. This suggests that the events referred to in the Karakalpak dastan to a large extent are echoes of real historical

events that took place in the distant past of the Central Asian peoples (Allambergenova, 2019: 531).

The oronimic vocabulary of the dastan, associated with spatial objects, is expressively sung by the narrator. Mountains are considered to be a spatial element, which is often found in heroic epics. In the lines we are considering, there are mountain names with an appellative of color as part of the toponyms:

On bir ku'n tamam bolg'anda,

Aqsha taudyn' basynda,

Ko'ken taudyn' qasynda,

Qyryq bulaq degen bar edi.

When the eleventh day was over. On top of the Aksha Tau. Near the Koken Tau mountain. There is a spring Kyryk Bulaq (*Qyryq*). (Authors' line-by-line translation). In ancient times, people defined the boundaries of the world with the silhouettes of mountains. And what lay on top, behind or near them was unknown and of interest. For the inhabitants of the boundless steppes, mountains were an unexplained and unexplored world. The cloud-shrouded mountain tops inspired a special feeling (Bayat, 2016: 434-437).

The hero's journey was determined by the purpose of the journey - to perform a heroic deed for the sake of family and clan happiness and return home. It should be noted that Yer Ziyuar's journey through cities and countries in search of his beloved was an indefinite duration, where the landmark of the journey is shown colorfully and visibly.

Sacred mountains and springs nearby are peculiar to the heroic epics of Turkic peoples. In the texts of heroic epic the elements of mountain and water are not only a way of orientation in space, but also serve as a barrier on the way of the hero. In the dastan "Yer Ziyuar" the epic hero encounters mountains and spring on his way, which give him new strength and confidence to continue his journey and reach the goal. Consider the following lines from the dastan:

Ko'ken taudyn' basynda,

Qyryq bulaq degen bar edi,

Qyryq bulaqtyn' qasynda,

Keletyg'n derbetke,

Tog'yz joly bar edi.

Near the Koken Tau mountain. There is a spring called Kyryk Bulaq (*Qyryq*). Near the spring of Kyryk Bulak. There were nine roads. Leading to the crossroads. (Authors' line-by-line translation).

Jetip keldi Er Ziu'ar,

Qyryq bulaqtyn' qasynda,

Ha'r jurtlarg'a tarag'an,

Tog'yz derbentyn' qasynda.

Here comes Yer Ziyuar. To the spring of Kyryk Bulaq. To the road leading to different countries. To the crossroads of nine roads. (Authors' line-by-line translation).

There is no description of the hydrological site in the epic text. The number *qyryq* (forty) in the topography indicates the size of the site or the abundance of water in it. Is it possible to count a thousand springs in the area of *Myngbulak* and birds in the valley of

the Tien Shan Mountains – *Myngkush* or a thousand migrating wild goats in the *Myngteke Mountains*? In this case, the quantitative indicators inherent in the toponyms are not justified by the geographical realities.

The place names with numerical components in their composition are very rare in Karakalpak folklore texts. Along with the toponyms from “Yer Ziyuar” dastan, we have also studied the names of geographical objects from other eposes: “Yedige”, “Kyryk Kyz”, “Alpamys” and others. As we noticed, the numerals *ush* (three), *to’rt* (four), *bes* (five) and *qyryq* (forty) often occur as part of the complex toponyms. The emergence of numbers in the composition of toponyms is due to the fact that people, given their size and number, paid attention to the fact that the natural features of geographical objects are in some way identical. The Uzbek scientist Z. Dusimov asserts that the numerals in toponyms go beyond their meaning, they mean less or more. For instance, he writes that the numbers *ush* (three) and *bes* (five) are close to the meaning of little, while *juz* (hundred), *myn’* (thousand) mean a large number (Dusimov, 2002: 65-66). The following names of geographical objects occur in the text we are considering:

Mal semizin soidyryp,

To’rtku’llep oshaq oi’dyryp,

Qai’ta bir qazan qoi’dyryp.

Slaughtered the fat cattle. Having set up the Tortkul tagan. The cauldron was boiled anew. (Authors’ line-by-line translation).

The number төрт [tort] (four) in the toponym indicates the number of the natural object. Tortkul means a quadrangle in plan oriented with its corners facing to the cardinal points (sides of the world). The Kazakh linguist B. Biyarov states that the word “*to’rtkul*” belongs to the Turkic languages and is used to mean “having four corners” (Biyarov, 2013: 353).

The toponym Tortkul can also be found in one of the most remarkable artistic examples of the Karakalpak people, a historical, ethnographic and folklore monument – the heroic epos “Kyryk Kyz”.

A particularly controversial point, from our point of view, is the analysis of the meaning of the numeral *bes* (five). E. M. Murzayev argues that in most cases quantitative toponyms indicate an order of magnitude: “great multitude”, “abundance”, “several”. Respected scientists-toponymists S. Atanyazov, O. Molchanova, K. Konkabaev and Z. Mukhamedova in their works marked that toponyms with the component *bes* also mean “many”, “plenty”, “handful” (Tolybaev, 2020: 129-132). In this case, we believe that the numeral *bes* determines the quantity of an object. This is explained as follows:

Ko’kshe taudin’ qublasyn da Besmazar,

Bul mazarda biz o’ltyr gen bes er bar.

In the south of Kokshe Tau there is Besmazar. In this grave rest the five brave men killed by us. (Authors’ line-by-line translation). The word *mazar* from Arabic means “grave”, “cemetery”, and this term is often used in the names of tracts. The numeral *bes* as a part of toponyms is also found in the heroic epics “Yer-Kossay” and “Yedige”.

There are many doubts about the genesis of the hydronym Kanlyozek. Some researchers believe that the name is associated with the generic tribe *Kanly*, and others with the ancient ethnonym *Kangar* (Mambetov, 1995).

*Geu'irlerdyn' jurtynda,
Qanlyo'zek bar eken,
Qany menen nog'ai'dyn',
Tolyp aqqan sai' eken,
Qan sasyg'an jer eken.*

In the land of the infidels. There is a place called Kanlyozek (Qanlyo'zek). By the blood of the Nogai. An overflowing ravine. A place reeking of blood. (Authors' line-by-line translation).

Having studied the presence of the hydronym *Kanlyozek* among the toponyms of the heroic epics "Yer-Kosay", "Khazhy-Gerey", "Otesh Batyr", "Aydos Biy", we concluded that the main function of these toponyms was to designate a geographical object. Let us consider the following lines from the above-mentioned eposes:

*Batyr tuu'g'an Er Ko'kshe,
Tulparyna minedi,
Qanlyo'zekke jo'nedi,
Ku'n batardyn' aldynda,
Suu'g'arsa atyn bulaqtan.*

(Dastan "Yer-Kosay". Kurbanbay zhyrau's variant).

The sire of the batyr –Yer Kokshe. Saddles his horse. And sets off for Kanlyozek. Before sunset. He feeds the horse from the spring. (Authors' line-by-line translation).

*Jut batyr qashyp barady,
Qanlyo'zektyn' boi'ynda.*

(Dastan "Khazhy-Gerey". Kurbanbay zhyrau's variant).

The exhausted batyr runs away. Along the river Kanlyozek. (Authors' line-by-line translation).

*Usk kun atlar shabysyp,
Qanlyko'l degen jerlerge,
Qyryq bala tai'yn boldy.*

(Dastan "Aydos Biy". Kiyas zhyrau's variant).

For three days the horses have been galloping. Up to the locality of Kanlykol (Qanlyko'l). Forty lads were trained. (Authors' line-by-line translation).

In all the above extracts from other dastans of Karakalpak folklore, the lexeme *kanly* is found in the names of water bodies. E. Koichubayev points out that the toponym *kan* means bush, the ending *-ly* in Karakalpak language indicates the presence or abundance of something. The literal translation is "abounding with kan". However, E. Murzayev believes that the suffix *kan* is found in the names of hydronyms and means river (Murzayev, 1996). T. Zhanuzak argues that one should not match the topoformant *kan* as part of toponyms in its direct meaning as *blood*. Since, the base *kan* (qan) in Uzbek and Tajik means "old river channel", "branch", "chanal", and in the Iranian language *khane* means "spring", *khany* – "source" (Zhanuzak, 2007). Probably, as a result of phonetic absorption *khan* turned into *kan* or vice versa.

According to B. Biyarov: "The similarity of the lexeme *kan* with the color red sometimes gives the impression that the word *kan* is used instead of the adjective red" (Biyarov,

2013). We do not deny the variant that geo-objects divided into several branches similar to blood vessels may be called thus. In this way, the events that took place on the banks of these water bodies play an important role in the life of the people, being a kind of boundary between ethnic groups, the past and the present.

The dastan "Yer Ziyuar" also contains precedent toponyms, which are used as specific geographical objects necessary to describe an important event, by pointing to the toponyms. In the story of the dastan, the protagonist travels to the realm of the fairy in search of his beloved. With the help of a significant religious element, i.e. through the protagonist's appeal to the Almighty, the place and role of religion in the spiritual culture of the Karakalpak people can be explained. Next, consider the "special" toponyms in the following lines:

*Ya yaratqan, yaratqan,
Qarg'ag'an benden'menbedim?
Tuu'g'an jeri jigittin',
Ma'dine, Mekke, Mysyrdyn',
Aidag'an kuni nestbe.*

"Oh, Creator. Am I whom you have cursed? From the homeland of the jigit. To Madinah, Mecca, Egypt. Fate has brought him here". (Authors' line-by-line translation).

*Atyna jaqyn barady,
Ag'yp jatqan bulaqtan,
Suu'g'arady tulparady,
Za'm-za'm suu'yna qandyryp.*

Approaching the horse. From a flowing spring. To water the horse. To saturate the horse with water. (Authors' line-by-line translation).

The astionym *Madinah* means "city" in Arabic. The name *Mecca* (old name *Makarab*) in Arabic means "sacred place", which is authentic. *Mysyr* is the Arabic name of *Egypt* (Rakhmatullayev, 2003). All the above toponyms often occur in Karakalpak folklore texts, for example: "Alpamys Batyr, "Maspatsha", "Yusup and Akhmet", etc.

Conclusion. The events described in the dastan "Yer Ziyuar" are deeply historical, but the plot and motif of the dastan belong to a mythological chronotype. Through the journey and exploits of Yer Ziyuar, listeners are introduced to the vast expanse of the Eurasian steppe and the cities along the Great Silk Road. His journeys pass through the most important and sacred places of habitation of the Turkic peoples. The narrator manages to show the maximum number of toponyms.

The study leads us to the conclusion that place names in the Karakalpak heroic epos "Yer Ziyuar" are the main landmarks in time and space. In order to make the events taking place in the dastan more authentic, the narrator uses the names of real geographical objects, which still exist today. However, we found toponyms, the genesis of which is not known and requires additional research. It should be noted that most often the first component in the composition of the complex toponyms in dastan are used numerals and adjectives, especially coloured ones.

Thus, toponyms in folklore are the means to transmit historical and cultural heritage of the people. And, in general, given the importance of toponyms functioning in oral folklore, it is necessary to investigate the cause of geographical names in folklore texts, which require further research in the future.

Кенбаева А.З.¹ Пангереев А.Ш.² Мамбетова Г.Ж.³

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті^{1,2} Ақтөбе, Қазақстан

*Ажинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогика институты*³

Нөкіс, Қарақалпақстан

E-mail: ¹takeshi_aynur@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³gulnaz.mametova.76@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3536-8713, 0000-0002-7725-5576, 0000-0001-7656-1187

Қарақалпақтың «Ер Зийуар» эпосындағы топонимдерді зерттеу

Түйіндемe. Мақалада қарақалпақтың «Ер Зийуар» эпосында кездесетін топонимдердің кеңістік туралы ұлттық-мәдени ерекшелігі зерттеледі. Жұмыстың зерттеу көзі ретінде Нүкіс қаласындағы «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрген 100 томдық академиялық басылымның 24-47-томдарына енген «Ер Зийуар» дастанының Құрбанбай жыраудың репертуарынан алынған нұсқасы пайдаланылған. Батырлық эпостағы топонимдердің семантикасы мен этимологиясын анықтау қарақалпақ тілінің лингвомәдени ерекшелігін ашып көрсетуде өзекті болып табылады. Мақалада топонимдік лексика лингвомәдени қырынан қарастырылып, эпикалық мәтіндегі топонимдердің қызметі айқындалады.

Құрылымдық-семантикалық талдау әдісі бойынша күрделі топонимдердің құрамында түс атаулары мен сан есімдердің көптеп кездесетіндігі анықталды. Сонымен қатар дастанның сюжетін құруда кездесетін топонимдердің түрлеріне (ороним, гидроним, макротопоним) талдау жасалды. Топонимдер географиялық нысандардың объектісі болып қана қоймай, олар өзінің семантикасында маңызды тарихи-мәдени ақпаратты жасырады. Эпикалық мәтінде кездесетін топонимдердің арасында прецедентті бірлік ретінде қызмет етіп тұрғандары да бар. Мұндай прецедентті бірліктер қарақалпақ тіл білімінде, оның ішінде, қарақалпақ фольклорында, лингвомәдени және лингвокогнитивті қасиеттерді бейнелейді.

Қарақалпақ тіліндегі топонимдер лексиканың көне пластына жатады және Қарақалпақстанның географиялық ерекшелігін, қарақалпақ халқының материалдық және рухани мәдениетін, сонымен қатар тілдің лексикалық өзгешелігін көрсетеді. Фольклорлық мәтінде топонимдер арқылы бас кейіпкерлердің өмірлік кеңістігі дамиды және жыршы үшін маңызды немесе белгілі бір оқиғамен байланысты естерінде қалған географиялық нысандар таңбаланады. «Ер Зийуар» дастанында баяндалатын оқиғаның тарихы тереңде, дастанның сюжеті мен мотивінің мифологиялық хронотипке де қатыстылығы бар. Ал кейбір нақты оқиғаларды сипаттауда жыршы қазіргі кезде бар нақты географиялық нысандардың атауларын қолданады.

Осылайша, «Ер Зийуар» дастанындағы топонимдер уақыт кеңістігін ғана көрсетіп қоймай, қарақалпақ халқының қарым-қатынас кеңістігін де бейнелейді және тарихи-мәдени құбылыстарды беру тәсілі болып табылады. Сондықтан эпикалық топонимдерді, олардың генезисін, этимологиясын зерттеу қазіргі ономастиканың маңызды міндеті болып есептеледі.

Кілт сөздер: Ер Зийуар, дастан, фольклор, прецедент, топоним, батырлық эпос, дастаншы.

Кенбаева А.З.¹ Пангереев А.Ш.² Мамбетова Г.Ж.³

^{1,2}Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Ақтөбе, Қазақстан

³Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза,

Нукус, Қарақалпақстан

E-mail: ¹takeshi_aynur@mail.ru, ²pan.abat@mail.ru, ³gulnaz.mametova.76@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3536-8713, 0000-0002-7725-5576, 0000-0001-7656-1187

Изучение топонимов в каракалпакском героическом эпосе «Ер Зийуар»

Аннотация. В данной статье рассматривается национально-культурное своеобразие представлений о пространстве, которые отражены в топонимах каракалпакского эпоса «Ер Зийуар». Источником для исследования выступил дастан «Ер Зийуар», вариант из репертуара Курбанбай жырау, который был включен в 24-47 тома из серии 100-томного академического издания, выпущенного издательством «Қарақалпақстан» в городе Нукус. Актуальность исследования определяется важностью изучения топонимов в героическом эпосе через определения их семантики и этимологии, которая позволяет раскрыть лингвокультурную специфику каракалпакского языка. В лингвокультурологическом аспекте рассматривается топонимическая лексика и раскрываются особенности функционирования топонимов в эпическом тексте.

Методом структурно-семантического анализа было установлено, что в составе сложных топонимов, в качестве одного из компонентов выступают цветообозначения и числительные. Так же проведен анализ топонимов и их разновидностей (оронимы, гидронимы и макротопонимы), которые участвуют в построении сюжета дастана. Топонимы представляют собой не только название географических объектов, но и содержат в своей семантике яркую культурно-историческую информацию. Среди топонимов, имеющих в эпическом тексте, были обнаружены топонимы, которые выступали в качестве прецедентных единиц. Такие прецедентные единицы, в каракалпакском языкознании и прежде всего, в каракалпакском фольклоре отражают лингвокультурологические и лингвокогнитивные свойства.

Топонимы в каракалпакском языке принадлежат к древним пластам лексики и отражают географические особенности Каракалпакстана, богатую историю, материальную и духовную культуру каракалпакского народа, а также лексические особенности языка. Через топонимы в фольклорном тексте развивается жизненное пространство главных персонажей и маркируются самые значимые для сказителей или чем-либо запомнившиеся им географические объекты. События, описываемые в дастане Ер Зийуар глубоко историчны, однако сюжет и мотив дастана причастны к мифологическому хронотипу. Для более достоверности событий, происходящих в дастане, сказитель использует названия реальных географических объектов, которые существуют и в настоящее время.

Таким образом, топонимы в дастане «Ер Зийуар» являются ориентиром не только во времени, но и в коммуникативном пространстве каракалпакского народа и способом передачи историко-культурных явлений. Поэтому изучение подобных эпических топонимов, их генезис, этимология являются важнейшей задачей современной ономастики.

Ключевые слова: Ер Зийуар, дастан, фольклор, прецедент, топоним, героический эпос, сказитель.

Информация об авторах:

Кенбаева Айну́р Зинеловна, докторант факультета филологии Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актюбе, *takeshi_aynur@mail.ru*; ORCID: 0000-0003-3536-8713

Пангереев Абат Шамо́вич, доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актюбе, *pan.abat@mail.ru*; ORCID: 0000-0002-7725-5576

Мамбетова Гулна́з Жа́ксымура́товна, PhD, старший преподаватель Нукусского государственного педагогического института им. Ажинияза, Каракалпакстан, Нукус, *gulnaz.mametova.76@mail.ru*; ORCID: 0000-0001-7656-1187

References:

Allamberganova G. K. (2019). Karakalpak dastan "Edige" and "Sharyar" from the point of view of foreign scientists: some problems of typology of magic events of plot motives. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 12 (80), 529-538. DOI: 10.15863/TAS.2019.12.80.100. (In Russ.)

Bayat E. (2016) Heroic concept in the Turkic-Mongolian epic. *International Journal of Applied and Fundamental Research*. – No. 9 (Part 3). pp. 434–437. (In Russ.)

Biyarov B. (2013) Typical examples of Kazakh toponyms. – Astana. pp. 188–189. (In Kaz.)

Dussimov Z., Tillayeva M. (2002) Basics of Toponymy. –Tashkent. pp. 65-66. (In Uzb.)

Karakalpak folklore (1981) 9-volume, "Yer Ziyar", "Kanshaiym", "Kurbanbek", Nokis. (In Kar.)

Konyratbayev T. A. (2000) Epic and Ethnos. – Almaty: Nauka Publ., – 268 P. (In Kaz.)

Maksetov K. (1976) Karakalpak heroic epic. – Tashkent, Fan. – 217 P. (In Kar.)

Mambetov K. (1995) Ethnographic history of the Karakalpakstan. – Nukus: Karakalpakstan. – 228 p. (In Kar.)

Mamysheva M.E (2020) Ethnocultural Basis of «Boritastagan» Toponym. // *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series.* № 4(133). – 2020. – pp. 24–31. DOI: 10.32523/2616-678X-2020-133-4-24-31. (In Kaz.)

Murzaev E.M. (1996) Turkic geographical names. – M.: Vostochnaya Literatura. – 254 p. (In Russ.)

Rahmatullayev Sh. (2003) Etymological dictionary of the Uzbek language (Arabic words and their derivatives). V.2 – Tashkent: University. – 600 p. (In Uzb.)

Sagitov I. (1962). About epic Yer Ziyuar. *Amiydarya Journal*. No. 5. (In Kar.) Sagitov I. (1963) Karakalpak heroic epics. Nokis. pp. 72–73. (In Kar.)

Tolstov N.P. (1948) Ancient Khorezm: The experience of historical and archaeological research. Moscow: Moscow State University. – 440 p. (In Russ.)

Tolibayev, K. Y. (2020). The specifics of perception in the Karakalpak epic poems of toponyms "Mysyr", "Isfakhan", "Rum", "Crimea". ISJ Theoretical & Applied Science, 03 (83), pp. 129-132. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28> (In Eng.)

Zhanuzak T. (2007) Kazakh onomastics. The secret of the names. – Almaty: Duke Press, – 524 p. (In Kaz.)

Әдебиеттер:

Алламбергенова Г.К. «Едіге» және «Шарияр» каракалпақ дастаны шетел ғалымдары тұрғысынан: сиқырлы-оқиғалық сюжеттік мотивтер типологиясының кейбір мәселелері. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80), –529-538 бб. DOI: 10.15863/TAS.2019.12.80.100. (орыс)

Баят Е. Түркі-моңғол эпосындағы батырлық концепция. Қолданбалы және іргелі зерттеулердің халықаралық журналы. - 2016. - No 9 (3-бөлім). – 434-437 бб. (қар)

Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана, 2013. – 188-189 б. (қаз)

Дусимов З., Тиллаева М. Топонимика негіздері. – Тошкент, 2002. – 65-66 бб. (өзб)

Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк Пресс, 2007, – 524 б. (қаз)

Қарақалпақ фольклоры 9-том, «Ер Зийұар», «Қаншайым», «Қурбанбек», Нөкіс. 1981.

Қоңыратбаев Т.Ә. Эпос және этнос. – Алматы: Ғылым, 2000. – 268 б.(қаз)

Мақсетов Қ. Қарақалпақ батырлық эпосы. –Ташкент, Фан. 1976. – 217 б. (қар)

Мәмбетов К. Қарақалпақтардың этнографиялық тарихы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995. – 228 б. (қар)

Мамышева М.Е. «Бөрітастаған» топонимінің этномәдени негізі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. – 2020. – № 4(133). – 24-31 бб. DOI: 10.32523/2616-678X-2020-133-4-24-31 (қаз)

Мурзаев Э.М. Түркі жер-су атаулары. – М.: Шығыс әдебиеті, 1996. – 254 б. (орыс)

Рахматуллаев Ш. Өзбек тілінің этимологиялық сөздігі. т. II (араб сөздері және олардың туындылары). – Ташкент: Университет, 2003. – 600 б.

Сағитов И. (1962). «Ер Зийұар дастаны туралы»,Әмиўдәрья. № 5. 1962. (қар)

Толстов Н.П. Ежелгі Хорезм: Тарихи-археологиялық зерттеулер тәжірибесі. М.: МГУ, 1948. – 440 б. (орыс)

Толыбаев Х.Е. «Мысыр», «Исфакхан», «Рум», «Қырым» топонимдерінің каракалпақ эпикалық жырларындағы қабылдау ерекшеліктері // ISJ Theoretical & Applied Science, 03 (83), 129-132 бб. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28> (ағыл)

Литературы:

Алламбергенова Г.К. Каракалпақский дастан «Едиге» и «Шарияр» с точки зрения зарубежных учёных: некоторые проблемы типологии волшебного-событийных сюжетных мотивов. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80). – С. 529-538 DOI: 10.15863/TAS.2019.12.80.100. (рус)

Баят Е. Героический концепт в тюрко-монгольском эпосе. Международный Журнал Прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 9 (Часть 3). – С. 434-437. (каз)

Бияров Б. Типичные примеры казахских топонимов. – Астана, 2013. – С. 188-189. (каз)

Дўсимов З., Тиллаева М. Основы топонимики. – Тошкент, 2002. – С. 65-66. (узб)

Жанұзақ Т. Казахская ономастика. Тайна имен. – Алматы: Дайк Пресс, 2007, – 524 с. (каз)

Қаракалпақский фольклор. 9-том, «Ер Зийұар», «Қаншайым», «Қурбанбек», Нукус. 1981. (қар)

Қоңыратбаев Т.А. Эпос и этнос. – Алматы: Наука, 2000. – 268 с. (каз)

Мақсетов К.М. (1965) Поэтика каракалпацкого героического эпоса. – Ташкент. Фан. 1976. – 217 с. (рус)

Мәмбетов К. Этнографическая история каракалпаков. – Нукус: Каракалпақстан, 1995. – 228 с. (қар)

Мамышева М.Е. Этнокультурная основа топонима «Бөрітастаған» // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия Филология, – 2020. – № 4(133). – С. 24-31. DOI: 10.32523/2616-678X-2020-133-4-24-31. (каз)

Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. – М.: Восточная литература, 1996. – 254 с. (рус)

Рахматуллаев Ш. Этимологический словарь узбекского языка. Т. 2 (арабские слова и их производные). – Тошкент: Университет, 2003. – 600 с. (узб)

Сағитов И. «О дастане Ер Зиуар», Амударья. № 5. 1962. (қар)

Толстов Н.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ, 1948. - 440 с. (рус)

Толыбаев Х.Е. Специфика восприятия в каракалпақских эпосах топонимов «Мысыр», «Исфакхан», «Рум», «Қрым» // ISJ Theoretical & Applied Science, 03 (83), – С. 129-132. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.03.83.28> (англ)

FTAMP 17.71.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-06>

Медеубек С.М.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: medeubek.s.agat@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6057-2962

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалаға ұлтымыздың сан ғасырлық мәдениетінің бастауы ретінде әлі күнге арнайы қарастырылмай келе жатқан ұлттық ойындардың әлеуметтік-психологиялық сипаты арқау болған.

Ұлт мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналған ойындардың ішінен адам болып қалыптасудың алғашқы жылдарындағы кейіптік ойындардың бірі – «Үйшік-үйшік» ойыны негізгі нысан ретінде алынған.

Ұлттық ойындарды жинау, жариялау зерттеу мақсатында жарық көрген еңбектерге назар аударылды да, оларда сөз болмаған, зерттелмеген тың тақырып – ойын табиғатын тануға талпыныс жасалады.

Кейіптік ойынға қатысушының елестету қабылеті мен шығармашылық талпыныстары, еліктеу мен бәсекелесу мүмкіндіктері, ойындағы уақыт пен кеңістік, талаптар мен шарттар, ережелер, ойыншының жандүниесіндегі құбылыстар және олардың өзара байланысы сөз болады. Мақалада балалардың айту машығының алғы шарттарының бірі – тыңдау екені, ақылды адам болып қалыптасу үшін көргенін, естігенін, ойына түйгенін ауызша айтуға бейімделу балалардың «үйшік-үйшік» секілді ойынынан басталатыны ескеріледі. Ойыншылар арасындағы өзара қарым-қатынастардың ынтымаққа, түсіністікке, сыйластыққа, достық қағидаттарына негізделетінін, мұның өзі қоғамда адами құндылықтардың балалар бойына ерте даритындығының әлеуметтік-психологиялық негізі екендігі сөз болады. Кемел адам болудың баспалдағы ретінде ойынның атқарар қызметі үлкен екендігі айқындалады. Осындай дәлелдер мен дәйектер арқылы ойынның әлеуметтік-психологиялық астары ашылады.

Кілт сөздер: ұлттық ойын, ойынтану, ойын кеңістігі, ойын уақыты, елестету, шығармашылық талпыныс, еліктеу, кейіптеу, еркіндік.

Кіріспе. Ойын феноменін ұлттық дүниетаным аясында зерттеу арқылы ол туралы ұғымдарымыздың тарихи негізін және табиғи тамырын табу қазақ ғылымындағы күн тәртібінде тұрған өзекті мәселенің бірі. Өйткені, адамзат өркениетіндегі ойынның атқарар қызметін анықтау, әр ұлттың қалыптасуындағы және қоғам дамуындағы өзіндік ролін айқындау әлемдік ғылымда әлдеқашан қолға алынды. Әсіресе, Батыс елдерінде жүйелі зерттелді де «игрология» яғни «ойынтану» деген ғылым өркен жайды. Соның нәтижесінде ғылыми-теориялық тұжырымдар мен қорытындыларға зерттеу әдіс-тәсілдері мен әдістемесі жолға қойылды. Бұл бағыт бізде енді-енді ғана қолға алына бастады. Қолға алынған бастауларды әрі қарай сабақтастыруды уақыттың өзі қажетсініп отыр. Осы қажеттіліктің бір мысқалын болса да өтеу мақсатында ұлттық ойынның әлеуметтік-психологиялық астарын тануды қолға алдық.

Адамның кез келген қызметінің сипатына барынша терең мән бере қарасаң, ол үнемі ойдан шығарылған әрекеттерді атқарып жүреді. Ойдан шығарылған әрекеттің бәрі әлбетте табиғи емес, жасанды. Басқаша айтқанда, жаратылыс заңдылықтарының

шеңберінен тыс адамның өз ойынан шығарып, өз қолымен тындыратын жұмыстар. Құдды бір саналы түрде ойнап жүрген секілді. Ойын атаулының бәрі де ойдан шығарылады. Олай болса, адам қызметтерін де ойын деп айтуға негіз бар. Адам қызметтерінің алғашқысы еңбек құралдарын жасау болса, тас қашап отырған Homo sapiens сырт көзге ойнап отырған секілді көрінеді. Шындығында ол ойға алған ісін жүзеге асырмақ болып отыр. Алғашқы еңбек құралының өзі мәдениет туындысы, оны «адамзаттық мәдениеттің бастауы» деген тұжырымды одан әрі тереңдеткен, ойын психологиясын зерттеген мәдениеттанушы Йохан Хейзинга: «адам мәдениеті ойын секілді, ойыннан туады, ойынмен өрістейді, ойын кез келген мәдениетке дейін де бар болатын» (Хейзинга, 1992: 7) дейді. Адамзат мәдениетінің бастауы – алғашқы еңбек құралы емес, сол құралды жасауға ықпал еткен ойын деген қорытынды жасауға болады. Демек, ойын мәдениетіміздің бастауы, бөлінбес бөлшегі, оны алға қарай өрістетуші де. Сондықтан да біз ойынды тануымыз, тану үшін зерттеуіміз керек.

Әдебиеттерге шолу. Әлбетте, ойын туралы әлем ғалымдарының сонау Платоннан бастап бүгінгі жас ғалымдарға дейінгі зерттеулерін бір мақалада түгел шолып шығу мүмкін емес. Десек те ұлттық ойындар туралы жарық көрген тақырыбы әралуан негізгі еңбектерге көңіл аударуға болады.

Ұлттық ойындарды жинастырып, олардың түрлерін жікке бөліп, Ә. Диваев 1905 жылы 13 қарашада «Тургайская газета» және «Туркестанские ведомости» басылымдарында «Игры киргизских детей» және «Древние игры киргизской молодёжи» деген аттармен жариялады. Қазақтың ұлттық ойындарына мән берілген алғашқы ғылыми қадам ретінде бұл мақаланың маңызы жоғары. Қазақ ғалымдары ұлттық ойындардың түрлерін жинақтаумен (Диваев, 1907: 346-547;), пайда болу тарихын іздеумен (Төтенаев, 1974: 22-23.), өзге ұлттарға түсіндіру мақсатында суреттерімен (Гуннер, 1938: 39;), олардың ережелерін анықтаумен (Таникеев, 1957: 58.) қалай ойналуы керектігін түсіндірумен (Сағындықов, 1991: 176.), педагогикалық қырларын айқындаумен (Алимханов, 2018: 97-98), және спорттық түрлерінің жетілу жолдарын зерделеумен (Рахимкулов, 1949: 67), яғни тәжірибелік қырларын зерттеумен айналысқаны болмаса, ойынның теориялық негіздері қарастырылмаған. Бұл ретте ғалым Кенжехан Матыжановтың «Ойын өмір» деп аталатын ғылыми-танымдық зерттеуін ерекше атап өтуге болады (Матыжанов, 2022: 5-10). Ғалым осы зерттеуінде тұңғыш рет қазақша «ойынтану» терминін ғылыми айналымға қосады да, әлемдік ғылымдағы ойынтану тарихына шолу жасай келе, теориялық негіздеріне мән береді, әдістемелік қағидаттарына көңіл аударады. Ұлттық ойындарды зерттеудің жаңа концепциясын ұсынады. Ғалым ойын туралы ғылыми танымның әлемдік тамырынан тартып, бүгінгі көкжиегіне дейін көктей барлап шығады.

Әлемге әйгілі ғалымдардың еңбектеріне арқа сүйей отырып, ойынтанудың генезисіне тереңдейді де, бұл бағыттағы әлемдік ғылыми ой жетістіктерінің ұлттық ойынды тану талпыныстарына қаншалықты әсері болғандығына назар аударады. Қазақ ұлттық ойындарын таныту ұмтылыстарына да сараптама жасай келе, бұл бағытта біздегі теориялық танымның әлі бе болса балаңдығын мойындай отырып, өз тарапынан ұлттық ойынтанудың ғылыми тың тұжырымдарын ұсынады.

Ол ойынның табиғатына тән мынадай ерекшеліктерді қазақ ғалымдары ішінде алғаш рет алға тартады да, ол ерекшеліктерді екшей келе ойын туралы: «Ойын ешқандай экономикалық пайданы көздемейтін, күйкі тірлік қажеттіліктерінен ада, мақсат-мүддесі өз шеңберінде тұйықталған адамзатқа ғана тән әрекет түрі болып саналады; ол шартсыз және шарттылық жағдайда өзінше ойластырылған шынайылыққа негізделеді. Оның өзіне ғана лайықталып ерекше рухқа ие болған мән-мазмұны болады, ол өмір сүру мүмкіндігін өзі қамтамасыз етеді. Ойын – ерікті түрде қатаң белгіленген ереже бойынша белгілі кеңістік пен уақыт аясында өтетін тегеурінді ішкі қуатқа ие құбылыс», – деген қорытындыға келеді.

Бұдан әрі ғалым ойындарды жанрларға, түрлерге, топтарға бөлудің әлемдік тәжірибесіне сүйене отырып, жалпы ойынды ірі-ірі екі топқа бөледі. Бірін «дәстүрлік ойындар», екіншісін жаңа заман жаратындылары болғандықтан, «жаңа заман ойындары», яғни «постдәстүрлік ойындар» дейді де, бұлардың өздеріне ғана тән айырмашылықтары мен ұқсастықтарына тоқтала келе, олардың арасына «қытай қорғанын» салуға болмайтындығын айтады. Өйткені, жаңа заман ойындары уақыт өте, көнере келе дәстүрлік ойындар жағына табиғи түрде өтіп кетуі мүмкін екендігін ескертеді. Ғалым дәстүрлік ойындарды ғылымда бірде «ойындық фольклор», енді бірде «ұлттық ойындар» деп атай беретіндігін назарға ала отырып, ұлттық ойындардың өзіндік сипаттарын айқындайды (*Матыжанов, 2022: 5-10*).

Осы айтылған ғылыми тұжырымдар негізге алынып, ұлттық ойындардың әлеуметтік-психологиялық астары сараланады.

Зерттеу әдістері. Бұған дейін ұлттық ойын мәдениеттану ғылымының шеңберінде ғана қарастырылып келсе, енді синергетика бағыты бойынша тарихтың, этнологияның, философияның, психологияның, фольклортанудың, этнографияның, әлеуметтанудың, тіл білімінің пәнаралық сабақтастығында қарастыруды қолға алу керек. Яғни, ойынды толық тану үшін осы салаларға тән қағидаттар мен заңдылықтар аясында қарастырған жөн. Өйткені, ойын феномені адам өмірінің барлық саласына тікелей араласады, онымен біте қайнаса өмір сүреді. Ойын адамзат тарихының бастауынан бастап бүгінге дейін бірге жасасып келеді. Мұны тексеру үшін тарих ғылымына жүгінуге көңіл қойған жөн. Ойын – адам санасының, ойлау қабілетінің жемісі. Демек, оны философиялық таным бойынша да зерттеуге тура келеді. Ойын адамның жан дүниесін рахатқа бөлейді, ләззаттандырады. Олай болса, оны психологиялық көзқарас тұрғысынан да саралап көрген абзал. Ойын – халықтың тұрмыс тіршілігінің ажырамас бөлігі, онда тұрмыс салт, әдет-ғұрып салтанат құрады. Яғни, бұл ретте оны этнографиялық таным таразысына салып қараған ләзім. Ойын тіл арқылы жүзеге асады және тілдің өмір сүруіне игі ықпал жасайды. Демек, ойын тілтаным тұрғысынан сараланады. Ойын – халық шығармашылығының туындысы. Өл фольклортану заңдылықтары бойынша да қарастырылады. Ойын – жеке адамнан бастап, көпшіліктің қатысуымен жүзеге асады және соларға қызмет етеді. Олай болса, оны әлеуметтану өлшемдерімен байқап көрген орынды.

Біз таңдап алған нысанымызды әлеуметтік-психологиялық таным тұрғысынан қарастырмақпыз.

Ғылымда мәселені көлденеңінен(горизанталь) зерттеп, яғни ненің бар екендігін, қаншасының қандай екендігін жалпылама түгелдеп шығудың маңызы зор. Бұл

бағытта қазақ ұлттық ойындарын зерттеген ғалымдар оларды топтап, жинақтап, жіктеп барып 24 түрін атап шығады (Алимханов, 2018: 97-98). Осы орайда ғылымның тігінен (вертикаль) зерттеу әдісімен, яғни нақты бір нысанды алып, соны ғана бабынан аяғына дейін тексеріп шығу амалымен айналысқан тиімді болмақ. Осы үде бойынша ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бір ғана ұлттық ойынды назарға алып, соның әлеуметтік-психологиялық сипаттарын аршып көрсек дедік. Ол сипаттарды анықтау үшін синхрондық зерттеу тәсілін қолданамыз. Яғни, осы кездегі уақыт пен кеңістік аясында ойынның әлеуметтік-психологиялық астарын анықтауға ұмтыламыз.

Нәтижесі және талқылау. «Үйшік-үйшік» ойынын бір отбасындағы құралпас бүлдіршін ұл-қыздар да, үйге келген қонақ, кейде көршілердің балалары да қосылып ойнайды. Тілі шыққан балдырғандар да, есі кіріп қалған жасөспірімдер де, жеткіншектер де қатыса алады. Үйде жалғыз қалған бала да өзі жеке бұл ойынды ойнай береді. Өзінің қиялындағы кейіпке кіріп, өзімен-өзі сырласады, болмаса қиялындағы өзге адаммен әңгіме-дүкен құрады.

Мұнда алдын ала белгіленген ереже болмайды. Бір ғана ереже бар. Ол ереже бойынша қай кезде (жылдың төрт мезгілі, тәуліктің кез келген уақыты), қай жерде (үйде, далада) болса да, алдымен ойнайтын кеңістік жасалады. Ойын кеңістігі әрине, шартты түрде жасалған үйшік. Ойын кеңістігін анықтап алу, сонсоң үйшік жасау – басты шарт. Оның көлемінің, құрылысының, құрылымының және жасалатын заттарының нақты болуы міндетті емес. «Олардың ішінде ойыншықтардың маңызы ерекше. Символдық бейнедегі ойыншықтардың міндетін кез-келген зат атқаруы мүмкін. Ойыншының қалауына, ойынның шартына қарай отырған орындығы – мәшинеге, қолындағы таяғы – семсерге, шашылып жатқан асықтар – жайылымдағы қойларға т.б. айналып жүре береді» (Матыжанов, 2022: 5-10). Ойнаушылар өздерінің қалауы бойынша ұсақ тастарды тізіп немесе жерді сызып болмаса шыбық шаншып белгілеген өздеріне қажетті бөлме-кеңістіктерді қолдан жасап алады, әйтпесе дайын қуыршақ үйшіктерді пайдаланады. Сыртқы ортаға кедергі келтірмейтін оңаша жердегі осы кеңістік оларды өзге әлемнен бөліп тұрады. Осы кеңістікте олар өз бетінше (ата-анасыз, тәрбиешісіз, мұғалімсіз) ойнап, ойынмен бірге өмір сүреді. Өйткені, оларды күнделікті үйреншікті өмір салты, жүріп-тұру машықтары жалықтырған. Сондықтан да ондай күн сайын қайталанатын бір қалыпты ортадан ажырағысы келеді, себебі, ол орта жандүниесін қанағаттандырмайды, қанағаттанбаған жаны мен тәнінде жұмсалмаған психологиялық һәм физиологиялық әлеует бар, сол әлеует түгел игерілмей жаны жай таппайды, жаны жайланбаған соң тұла бойындағы тулаған қуатты түгел пайдаланатын, сол күш-қуатты сыртқа шығаратын, сөйтіп жаны жай тбатын ойын ойлап табады. Ол ойынды ойнайтын басқа орта іздейді. Органы өздері қолдан жасайды. Бұл ортада оларға ешкім қожайын емес. Ешкім оларға ескерту жасамайды, ақыл айтпайды, тапсырма бермейді. Әркім толық еркіндікте, үлкендердің психологиялық «құрсауынан» азат кеңістікте өзімен-өзі болады. Бұл ойын бала санасы мен жан дүниесіндегі азаттыққа деген құлшынысын, еркіндік сүйгіштігін айқындап береді. Шындығында адам баласының бостандыққа деген ұмтылысы ана құрсағында жатқанда-ақ басталады. «Еркіндікте болсам» деген құлшыныс оның

бойына сол ана-құрсағында жатқанда-ақ дарыған. Жарық дүниеге келгеннен кейін есейіп, ес біле бастағанда оның еркіндік сүйгіштігі де арта түседі. Осы қажеттілікті кез келген ұлттық ойын өтейді. Оның ішінде біз сөз етіп отырған «Үйшік-үйшік» ойыны да бар.

Әдетте ойынның екі кеңістігі болады. Бірі – ойыншылар ойнайтын майдан, екіншісі – көрермендер алаңы. Бір қызығы «Үйшік-үйшік» ойынында көрермендер кеңістігі болуы шарт емес. Ал, «Асық», «Көкпар», «Бәйге», «Қыз қуу», «Күрес», «Жайау жарыс» т.б. (Кенжеахметұлы, 2010: 384;) секілді ойындарда көрермендер кеңістігінің болуы – басты шарттардың бірі.

«Үйшік-үйшік» ойыны кеңістігінде балалар кейде дос-құрбылар, көршілер болып, кейде бірі әке, бірі ана, бірі қыз, бірі ұл болып, енді бірде ұстаз бен оқушы, немесе сатушы мен тұтынушы болып ойнайды. Демек, «Үйшік-үйшік» ойыны бала ойындары ішіндегі кейіптік ойындар («рөлдік ойындар» дегеннен гөрі осы атау ұлттық ұғымға жақындау) қатарына жатады. Ойын баласына үйшіктің неден құралатыны және ондағы пайдаланылатын затындардың қандай болатындығы маңызды емес. Олар қолына түскен кез келген қолайлы заттарды пайдалана береді. Ең маңыздысы – ойынның мазмұны.

«Үйшік-үйшікте» кім болып ойнайтындарын ойынға қатысатындар өзара ақылдасып анықтайды. Мысалы, отбасы болып ойнауды таңдаса, ойын кеңістігін анықтау, ойнайтын кейіп (рөл) таңдау, өзара келісіп үйшік жасау балалар арасындағы демократиялық қағидаларға сай жүзеге асады. Бірінің айтқанын бірі тыңдайды. Өлбетте, ішінде кім ересек, кімнің басқару қабілеті болса, сол жетекші болады. Басқалар соның айтқанына құлақтүреді. Өзара ақылдасу нәтижесінде бірі әкенің, тағы бірі ананың, енді бірі қыздың, тағы бірі ұлдың кейпіне енеді. Үйшік-үйшік ойнау барысында әрқайсысы өзіне тиісті қызметті атқаруға кіріседі. Қимыл-қозғалыс, жүріс-тұрыс, айту, сөйлеу, қарым-қатынас үдерісінде олар өздері жақсы көрген адамның бейнесін жасауға немесе болған оқиғаны қайталауға, болмаса жаңа бір оқиғаны жүзеге асыруға тырысады. Бұл ұмтылыс барысында ойыншыкейіпкер болмысын, ол қатысқан оқиғаны еске алады. Белгілі бір уақыт аралығында оның санасында елестету үдерісі жүреді. Елестету дегеніміз – өмірде бұрын көрген немесе алдағы өмірде көрсем деген шындықты (адамды,затты, оқиғаны) ойша көз алдына әкелу. Ойыншының бұған дейінгі өмірінде көргені неғұрлым көп болса, елестетуі де соншалықты мол болады.

«Баланың көргені мен естігені — оның болашақ шығармашылығының алғашқы тұғыры» (Выготский, 1967: 27.). «Үйшік-үйшік» ойыны да балалардың шығармашылығына сүйенеді. Әркім өзінің қадари-халінше бойындағы дарынын барынша пайдалануға тырысады. Ойында баланың бәрінің асқан дарынды болуы міндетті емес, әйтсе де олардың әрқайсысының өзіндік қабілет-қарымы сөзсіз бар. «Шын мәнінде шығармашылық үдерісі ұлы тарихи туынды тудыратын тұста ғана болмайды, адам елестеткен, қиялдаған, үйлестірген, өзгерткен және қандай да бір, мейлі ол ұлылар тудырған нәрсемен салыстырғанда мысқалдай ғана болса да жаңа нәрсе жасалған жердің бәрінде болады» (Выготский, 1967: 6.). Демек, ойыншы да ойын барысында шығармашылық адам санатында әрекет етеді. Сөйтіп, өзінің бойындағы дарынын сыртқа шығаруға машықтана бастайды.

Көз алдына елестеген адамның тұлғасы, ол қатысқан оқиға оны қызықтырады. Сондай болсам, ол жасаған әрекеттерді мен де жасай алсам, жүзеге асырсам деп қиялдайды. Қиялдау – шығармашылық ізденіс бастауы. Ойыншы қиялының шарықтау шеңбері кең болса, көз алдына елестеткен тұлғаның кейпі өзгелерге ұқсамайтын ерекше, жаратылысы бөлек, ол қатысқан оқиғаның мазмұны да ауқымды болады. Ойыншы енді қиялындағы осы шындықты өмірлік ақиқатқа ауыстыруға көшеді. Демек, олар үлкендерге еліктей бастайды. Еліктеу дегеніміз – өзі үлгі тұтқан немесе жақсы көрген жасы үлкен адамның іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын, ым-ишарасын, сөйлеу мәнерін саналы түрде қайталау. Еліктеу – ержетуге, бойжетуге ұмтылған, өзі жақсы көрген адамға ұқсағысы келген сәбиге, жасөспірімге, жеткіншектерге, шығармашыл жас ізденімпаздарға тән қылық. Бұл – адам баласының есею жолдарының алғашқы баспалдақтарына тән табиғи құбылыс. Мұндай құбылыстың өмірлік қажеттілігін білген ұлы Абайдың: «Болмасаң да ұқсап бақ» дегенінде кемел адам болуға ұмтылдыру жатыр. Егер ата-ана тәрбиесі отбасында, тәрбиеші тәлімі балабақшада, ұстаздар тағылымы мектепте дұрыс жүргізілген болса, ненің жақсы, ненің жаман, қандай адам жақсы, қандай адам жаман екені жеткіншектің санасына сіңірілген болса, сөз жоқ, бала сол жақсыны таңдайды, сондай болғысы келеді.

«Үйшік-үйшік» ойынында да балалар өздері үлгі тұтқан адамының кейпін бейнелеуге тырысады дедік. Бұл уақытта ол психологиялық күрделі үдерісті басынан кешіріп жатады. Ол алдымен өзінің әлі бала екенін біле тұра, өзінен үлкен тұлғаның кейпіне енуге бар күшін салады. Өзгенің кейпіне енумен бірге ол өзін-өзі үнемі қадағалайды да. Яғни бала бір жағынан өзгенің кейпін іздейді, екінші жағынан өзін-өзі бақылайды. Бақылау барысында ол өзінің мінез-құлқын, жүріс-тұрысын, сөйлеу мәнерін сана сүзгісінен өткізіп алады да, сол болмысын таңдап алған кейпімен ойша салыстырып көреді. Салыстыру барысында өзінің де, өзгенің де табиғатына көңіл аударады. Сол арқылы өзін де, өзгені де тани бастайды. Өзгенің кейпіне ену кезінде ол өзінің әлі бала екенін түсінеді. Сол бала болмысымен өзі ұқсағысы келген адамның сөйлеу мәнерін келтіреді; дауыс ырғағын салады; бет-әлпет қозғалыстарын, ым-ишарасын қайталайды; дене қимылдарын айнытпауға тырысады; қандай затты қалай ұстайтынын және оны қалай іске қосатынын да естен шығармайды. Сөйтіп, бала бір жағынан өзі сомдап жүрген кейіпке енеді, сонымен қатар өзінің балалық болмысын да сақтайды. Демек, ол екі бірдей образды қатар алып жүреді. Бұл үдерісте ол «өзіне ғана тән балалық табиғатынан ересек адамның болмысына қарай қадам басады» (Эльконин, 1978: 79).

«Ойынға қатысушылар ойынның болмысын ғана танытып қоймайды, ойын кезінде өзінің ішкі болмысын да танытады, яғни қандай да бір рөлді ойнай жүріп сол арқылы өзін де танытады» (Хейзинга, 1992: 58). Яғни, психологиялық жетілу, есею сатыларына көтеріледі. Осы тұста, ойын психологиясын зерттеген ғалым Д.Б. Элькониннің мұндай ойындар негізінде «баланың жаңа әлемді, басқаша айтқанда, өзіндік қарым-қатынасы, қызметі бар үлкендер әлемін тануы жатыр» (Эльконин, 1978: 79) дегенін еске сала кеткен орынды.

Бұған дейін өзі қалаған заттармен ойнаған, сол заттарды жақсы көріп, қолынан тастамай ойнап жүрген бала енді кейіптік ойынға көшкенде өз бетінше әрекет ету

қажеттігін түйсіне бастайды. Осы әрекет барысында ол өзін үлкен адамдарша сезінеді. Үлкендердің іс әрекеттері оған үлгі болады. Сол үлгі бойынша әрекет еткісі келеді. Бұл кезде ол қоғамдық қарым-қатынастар туралы, ол қатынастардың мән-мағынасын білмеуі мүмкін. Білмеген соң өзінің жан қалауы бойынша іске көшеді, қателесемін демеі әрекет ете бастайды.

Осы үдерісте, яғни балалықтан «даналыққа» қарай өту барысында ол өзінің әлі де жетілмей жатқандығын түйсінеді. Сонда да үлкен болу ниетінен айнымайды. Өзі кейпіне енген үлкен адам болып сөйлеуге көшкенде өзінің сөздік қорының аздығы алдынан шығады да, бұрыннан құлағында қалған жағдаятқа қатысты кейіпкердің сөзін, дайын тіркестерді қайталайды, болмаса өзі сол заматта ойдан шығарып сөйлейді. Табан астында жағдаятқа байланысты ой айтуға келгенде ол әлі тілі жетілмеген болса да, үлкендерше сөйлеуге талпынады. Осы талпыныс оны жаңа жетістіктерге жетелейді, ойдан сөз табу, сөйлем құрастыру, айту машықтарын үйрене бастайды.

Бұл ойын еліктеу нәтижесінде жүзеге асады. Бірақ, мұнда ұлттық ойындардың көбінде болатын бәсекелесу де орын алып жатады. Бәсеке, тайталас, тартыс, жеңіс үшін күрес ұлттық ойындардың өзегі десек, бұл бәсеке, яғни бірінен бірінің озуына жол ашатын психологиялық құбылыс «Үйшік-үйшік» ойынында екінші кезекте, кейде бар, кейде мүлде болмайды да. Болатын сәті ойыншылар өзара басқа кәсіп иесі болып жарысып қалатын кезде ғана. Оған қастарындағы өзге ойынға қатысушылар әрі көрермен әрі қазы болады. Ал бастан-аяқ нағыз бәсекеге құрылған ойындармен салыстырғанда «үйшік-үйшіктегі» бұл бәсеке ойын ішіндегі ойын деңгейінде ғана қалады.

«Үйшік-үйшік» ойыны қоғамдағы әлеуметтік ортаның кішігірім моделі ретінде көрініс табады. Бірде балалар мектептегі ұстаз бен оқушылар болса, кейде емханадағы дәрігерлер мен емделмендер, тағы бірде балабақшадағы тәрбиеші мен бүлдіршіндер, келесіде отбасы мүшелері болып ойнайды.

Бала өзге болып ойнағанда ол сол бөтеннің болмысына еруге тырысады. Әже болып ертегі немесе ата болып ақыл айтпақ болады. Нағыз ата мен әжелердің айтқандарын сол қалпы толық қайталап та көреді. Кейде өз ойынан жаңа ертегі шығарып, тың ақыл қосып та айтады. Кейде олар бір отбасындағы ер мен әйел болып та тілдеседі. Ана болып бала жұбатады, шәй қайнатады, қонақ шақырады. Әке болып баласына кәсіп үйретеді. Сырт көзбен қарағанда бала отбасында нені көрді, нені естіді, соны осы ойында қайталайды. Оның көргені, естігені қандай болса, ойнағаны да сондай болады. Ұлттық ойынның әлеуметтік мәнінің астары да осында. Қазақтың «Ұяда нені көрсең, ұшқанда соны ілесің» деген мәтелінің мәнін осы «Үйшік-үйшік» ойыны да елестете алады.

«Үйшік-үйшік» ойыны барысында ойыншылардың бірінің айтқанына бірінің назар аударуы, құлақ түруі, зейін қойыптыңдауы басты қағидат болып есептеледі. Айналасындағы дыбыстарды есту бар және қасындағы адамның айтқанын тыңдау да бар. Бұл сәтте бала есту қабілетінің күштілігі сондай, айналасындағы есіктің шыйқылын, аттың дүбірін, сағаттың тықылын т.б. (дыбыс), машинаның гүрілін, ұшақтың гуілін, қойдың маңырағанын, иттің үргенін, құстың сайрағанын, домбыраның күмбірін т.б. (үн), адамдардың сөйлегенін (дауыс) бәрін бір мезгіл-

де қабылдайды әрі бәрін бірінен-бірін ажыратады. Бұлардың ішінен ол алдымен қасындағы әріптесінің айтқанын жәй естіп қана тұрмайды, зейін қоя тыңдайды. Тыңдау естіген ақпараттың анық-қанығын білуге, толық мағлұмат алуға құштарлықты оятады. Тыңдап үйренген бала шынайы ақпаратты өз құлағымен толық естіп алуға ықыласты, зейінді адам ретінде қалыптасады. Тыңдай білген бала сөйлеуге және айтуға да икемді болады. Сөйлеу мен айту бір емес. Сөйлеу – тілі шыққан баладан бастап еңкейген кәріге дейін әр адамның бойында табиғи қалыптасқан қабілет (*Медеубек*, 2018:115). Сөйлеуде нақты бір мақсат, жалпыға ортақ қажеттілік болуы шарт емес. Бала жеке қалып өзімен-өзі сөйлесе береді немесе айнаға қарап та аузына келген сөзді мақсат-мүддесіз сыртқа шығара беруі ғажап емес.

Айту – нақты ойды, деректі, мағлұматты, ең бастысы екі жаққа да қажетті ақпаратты мақсатты, мүдделі түрде сыртқа шығару машығы (*Медеубек*, 2018:114). Осы машық «Үйшік-үйшік» ойыны барысында да қалыптасады. Айту – ақылы кірген балаға тән машық. Бұл машық шындала келе шешендікке жол ашады. Шешендік – кемел адамдарға тән қасиеттердің бірі. Демек, «Үйшік-үйшік» ойынында бала тиісті жерде тиімді айтуды үйрене бастайды. Үйрене келе ақылды бала болып қалыптасады. Бұл жерде балалардың «ойын арқылы келешек өмір дағдыларына үйренетіндігін» ежелгі грек ойшылы Аристотельдің айтып кеткенін еске алуға болады (*Аристотель*, 1984: 625).

Бұл ойынның қалыптасқан ережесі жоқ дедік. Барлық оқиға үйшік жасаудан басталады да, әрі қарай сол сәтте ойдан шығарылған оқиғаларға жалғаса береді. Табан астында ойдан шығарылған оқиғаға қатысты образға ену, тауып сөйлеу, мінез, қылық көрсету, әрекет жасау олардың санасына, жан дүниесіне үлкен өзгерістер әкеледі. Тіпті, үлкендер үйретіп, жаттатып қойғандай сөйлеп, үлкендерше әрекет еткенде бала бойындағы үлкен қабілеттің ашыла бастағанын байқауға болады.

Әлеуметтік ортаға ең тиесілі қажеттілік – ынтымақ, татулық, өзара сыйластық. Бұл құндылықтар да «Үйшік-үйшік» ойынында ерекше көзге түседі. Болмашыға өкпелеп қалған бала өзгелердің араласуымен көп ұзамай сабасына келіп, ойынға қайта араласып кетеді. Яғни әлеуметтік ортаға бейімделу, керекті де пайдалы психологиялық ахуал осы ойында көрініс табады. Бірін-бірі тыңдауы, бірінің айтқанын екіншісінің бұлжытпай орындауы адамдар арасына аса қажетті өзара түсіністік пен ынтымақтың, сыйластықтың алғашқы көріністері екендігінде дау жоқ.

Ойынның әлеуметтік-психологиялық мәні осындай үдерістерден де көрінеді.

Қорытынды. Мақалаға арқау болған тақырыпты ашу үшін синергетикалық тағым талаптарына ден қоюға тырыстық. Бұл бағытта Т. Қоңыратбаевтың зерттеу әдісі назарда болды. (*Қоңыратбаев*, 2022.:18)

«Үйшік-үйшік» ойыны шын мәнінде әлі де зерттей түсуге лайық тақырып. Бұл ойынға қатысқан әр бала өзін бейсаналы түрде жеке тұлға ретінде таныта бастайды. Бала тілдесу, ақылдасу, елестету, қиялдау, еліктеу, бәсекелесу, сөйлеу, айту, есту, тыңдау, әрекет ету, нәтижеге жету секілді машықтарды үйренеді.

Оның санасында жаңа ұғымдар мен түсініктер пайда болады. Ересектікке қарай көтеріледі. Яғни адам болып қалыптаса бастайды. Кемелдену сатыларымен бірте-бірте жоғарылай береді. Осы ойында өзара сыйластықтың, татулықтың, бірліктің алғы шарттарын түйсінеді.«Үйшік-үйшік» ойынының өз кеңістігі болады;

- ойынның белгіленген уақыты болмайды;
- ойынның уақыты мен кеңістігі әдеткі ортадан тыс жерде өтеді;
- ойыншылар өзін толық еркіндікте, күнделікті күйбең тіршіліктен азат сезінеді;
- ойыншылар тыңдау мәдениетін үйренеді;
- ойындағы өзара тілдесу үдерісінде айту машығы қалыптасады;
- ойын бала бойындағы шығармашылықтың оянуына ықпал етеді;
- ойын баланың елестету қабілетін арттырады;
- ойын баланың қиялына ерік береді;
- ойын ойыншының еліктеушілік сезімін жетілдіреді;
- ойын өзгенің кейпіне ену және сол арқылы адамдарды тану қабілетін арттырады;
- ойын баланың өзін-өзі тануына жол ашады;
- ойын балаға өмірді түсіндіре бастайды;
- ойын балалар бойына ынтымақ, сыйластық, татулық секілді адамгершілік құндылықтарын сіңіреді;

Ойынның әлеуметтік-психологиялық мәні мен маңызы осында.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің AP08856460«Ұлы дала ойындары (Ойындық фольклор): Ұлттық ойындардың ерекше мәдени құбылыс ретіндегі қоғамдық сананы жаңғыртудағы қызметі» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Медеубек С.М.

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: medeubek.s.agai@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6057-2962

Социально-психологические основы национальных игр

Аннотация. В статье говорится о социально-психологическом аспекте народных игр, которые стояли у истоков формирования многовековой культуры казахского народа и до настоящего времени малоизучены. Основным объектом исследования служит интеллектуальная игра «Үйшік-үйшік», являющаяся неотъемлемой частью национальной культуры и способствующая формированию личности в первые годы его жизни. Предпринята попытка изучения природы национальных игр. Сбор материала, обращение к трудам ученых показал пробел в изучении данной темы. В статье рассматриваются способности участника игры: воображение, творческий потенциал, подражание, соперничество, мировоззрение, ориентация во времени и пространстве, также разъясняются условия и правила игры. Отмечается, что одним из условий формирования у детей навыков говорения является слушание; формирование интеллектуальных способностей обусловлено умением устно выразить то, что видят, слышат и думают. Этому способствует детская игра «Үйшік-үйшік». Также говорится, что отношения между игроками строятся на принципах солидарности, понимания, уважения, дружбы, и это служит социально-психологической основой привития детям общечеловеческих ценностей. Доказывается роль игры как фундамента формирования зрелого человека. С помощью фактов и доказательств раскрывается социально-психологическое значение игры.

Ключевые слова: национальная игра, игрология, пространство игры, время игры, воображение, творческое стремление, подражание, свобода

Medeubek S.M.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: medeubek.s.agat@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6057-2962

Socio-psychological background of national games

Annotation. The article is about the socio-psychological aspect of folk games, which stood at the origins of the formation of the centuries-old culture of the Kazakh people, although, they are still poorly studied. The main object of the study is the intellectual game «Uyshik-uyshik», that is an integral part of the national culture and contributes to the formation of personality in the first years of the person's life. An attempt has been made to study the nature of national games. Collected materials, works of scholars showed a gap in the study of this topic. The article examines the abilities of the participant of the game: imagination, creativity, imitation, rivalry, worldview, orientation in time and space, also explains the conditions and rules of the game. It is noted that one of the conditions for the formation of children's speaking skills is listening; the formation of intellectual abilities is due to the ability to verbally express what they see, hear and think. This is facilitated by the children's game «Uyshik-uyshik». The relations between the players are based on the principles of solidarity, understanding, respect, friendship, and this serves as a socio-psychological basis for instilling universal values in children. The role of the game as the foundation of the formation of a mature person is proved. The result of the research and evidence revealed the socio-psychological significance of the game.

Keywords: national game, ludology, game space, game time, imagination, creative aspiration, imitation, freedom.

Информация об авторах:

Медубек С.М., главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, кандидат филологических наук. E-mail: medeubek.s.agat@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6057-2962

Әдебиеттер:

- Аристотель. (1984) Политика//Собр.соч. Т.4. – Москва: Мысль, - 625 с. (орысша)
- Алимханов Е. (2018) Қазақтың ұлттық халық ойындары мен спорттың теориялық және педагогикалық негіздері. Монография. Алматы. Қазақ университеті. 250 б.
- Выготский Л.С. (1967) Балалық шақтағы қиял мен шығармашылық. М., 27- б. (орысша);
- Гуннер М. (1938) Қазақтың ұлттық ойындары мен ойын-сауық жинағы. –Алматы: Қазақстан БЛК-ЖО ОК комсомол баспасы, -39 с.; (орысша)
- Диваев Ә. (1905, 1905, 1907) Қырғыз балаларының ойындары // Торғай газеті. 13 қараша; Түркістан уалаятының газеті. № 152; Қырғыз жастарының ежелгі ойындары // Түркістан уалаятының газеті. № 54.
- Қоңыратбай Т.Ә. (2022)Қазақ халқының музыкалық мұрасын зерттеудің синергетикалық мәселелері. «КЕРУЕН», №1, 74-том, 18-б.;
- Матыжанов К.И. (2022) Ойын өмір. Кіт.: Ұлы дала ойындары, Алматы: Ғылым, 10-б.;
- Медубек С.М. (2018) Замансөз: генезис және типология. Алматы, «Қазақ университеті», 312 б.;
- Рахимкулов М. (1949)Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта. –Алма-Ата: Казгосиздат, -67 с.;
- Сағындықов Е. (1991)Қазақтың ұлттық ойындары. –А.: Рауан, -176 б.;
- Таникеев М. (1957) Қазақтың ұлт-спорт ойындары.- Алматы: Қазақ Мемлекеттік баспасы, - 58 б.;
- Төтенаев Б. (1978) Қазақтың ұлттық ойындары. «Қазақстан» баспасы, Алматы, - 350 б.;
- Хейзинга Й. (1992) Нона Ludens, Ертеңгі күннің көлеңкесінде. Мәскеу: “Прогресс-Академия”.554 б.; (орысша)
- Эльконин Д.Б.Ойын психологиясы. М., 1978. 79 б.; (орысша)

Литература:

- Аристотель. (1984) Политика//Собр.соч. –в4т.Т.4. Москва: Мысль, -625 с.; (на русском)
- Алимханов Е. (2018) Қазақтың ұлттық халық ойындары мен спортының теориялық және педагогикалық негіздері. Монография. Алматы. Қазақ университеті. 250 б.;(на казахском)
- Выготский Л.С. (1967) Воображение и творчество в детском возрасте М., р.б.; (орысша)
- Гуннер М. (1938) Сборник казахских национальных игр и развлечений. –Алма-Ата: Комсомольское издательство ЦК ВЛКСМ Казахстана, -39 с.; (орысша)
- Диваев А. (1905, 1905, 1907) Игры киргизских детей // Тургайская газета. 13 нояб.; Туркестанские ведомости. № 152; Древние игры киргизской молодежи // Туркестанские ведомости. № 54. С. 346-547.; (орысша)
- Кенжеахметулы С. (2010) Казахские традиции и обычаи. Алматы, Атамура, -384 б.; (на казахском)
- Коныратбай Т.А. (2022) Синергетические аспекты изучения музыкального наследия казахского народа. «КЕРУЕН», №1, том 74, 18-стр. (на казахском)
- Матыжанов К.И. (2022) Ойын өмір. Кіт.: Ұлы дала ойындары, Алматы: Ғылым, 5-б., 10- б.; (на казахском)
- Медеубек С.М. (2018) Замансөз: генезис және типология. Алматы, «Қазақ университеті», 312 б.; (на казахском)
- Рахимкулов М. (1949) Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта. –Алма-Ата: Казгосиздат, -67 с.; (на русском)
- Сагындыков Е. (1991) Казахские национальные игры. –А.: Рауан, -176 б.; (на казахском)
- Таникеев М. (1957) Казахские национальные спортивные игры.- Алматы: Казахское Государственное издательство, 58 стр.; (на казахском)
- Тотенаев Б. (1978) Казахские национальные игры. – издательство «Казахстан», Алматы, 350 стр.; (на казахском)
- Хейзинга Й. (1992) Homa Ludens, В тени завтрашнего дня.– Москва: “Прогресс-Академия”, – с. 7.; (на русском)
- Эльконин Д.Б. (1978) Психология игры. М., стр. 79; (на русском)

References:

- Aristotle. (1984) Politics // Collected works. -v4t.t.4. – Moscow: Mysl, -625 p.; (InRussian)
- Alimkhanov E. (2018) Theoretical and pedagogical bases of Kazakh National Games and sports. Monograph. - Almaty. Kazakh university; C. 250; (in Kazakh),
- Vygotsky L.S. (1967) Imagination and creativity in childhoodM., , p.27.; (In Russian)
- Gunner M. (1938) Collection of Kazakh national games and entertainment. –Almaty: Komsomol Publishing House of the Central Committee of the Komsomol of Kazakhstan, -39 c.; Divaev A. (1905, 1905, 1907) Games of Kyrgyz children// Torguy newspaper. 13 Nov.; Turkestan Vedomosti. № 152; Ancient games of Kyrgyz youth Turkestan Vedomosti. № 54. C. 346-547.; (In Russian)
- Kenzheakhmetuly C. (2010) Kazakh traditions and Customs. Almaty, Atamura , ,p.384.; (in Kazakh),
- Kongyratbay T.A. (2022), Synergistic aspects of the study of musical heritage Kazakh people. «KERUEN», №1, 74 vol, p.18; (in Kazakh),
- Matyzyhanov K.I. (2022) Game is Life. Book: Great Steppe games, Almaty: Science, p.5; p.10.; (in Kazakh),
- Medeubek S.M. (2018) Zamansoz: genesis and typology. Almaty, «Kazakh University», 312 p.; (in Kazakh)
- Rakhimkulov M. (1949) A sport collection of Kazakh national sports. Almaty: Kazgosizdat, -67 p.; (in Kazakh)
- Sagindykov E. (1991) Kazakh National Games. A.: Rauan, -176 б.; (in Kazakh)
- Tanikeev M. (1957) Kazakh national sport games. - Almaty: Kazakh state publishing house, 58 б. (in Kazakh)
- Totenayev B. (1978) National games of Kazakhs. – Publishing house «Kazakhstan», Almaty, 350 p.; (in Kazakh)
- Huizinga J. (1992) Homa Ludens, In the Shadow of Tomorrow. Moskow: “Progress-Academy”, C. 7.; (In Russian)
- Elkonin D.B. (1978) Psychology of the game.M., p. 79.; (In Russian)

МРНТИ 17.81.31
УДК 821.512.122; 82-3.

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-07>

Ханкей Е.

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы қ., Қазақстан.*

E-mail: yermek.khankey@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8879-8461

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНЫҢ «ҚАЙТҚАНДА» ТАРАУЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ (қолжазба мен жарияланымдары бойынша)

Аңдатпа. Қазіргі қазақ әдебиетінде М.Әуезов шығармашылығына жан-жақты зерттеулер жасалған. Әдебиеттану ғылымы жазушы мұрасын түрлі бағытта әлі де зерттеп жатыр. Оның әдеби мұрасына текстологиялық салыстырулар кешенді жүргізілген. Атап айтсақ, М.Әуезов шығармаларының елу томдық толық жинағында бұл мәселеге айрықша тоқталған. Текстологиялық салыстырулар кең қамтылып, кешенді түрде жүргізілген. Алайда, әуезовтану саласында әлі де бұл бағытта салыстырулар жүргізуді қажет ететін еңбектер бар. Соның бірі – «Абай жолы» роман-эпопеясының текстологиясы. Бұл көлемді романның бірінші, екінші кітабының қолжазбасы сақталған. Осы түпнұсқа мен «Абай жолының» кейінгі негізгі басылымдарына жан-жақты салыстыру жұмысын жүргізу – бүгінгі уақыттағы өзекті мәселелердің бірі. Осы ғылыми мәселеге орай бұл мақалада қолжазба мен «Абай» романның әр жылдарда жарияланған сегіз түрлі басылымына өзара текстологиялық салыстырулар жүргізілді. Романда кездескен ықшамдалған, өңделген, қысқартылған мәтіндер автордың 1942, 1955 алты томдық, он екі томдық, жиырма томдық және де «Жазушы» мен «Жеті жарғы» баспалары әр жылы шығарған өзара кітаптарымен салыстырылады. Бұл текстологиялық зерттеу мақалада елу томдық толық жинақтың 22-томы «Қайтқанда» тарауындағы жекелеген сөздер мен сөз тіркестері 1939-1941 жылғы қолжазбадағы нұсқасымен салыстырулар жасалады. Жазушы бұл шығармасына қандай жөндеулер жүргізгені анықталады. Олар нақты мәтіндік мысалдармен көрсетіледі.

Кілт сөздер: қолжазба, түпнұсқа, роман, мәтін, текстология, теория, әдебиеттану.

Кіріспе. Текстологиялық салыстырулардың ғылыми принциптері жазылған, алайда нақты үлгі болатын еңбектер көп емес және күн тәртібіндегі мәселе екені айтылып жүр (Әдебиеттану. Терминдер сөздігі, 1998:322). Осы саланың маманы: «Текстолога, занимающегося русской литературой нового времени, в подавляющем большинстве случаев интересуют в первую очередь рукописи самого автора и только прижизненные издания его сочинений; все остальные рукописи и издания изучаемого им произведения будут его интересоваться постольку, поскольку он у отражают этот первопечатный авторский текст или один из его вариантов и поскольку в них можно угадать «авторский волю» (Лихачев, 1983: 44-45) дейді. Мұндағы «автор еркіндігі» мәселесі автордың бастапқы шығармашылық кезеңіндегі жеке шабытын көрсетеді және оның тарихи жолы қазіргі оқырманға жан-жақты мағұлұматтар береді.

Материалдар мен әдістер. М.О.Әуезовтің «Абай жолы» романының бірінші кітабы 1942 жылы «Қазақтың Біріккен Мемлекеттік Баспасынан» «Абай» (Тархи роман) деген атпен 397 бет көлемінде жарыққа шыққан. Бұл кітап жазушының тікелей өзі қатысып, басы-қасында болған басылымы әрі қолжазбамен сәйкес келетін тұстары

бар. Бірақ, түбегейлі қолжазбамен бірдей емес. Сонымен қатар, 1942 жылғы (бірінші том) бұл кітап екінші басылымында (1955) қысқартуларға ұшырайды. Мұны осы мақалада текстологиялық салыстырулар бойынша мәтіндік мысалдармен көрсетеміз.

Екінші – 1955 жылы Мұхтар Әуезовтің таңдамалы шығармаларының алты томдығы «Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан» шықты. Мұның бірінші томы «Абай» (Бірінші кітап) деген атпен 397 бет көлемінде жарияланды. «Тарихи роман» (Мұхтар Әуезов. Т.1., 1955) деген атауы жоқ. Осы алты томдық та жазушының өзі қатысып, қолынан өткен басылымы деп есептеуге болады. Мұндағы өзгертулер, қысқартулар, стильдік жөндеулер мен қосымшалардың, т.б. барлығы да автордың араласуымен болған. Және, де бұл екі басылымда редакциялық алқа, аннотация, түсініктер жоқ. Романның мәтіні ғана берілген.

Үшінші – 1968 жылы «Жазушы» баспасы шығарған Мұхтар Әуезов шығармаларының он екі томдығының төртінші томына «Абай жолы» деген атпен енді. «Абай жолы» (Бірінші кітап). Мәтін – 385 бет. Редакциялық алқа бес адам. Ғылыми түсініктерді жазып, томды баспаға әзірлегендер: М.Бөжеев., Б.Сахариев. Түсініктері – 10 бет. Аннотация жоқ.

Төртінші – 1979 жылы «Жазушы» баспасы шығарған Мұхтар Әуезовтің жиырма томдық шығармаларының үшінші томына «Абай» роман-эпопея» (Әуезов, Т.3., 1979) деп берілген. «Абай» (Бірінші кітап). Мәтін – 408 бет. Редакциялық алқа сегіз адам. Ғылыми түсініктерді жазып, томды баспаға әзірлегендер: М.Бөжеев., Б.Сахариев. Түсініктері – 11 бет. Аннотация жоқ. Бұл екі басылымды «Қазақ ССР Ғылым Академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты» дайындаған.

Бесінші – Екі томдық. Әуезов Мұхтар. Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Бірінші кітап. – 608 бет. Бір кітапқа екі томы топтастырылып берілген. Мұның бірінші бөлімі, яғни бірінші томының мәтіні – 284 бет. Түсініктерін жазып, кітапты баспаға әзірлеген – Әкімов Талатбек. Түсініктері –12 бет. Аннотация жоқ (Әуезов, 1989).

Алтыншы – Төрт томдық. Әуезов Мұхтар. Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: «Жеті жарғы», 1997. 1-кітап: Абай. – 320 бет. Алғы сөзі – 7 бетке жуық. Мәтіні – 292 бет. Түсінігі – 10 бет.

Алғы сөзін және түсініктерін жазып, баспаға әзірлеген филология ғылымдарының кандидаты Талатбек Әкімов. Жауапты редакторы филология ғылымдарының кандидаты Тұрсын Жұртбаев.

«Ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің 100 жылдық мерейтойы қарсаңындағы бұл басылымы шығарманың о бастағы түпнұсқа мәтіні бойынша тұңғыш рет қалпына келтіріліп, өзгерту, қысқартуларсыз толық жарияланып отыр» (Әуезов Мұхтар. Т.1., 1997) деген аннотациясы бар.

1997 жылғы 1-ші кітаптың түсініктерінде қолжазбамен салыстырылғаны айтылады. Бірақ, біз көрсеткен (төменде) мәтіндер бұнда жоқ. Жалпы, бұл басылым да негізінен жазушының 1955-тен бастап, 1989 жылға дейінгі кітаптарымен сәйкес келеді. Елу томдық толық жинақпен де бірдей. Ішінара кездескен өзгешеліктерді текстологиялық салыстыру барысында көрсетеміз: қолжазба және 1942 жылғы басылыммен сәйкес тұстарын. (Онда да бір-екі мысал ғана кездесті.) Ал түсініктері

бәрінде бірдей деуге болады. Тек 1997-дегі түсініктерде 1989-ға қосылған тұстар тараулар бойынша жеке-жеке берілген. Мысалы, «Қайтқанда» деп жеке. Бұның себебі 1989 жылғы «Жазушы» баспасы шығарған басылымға 1997 жылғы төрт томдықта қандай толықтырулар енгізілгенін шағын мысалдармен көрсеткен. Жалпы, түсінік дегеніміз – текстологиялық жұмысқа жатады. Бірақ, мұндағы аздаған мысалдар үлкен ауқымдағы салыстыруларды бере алмаған. Негізінен әуезовтанушы-ғалым Т.Әкімовтің осы бағыттағы істеген еңбектерін басшылыққа аламыз. Бір өкініштісі, ғалымның жүргізген кешенді текстологиялық жұмысының дерегі қолымызда жоқ. Ғалым бұл бағытта түбегейлі салыстырулар жүргізген сияқты, бірақ баспа бетінде жарық көрмеген. Қолжазбасы бар ма, сақталған ба, бұны анықтау, ғылыми этикаға сай сілтеме жасау мүмкін болмады.

Жетінші – М.Әуазов шығармаларының елу томдық толық жинағының 22-томына «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабы енген. 2005 жылы «Жібек жолы» баспа үйі шығарған бірінші томның мәтіні – 396 бет. Ғылыми түсініктемесін жазған – Т.Әкім. Көлемі – 23 бет.

Сегізінші – «Жазушы» баспасынан 2007 жылы «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші кітабы шыққан. Көлемі – 365 бет. Түсінік жоқ. Кітаптың аннотациясында: «Роман-эпопея түпнұсқа бойынша түзетіліп, қалпына келтірілген басылымы бойынша жарияланып отыр» деген анықтама бар. Жалпы, «Жазушы» баспасы он екі томдықтан бастап (1968 жылдан), «Абай жолын» кезең-кезеңімен шығарып келе жатыр. Өткен жылы да жарық көрді. Біз барлығын түгел тізіп, текстологиялық салыстырулар жүргізбейміз. Негізгі дегендері жоғарыда көрсетілді. Мұндағы бір мәселе, текстологиялық жұмыстың принциптеріне сай, «Жазушы» баспасының: «түпнұсқа бойынша түзетіліп, қалпына келтірілген» (Әуезов М. Т.1., 2007:2) деген аңдатпасы тудыратын ғылыми сұрақ. Қайдан, қандай және кім? «Түпнұсқа бойынша» және «қалпына келтірілген басылым» деген сөздің дерегі қайда? Қолжазба ма, егер қолжазба болса, оның нөмірі, қалпына келтірілген сөздер немесе сөйлемдер, бүтін мәтіндер және оны жүргізген адамның нақты аты-жөні болуы. Бұл бағытта ешбір дерек жоқ. Рас, «Жазушы» баспасы «Абай жолын» жалпы оқырман үшін жарыққа шығарып отыр. Текстологиясын жасау, көрсету баспаның міндеті емес. Демек, жоғарыдағыдай аңдатпа беру де оларға шарт болмауға тиіс еді. Мұндағы мәселе – қолжазба бойынша («түпнұсқа бойынша» дейді) «түзетулер» жасалмағанын ескертеміз. Төменде қолжазба бойынша жүргізілген текстологиялық салыстырулар соны дәлелдейді. Ал «қалпына келтірілген басылымы бойынша жарияланып отыр» деген сөзді түсіну қиын. Ол қандай «қалпына келтірілген басылым?» Бір сөйлемде қайшы екі ұғым туындаған: «түпнұсқа бойынша» және «қалпына келтірілген басылымы бойынша» дейтін. Қайсысы? Қандай басылым? Нақты дерек жоқ.

Тоғызыншы – бұл түпнұсқа. М.Әуезовтің қолжазба мұрасы бойынша ғылыми сипаттамасы: ЛММА. Кпр-1, №1 папка. Мұхтар Әуезов. «Абай». Роман. Араб әрпінде жазылған автограф-қолжазба. Бірінші кітап. 1939-1941 жыл. 231 – бет. Күлгін сиямен араб әрпінде жазылған автограф. Сөйлемдер автордың өз қолмен сызылған. Кейбір беттерде көк сиямен қайта жазылған, қосылған жерлері кездеседі. Бірнеше парақта бұрын машинкада басылған басқа мәтіндер бар, қолжазба осының екінші

таза жағына жазылған. Автор кейбір қосымшаларын латын әрпінде де жазған. Жазу қағазы сарғыш. Түптелген. Сақталуы жақсы. Автордың беттеуінде, архивтің беттеуінде де 1-231 бет.

Нәтижелер. Мақалада келтірілген көлемді мәтіндік айырмашылықтар «Абай» романының негізгі текстологиясы болып табылады. Қолжазба мен әр жылдарда жарияланған басылымдар арасында қандай өзгешеліктер мен айырмашылықтар бар, өңдеу мен жөндеу жұмыстары қалай және қай бағытта әрі кімдердің тарапынан (автор және редакциялық алқа) жүргізілген дейтін сұрақтарға байланысты іргелі текстологиялық салыстыру жұмысы жасалу үстінде. Оқырман «Абай» романының біз көрсеткен текстологиясынан бұл тарихи романның жүріп өткен жолын ғана біліп қоймай, тарихи уақыт пен кеңістіктегі (саяси да) көркемдік құпиясын да бағамдауға тиіс. Нені қалдырды, нені алып тастады және негізгі мұрат қандай болды деген сұрақтарға осы текстологиялық салыстырулар толымды жауап беруге тиіс және осы міндеттер төменде келтірілеген жекелеген сөздердің де аясына кіреді деп білеміз. Бұл жұмыста жазушының барлық басылымдарын қамтып көрсету мүмкін емес. Ондай жауапкершілікті мәтіндік мысалдармен кестеге салып жүзеге асырамыз. Ал мына мақалада елу томдықтың 22-томындағы мәтінге жүгініп, романның қолжазбасы сонымен салыстырылып берілді. Жазушының көзі тірісінде жарыққа шыққан 1942 жылғы басылым қолжазбамен біршама сәйкес келетінін көрдік, ал 1955 жылғы алты томдықтан бастап редакциялық жұмыстар ерекше жүргізілген. Міне, осы қос басылымнан кейін шыққан «Абай жолы» роман-эпопеясының барлық жарияланымдары бір-бірінен соншалықты алыс кетпейді. Жалпы бірдей деуге толық негіз бар.

Талқылау. Біз текстологиялық салыстырулар жүргізетін «Абай жолы» роман-эпопеясы қолжазбада (түпнұсқа) «Оқудан қайтқанда» деген тараумен басталған. Бәріміз білетін бірінші сөйлем: «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салған» (ЛММА, №1-бума, 1939-1941:1) деп басталады. Ал *1942 жылғы, 6 томдық, 12 томдық, 20 томдық, 50 томдық, «Жазушы», «Жеті жарғыда»*: «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды» деп берілген. Мұндағы «салған» – «салды» деген екі сөздің мағынасы екі түрлі. Бірі – бұрынғы өткен шақтың есімше жұрнағы арқылы жасалған айғақты формасы, екіншісі – жедел өткен шақ: оқиғаның болғанын, өткенін оқиғалық баяндау уақытынан алшақтатпайтын. Роман есімше формасындағы өткен шақтың айғақты райдағы баяндауларынан гөрі «салды» сөзімен аяқталуы дұрыс екенін және де сөйлемге беретін қуат-кернеуі күшті шығатынын ескерген жазушы оны өзі қадағалаған алғашқы екі басылымында түзеткен. Бұл стильдік шымырлату жазушының кейінгі басылымдарының бәрінде де бірдей шыққаны заңдылық болатын. Мұндай әбден қалыпқа түсіп, романдағы өзінің классикалық нормасына түскен сөздер мен сөйлемдер, тіпті тұтас мәтіндер жазушының барлық кітаптарында сақталған. Олар өзгермеуге тиіс. Ал қолжазбадағы кездесетін стильдік тұрғыдан ширамаған, өңдеу, жөндеу, қысқартуларға ұшырамаған сөздер, сөйлемдер, мәтіндер текстологияның қарастыратын мәселесі. Біз бұларды оқырманға бұрыннан таныс болып, қалыптасқан, жазушының өз редактурасынан, кейінгі редакциялық алқаның мақұлдауымен шыққан романының негізгі нұсқаларына енгізуге қақымыз жоқ. Жалпы, романды «түпнұсқа бойынша қалпына келтіру» де-

ген мәселеге абай болғанымыз жөн. Әсіресе, «Абай жолы» романына байланысты. Себебін айттық. Ал біз қолжазбадағы жекелеген сөздер, сөйлемдер, мәтіндердің қолжазбадағы нұсқасын мысалдармен көрсетіп, оны жоғарыдағы аталған басылымдарымен салыстыра отырып ұсынамыз. Қайталанған сөздер, сөйлемдердің, тұтастай мәтіндердің қысқарғанын, өңдеу, жөндеу жұмыстары қалай жүргенін де нақты мысалдармен көрсеттік.

Айталық, романның екінші абзацында сөйлем қолжазба бойынша «құла бестісін ағызып-ағызып та алатын» деп жазылса, басылымдарында «құла бестісін ағызып-ағызып та алады» болып жасалған жөндеулер жоғарыдағы сөзімізге дәлел. Міне, осы бір абзацтың өзінде: «Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде жапа жалғыз бала оқшау шығып» (ЛММА, №1-бума, 1939-1941:1) – «Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде бала оқшау шығып» (Әуезов, Т.IV., 1968:7) деген стильдік жағынан шираған сөйлем үлгісі көрінеді. Қолжазбадағы «жапа жалғыз» деген сөздің артық екенін одан кейінгі тұрған «бала оқшау шығып» деген сөздер анықтап тұр. Осыған байланысты автор «жапа жалғыз» деген артық анықтауышты алып тастаған. Осыны «қалпына келтіру» – біріншіден, авторлық құқыққа нұқсан, екіншіден, стильдік жағынан шираған сөйлемді қасақана бұзу, әлсірету, мағынасын солғындату, т.с.с. болып шығады. Демек, классикалық проза үшін «түпнұсқа бойынша қалпына келтіру» мәселесі өте жауапкершілікті талап етеді. Авторы бар дүниені автордың өзі болған жағдайда түзетуге болар, ал өмірден өткен соң оның қолжазбасына сүйеніп, шығармасын қалпына келтіріп, түзету – ғылыми этикаға қайшы деп санаймыз. Сондықтан, жоғарыда келтірілген екі мысалмен осы бағыттағы талдауды қысқарттық, себебі бұндай сөздер өте көп кездесті. Енді тұтас сөйлемдерден мысалдар келтіреміз.

Қолжазбада: «*«Шү» деп жөнелгенде серпіні бір түрлі қатты. Көзінен еріксіз жас парлап кетеді. Кейде көк бесті ырғи-ырғи жөнелгенде, тақымнан сытылып шығып кететін де сияқтанады»* (ЛММА, №1-бума, 1939-1941:1) деген үш сөйлем бар. Бұл жоғарыдағы екінші абзацтың жалғасы. «...құла бестісін ағызып-ағызып та алады» деп біткен сөйлемнен кейін келеді. Осы сөйлемдерді автор қысқартқан. Себебі, 1942, 1955 жылғы кітаптарында кездеспейді және кейінгі басылымдарының ешқайсысында да жоқ. Қолжазбада «көк бесті», ал романда «құла бесті». Сонымен қатар, жазушы шығармашылық шабыт үстінде түйдектеліп келіп қағазға түскен жолдарды қайта қарап, қайталанған ойларды, әсіресе мағыналық жағынан қайталанған сөйлемдерді ықшамдап, қысқартқан. Мысалы, осы үш сөйлемсіз де мәтіннің оқушыға баяндаған ойында түсініксіз ештеңе жоқ. Егер қысқартылмаса, абзацқа одан келер соншалық зиян да жоқ. Оқиғаны түсіндіре баяндаудың мұндай мысалдарының қысқартылғанын орынды деп санаймыз. «Жазушы оқиғаны көрсету керек, ал дәлелдеу шарт емес» деген шығармашылық қағида оймызға дәйек болуға тиіс.

Әуезовтің «бала шәкірт» деген төл тіркесі бар. Міне осы тіркес әртүрлі берілген. Қолжазбада: «бала шәкірт» және «шәкірт бала» деп жазылған, осы себепті кейінгі басылымдарда да біркелкі емес екені байқалды. Романның үшінші абзацы «Сорлы бала ішқұста болып...» деп басталады. Осы мәтінде «шәкірт бала» екі рет кезде-

седі. Қолжазбада «шәкірт бала» екі рет, ал 1942, 1955, 12 томдық, 20 томдықтарда «шәкірт бала» бір рет кездеседі, екіншісі қысқартылған. Бұл автордың жеке жұмысы, қайталанған сөз тіркестерін азайту мақсатында жасалған. Енді 50 томдық пен «Жазушыда» бір рет кездеседі, мұнда «Бала шәкірт» болып кездесті. Не себептен? Бұл екі басылым романның бірінші сөйлемінде «бала шәкірт» деп жазылғандықтан, бір ізге түсірген сияқты. Ал мұның қандай түзету екенін айту қиын. Автордың қолжазбасында «бала шәкірт», «шәкірт бала» деп жазылса және өзінің көзі тірісінде жарыққа шыққан 1942, 1955 жылғы басылымдарда да солай берілсе (12, 20 томдықтарды қоса айтамыз), демек кейінгі екі басылым осыны сақтауға тиіс деп есептейміз. Мұнда жазушы осынау төл тіркесін ой желісіне байланысты, мәтіндегі оқиғалар мен олардың орындарына сай әртүрлі жазып, ойнатып отырған болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, эмоциональды-экспрессивті мәнін өткірлеу, құбылту бағытында. Жалпы, «Текстіні қаншалықты және қандай түрде редакциялау керек? Бұл да әлі ғылыми негізделмей жатыр. Сондықтан, қазақ ертегілері жинағын құрастырушылар текстіні редакциялауда өз білімі мен тәжірибесіне және баспахананың шарттарына сүйеніп жүр» (Қасқабасов, 2008:61) деген ойлар әлі де әдебиеттану ғылымында, соның ішіндегі әуезовтану саласында да шешімін таппаған өзекті мәселелердің бірі болып отырғанын осы жұмыс барысында байқадық.

Романның «Қайтқанда» тарауының «Жолдың бұл тұстары ылғи белес-белес болатын. Осы қазіргідей боп ел Шыңғысқа, жайлауға қарай көшкенде елсіз боп қалатын жер. Алтыс шақырымдай ұзақ жолда бірде бір жан жоқ. Құлаққа ұрған танадай, иесіз жым-жырт, құлазыған көктеу, күзеулер болатын. Бұндай кездерде бұл өлке ұры және жалғыз жарым кісі жүретін жол емес. Арлы-берлі өткен жүргінішіні үнемі тонап, ұйпап алып жататын жол басарлары болады. Нағыз жау бекінгіш қауіпті сұм жерлер. Алыстан жолды бағып отыратын тұрғылары бар. Сол биіктерден қара жолға шейін құлдап кететін терең өзек бар. Тақ иек артпадан, өкпе тұстан жүргіншіге жауды қояма-қолтық, құшақтастыра түсіретін ұры сай, жасырын жыралары да бар» деген қолжазбадағы мәтін 1942 жылғы кітапта, 6-томдық, 12 томдық, 20 томдықта: «Жолдың бұл тұстары ылғи белес-белес болатын. Өзі қазіргідей боп жұрт Шыңғысқа, жайлауға қарай көшкенде елсіз боп қалатын жер. Алыстан жолды бағып отыратын тұрғылары бар. Тақ иек артпадан, өкпе тұстан жүргіншіге жауды қояма-қолтық, құшақтастыра түсіретін ұры сай, жасырын жыралары да бар» деп ықшамдалса, ал 50-томдық пен «Жазушыда»: «Жолдың бұл тұстары ылғи белес-белес болатын. Осы қазіргідей боп жұрт Шыңғысқа, жайлауға қарай көшкенде елсіз боп қалатын жер. Тақ иек артпадан, өкпе тұстан жүргіншіге жауды қояма-қолтық, құшақтастыра түсіретін ұры сай, жасырын жыралары да бар» деп берілген. Соңғы екі басылымда «осы» деген есімдік қолжазбада бар, ал қалғандарында «өзі» деп берілген. Егер бұларда қолжазба бойынша берілген екен десек, онда «ел» неге «жұрт» болып бұрынғы басылымдармен сәйкескен. Және де жоғарыдағы курсивпен берілген сөйлемдер бұларда жоқ. Сондықтан қолжазба бойынша «Жазушы» баспасы «қалпына келтірген» ештеңе көрініп тұрған жоқ. Келесі мысал да осы ойларымызды дәлелдейді.

Романның «Бұдан бұрынғы екі күндік жолда бұл екі үлкен кісі жылдам жүрмей, баланың әбден шыдамын әбден тауысқан-ды. Ол сондықтан бүгін ол ауылға жететін

күні үлкендерді еріксіз қатты жүргізудің айласын тапқан. Ақшоқыдан асқаннан бері сол тәсілі іске аса бастаған бала шікірт күні бойы осылай етуге байлаған.

Бала шікірт бестісін құйықтырып ұзап жөнелгенде артындағы екі үлкен кісі бірталай қауіп қылысқан. Бірақ олар қуып жетпейін десе, бала ұра-ұра жөнеледі. Жетпей баяулап қалайын десе, баланы жау тонап кетеме деп қорқысады.

Қорқар деп айтқан сөзі баланың құлағына енбеді. Қайта оны егестіріп жіберген сияқты.

Өткен күндер сияқты бүгін де жорға Жұмабайдың қатты жүрмек ойында жоқ еді. Тек ұзақ жолда бұлгектен артық жүру қандай асығыс болса да машығында жоқ болатын. Енді мына бала әбден зықысын шығарды.

Бала құла бестіні ағызып-ағызып алады да, кейбір сезікті жау көрінгіш биік белдің үстіне шығып ап айналаға бағрұр* қарап, тамашалап тұрып алады. Ол мінезінен жалғыз Жұмабай емес, жас туысқаны Байтас та шошиды. Үйткені бұның екеуі де Есембай жағынан, жау қолынан шындап қорқып, қатты сескеніп, жалтақ-жалтақ қарай келе жатқан-ды.

– Қарамызды жау көреді-ау енді... деп Байтас күйініп кеп тымағын бұлған өзіне қарай шақырды. Бала бұған қамшы ұстаған қолын бірақ сілтеді де тағы да соқтырты жөнелді.

– Жарайсың, енді шаң бората жөнелгенін қарасаңшы» деген қолжазбадағы (ЛММА, №1-бума, 1939-1941:274-276) мәтіні кейінгі жарияланымдары – 1942, 6 томдық, 12 томдық, 20 томдық, 50 томдық, «Жазушы», «Жеті жарғыда»: «Бұдан бұрынғы екі күндік жолда үлкендер жылдам жүрмей, баланың шыдамын әбден тауысқан-ды. Ол сондықтан, бүгін ауылға жететін күні үлкендерді еріксіз қатты жүргізудің айласын тапқанына дән ырза. Күні бойы осылай етуге байлаған» болып кездеседі. Бұл ықшамдалған, өңделген, қысқартылған мәтіндер автордың көзі тірісінде жарыққа шыққан 1942, 1955 жылғы кітаптарынан басталады. Ал кейінгілерге осы екі нұсқа негіз болған. Қолжазба емес. Ал жоғарыдағы курсивпен берілген алты абзац ешбір басылымында кездеспейді, енген. Міне, қолжазбада бар осындай көлемді мәтіндік қысқартулар кездесті. Жалпы оқырманға он екі томдықтан бастап түсініктерде айтылып келе жатқан, 1942 жылғы кітапта бар, бірақ кейінгі басылымдардың ешқайсысына кірмеген «Бел-белесте» тарауындағы Манас пен Қараханның әйелдерін ауыстыру эпизоды (4-5 бет) текстология ғылымы бойынша ұлттық этика аясындағы қысқартулардың үлгісі болып қалды (Әуезов, 1942:225-228). Әлбетте, әлем әдебиетінде мұнан да сорақы өмір шындықтары кездеседі. Бұлардың романға болашақта ену я енбеу мәселесін уақыт шешеді. Оған үзілді-кесілді үкім айту қиын. Егер осы текстологиялық салыстырулар кезінде анықтаған: өңделіп, жөнделіп, қысқарған сөз, сөйлем, мәтіндерді романға енгізіп, түпнұсқа (қолжазба) бойынша «қалпына келтіріп» жатса, бұдан ештеңе ұтпайтыны белгілі. Мұндай әрекет әлемдік әдебиеттің үздік үлгілерінің қатарына қосылған, кезінде жоғарғы бағасын алған, қазірде де ұлттық прозамыздың классикалық үлгісі болып саналатын романның көркемдік құндылығын төмендетпесе, көтермейтінін мойындау керек. Бұл – текстологиялық зерттеу жұмысы ретінде ғылыми маңызы болуы

* Бағрұр /п/ – көкіректене, өрлене.

мүмкін. Романдағы жоғарыда келтірілген мысалдармен қатар, әрбір сөз, үтір, нүктеге дейін текстологиялық салыстырулар жүргізу жазушы зертханасын әрі көркемдік-дүниетанымдық ізденістерінің шығармашылық жолын жалпы оқырманға жан-жақты көрсетеді. Сондықтан, осы салыстырмалы-талдау тәсілін қысқарта кеп, елу томдық толық жинақтың 22-томы (Әуезов, Т.22., 2005) «Қайтқанда» тарауындағы мына сөздерді (сөз тіркестері) 1939-1941 жылғы қолжазбадағы нұсқасымен қатар ұсынуды дұрыс деп санадық. Бұлай еткенде, жазушының осы шығармасы өңдеу, жөндеу, стильдік тұрғыдан жетілдіру жолындағы жеке еңбегіне куә боламыз. Оған қоса, жазушы зертханасы деген мәселені де бағамдауға септігі тиеді дедік. Сонымен қатар, елу томдық толық басылымға дейінгі «Абай» романына жасалған редакциялық жұмыстардың да бағыт-бағдарын айқындауға маңызы бар.

Қалың оқырманға белгілі және көпшілік оқып жүрген классикалық нұсқалар 6, 12, 20, 50 томдық деп есептеледі, сондықтан осы мәтін негіз болған 22-том (елу томдық) мен қолжазба осы тұрған ретімен беттері көрсетіліп, ғылыми қауымға ұсынылып отыр.

«Қайтқанда» (Әуезов, Т.22., 2005) – «Оқудан қайтқанда» (ЛММА, №1-бума, 1939-1941) «сол иығы» (6) – «сол жақ иығы»; «кеп қосылған» (6) – «бүйірден қосылған»; «Баланы алып» (6) – «Баланы басып алып»; «тастап көрді» (6) – «тастап еді»; «замғап барады» (7) – «зымғап барады»; «Абайға ашуланып» (8) – «Бұл жолы Абайға ашуланып»; «бірі жас бала – қызғана да» (8) – «бірі жас бала – әр қайсысы өз жөнімен қызғана да»; «Бала шәкірт» (9) – «Шәкірт бала»; «ел ішіндегі үлкендердің» (9) – «ел ішіндегі кейбір үлкендердің»; «осы жерлерге» (9) – «осы қоныстарға»; «ауылдары келіп» (9) – «ауылдары еркімен келіп»; «теңіздейі» (10) – «теңіздері»; «Емдесе қайтеді? – деді» (14) – «Емдесе қайтеді? – деп еді»; «бірдемені дәметкендей» (15) – «бірдемені дәметкендей болды»; «басында дұғалық оқып» (15) – «басында шын дұғалық оқып»; «әжесінің құлағын ашып «су-ф!» деп қойды» (15) – «ішінен сыбырлап кеп, әжесінің құлағын ашып «су-ф!» деп қойды»; «Әйтпесе, адамша» (18) – «Әйтпесе, үлкен адамша»; «Отырғандар осы күйді танып қалды. Құнанбайдың бұлай беттеп алғанда қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі» (22) – «Отырғандар осы күйді танып отыр. *Teris azu* Құнанбайдың бұлай беттеп алғанда қайта оралар қайырымы жоқ, оны бәрі біледі» (28); «Не де болса, енді салмағын Құнанбай өзі көтеріп алатын болады» (25) – «Не де болса, енді артқы пәлені Құнанбай өзі көтеріп алатын болады» (31); «Түбінде, дәл осы отырған кісілер осы жөнде ұстасса да қисыны бар» (25) – «Түбінде, дәл осы отырған кісілер осы ретте өкпе ұстасса да жөндері бар» (31); «Туыс жағын алғанда, Бөжей мен Сүйіндіктен гөрі Құнанбайға Байсал жақын» (26) – «Сүйтіп Бөжей мен Сүйіндіктен Құнанбайға Байсал бір табан жақын» (33); «Бірақ байқап, болжап көрсе, дар деген қырда, бұл елде әсте болмаған нәрсе» (27) – «Артынан қайта байқап көрсе дар деген қырда, бұл елде әсте болмаған нәрсе» (34); «Абай Сағитты» (28) – «Абай енді өзінен жасы кіші Сағитты» (35); «асау құнанды» (28) – «осқырып жүрген асау құнанды» (35).

Қорытынды. Қорыта келгенде, М.Әуезовтің «Абай жолы» романы кешенді текстологиялық жұмыс жүргізуді қажет етеді. Жоғарыдағы қолжазба мен жарияланымдары арасындағы текстологиялық салыстырулар жазушының көркемдік

ізденістерін бағамдатады. Сондай-ақ, тарихи уақыт пен кеңістіктің бұл романға жасаған ықпалы мен кері әсерлерін де көрсетеді. Ал жекелеген сөздер, сөйлемдер мен мәтіндердің өңделуі, қайта жазылуы, қысқаруы – романның үздіксіз редакциялық жолдардан өткендігін дәлелдейді. Автор өз уақытындағы сын мен редакторлық талап, ұсыныстарды ескерген және ұлттың рухани мұрасы болып қалған эпикалық шығармасына жауапкершілікпен қараған. Тұтастай алғанда, «Абай» тақырыбы жазушының алғашқы кезең шығармашылығынан бастау алатыны мәлім. М.Әуезовтің бұл бағыттағы ізденістерінің нақты мерзімі 30-шы жылдардағы ғылыми публицистикалық мақалаларында жатыр. (Болсынбаева А.Ж., Ханкей Е, 2020: 236) Міне, осы ғылыми-танымдық ізденістерінің үлкен нәтижесі боп ұлттық мұрамызға қосылған жазушының осы тақыраптағы көптеген мақалалары мен зерттеу еңбектері, опера-либретто, пьеса, киносценарийі жазылды. Бұлардың да қолжазбалары жазушының мұражай үйіндегі мұрағат қорында сақталған. Жазушы шығармаларының елу томдық толық жинағы кешенді ғылыми текстологиялық салыстырулармен дайындалып, жарыққа шыққан М.О.Әуезовтің бірден-бір көлемді басылымы және қазақ әдебиетінде жеке автордың мұндай сандық көрсеткішпен жарияланған еңбектері жоқ. Біз осы үлкен ұжымдық еңбекті негізге ала отырып, жазушы шығармаларының жарияланымдарына текстологиялық салыстырулар жүргізу әрі бұл бағыттағы зерттеулерді жалғастыра түсу керек екенін бағамдадық.

Мақала OR11465467 «Әдебиеттану және өнертану саласындағы қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру және инновациялық зерттеулер жүргізу: әлемдік тәжірибе және отандық практика» жобасы аясында дайындалды.

Ханкей Е.

Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан.

E-mail: yermek.khankey@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8879-8461

Текстология главы «Возвращение» романа-эпоса «Абай жолы». (по рукописи и публикациям)

Аннотация. В современной казахской литературе проведены всесторонние исследования творчества М. Ауэзова. Литературоведение до сих пор изучает наследие писателя в разных направлениях. Текстологические сопоставления его литературного наследия проводились комплексно. В частности, в пятидесяти томах полного собрания сочинений М. Ауэзова особое внимание уделялось этому вопросу. Текстологические сравнения были широко освещены и проведены комплексно. Однако в области ауэзоведения до сих пор имеются работы, требующие проведения сравнений в этом направлении. Один из них – текстология романа-эпопеи «Путь Абая». Сохранилась рукопись первой, второй книги этого объемного романа. Проведение всестороннего сравнения этого оригинала с последующими основными изданиями «Пути Абая» – одна из актуальных проблем современности. В этой статье были проведены текстологические сравнения между рукописью и восемью различными изданиями романа «Абай», опубликованными в разные годы. Сжатые, отредактированные, сокращенные тексты, встречающиеся в романе, сравниваются с шеститомными, двенадцатитомными, двадцатитомными книгами автора 1942, 1955 годов, изданными в каждом году издательствами «Писатель» и «Семь уставов». Данное текстологическое исследование приводит к тому, что в статье 22 тома Полного пятидесятитомного сборника отдельные слова и словосочетания в главе «Возвращение» сравниваются с рукописным вариантом 1939-1941 годов. Выясняется, какие ремонты производил писатель в этом произведении. Они отображаются на конкретных текстовых примерах.

Ключевые слова: рукопись, оригинал, роман, текст, текстология, теория, литературоведение.

Khankey Y.

*M. O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan.*

E-mail: yermek.khankey@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8879-8461

**Textology of the chapter "Return" of the epic novel "Abai Joli".
(according to my manuscript and publication)**

Annotation. Comprehensive studies of M. Auezov creativity have been conducted in modern Kazakh literature. Literary studies still studies the writer's legacy in different directions. Textual comparisons of his literary heritage were carried out comprehensively. In particular, in fifty volumes of the complete works of M. Auezov, special attention was paid to this issue. Textual comparisons were widely covered and carried out comprehensively. However, there are still works in the field of Auezov studies that require comparisons in this direction. One of them is the textology of the epos novel «The Way of Abai». The manuscript of the first, second book of this voluminous novel has been preserved. Conducting a comprehensive comparison of this original with the subsequent main editions of «The Way of Abai» is one of the urgent problems of our time. In this article, textual comparisons were made between the manuscript and eight different editions of the novel «Abai» published in different years. The compressed, edited, abbreviated texts found in the novel are compared with the six-volume, twelve-volume, twenty-volume books of the author of 1942, 1955, published in each year by the publishing houses «Writer» and «Seven charters». This textual research leads to the fact that in the article 22 of the volume of the Complete fifty-volume collection, individual words and phrases in the chapter «Return» are compared with the handwritten version of 1939-1941. It turns out what repairs were made by the writer in this work. They are displayed on specific text examples.

Keywords: manuscript, original, novel, text, textology, theory, literary criticism.

Информация об авторе:

Ханкей Е., ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, кандидат филологических наук. E-mail: yermek.khankey@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8879-8461

Әдебиеттер:

Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 бет. ISBN 5-630-00567-7 (қаз.).

Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – Т.1. – 368 бет. ISBN 9965-666-59-8 (қаз.).

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1979. – Т.3. – 424 бет. (қаз.).

Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – Т.22. – 424 бет. ISBN 9965-759-22-7 (қаз.).

Әуезов Мұхтар. Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 608 бет. ISBN 5-605-00300-3 (қаз.).

Әуезов Мұхтар. Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – Т.1. – 352 бет. ISBN 5-7667-4074-3 (қаз.).

Әуезов Мұхтар. Шығармалары. Он екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1968. – Т.IV. – 400 бет. (қаз.).

Болсынбаева А.Ж., Ханкей Е. Қазақ баспасөзі және М.О.Әуезовтің 1930-шы жылдардағы мақалалары. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» халықаралық ғылыми журналы – 2020. – №12/3. – 233-237 бет. ISSN 2073-333X (қаз.).

Лихачев Д.С. Текстология. – Ленинград: Наука, 1983. – 640 с. (орыс).

ЛММА. Кпр-1, №1 папка. «Абай». Роман. Араб әрпінде жазылған автограф-қолжазба, 1939-1941. – 231 бет. (қаз.).

Мұхтар Әуезов. Абай (тарихи роман). – Алматы: Қазақстан Біріккен Мемлекеттік Баспасы, 1942. – 397 бет. (қаз.).

Мұхтар Әуезов. Таңдамалы шығармалар. Алты томдық. Абай. Бірінші кітап. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1955. – Т.1. – 397 бет. (қаз.).

Қасқабасов С. Елзерде. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 504 бет. ISBN 9965-759-82-0 (қаз.).

Литература:

- Литературоведение. Словарь терминов. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 с. ISBN 5-630-00567-7 (каз.).
- Ауэзов М. Путь Абая: Роман-эпопея. Первая книга. – Алматы: Жазушы, 2007. – Т. 1. – 368 с. ISBN 9965-666-59-8 (каз.).
- Ауэзов М. Собрание сочинений в двадцати томах. – Алматы: Жазушы, 1979. – Т. 3. – 424 с. (каз.).
- Ауэзов М. Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – Т. 22. – 424 с. ISBN 9965-759-22-7 (каз.).
- Ауэзов Мухтар. Путь Абая. Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 608 с. ISBN 5-605-00300-3 (каз.).
- Ауэзов Мухтар. Путь Абая: Роман-эпопея. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – Т. 1. – 352 с. ISBN 5-7667-4074-3 (каз.).
- Ауэзов Мухтар. Произведения. В двенадцати томах. – Алматы: Жазушы, 1968. – Т. IV. – 400 с. (каз.).
- Болсынбаева А. Ж., Ханкей Е. Казахская пресса и статьи М. О. Ауэзова 1930-х годов. Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана» – 2020. – №12/3. –233-237 с. ISSN 2073-333x (каз.).
- Лихачев Д. С. Текстология. – Ленинград: Наука, 1983. – 640 с. (рус.).
- ЛММА. Кпр-1, папка №1. «Абай». Роман. Автограф-рукопись написанная на арабской букве, 1939-1941. – 231 с. (каз.).
- Мухтар Ауэзов. Абай (исторический роман). – Алматы: Қазақстан Біріккен Мемлекеттік Баспасы, 1942. – 397 с. (каз.).
- Мухтар Ауэзов. Избранные произведения. В шести томах. Абай. Первая книга. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1955. – Т. 1. – с. 397. (рус.).
- Каскабасов С. В Народная память. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 504 с. ISBN 9965-759-82-0 (каз.).

References:

- Literaturovedenie. Slovar' terminov [Literary studies. Dictionary of Terms]. (1998). Almaty: Ana tili. – 384 p. ISBN 5-630-00567-7 (in kaz.).
- Auevov M. (2007) Put' Abaia: Roman-epopeia [The Path of Abai: An Epic Novel]. (V.1). Pervaia kniga. Almaty: Zhazushy. – 368 p. ISBN 9965-666-59-8 (in kaz.).
- Auevov M. (1979) Sbranie sochinenii v dvadcati tomah [Collected works in twenty volumes]. (V.3). Almaty: Zhazushy. – 424 p. (in kaz.).
- Auevov M. (2005) Polnoe sbranie sochinenii v piatidesiati tomah [Complete works in fifty-year volumes]. (V.22). Almaty: Zhibek zholy. – 424 p. ISBN 9965-759-22-7 (in kaz.).
- Auevov Muhtar. (1989) Put' Abaia. Roman-epopeia [Put'abaya. Epic novel]. (V.1). Almaty: Zhazushy. – 608 p. ISBN 5-605-00300-3 (in kaz.).
- Auevov Muhtar. (1997) Put' Abaia: Roman-epopeia [Put'abaya: An Epic Novel]. (V.1). Almaty: Zhety zhargy. –352 p. ISBN 5-7667-4074-3 (in kaz.).
- Auevov Muhtar. (1968) Proizvedenia. V dvenadcati tomah [Works. In twelve volumes]. (V.IV). Almaty: Zhazushy. – 400 p. (in kaz.).
- Bolsynbaeva A. Zh., Hankey E. (2020) Kazahskaia pressa i stat'i M. O. Auevova 1930-h godov [Kazakh press and statistics M. O. Auevov of the 1930 s]. Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal «Nauka i zhizn' Kazahstana». – №12/3. –233-237 p. ISSN 2073-333h (in kaz.).
- Lihachev D. S. (1983) Tekstologia [Textology]. Leningrad: Nauka. – 640 p. (in rus.).
- LMMA. Kpr-1, papka №1. (1939-1941) «Abai». Roman [LMMA. Kpr-1, folder №1. (1939-1941) «Abai». Roman]. Avtograf-rukopis' napisannaia na arabskoi bukve. – 231 p. (in kaz.).
- Muhtar Auevov. (1942) Abai (istoricheskii roman) [Abai (historical novel)]. Almaty: Kazakstan Birikken Memlekettik Baspasy. – 397 p. (in kaz.).
- Muhtar Auevov. (1955) Izbrannye proizvedeniia. V shesti tomah. Abai [Selected works. In six hundred volumes. Abai]. (V.I). Pervaa kniga. – Almaty: Kazaktyn Memlekettik көркем әдебиет баспасы. – 397 p. (in rus.).
- Kaskabasov S. (2008) V Narodnaia pamiat' [In People's memory] Almaty: Zhibek zholy. – 504 p. ISBN 9965-759-82-0 (in kaz.).

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-08>

Абилхамитқызы Р.*¹, Бегалиева Л.Б.²

Алматы менеджмент университеті

Алматы, Қазақстан

E-mail: risgul555@mail.ru, begalievna@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6424-4587, 0000-0001-5666-0778

ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ ПЕРІШТЕНІҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ: КЕШЕ ЖӘНЕ БҮГІН

Аңдатпа. Періште – түркі халқына ортақ мифологиялық кейіпкер. Ислам діні етек жайып, Алланы ұлықтаумен қатар, оның періштелері де халық ұғымына еніп, қоса дәріптелді. Құранда берілген төрт үлкен періштенің қызметтері мен міндеттері және оларға деген халықтың көзқарасы мен түсінігі ғасырлар бойында жазылған шығармаларда сөз болып, жақсылық пен адалдықтың, тазалық пен пәктіктің синонимдеріне айналды. Мақалада түркі халықтарындағы періште жайындағы ортақ діни аңыздар, ертегілер, мифологиялық хикаялар мен қазақ поэзиясында қолданылуы нысанға алынды. Әрбір ертегі мен жырдың басында миф жатыр, яғни бүгінгі ертегі мен жырды байыптап қарап, белгілі бір заңдылықтарға сүйеніп, ежелгі озарттық түсініктерді сұрыптап, бөліп шығаруға болады.

«Жәбірейіл», «Әзірейіл», «Мүңкір-Нәңкір» періштелердің есімін дастандар мен мифтік аңыздардан кездестіреміз. Пайғамбарлар мен Алланың арасына елші болған, Құран Кәрімді көктен жерге түсірген – періштелер. Құран Кәрімдегі «періште» сипатымен фольклор мен әдебиеттегі періштенің өзіндік сипаты мен ерекшелігін мақалада атап өттік. Атап айтсақ, Құран Кәрімнің аяттарында мұсылмандар періштелерге имандай сеніп, оларға күмән келтіріп, қарсы келмеуі керек. Оларды Алла Тағаланың бұйырығын орындаушылар деп қарауы тиіс. Бірақ ислам дінінің таралып, сіңісіп кеткеннен кейінгі шыққан фольклорлық шығармаларда Әзірейіл періштінің бейнесін халық жағымсыз, өлім әкелуші бейнеде жаза бастады. Яғни, халық өзінің ұғымына, өмір сүру салтына қарай қабылдап ыңғайлаған. Періштелерді сұлу әйел мен жаңа туған пәк нәрестелерге де теңеп жырлау, түркі поэзиясында белең алды.

Түркі халықтарының әдебиетінде ортақ кейіпкерлер, ұқсас және қайталанған сюжеттік желілер, мифтік аңыздар, фольклорлық жанрлардың көптігі баршамызға мәлім. Ислам дүниесіне ортақ «періште» ұғымының, періштелердің діни дастандар мен түркі халықтарының әдебиеттеріндегі берілу сипатының ерекшелігі мен ұқсастығы, адамдардың түсінігіндегі «періште» бейнесінің әдебиеттегі көрінісін зерттеу – маңызды тақырыптардың бірі. Сол сияқты мифологиядан фольклорға, фольклордан әдебиетке көшкен, көптеген ертегілер мен аңыздар, дастандардың мотивтік желісіне айналаған «періште» ұғымының дамуы, даму барысында түркі халықтарының әрбіреуіне тән жеке мінез және сипат ерекшеліктерін иеленуі, оларды салыстыра отырып зерттеуді қажет ететін тақырып. Мақалада мүмкіндігінше, Әзірейілдің өзгерген нұсқасы Эсерел, Есерел, Есерелё, Есерелё; сиқырға қатты берілген халыққа көмек беру үшін Құдайың жерге түсірген періштелері Харут пен Марут; сұрақтар сұрайтын періштелер Мәңкүр-Нүңкір және Исрафил періштелер туралы көркем шығармаларда бейнеленуін атап өттік.

Түркі халықтарына ортақ періште мифтік кейіпкердің көркем бейнесі – өміршең тақырып. Сондықтан олардың болмысын ұғыну, мәнісін түсіну біздер үшін аса маңызды. Түркі халықтарының мифологиясына ортақ кейіпкерлерді әңгімелеу – күрделі де қызықты мәселе. Мұндай зертеулер көп жылдық ізденістер нәтижесінде ғана туады. Алдағы уақытта түркі халықтарының мифологиясындағы ортақ кейіпкерлер туралы зерртеулерімізді жалғастырамыз.

Кілт сөздер: періште, мифологиялық бейне, діни жаратылыс, түркі мифологиясы, діни-мифологиялық бейне, жағымды рух, жағымсыз рух.

Кіріспе. Сан ғасырлық тарихы бар түркі мифологиясы – кешегі құрамдас ру-тайпалардың ғалам, өмір, адам, жан туралы алғашқы түсініктері мен ежелгі танымдар жүйесі. Миф – ежелгі адамдардың дүниетану, жаратылыстану туралы көзқарасы, ақиқат танымы. Ертедегі таным-түсінік бүгінгі күнге дейінгі әдебиетімізге етене араласып, желі тартып келеді. Әр халықтың өзіндік мифтік танымы бар десек те, олар бір-бірімен жымдасып, ұқсас белгілерімен қатар, өзара байланыс та бар. Біз сол түркі халықтарына ортақ мифологиялық кейіпкер періште бейнесін сөз етеміз. Періштелер Алланың бұйрығымен адам кейіпіне ене алады. Періштелердің Құраннан алынған ерекше сипаттары мынадай: олардың қанаттары бар; ғажайып жаратылыстар; Алланың айтқанына қарсы шықпайды; жыныссыз жаратылыстар; олардың нәпсілік қажеттіліктері жоқ; өте әдемі жаратылыстар және олар бір-біріне ұқсамайды. Періштелер Алланың айтқанына қарсы шықпайды. Алланың бұйрығына қарсы шыққан періштенің шайтанға айналғаны жайлы діни хикаялар бар. Мифологияда жұмақтан жерге түскен періштелердің атауы кездеседі. Олардың көбі қара күштің бейнесі ретінде, адамдарға жамандық жасаушы, адамдарды тура жолдан тайдырушыларға айналған. Жұмақтан жерге түскен періштелер Еуропа әдебиетінде «Angels of darkness», «Fallen angels» деп аталады. Олардың саны екі жүзге жетеді. Түркі халықтары мифологиясында жазаланып, жұмақтан жерге түскен періштелердің басында Ібіліс тұрады. Ібіліс періште сипатынан толығымен айырылып, жеке діни-мифологиялық бейне ретінде көрініс табады. Орта Азия халықтары әдебиетінде, оның ішінде, түркі әлемінде Еуропа әдебиетімен салыстырғанда, «зұлымдық періштелері» деген ұғым жоқ. Бұл ұғымдардың барлығы біздің талдауымызға негіз болып, түркі дүниесіне ортақ зерттеулердің бірі болып саналады.

Материалдар мен әдістері. Зерттеуіміздің нысаны ретінде түркі халықтарына ортақ періште бейнесі алынды. Ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының мифологиясына құрандағы мифтік бейнелер санаға сіңіп, біртіндеп фольклор мен әдебиеттерінен де сипат ала бастады. Бұл туралы белгілі шығыстанушы және түрколог ғалымдардың пікірлерін басшылыққа алдық. Діни атаулар біртіндеп мифологияға ауысып, ислам мифологиясы деген атау пайда болды. Түрік ғалымы А.Я. Ожак: «Мифологиялық мәдениет. Ислам мифологиясы: Исламның негізгі сенімдері» мақаласында: «Ислам мифологиясы – тарихи уақыт ішінде діни әңгіме, атаулардың мифологиялық-діни сенімдерге ауысып, бұл терминге қосылуы» (Ожак, 2009: 69), – дей келе, исламнан мифологияға енген сенімдер мен бейнелердің халық тұрмысына (фольклор) қалай орныққанын зерттеуді алдына мақсат етіп қояды. Ғалым аталған мақаласында исламнан мифологияға енген немесе ислам мифологиясы негізін бірнеше басты тақырыптар құрайды деп: «дүние мен адамның жаратылуы, жұмақ пен тозақ, өлгеннен кейінгі өмір, пайғамбар жайлы әңгімелер, жын, шайтан, періште, ақырзаман, т.б.» (Ожак, 2009: 70) атап көрсетеді. Осылайша, ислам дінін ұстанатын халықтар (түркі халықтары) фольклорына, әдебиетіне құран іліміндегі діни жаратылыс иелері біртіндеп енгені жинау, жүйелеу, сипаттау әдістері арқылы айқындалды. Діни сенімдер негізінде халықтар өмір сүру дәстүріне қарай жаңа кейіпкерлер мен мифтік әңгімелер зерттеу материалының сипатына қарай деректерді өңдеу барысында қазақ және түркі халықтары тіліндегі материалдар салыстыра талдау тәсілдері арқылы сараланды.

Зерттеу нәтижесі. Ислам дінімен қатар келген діни-мифологиялық кейіпкер періште жайында түрік мифологы З.Авшар «Meleklerin küllerinden» атты зерттеуінде: «Періштелер – өте сұлу және әдемі жаратылыстар. Көне діни мифологияда адам-періштелердің бейнелері болған. Адам-періштелер – адамға көмектесу үшін жәннаттан жерге түскен періштелер» (Авшар, 2006: 46), – дей келе, түрколог періштелердің мынадай түрлерін атап көрсетеді:

Амбриел – адамдардың азаттығын қорғайтын періште;

Ашриел – өлген адамдардың рухын тәндерінен айыратын періште;

Варакул – өлімге жақын қалған әйелдермен бірге болу үшін жәннаттан түскен періште;

Варкиел – жарық періштесі;

Қара күш періштелері – жәннаттан жерге түскен періштелер;

Боел – дүниенің төрт бұрышының кілтін сақтайтын періште;

Джалдкудры – қуаныш, бақыт періштесі. Олардың он екі қанаты бар. Аспанға ұшып, күнге жақындап қалғанда ән айтуды ұнататын періште;

Кабниел – адамдардың ойланбай ақымық іс жасауын тоқтататын періште;

Дина – дүние жаралғанда адамдарға жетпіс түрлі тіл үйреткен періште;

Джибрил – сенім періштесі;

Дума – Мысырдағы үнсіздік періштесі;

Эхрес – ашудың алдын алуға дұға ететін періште (Авшар, 2006: 64).

Ал түрік ғалымы Дениз Каракурт: «Түнкүр – түрік және алтай халық нанымдарында періште деген мағынаны білдіреді. Құдайдың қасиетті елшісі барын білдіреді. Ол нұрдан жаратылған. Олардың әрқайсысының жеке міндеті бар, мысалы, ислам дінінде екі періште Мүңкір мен Нәкір адам өлгеннен кейін қабірде бірінші сұрақ-жауап алады. Мүңкір мен Нәкір жылдам және адасу мағыналарын береді. Ал көне моңғол және ескі алтай тілінде хабарлау, шақыру деген мағыналарды білдіреді.

Юмчу – періште. Олар – нұрдан жаратылған, Аллаға қызмет ететін періштелер. Олар өздеріне берілген бұйрықтарды орындайды. Анадолыда Юмчу «тапсырма беру» немесе «жұмыс жасауға бұйрық беру» дегенді білдіреді. «Жұмсақ» сөзі қызмет көрсету дегенді білдіреді. Юм/Йом қасиетті ұғымымен де байланысты.

Кепе – чуваштар нанымдарында Құдайдың ең маңызды көмекшісі атанған періште. Оған жер іші мен жер астын басқару міндеті жүктелген. Оның Пүлехсе және Пыхампар атты екі көмекшісі бар. Әрбір дұға Кепеге, содан кейін Құдайға жетеді. (Пүлехсе – елші, дүниені сүйіншілейді. Құдайға жалбарынады. Пыхампар адамдарды, жан-жануарларды, қасқырларды, туған балаларды күзетеді. Яғни, барлық тіршілік иелеріне жауапты.)

Періште – періште, пері, жақсы рух сияқты мағыналары бар. Чуваштардың айтуынша, ол – Құдайдың құлы, жас қыз немесе ақ көйлек киген ақ шашты әйел. Кейде оның қанаттары болады. Олар үйдегі ошақтың айналасында болады. Тоқыма тоқиды деген сенім бар. Оған арнайы орамал ілінеді, оны ешкім қолданбайды, орамал жуылып тұрады. Періште басы – Кепе – деген періште» (Каракурт, 2011: 547-548), - деген түрлерін атап көрсетеді.

Бұл атаулар діни кітаптарда кездеспейді. Құран Кәрімдегі періште, жың, шайтан діни бейнелер табиғаттан тыс күштілігі мен ерекше жаратылыстарымен миф-

тік кейіпкерлер қатарына да еніп, кейбірі жаңа атауға да ие болды. Мәселен, татар мифологиясындағы Эсрел өлім періштесі адамдардың жанын алып, Өзірейілдің қызметін атқарды. Эсрел – Есрел, Есрелё, Есреллё, Өзірейілдің өзгерген нұсқасы. Бірақ ол екі періштенің арасында айырмашылықтар бар. Эсрел адамдар мен жануарлар арасынан өзінің құрбандығын таңдап алып, оны барынша қинап өлтіреді. Құрбандығын ол Құдайдың бұйрығымен емес, оған құрбан шалмағандардың ішінен өзі таңдайды. Эсрелзираттарда өмір сүреді. Ежелгі сенім бойынша, зираттағы орындар (көр) – Эсрелдің жері. Сондықтан өлген адамның туыстары көр қазғанда, Эсрелге сыйлық беріп, зираттан жер сұрап алады. Кейінгі әдебиетте Эсрелдің бейнесі өзгерген. Ол өте үлкен, денесі толған жүн кейпінде келеді. Оның қолында пышақ болады, адамдарды пышақпен бауыздап өлтіреді. Жаңа жерде пайда болған зиратқа бірінші жерленген адам өлім аруағына айналады. Егер ол өз өмірінде мейрімді болса, адамдардың жанын қинамай алады. Керісінше, жаман адам болса, адамдарды қинап өлтіреді. Чуваштарда адамдардың өзінің жанын алуға келген Эсрелді алдағандары жайлы ертегі, хикаялар көп. Өлімі келген адамдардың Өзірейілді алдағаны жайлы жазылған әңгіме-ертегілеріне желісі жағынан өте ұқсас. Эсрелге адамдар құрбандық әкеліп отырған. Құрбандық ретінде қара түсті қой әкелінген. Оны Эсрелдің үңгіріне немесе орманға апарып тастайды екен.

Әдебиетте, мифологияда, фольклорда ең көп кездесетіні – өлім періштесі. Түркі халықтарында өлім періштесі ретінде Өзірейілден басқа да мифологиялық бейнелер аталады. Мәселен, түркітанушы В.И. Вербицкий сөздігінде «Ұмай ананы» да өлім періштесі деп көрсетеді: «Умай енезі, Умай енчесі, Умай ічезі – жағымды аруақ – нәрестелерді қорғаушы; өлім періштесі, адамның жанын алатын періште» (Вербицкий, 1982: 101). Л.П. Потапов 1972 жылғы «Түркологиялық жинақта» түркі тектес халықтарда «Қара Ұмай» ұғымының болғанын және адамдар оны сәбилердің жанын алған «өлім періштесі» деп атағанын жазады.

Өзірейіл періште Хадистерде «Мәләк-ул Мәут» (Өлім періштесі) делінеді. Өзірейіл періштенің міндеті – ажалы келген адамдардың жанын алу. Аялмыш періштенің алты немесе одан көп жүзі бар деп саналады. «Кубас» дастанында оның алты жүзі бар болса, Ибраһим пайғамбардың Өзірейілден кәпірлерді және мұміндерді қандай жүзбен алатынын сұрағаны жайлы хадистер де бар. Өзірейілді жан алғыш періште болғандықтан ертегі, аңызда, жалпы әдебиетте көбінесе жағымсыз кейіпкер етіп бейнелейді.

Адамзат баласына жақсылық жасаушы періштелердің бірі – Микаил. Ол – жаңбыр жаудырып, ырыс әкелуші, жердің көктеп, табиғаттың сақталуына жауап беруші періште. Микаилдың аты діни дастандарда кездеседі. Атап айтсақ, «Бабалар сөзі» жинағының оныншы томында Микаилдың аты аталған ескі хикая жазылған. Хикая бойынша яхудиер Мұхаммед Пайғамбардан бес тақырыпта сұрақ қояды. Егер сұрақтарына дұрыс жауап берсе, оның артынан еретіндерін айтады. Пайғамбар олардың алғашқы төрт сұрағына дұрыс жауап береді. Сонда олар одан пайғамбарлық әкелген періштені атауын сұрайды. Мұхаммед пайғамбар оның Жәбірейіл екенін айтады. Яхудейлер оның тек соғыс, азап әкелетін періште дейді. Сөйтіп яхудиер Мұхаммед пайғамбарға ермей қалған деген аңыздар бар.

Е. Раушанов лирикасында кездесетін періште – Ысырафыл – жел иесі... періште Жебірейіл – хабарлаушы, Ананың Періштесі бар, Мынаның Сайтаны бар, Менің кімім бар? (Раушанов, 2005: 151) – деген өлең тармақтарынан Исрафил және Жәбірейіл періштелерінің атын кездестіреміз. Мұндағы Жәбірейіл Яхуди және христиан әдебиеттерінде «Gabriel» деп аталады. «Күшті адам» мағынасында «geber» және «Тәңір» мағынасына келген «el» сөздерінің бірігу арқылы жасалған. Жәбірейіл – Алланың оң жағында тұратын ең басты періштелердің бірі. Жәбірейіл – періште түркі дүниесіне ортақ аңыз, хикаяларда Алладан пайғамбарға хабар әкелуші. Хадистерде Жәбірейіл алты жүз қанаты жер мен көк арасын жалғайтындай үлкен періште болғаны айтылады.

Ақын шығармасында кездесетін Исрафил – қиямет күні келгенде сүр үрлейтін періште. Исрафилдің де қанаттары көп болған. Абу Саид аль-Худридің жазған хадистерінде қарағанда қиямет күні жетіп, Исрафил періште сүр үрлегенде оның оң жағында Жәбірейіл, сол жағында Микаил періште болады. Басқа да хадистерде Мұхаммед пайғамбардың Исрафилдің құрайыш тайпасымен болған Бәдір шайқасына қатысқан ұлы періште болғаны жазылады. Дегенмен, әдебиетте бұл періштенің аты көп айтылмайды. Ақырзаман жайлы жазылған кей шығармалардан ғана кездестіреміз. Кабул Ахбар хадистерінде Исрафилдің төрт қанаты бар: екі қанатымен ұшады, екі қанатымен қонады. Бір қанаты иығында орналасқан. Оң қанатында тағдыр қаламы бар. Құдайдан адам тағдырына қатысты әмір келген кезде, Исрафил сол қаламымен жазады. Қалған періштелер оны Исрафилден біледі. Бір қанаты батысқа, екіншісі шығысқа жетеді. Тағы бір қанатымен Аллаға қарай алмай жүзін жасырады екен. Екі аяғы жеті қат жердің астына жетеді. Екі көзінің ортасында бір қағаз бар. Алладан келген әмірлерді сол қағазға жазады. Алланың әмірі Исрафилден Микаилге жеткізіледі.

Қара жерге қонаққа келген едім,

Періштелер шақырса, *көкке кетем* (Раушанов, 2005: 35) – деп, жырлаған Есенғали ақын Раушанов аспан мен жер арасына періште болып келгенін айтады.

«Ғалам да ғалам ғаламнан ай» өлеңінде:

Ғалам да ғалам ғаламнан ай,

Аспанды ғана көрем де,

Құлдық деймін ғаділдігіңе, жан Аллам-ай,

Періштелер мен құстар жүрген соң төбемде (Раушанов, 2005: 145).

Өлең жолдарында: «Періштелер жүреді ұшып аспанда» [9, 16], Періштелер мен құстар жүрген соң төбемде (Раушанов, 2005: 145);– деп келетін тармақтары бар. Кейде ақын поэзиясында құстар мен періштелер егіз ұғымда қолданылады.

Е.Раушанов поэзиясында: «Періште» сайтанға ұқсап көрінеді, «Пайғамбар» жата алмайды «дара қонып» (Раушанов, 2005: 35); Періштең едім кекілді (Раушанов, 2005: 54); Оянам ылғи ...түс көріп тәтті, «Айгөлек» ойнап періштелермен (Раушанов, 2005: 57); Періште көрсем бал қылық... «Періште кетті, Ойбай, тұр, аттан, қуалық» (Раушанов, 2005: 151) – деп, періште-сайтан, бал қылықты періште, періштемен ойнау, періште-құс тіркестері арқылы көрінген төбеге қонбайтын асқар шыңға ғана ұя салып, биікке самғаған қыран қанатты поэзияны елестетеді.

Құс бейнесіндегі періштелердің түркі мифологиясына тікелей қатысы бар. Мәселен, қораз бейнесіндегі періштені атауға болады. Оның аяғы жерде, басы жеті қат көкте. Қанаттарының үлкендігі соншалық біреуі батысқа, екіншісі шығысқа жетеді. Қораз кейпіндегі періште таңғы намаз уақыты келгенде, қанаттарын қағып, дауыс береді. Аңыз бойынша жердегі қораздар таң ата оның дауысын естіп, адамдарды намазға оятады.

Тағы бір аңыз желісі бойынша, Қораз бейнесіндегі періштенің мыңжылдықтар бойы адамдарды намаз уақытына оятатын қызметі тоқтаған кезде ақырзаман болады деген сенім бар. Қораз періштесін Жәбірейілмен де байланыстырады. Ертеде қораздар таңғы намаз уақытында Жәбірейіл періштенің дауысынан оянған. Оның атына қоразды құрбандыққа шалған.

Татар мифологиясында періште жағымды рух деп аталады. Олар биік таулы, ағып жатқан бұлағы бар, табиғаты әдемі (жұмақ іспетті) жерлерде өмір сүреді. Жағымды рухтар тек таза үйлерге ғана келеді, үй иелерінің тілектерін орындайды. «Көп басты періште бейнесі мифологиядағы төбекөз дәу бейнесіне ұқсас. Олар адам үйреніскен қалыптан тыс ерекшеліктері болғаны үшін бірден есінде қалып, назар аудартады. Миф бойынша көп басты періште – Құдайдың құдыретін көрсетуші. Бұл періштенің басының саны әртүрлі беріледі. Ең көп кездесетін саны – жетпіс мың. Оның жетпіс мың басы, әр басында жетпіс мың жүзі, әр жүзінде жетпіс мың аузы, әр аузында жетпіс мың тілі бар. Әр басында жетпіс мың бөлік шашы, әр шашының арасында мың-мындап маржан бар. Періште Адам атаның жаратылысынан мың жыл бұрын жаратылған. Көп басты періштеге ұқсас немесе сол періштенің басқаша сипатталуында жетпіс мың қанатты періште бар. Жетпіс мың қанатының әр біреуінде жетпіс мың басы бар. Әр басында жүз мың жүз, әр жүзінде жетпіс мың ауыз, әр аузында жетпіс мың тіл бар. Періште бір сілкенсе, жетпіс мыңға жаңа періште жаралады» (Насыри, 1977: 105). Жетпіс мың саны Микаил періштеге байланысты да айтылады». Микаилдың жетпіс мың қызметші перішесі бар. Жерге түскен әр жаңбыр тамшысы мен қарды олар орнына түсіреді. Сондықтан халық сенімінде аспаннан жаңбыр жауса, нұр жауап жағыр деп қуанады.

Түркі дүниесіне ортақ мифтік желілердің бірі – Харут пен Марут періштелер. Харут пен Маруттың аты сүрелерде кездеседі. Олар – сиқырға қатты берілген халыққа көмек беру үшін Құдайың жерге түсірген періштелері. Бірақ күнә жасап, Алланың қаһарына ұшырайды. Бұл сюжет дамып, кей хикаяларда өзгеріп, мифологияға сіңіп кеткен. М.В. Пиотровский «Мифологиялық сөздігінде» бұл хикаялар жайлы: «Ислам дініндегі халықтарда тараған хикая желісі бойынша Харут пен Марут сұлу әйелдің айтқанына қарсы шыға алмай, күнә істеген. Құдай олардың қанаттарын алған. «Аспанға қайта алмайтын екі періште Вавилондағы жер асты зынданында жаза шегіп жатыр» (Насыри, 1977: 193) – деген мифтік хикаят бар.

Ескі түркілердің мифологиясында «қорғаушы рух» бейнелері бар. Олар адамдарды түрлі бәлелерден қорғайды деп сенген. Кейін бұл рухтар «қорғаушы періштелер» сеніміне ауысқан. Ислам діні орныққанан кейін, адамдарды бір сәт тастамай, оның алды-артынан жүретін, жын-шайтандардан қорғайтын періштелер «қорғаушы рух» сенімін алмастырған. Бұл жайлы Абдулкадир Инан «Ескі түркі діні» атты кіта-

бында жазды. Фольклорлық шығармаларда, діни дастандар мен хикаяларда көрініс тапты. Сонымен қатар кешегі мен бүгінгі поэзиядан орын алып келеді. Адамның жақсылығын және жамандығын хатта жазатын періштелердің міндеті – адамның жасаған әрбір жақсылығы мен жамандығын Алла әмір еткенше жазып отыру. Мысалы, түркі халықтарының барлығына ортақ «Жұмжұма» дастанында бұл жайлы:

«Періштелер хатқа жазып қойған екен,

Аллаға ісім мағлұм болған екен.

Сол күнәмді алдыға алып келді,

Өз өзіңнен ұялған жаман екен» (Рабғузи, 2008: 360) – деп беріледі.

Періштелердің біреуі адамның сол иығында, екіншісі оң иығында отырып, жақсылық пен жамандығын тізіп отырады. Бұл сенім ислам дінін ұстанатын халықтар арасында көп айтылады.

Адамның өліп, рухы көкке ұшқаннан кейін одан пайғамбары, діні, Құдайы жайлы сұрақтар сұрайтын періштелер – Мәңкүр-Нүңкір. Олар адамның қабірінде сұрақ қояды.

«Жұмжұма» дастанында:

«Жұмжұма, азап көрдің өлгеннен соң,

Ел жұртың жиылып көмкеген соң.

Қабірінде не жауап бере салдың,

Мәңкүр, Нүңкір періште келгенен соң» (Рабғузи, 2008: 360).

Түркі халықтарына фольклорындағы ортақ жәдігерлерде сүйенсек, адам денесі жерленгенде, оған көк және қара түсті екі періште келеді, олар адамға сұрақтар қояды. (Бабалар сөзі, 2011: 132). Түркі әлеміне ортақ ұстаз Қожа Ахмет Яссауи жырларында:

«Мәңкір, Нүңкір «Раббың кім?» деп сұраққа алғай,

Е, сорлылар, сонда халің нешік болғай?» (Яссауи, 1993: 68), – деген жолдарды кездестіреміз. Жыраулар поэзиясында:

«Кім қалар өлшеулі өмір толған күні,

Кім жолдас көрде жалғыз қалған күн.

Білгіш деп қызыл тілім сонда айтармын,

Сайрасаң Мәңкір-Нәңкір сұраған күн» (Бабалар сөзі, 2015: 347).

Періштелер адамдарды түрлі бәледен қорғайды деген сенім бар. Оларды кейде таң және түн періштелері деп те атайды. Бұған мысал ретінде баталардан үзінділер келтіруге болады:

Төрт түлік малға жарытсын.

Алғаныңмен қоса қартайсын!

Төрт түлік малыңа берсін,

Ата-бабаңа тие берсін!

Әуелі бір Құдай жарылқасын,

Екінші, Мұхаммед пайғамбарың жарылқасын!

Үшінші, төрт мұхаррип періште жарылқасын,

Төртінші, төрт шарияр жарылқасын!

Бесінші, Қараман қатибин періште жарылқасын,

Алтыншы, Хазірет Біләл палуан ата жарылқасын! (Бабалар сөзі, 2004: 275).

Кешегі ел ауызындағы аңыздардан желі жыр жолдары күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ. «Уақыт өткен сайын рәсімдер мен ғұрыптарды түсіндіру де қоғамдық өмірде болып жатқан секуляризация үрдісі мен мәдениеттер типінің түрленуіне байланысты өзгеріп отырады. Бір кездері көне наным-сенімдердің (магияның) тәжірибедегі көрінісі болған «рәсім» ұғымын қазір қоғамдық әрекеттің ғұрыптық сипатымен байланыстыратын болдық, мәселен, отпен аластау, беташар, жар-жар, тұсау кесер, өлім жөнелту жоралғылары т.б. бүгінгі қоғамдағы рәсімдердің де құрамдас белгілеріне айналды. Рәсім ойынмен бірге өріле отырып, отбасылық және әлеуметтік қарым-қатынастың: азаматтық ғұрыптардың, әдептің, салтдәстүрлердің ресми арнасына ауысады» (Матыжанов, 2021: 21), – деп ғалым К.С. Матыжанов атап көрсеткендей, мифологиядағы періштенің де қолданылу аясы кеңейді.

Түркі халықтары әдебиетінде үлкен төрт періштеден басқа аты аталатын міндетті қызметі бар періштелер бар.

Періштелердің нәпсілік қажеттіліктері жоқ. Олар ұйықтамайды, шаршамайды, Құдайға құлшылық етеді. Бұл жөнінде Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Ібіліс шайтан хикаясында» жырланады:

Адамның періштеден ғылымы асты,

Нұр құйып Хақ Тағала ділін ашты.

«Фасаужүді уәли адам» аят келіп,

Сәждеге көп періште қойды басты (Көпейұлы, 2005: 151) – деп, періште мен малғұн арасындағы хикая баяндалады.

М. Жұмабаевтың «Гүлсімге» өлеңінде:

Жұмақтағы кәусәр судан,

Бетіндегі алтын будан,

Періштелердің жырынан,

Бұлағының сылдырынан,

Жапырағының сылдырынан,

Тәңірінің дәл өз нұрынан,

Алмас қана періште еді,

Мекені оның ғарышта еді (Жұмабаев, 2013: 91), – деп, Тәңірдің нұрынан жаралған сұлу қыздың бейнесін береді. Періштелер – жыныссыз жаратылыс. Періштелердің үйлену, ұрпақ тарату қажеттіліктері жоқ және олар еркек не әйел болып бөлінбейді. Әдебиеттегі әйелді періштеге теңеу, қыз баланың пәктігін, сұлулығын, жібектей мінезін суреттеуден туады. «Жүсіп-Зылиха» дастанындағы Жүсіпті көрген әйелдер оның сұлулығынан көз ала-алмай саусақтарын турап алғандары жазылады. Періштелер әдемі болғандықтан, сұлу адамдар періштеге теңеледі.

Түркі әлемі фольклорында періште бейнесі діни дастан, хикаялардан бастап, фольклордағы шағын жанрлар мақал-мәтелдер, бесік жырлары, тиым сөздер мен баталарда да кездеседі. Бұл періште ұғымының халық түсінігінде қаншалықта терең орныққанын көрсетеді. Мысалы:

Шырағым, мырзалығыңа,

Момындығыңа халқың бақсын,

Аллаға қылығың жақсын!

Таңда махшардың күнінде

Алдыңнан бұлақ ақсын.

Періштелер маңдайыңнан сипап,

Жаурыныңнан қақсын! (Бабалар сөзі, 2013: 277) – деген бата үлгілері бар.

Магиялық фольклорда періштеге байланысты: «Басты жуғанда маңдайыңнан баста. «Жақсылықтың бәрі адамның маңдайына жазсын, маңдайына бере гөр» деп періште тәңірден тілейді» – деген де ырымдар бар.

Періштелер Алланың бұйрығымен адам немесе жануар кейпіне ене алады.

Киік түркі халықтарының барлығында дерлік қасиетті аңдардың санатында. «Періште киікке айналады» деген сенім киіктің қасиетті аң саналуына себепші болды. Жәбірейіл періштенің Мәриям анаға адам кейіпінде келуі – бұған дәлел. Дін соғыстары болған кезде періштелер адам кейпіне еніп, көмекке келетіндері жайында жазылған дастандар бар. Зерттеушілер «The Image of «Defender-Hero» in historical Eposes. (On the materials of the Kazakh Epics)» атты мақалада көне эпикалық дастандарда жорыққа шыққанда батырлар мифтік бейнеге де ене алатындығын атап көрсетеді (Дауытова, 2017: 222). Хадистерде адамдардың періштелерді кейде адамзат кейпінде көргендері жазылады. Періштелер кейде пайғамбарларға ғана шын сипатымен көрінеді.

Түркі халықтарының мифологиясына ортақ кейіпкерлер жайында зерттеу – қызықты әрі күрделі іс. Ірі жинақтаулар көп жылдық ізденістер нәтижесінде ғана туады. Сондықтан алдағы уақытта түркі дүниесіне кең тараған ортақ сюжетке құрылған және ұқсас кейіпкерлер туралы зерттеулер жалғастығын табады деп сенеміз.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, түркі әлемінің мифологиясына ортақ «періште» ұғымы, періштелердің діни дастандар мен түркі халықтарында берілу сипаты мен ерекшелігі, адамдар сеніміндегі періштенің әдебиеттегі көрінісін сөз еттік. Сол сияқты мифологиядан фольклорға, фольклордан әдебиетке келген, көптеген мифтік хикаялар мен аңыздар, фольклорлық шығармалардағы бейнесі, поэзиядағы көрінісі сынды мәселелер сөз болды. Періштенің адам сенімінде алатын орнын ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, бейнесін ашуға тырыстық.

Ислам дінімен қатар келген періште бейнесі күні бүгінге дейін адам санасынан алшақтаған емес. Кешегі түркі мифологиясынан желі тартқан періште туралы сенімдердің адамзат өмірінен алатын орны кеңейіп келеді. Оны мақаланың негізгі бөлігінде берілген шығармалар мен адамдар арасындағы түсініктерден байқауға болады.

Ерекше жаратылыс иесі атанған періштенің қазіргі әдебиетіміз бен адам санасынан алатын орны айрықша екендігін атап өткіміз келеді. Түркі халықтарының әдебиетінде ортақ кейіпкерлер, ұқсас және қайталанған сюжеттік желілер, мифтік аңыздар, фольклорлық шығармалардың көптігі баршамызға мәлім. Ислам дүниесіне ортақ періштелердің діни дастандар мен түркі әлеміне ортақ бейнесі, оның ерекшелігі мен ұқсастығы, адамдардың түсінігіндегі періштенің әдебиеттегі көрінісін зерттеу аса маңызды. Сол сияқты мифологиядан фольклорға, фольклордан әдебиетке көшкен, көптеген ертегілер мен аңыздар, дастандардың мотивтік желісіне айналаған «періште» ұғымының дамуы, түркі халықтарында сан алуан жеке мінез бен айрықша

ерекшеліктерді иеленуі оларды салыстыра отырып, зерттеуді қажет етеді. Мақалада мүмкіндігінше, Өзірейілдің өзгерген нұсқасы Эсрел, Есрел, Есрелё, Есреллё; сиқырға қатты берілген халыққа көмек беру үшін Құдайың жерге түсірген періштелері Харут пен Марут; сұрақтар сұрайтын періштелер Мәңкүр-Нүңкір және Исафил періштелер туралы көркем шығармаларда бейнеленуін атап өттік.

Періште жайындағы зерттеулер алдағы уақытта жалғасын табады.

Абилхамитқызы Р.*¹, Бегалиева Л.Б.²

Алматы менеджмент университет

Алматы, Қазақстан

E-mail: risgul555@mail.ru, begalievna@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6424-4587, 0000-0001-5666-0778

Художественный образ ангела в тюркском мире: вчера и сегодня

Аннотация. Ангел – общемифологический персонаж тюркского народа. Кроме того, что ислам распространялся и инаугурировал Аллаха, его ангелы также проникли в народное понятие и прославились. Служения и обязанности четырех великих ангелов, которые были даны в Коране, а также отношение и понимание народа к ним были выражены в произведениях, написанных на протяжении веков, и стали синонимами добра и верности, чистоты и целомудрия. В статье выбраны объектом общие религиозные легенды, сказки, мифологические истории об ангелах у тюркских народов и использование их в казахской поэзии. В начале каждой сказки и сказания лежит миф, т.е. сегодняшнюю сказку и сказания можно рассматривать серьезно, опираясь на определенные закономерности, перебирая и выделяя древние опекающие понятия.

Имена ангелов «Габриэль», «Азраил», «Мункар-Накир» мы встречаем в эпосах и мифических легендах. Были апостолами между Пророками и Аллахом, спустили Коран с небес на Землю – ангелы. Мы выделили в статье своеобразие и характер ангела в фольклоре и литературе посредством «ангельского» характера в Коране Карима. В частности, в аятах Корана мусульмане должны верить в ангелов, не сомневаться в них и не возражать им. Они должны рассматриваться как исполнители повеления Всевышнего. Но в фольклорных произведениях, вышедших после распространения и формирования ислама, образ ангела Өзірейіл стал записываться народом в неприятном, приносящем смерть образе. То есть народ воспринимал исходя из своего понятия, образа жизни. В тюркской поэзии описывались ангелы в сравнении с красивой женщиной и ангелочком-новорожденным ребенком.

Общеизвестно, что в литературе тюркских народов много общих персонажей, схожих и повторяющихся сюжетных линий, мифических легенд, фольклорных жанров. Одной из важных тем является изучение общего с исламским миром понятия «ангел», характер и сходство ангельских религиозных эпосов в передаче в литературе тюркских народов, отражение в литературе образа «ангела» в понимании людей. Именно развитие понятия «ангел», перешедшего из мифологии в фольклор, из фольклора в литературу, превратившегося в мотивную сеть многочисленных сказок и легенд, эпосов, в процессе развития приобретение индивидуальных черт характера и описания, присущие каждому из тюркских народов, тема, требующая сопоставительного изучения. В статье, насколько это возможно, отметили измененную версию Өзірейіл на Эсрел, Есрел, Есрелё, Есреллё; также отметили, что ангелы Харут и Марут, которые Бог спустил на землю, чтобы помочь народу, который так сильно наделен магией; отображение в художественных произведениях задающих много вопросов ангелов Мункар-Накир и Исафил.

Художественный образ мифического героя-Ангела, общий для тюркских народов - жизнеспособная тема. Поэтому для нас важно понимать их сущность, значение. Рассказывание общих для мифологии тюркских народов персонажей - сложная и увлекательная задача. Такие исследования рождаются только в результате многолетних поисков. В дальнейшем мы продолжим наши исследования об общих персонажах в мифологии тюркских народов.

Ключевые слова: ангел, мифологический образ, религиозное существо, тюркская мифология, религиозно-мифологический образ, положительный дух, отрицательный дух.

Abilkhamitkyzy R.*¹, Begalievna L.B.²

Almaty Management University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: risgul555@mail.ru, begalievna@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6424-4587, 0000-0001-5666-0778

The artistic image of an angel in the Turkic world: yesterday and today

Abstract. The angel is a mythological character common to the Turkic peoples. Along with the spread of Islam and the glorification of God, its angels also became popular and praised. The duties and responsibilities of the four great angels given in the Qur'an, as well as people's views and understanding of them, have been mentioned in the works written over the centuries and have become synonymous with kindness and honesty, purity and chastity. The article focuses on the use of everyday religious legends, fairy tales, and mythological stories about an angel in Turkic peoples and Kazakh poetry. There is a myth at the beginning of every fairy tale and song, that is, today's fairy tales and songs can be carefully considered, based on certain rules, sorting and separating the ancient ideas about greed.

The names of the angels «Gabriel», «Azrael», and «Munkir-Nankir» are found in epics and myths. Angels were messengers between the prophets and Allah, who sent down the Koran from heaven to earth. In this article we mentioned the nature and characteristics of the angel in folklore and literature with the character of «angel» in the Holy Qur'an. Specifically, in the ayats of the Holy Qur'an, Muslims should believe in angels as much as they believe and not question them. They are to be regarded as executors of the command of the Most High. However, in the folklore that arose after the spread and assimilation of Islam, the image of the angel Azariel began to be portrayed in a negative, deadly way. In other words, people adapted to their understanding and way of life. The singing of angels in the image of a beautiful woman and a newborn child is commonplace in Turkic poetry.

It is well known that the literature of Turkic peoples has many common characters, similar and recurring plot lines, mythical legends, and folklore genres. One of the important topics is the study of the concept of «angel» common with the Islamic world, the nature and similarity of angelic religious epics in the transmission in the literature of Turkic peoples, the reflection of the image of «angel» in the understanding of people in literature. It is the development of the concept of «angel» that moved from mythology to folklore, from folklore to literature, turned into a motive network of numerous fairy tales and legends, epics, in the process of development the acquisition of individual character traits and descriptions inherent in each of the Turkic peoples, a topic requiring a comparative study. The article, as far as possible, noted the changed version of Əzireil into Esrel, Esrel, Esrelë, Esrelë; also noted the angels Harut and Marut, which God brought down to earth to help the people who are so strongly endowed with magic; the display in fiction of the angels Mänkyr-Nykir and Israfil asking many questions.

The artistic image of the mythic hero-Angel, common to the Turkic peoples, is a viable subject. Therefore, it is important for us to understand their essence and meaning. The presentation of the characters common to the mythology of Turkic peoples is a complex and fascinating task.

Such research is born only as a result of many years of research. In the future, we will continue our research on the common characters in the mythology of Turkic peoples.

Key words: angel, mythological image, religious being, Turkic mythology, religious-mythological image, positive spirit, negative spirit.

Информация об авторах:

Абилхамитқызы Рысгуль, кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Алматы менеджмент университет. risgul555@mail.ru, Scopus ID: 57196195841, ORCID: 0000-0002-6424-4587.

Бегалиева Ляззат Бегалиевна, кандидат филологических наук, доцент Алматы менеджмент университет. begalievna@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5666-0778

Әдебиеттер:

- Авшар З. Періштелердің күлінен. – Стамбул: Алпер, 2006. – 476 б.
- Әдеби жәдігерлер. Насируддин Бурхануддин Рабғузи. Пайғамбарлар қиссасы. – Алматы: Таймас, 2008. – 847 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.78: Қазақ мифтері – Астана: Фолиант, 2011. – 448 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.93: Магиялық фольклор. – Астана: Фолиант, 2013.– 432 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.10: Діни дастандар. – Астана: Фолиант, 2004.– 360 б.
- Вербицкий В.И. Тандамалы шығармалары. – Санкт-Петербург: Ленинград мемлекеттік университеті. 1982. – 412 б.
- Дауытова Г. Әзібаева Б., Аймұханбет Ж. Сәрекенова Қ., Абилхамитқызы Р. (2017). Тарихи эпостардағы «қаһарман-батыр» бейнесі. (Қазақ эпостары бойынша), // Халықаралық ғылыми және зерттеу журналы, Флоренция, – Италия: Понте.10.17. Vol. 73, No.
- Жұмабаев М. Шығармалары, I том, – Алматы: Жазушы, 2013, – 376 б.
- Иассауи Қ. А. Диуани Хикмет. – Алматы: Мұраттас, 1993. – 262 б.
- Каракурт Д. Мифология энциклопедиялық сөздігі. [Электрондық ресурс]. Қол жеткізу режимі: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Turk_Soylence_Sozlugu.pdf (қаралған күні: 10.01.2022) (түрік тілінде)
- Көпейұлы М. Ж. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 396 б.
- Матыжанов К.С. Ойын мен рәсім (ритуал) - адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы. // Керуен, 2021. – №3 (72). [Электрондық ресурс]. Қол жеткізу режимі: [file:///C:/Users/Aser/Downloads/8-31-PB%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Aser/Downloads/8-31-PB%20(2).pdf) (қаралған күні: 10.02.2022).
- Насыри К. Татар фольклоры: Ертегілер. – Қазан: Татар кітап, 1977. – 256 с.
- Ожак А. И. Исламның негізгі сенімдерінің қалыптасуы. // Мифологиялық мәдениет: Ислам мифологиясы. – Анкара: Хаджеттепе университеті, 2009.
- Раушанов Е. Періштелер мен құстар. – Алматы: Көркем, 2005. – 264 б.

Литературы:

- Авшар З. (2006). Из пепла ангелов. – Стамбул: Алпер. - 476 с. (На турецком языке)
- Литературные реликвии. Насируддин Бурхануддин Рабғузи. Киссас пророков. - Алматы: Таймас, 2008. - 847 с. (на казахском языке)
- Слово предков: в 100 томах. Т. 78: Казахские мифы-Астана: Фолиант, 2011. - 448 с. (на казахском языке)
- Слово предков: в 100 томах. Т. 93: Магический фольклор. - Астана: Фолиант, 2013. - 432 с. (на казахском языке)
- Слово предков: в 100 томах. Т. 10: Религиозные саги. - Астана: Фолиант, 2004. - 360 С. (на казахском языке)
- Вербицкий В. И. Избранные труды. - Санкт-Петербург: Издательство Ленинградского государственного университета, 1982. - 412 с. (на русском языке)
- Даутова Г. Азибаева Б., Аймұханбет Ж. Сәрекенова К., Абилхамитқызы Р. (2017). Образ «героя-богатыря» в исторических эпосах. (По казахским эпосам), // Международный научный и исследовательский журнал, Флоренция, –Италия: Понте.10.17. Vol. 73, No. (на английском языке)
- Жумабаев М. Сочинения, том I, – Алматы: Жазушы, 2013, – 376 с. (на казахском языке)
- Яссауи К. А. Дивани Хикмет. – Алматы: Мураттас, 1993. - 262 с. (на казахском языке)
- Каракурт Д. Энциклопедический словарь мифологии. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Turk_Soylence_Sozlugu.pdf (дата рассмотрения: 10.01.2022) (на турецком языке)
- Копеев М. Ж. Сочинения. – Павлодар: ЭКО, 2005. - 396 с. (на казахском языке)
- Матыжанов К. С. Игры и ритуалы - важнейшие средства социального взаимодействия в человеческом обществе. // Керуен, 2021. – №3 (72). [Электронный ресурс]. Режим доступа: [file:///C:/Users/Aser/Downloads/8-31-PB%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Aser/Downloads/8-31-PB%20(2).pdf) (дата рассмотрения: 10.02.2022) (на казахском языке)

Насыри К. Татарский фольклор: Сказки. – Казань: Татарское книжное издательство, 1977. - 256 с. (на русском языке)

Оджак А. И. Формирование основных верований ислама. // Мифологическая культура: Исламская мифология. – Анкара: Университет Хаджеттепе, 2009. (на турецком языке)

Раушанов Е. Ангелы и птицы. – Алматы: Коркем, 2005. - 264 с. (на казахском языке)

References:

Avshar Z. (2006). From the ashes of angels. – Istanbul: Alper. - 476 p. (In Turkish)

Literary relics. (2008). Nasiruddin Burhanuddin Rabguzi. Kissas of the prophets. – Almaty: Taimas. - 847 p. (in Kazakh)

The word of ancestors: in 100 volumes. (2011). Vol. 78: Kazakh myths. – Astana: Foliant. - 448 p. (in Kazakh)

The word of ancestors: in 100 volumes. (2013). Vol. 93: Magical folklore. – Astana: Foliant. - 432 p. (in Kazakh)

The Word of the Ancestors: in 100 volumes. (2004). Vol. 10: Religious Sagas. – Astana: Foliant. - 360 p. (in Kazakh)

Verbitsky V. I. (1982). Selected works. - St. Petersburg: Publishing House of Leningrad State University. - 412 p. (in Russian)

Dautova G. Azibayeva B., Aimukhanbet Zh. Sarekenova K., Abilhamitkyzy R. (2017). The image of the «hero-hero» in historical epics. (According to Kazakh epics), // International Scientific and Research Journal, Florence, – Italy: Ponte.10.17. Vol. 73, No. (in English)

Zhumabaev M. (2013). Essays, volume I, – Almaty: Zhazushy. - 376 p. (in Kazakh)

Yassawi K. A. (1993). Divani Hikmet. – Almaty: Murattas. - 262 p. (in Kazakh)

Karakurt D. (2011). Encyclopedic Dictionary of Mythology. [Electronic resource]. Access mode: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Turk_Soylence_Sozlugu.pdf (review date: 10.01.2022) (in Turkish)

Kopeev M. J. (2005). Essays. – Pavlodar: ECO. - 396 p. (in Kazakh)

Matyzhanov K. S. (2021). Games and rituals are the most important means of social interaction in human society. // Keruen, 2021. – №3 (72). keruenjournal/kz. Retrieved from file: [file:///C:/Users/Aser/Downloads/8-31-PB%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Aser/Downloads/8-31-PB%20(2).pdf) [in Kazakh].

(date of consideration: 10.02.2022) (in Kazakh)

Nasyri K. (1977). Tatar folklore: Fairy tales. – Kazan: Tatar Book Publishing House. - 256 p. (in Russian)

Odzhak A.I. (2009). Formation of the basic beliefs of Islam. // Mythological culture: Islamic mythology. – Ankara: Hacettepe University. (in Turkish)

Raushanov E. (2005). Angels and birds. – Almaty: Korkem. - 264 p. (in Kazakh)

IRSTI 17.82.60

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-09>

Koshtayeva G.*¹, Çelik Y.²

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Yıldız Technical University

Almaty, Kazakhstan, Istanbul, Turkey

E-mail: gulbala.koshtay@gmail.com, ycelik1234@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2468-1691, 0000-0001-9252-8221

SIDI AHMED'S EPIC "TASHUKNAMA" WRITTEN IN TURKIC LANGUAGE

Abstract. Works titled with the phrase "nama" is very popular in the literature of the medieval Turkic peoples. Garibnama, Nasikhatnama, Babynama, Mahabbatnama, Latafatnama, Tashuknama, Dahnama, etc. can be examples for the phenomenon. Although there are similarities between these works, the study examines some of the peculiarities and exceptions in the titles of these works.

As a main research object, Sidi Ahmed's "Tashuknama", a valuable masterpiece of the nomadic nature and an integral part of world literature, was selected.

The work was first introduced to the scientific community by the English scientist Charles Rieu. Scholars such as V. Bartold, A.N. Samoilovich, Aibek and P. Shamsiev, J. Ekman, S. Özkoçer, T. Ganjevi, A.M. Shcherbak, E. Birnbaum, H. Mukhtorova, M. Zhamolova, K. Koktekin, A.G. Sertkaya and N. Rahmon studied it further too.

In the main content of the article, the author analyzes the views and opinions of scholars, who has studied the epic "Tashuknama". Providing scientific evidence, the paper determines that "Tashuknama" is a work written in the Turkic language. The author tries to prove that in addition to the works that combined the word "nama" in the title, there were also works written in the genre of "nama" in the Middle Ages. Moreover, the article discusses the religious and mystical background of the ten letters of love, which are theoretically relevant today.

Keywords. literary masterpiece, manuscript, nama genre, medieval literature, Tashuknama, ten love letters

Introduction Many literature works common to the Turkic civilization and written in the Middle Ages has survived to the present day. Passing nearly a thousand years, there is a rich heritage that has not lost its value and has become an indelible example of the Turks. One of them is the epic "Tashuknama" written by the poet Sidi Ahmed in the first half of the XV century. The manuscript of the epic is placed in the British Museum with the number 7914 / VIII.Foll 273-290. Considering that Medieval Turkic literature developed mainly in the form of poetry, it can be said that the epic "Tashuknama" is undoubtedly the best work of the Turks.

Middle Age Turkic people's history and custom-habits to remembered and updated in accordance with modern day requirements – in turn, given the fact that it opens up new opportunities for the younger generation (N. Bogenbayev, 2014: 1008b), the need for in-depth study of medieval literature will lead to the development of the nation. Today, investigation of Turks' valuable historical artifacts plays an important role in the cultural rapprochement of the Turkic world.

The epic "Tashuknama" has been translated into Russian, Uzbek and Turkish languages. Each translation was accompanied by a facsimile and a transcription. Although there are

many papers in modern Kazakh literature science on the study of medieval artifacts, there could not be found any specific research on the common heritage of the Turkic people "Tashuknama". Most of the existing literature is not in scientific circulation, and contents have only brief descriptions. The work has not been fully studied and translated into Kazakh language. Therefore, a comprehensive study of the poet Sidi Ahmed and his epic "Tashuknama" is one of the most important necessities in today's Kazakh literature science.

Materials and methods. The object of research is the poet Sidi Ahmed, an outstanding representative of medieval literature, and his epic "Tashuknama". The article is based on the manuscript, transcription, translations of "Tashuknama" into Russian, Uzbek and Turkish languages and research papers on this topic. First of all, in the process of the research, the issues related to the life, origin and work of the poet Sidi Ahmed are theoretically analyzed and scientific works are compared. Then the history of research on this topic is presented in chronological order. In addition, the content and features of the epic "Tashuknama" were discussed, and a table of works on the basis of a manuscript preserved in the British Museum was created.

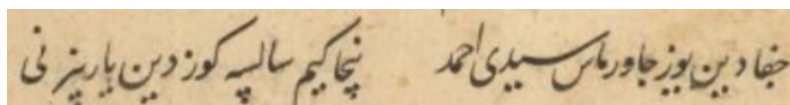
Literature review. For many years, the epic "Tashuknama", a valuable relic of medieval literature preserved in Arabic script, has been the subject of study of Turkic scholars around the world. This epic was first presented to the scientific community in 1888 by an English scientist named C. Rieu. His research gives a brief report of the poet's life and work (Rieu, 1888). Then, after a scientific trip to London in 1914, W. Barthold wrote a statement about the epic "Tashuknama" kept in the British Museum (Bartold, 1914). In 1927, Samoilovich published one of the ten "nama" in the work. He also wrote an article comparing the literary language of "Tashuknama" and "Mahabbatnama". The research of Bartold and Samoilovich opened a great opportunity for this work to enter the scientific community. In 1941, Aibek and Shamsiev translated it into Uzbek and published it in the anthology of Uzbek literature. However, this version did not include the first parts of the saga. Later, the work was studied by Western scientist Eckman (1959) and Soviet scientist Scherbak (1973). In his work, Eckman presented his scientific conclusions about the "Tashuknama". In his turn, Byrbaum (1973) wrote an article about the discovery of the second version of the saga. In 1979, the scientist Scherbak translated the full version of the saga, which preserved in the British Museum, into Russian language and published a transcription and facsimile. For many years, the translation of the epic "Tashuknama" by Scherbak was widely used in science. Later, Mukhtorova (1987), Rahmon (2007) translated into Uzbek language, and Goktekin (2000), Sertkaya (2002) into Turkish language. Highlighting the advantages of the version, scholar Ayşe Gül Sertkaya translated Birnbaum's version into Turkish language.

"The Uzbek translation of the epic, which was included in the anthology of Uzbek literature in 1940, has long been published. Although the book Mubarak Maktublar, published in 1987, states that for the first time the full version of the work is published in Uzbek, the text does not include 25 distiches (in Kazakh: ba'it)" (Zhamolova, 1992, p. 71). However, during the search it became clear that this research work was published not in 1940, but in 1941 (Aibek, P. Shamsiev., 1941, pp. 118-135). In 2007, the Uzbek version of Sidi Ahmed's epos "Tashuknama" was published in the work of the scientist Rahmon Nasimkhon "Samples of Uzbek classical literature" (Rahmon, 2007, p. 158-182).

Results and discussion. The literary and cultural history of the Turkic peoples carries rich centuries-old heritage. They play an important role in the inventory of the history of Kazakh

literature. Masnavi was the most common style of poetry in the Middle Ages. Majority of the poetic works of that time were written in this style. Even religious sermons and genealogies were often written in a poetic style. The epic "Tashuknama", a masterpiece of Turkic literature, is one of the most lyrical masterpieces of the Middle Ages. Although this work has been translated into many languages and has been the basis of various scientific researches for many years, it has not yet entered the scientific circulation in Kazakh literary studies. Filling this gap has been one of the most important issues of Kazakh literary criticism. Thus, this article discusses the origin and life of Sidi Ahmed and the study of the epic "Tashuknama".

Origin and life of Sidi Ahmed. The poet Sidi Ahmed wrote the epic "Tashuknama" in 839/1435-36. There are still two facts about the author's name and biography in science. One of them is the information given by the poet himself in the work "Tashuknama". The second is a summary of the work of Alisher Navoi, who lived in later times. The full name of the poet is unknown. For example, in Tashuknama, the poet calls himself Sidi (2,5,6,7,8) or Sidi Ahmed (1,3,4,9,10) at the end of the ghazal given after each "nama".

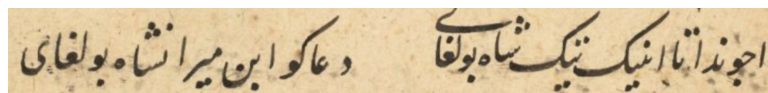
Cefādin yüz çevürmes Seydī Ahmed

Niçe kim salsa közdin yār bizni (Sertkaya, 2002)

Sidi Ahmed will not give up from difficulties,

Even if the beloved one does not look at him (author)

In addition, in the chapter «Khatim of Book» at the end of «Tashuknama», the poet states that he is a descendant of Timur, the son of Miran Shah:

Acun-da tā aning tik şāh bolgay

Du'ā-gū İbn-i Mīrān şāh bolgay (Sertkaya, 2002)

May, in the world, be a shah like him,

May Miran Shah's son be in the great prayer (author)

In addition, the second information about Sidi Ahmed can be found in the work of Alisher Navoi (1441-1501) "Majilis un nafois". In this work, Navoi gives a brief report of the work of 459 poets, writers and scholars who lived in the XV century. At the seventh session, the author discussed the poets of the Timurid dynasty, including Sidi Ahmed.

"Majilis un-nafois" ("Meetings of the Nafis") – a commentary by Alisher Navoi (1490-91; edited in 1497-98).

Sayyid Ahmad Mirza (21) was a man of sound nature and pure intellect. He has many famous poems. There is a ghazal, a masnavi, a Turkish and a Persian ghazal. And in the Masnavi style, «Latofatnoma» is his. This Turkish matlai is a good story (www.navoi.natlib.uz).

In accordance with Navoi, in the work, Sidi Ahmed, a poet from the Temir Dynasty, wrote various popular poems, as well as ghazals, masnavi, Turkish and Persian ghazals.

These two works are based on scholars who have studied the origins and life of Sidi Ahmed. For example, the English scholar Charles Rieu, who was the first to speak about the Tashuknama, talk about the origin of the poet. Rieu (1888) cites: *"Sayyid or Sidi Ahmed Mirza Mir Ali Shir is mentioned in the seventh book of his Mejlis as one of the great poets of his time and the author of the famous Turkic and Persian ghazals, as well as the Masnavi called «Latafetname». In his work, the poet calls his takhallus Sidi or Sidi Ahmed"* (Rieu, 1888, p. 289). Takhallus (تخلص) means a pseudonym, a nickname. In the Ottoman Turkish dictionary, the word takhallus has two meanings: 1. To be (halas) saved; 2. The use of pseudonyms in poetry (Chigdem, 2013). Subsequently, it is clear that Sidi Ahmed is not a poet's own name, but a pseudonym used in his literary work.

Eckmann (1959) divides the development of the Chagatai literary language into several stages. Sidi Ahmed is attributed to the pre-Navoi period, the early Chagatai period of the Chagatai literary language (ibid, 1959). In general, the scientist T. Kydyr wrote an article on the literary language of Chagatai and summed up his thoughts with the comments of Russian scientists Blagova and Kononov. He cited that *"although medieval Turkic poets often wrote in Turkic, the earlier generation, the Turkic scholars of the early twentieth century, called it the Chagatai language, and later orientalisists preferred it to the Old Uzbek language."* Blagova, 1960, p. 30). Consideration of the Chagatai language and Chagatai literature as an old Uzbek literary language dates back to the 1930s (Kononov, 1982). Therefore, there is no doubt that the poet's works were written in the Turkic language.

Mukhtorova (1987) claims that the popularity of Sidi Ahmed in his time, as well as the fact that he was the author of a mesnevi called Latafatnama, along with many ghazals written in Persian and Turkic languages, are mentioned in Alisher Navoi's "Majilis un nafois". Uzbek scholar Mukhtorova (1987) reports that Sidi Ahmed's only work to date is Tashuknama, and that other works haven't been found yet. In fact, as a result of continuous research by scholars, it has become clear that Sidi Ahmed's Latafatnama has not reached us to this day. In this regard, some scholars have suggested that the poet's epic "Tashuknama" may have been called "Latafatnama" in his time, while others suggest that the poet's work "Latofatnama" may not have reached us. Scholar Rahmon (2007) claims that Sidi Ahmed did not have a such work at all, because in Navoi's work "Majilis un nafois" the distich quoted from Sidi Ahmed's "Latafatnama" is not found in "Tashuknama". It is difficult to draw any conclusions from the lack of accurate data. However, looking at the fact that the passage quoted by Navoi is not mentioned in the Tashuknama, we can see that the poet might mean another work by saying Latafatnama. Sidi Ahmed was one of the most talented poets of his time. This is due to the fact that Sidi Ahmed, like many poets of that time, was a zullisan (bilingual) poet. This phenomenon can be clearly seen in his work. The poet gives the Persian equivalents of words for rhyme, in some distiches of the epic. In some places, he reveals the Turkic meanings of words.

26b digger to dānī (ötesini sen bilirsin)

26.

ayırmagın alardın min gedanı
ilāhī ni deyin digger to dānī (Sertkaya, 2002)

Don't separate me (your slave) from them,
Oh my Allah, you know what I mean (the author)

198a. ez-mey (mey-din yerine)

198.

kil ey sākī kitur cāmī pūr ez-mey
ki cam-larnı köngül-lerdin kılur tay (Sertkaya, 2002)

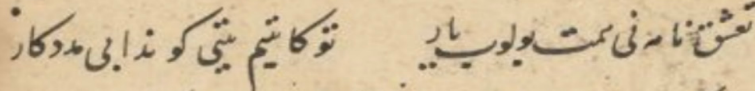
Come here. Hey Saky! Bring the wine
That washes away all suffering from heart (author)

Taking into consideration these features, the scholar Scherbak (1973) thinks that “*Sidi Ahmed’s mastery and proficiency of the Persian language is evidenced by the presence of many Persian words, syntactic structures and phrases in the Persian language in the text “Tashuknama”*” (Scherbak, 1973, p. 236). Words and phrases such as “mey”, “saky” (wine-maker) and “washing the heart with a glass of wine” seem to propagate wine at first glance. However, it is important to note that these phrases are not used literally, but in accordance with the Sufi worldview. Given the fact that medieval poets were well versed in Sufi literature, it can be assumed that there is a feature of mazaj and truth behind it. “*There is also a similar secret in Maulawi’s song “Mastie mo az sharobi nist” (“ Our drunkenness is not from wine “)*” (Kydyr, 2018, p. 25). The peculiarity of Sufi literature is that it is difficult to read and understand it. It is possible to understand the main idea and metaphor by only reading with special Sufi dictionaries. Sidi Ahmed’s works are also valuable because they are associated with the Sufi worldview.

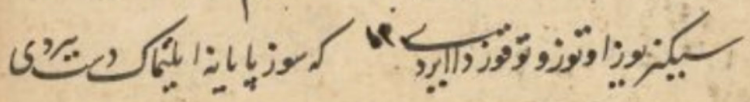
It is known that many scientists, poets and other artists came from the Temir Dynasty. One of such artists was Sidi Ahmed ibn Miranshah, the grandson of Timur, who was a poet during the reign of Prince Shah Rukh. Through his epic “Tashuknama” it is possible to see that the poet was fluent in Persian and Arabic, in addition to Turkic. Sidi Ahmed is a talented poet who has written many works of art fluently in two languages (Turkic, Persian).

The epic “Tashuknama” and its study. The epic “Tashuknama” is a valuable relic of the first half of the XV century. The work of Sidi Ahmed, who lived in the late 14th and 15th centuries, has been preserved in Arabic script in two versions. One is known for his inscription in the catalog of Rieu in the British Museum. The second version was first recognized by a scientific article by Eliazar Birnbaum.

Sidi Ahmed states that he completed this work in seven days in 839.

318

319 ta'aşşuk - nāmeni himmet bolup yār
 tükettim yitti künde bi – mededkār (Sertkaya, 2002)
 "Tashuknama" by the will of God
 I finished in seven days without an assistant (the author)

319

320 sikiz yüz ottuz u tokuzda irdi
 ki söz pāyāne iltmek dest birdi (Sertkaya, 2002)
 It was possible at eight hundred and thirty-nine
 Write the last line of my speech (the author)

Scientist Rieu cited about it: "VIII. Fol. 273-289. Sidi Ahmed's erotic poem in the mesnevi poem consists of ten love letters. The foreword ends with a brief address to the ruler Shah Rukh: during which the author gives his name and the title of the poem. At the end of the speech, the author states that he finished the poem in one week in 839" (Rieu, 1888, p. 289). During his scientific trip to London in 1914, Barthold said that he had found twelve very rare works with interpretations by Rieu, which belong to the Central Asian Turkic poetry of the VIII-X=XIV-XVI centuries. He also claims to have obtained a photocopy of them. He continues that "the first was Sidi Ahmed's Tashuknama, written in 839=1435" (Barthold, 1914, pp. 881-882). Kemal Eraslan (1986) in his work "Chagatai literature of the XV century" quoted from the British Museum version of "Tashuknama". In the section "Seydi Ahmed Mirza" of this study, he gives a translation of the fourth "nama" of the manuscript with a transcription of 25 distiches (Sertkaya, 2002, p. 11).

The longest work consists of 320 distiches, 640 strophes, partly 18 sections (Table 1), ie 10 "nama" and eight mini chapters (Table 2) before and after the "namas". The author divides the chapter «Nat» into two parts, the first praising the Prophet Muhammad and other prophets, and the second section praising Ali and Fatima and their sons. For this reason, there is disagreement, with some scholars saying 17 chapters and some 18 chapters. Each of the ten namas in the work consists of three parts (nama, ghazel, word conclusion). Only in the tenth nama, this tradition is not preserved. After the ghazel, the section "The End of the Book" continues, however, the last «word summary» is not given. In addition, during the study, we noticed that in the work of scientists there are different opinions about the number of distiches in the epic. Eckmann (1959), who conducted a thorough study of the subject, stated that the number of distiches in the epic was 319, while the Russian scholar Scherbak said: "Tashuknama" consists of ten letters (nama), introduction, several dedications and concluding text. "There are 319 pairs of verses in Tashuknama" (Scherbak,

1973, pp. 236-237). Apparently, based on these opinions, the scholars of the former Soviet Union continued this criterion in relation to the distiches of epic. Even in 1987, the Uzbek scientist Mukhtorova said: It consists of 319 bytes (Mukhtorova, 1987, p. 122) and indicates the number of distiches in the epic as 319. Eliazar Birnbaum, who discovered the second version of the saga in 1973 in said that *“the manuscript consists of 320 pairs of verses. The missing line in the British manuscript (№ 234 in my manuscript) is the fifth point of the eighth letter”* (E. Bynbaum, 1973, p. 242). Consequently, with this information, it can be clear that two versions of the epic “Tashuknama” have survived. Sertkaya, a Turkish scholar, said: *“Eleazar Birbaum bought a manuscript in East Turkish language from a bookstore in London. Written in Arabic letters, this magazine contains Seydi Ahmed Mirza’s «Taashshuk-name» 1b-13b, Khojendi’s Letafet-name 24a-24b and Lutfi’s Diwan 25b-105b. Birnbaum in “HF Hoffmann’s Turkish literature. In an introductory article to Bio-Bibliographic Review”, he provides information on copies of his manuscript. Thus, the number of Letafet-name manuscripts increased by five, and the number of Ta’ashshuk-name manuscripts increased by two”* (Sertkaya, 2007, p. 1622). Moreover, a number of scientists, such as Eraslan (1993) and Akchay (2014) confirm this opinion. Analyzing the comments above, the scientist Birnbaum speaks about the discovery of the second version of Tashuknama in 1973, and Shcherbak, who translated the British version of the work in 1979 and provided a facsimile and transcription, says that only one version of this work has survived (Shcherbak, 1979). As the scientist emphasizes by saying that “only one version has survived”, it can be concluded that he did not recognize Birnbaum’s version or did not know that it was found. Taking into account the various theories about the epic, the table were made on the basis of the manuscript in the Arabic alphabet, preserved in the British Museum, for the sake of accuracy in today’s science.

Table 1

Title	Tawhid	Minajat	Na’t	Praise	Book reason	Praise to the Padishas of Islam	Ten nama	The end of the book	Application
The number of distiches	9	6	7	4	7	7	266	6	8
The order of distiches	1-9	10-15	16-22	23-26	27-33	34-40	41-306	307-312	313-320
Number of verses	18	12	14	8	14	14	532	12	16

Table 2

Order	Total number	Section name	Number of distiches	Order	Ghazal	Order of distiches	Conclusion word	Order of distiches
1	26	First nama is said	18	41-58	5 distiches	59-63	4 distiches	64-67
2	29	Second nama is said	19	68-86	5 distiches	87-91	5 distiches	92-96
3	27	Third nama is said	19	97-115	5 distiches	116-120	3 distiches	121-123
4	26	Fourth nama is said	17	124-140	5 distiches	141-145	4 distiches	146-149
5	27	Fifth nama is said	17	150-166	7 distiches	167-173	3 distiches	174-175
6	25	Sixth nama is said	16	177-192	5 distiches	193-197	4 distiches	198-201
7	28	Seventh nama is said	18	202-219	7 бәйт	220-226	3 distiches	227-229
8	26	Eighths nama is said	16	230-245	5 distiches	246-250	4 distiches	251-254
9	29	Ninth nama is said	18	255-272	7 distiches	273-279	4 distiches	280-283
10	23	Tenth nama is said	18	284-301	5 distiches	302-306		

Conclusion. Sidi Ahmed's epic "Tashuknama" was written in 839 hijra year count (1435-36) and made a significant contribution to the formation of the genre of "nama" in medieval Turkic literature and the development of fiction. According to the poet, the reason for writing this work, which consists of 320 distiches and 640 verses, is the dream he saw. Then the poet finishes the work in just seven days. Although written in a very short time, the language of the work is artistic and rich. In terms of compositional structure and content, it is similar to such works as "Mahabbatnama", "Latafatnama". In other words, it is a masterpiece in the genre of "nama", consisting of ten love letters with a Sufi background.

Қоштаева Г.^{1*}, Челик Я.²

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Йылдыз Техникалық университеті
Алматы, Қазақстан. Ыстанбұл, Түркия
E-mail: gulbala.koshtay@gmail.com, ycelik1234@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2468-1691, 0000-0001-9252-8221X*

Сиди Ахмедтің «Ташұқнама» дастаны түркі тілінде жазылған жәдігер

Аңдатпа. Орта ғасырдағы түркі халықтары әдебиетінде нама тіркесті шығармалар көптеп кездеседі. Мәселен, Гарибнама, Насихатнама, Бабырнама, Махаббатнама, Лағафатнама, Ташұқнама, Дахнама т.б. Зерттеу барысында бұл шығармалардың атауында ұқсастық болғанымен ішінара ерекшеліктеріне назар аударылып, зерделенеді.

Бұл мақалада Әлем әдебиетінің ажырамас бөлігі саналатын, намалық сипатқа ие құнды жәдігер Сиди Ахмедтің «Ташұқнамасы» негізгі нысан ретінде қарастырылады.

Аталған туындыны алғаш ағылшын ғалымы Чарльз Риу ғылыми ортаға таныстырса, одан кейін В.Бартольд, А.Н.Самойлович, Айбек, П.Шамсиев, Дж. Эқман, С.Өзкочер, Т.Ганжеуи, А.М. Щербак, Э.Бирнбаум, Х.Мухторова, М.Жамолова, К.Көктекин, А.Г. Серткайя және Н.Рахмон сынды ғалымдар зерттеді.

Мақаланың негізгі мазмұны «Ташұқнама» дастанын зерттеуші ғалымдардың көзқарастары мен пікірлері сараланып, нәтижесінде түркі тілінде жазылған туынды екені анықталады, ғылыми тұрғыда дәлелдер айтылады. Орта ғасыр тұсында атауына нама сөзін тіркестірген шығармалармен қоса нама жанрында жазылған шығармалар бар екеніне көз жеткізіледі. Мақалада қазіргі таңда өзекті болып табылатын ғашықтық он хаттың діни-тасауфтық астары жайлы сөз қозғалады.

Тірек сөздер: әдеби жәдігер, қолжазба, нама жанры, орта ғасыр әдебиеті, Ташұқнама, он ғашықтық хаты

Қоштаева Г.^{1*}, Челик Я.²

*Казахский Национальный университет им. аль-Фараби,
Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
Технический университет Йылдыз
Алматы, Казахстан. Станбул, Турция
E-mail: gulbala.koshtay@gmail.com, ycelik1234@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2468-1691, 0000-0001-9252-8221X*

Эпос Сиди Ахмеда «Ташукнама», написанный на тюркском языке

Аннотация. В литературе средневековых тюркских народов много произведений со словам «нама». Например, Гарибнама, Насихатнама, Бабырнама, Махаббатнама, Лағафатнама, Ташукнама, Дахнама и т.д. В исследовании рассматриваются некоторые особенности, хотя есть сходства в названиях этих произведений.

Основной объект статьи «Ташукнама» Сиди Ахмеда, ценнейшего шедевр кочевой природы, являющийся неотъемлемой частью мировой литературы.

Впервые произведение было представлено научному средству английским ученым Чарльзом Риу. Затем исследованиями занимались В.Бартольд, А.Н. Самойлович, Айбек, П.Шамсиев, Дж.Эқман, С.Озкочер, Т.Ганжеви, А.М. Щербак, Э.Бирнбаум, Х.Мухторова, М.Жамолова, К.Коктекин, А.Г. Серткайя и Н.Рахмон.

В основном содержании статьи анализируются взгляды и мнения ученых, изучающих эпос «Ташукнама», в результате чего определяется, что данное произведение, написано на тюркском языке, и приводятся научные доказательства. Считается, что в средние века, помимо произведений, сочетавших в названии слово «нама», существовали произведения, написанные в жанре «нама». В статье рассматривается религиозно-мистическая подоплека десяти любовных писем, актуальных на сегодняшний день.

Ключевые слова: литературный артефакт, рукопись, жанр нама, средневековая литература, Ташукнама, десять любовных писем.

Информация об авторах:

Коштаева Гулбала Кудайкуловна, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, PhD докторант Казахский Национальный университет E-mail: gulbala.koshtay@gmail.com ORCID: 0000-0003-2468-1691

Якуп Челик, д.ф.н., профессор в Технической университете Ыылдыз. E-mail: ycelik1234@gmail.com ORCID: 0000-0001-9252-8221X, Scopus ID: 38660971600

References:

Aybek and P. Shamsiev (1941) Sayid Ahmad ibn Mironshoh Examples from "Taashshuqnama" / VIII-XV centuries Tashkent: Uquv-pednashr, 340 p.

Ayşe Gül Sertkaya (2002) Seydî Ahmed Mîrzâ Ta'aşşuk-nâme (Eleazar Birnbaum nüshası) (Giriş-Tipkibasım-Metin-Tercüme-Dizin-Açıklamalar) Istanbul: Çantay, s. 128

Ayşe Gül Sertkaya (2007) Seydi Ahmed Mirza'nin Ta'aşşuk-name adli mesnevisinin yeni bir yazma nüshası üzerine/ IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2000, II. cilt, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu Türk Dil kurumu Yayinlari, s. 856

Bartol'd V.V. (1914) Otchet o komandirovke v London/ Melanges asiatiques. Tires du Bulletin de l'Academie Imperiale des sciences de St.-Petersbourg. Tome XVI (1913-1914). Petrograd: Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk, s. 879-882

Blagova G.F. (1976) O kharaktere tak nazivayemogo «chagatayskogo» yazyka kontsa KHÍ v./ Tyurko-mongolskoe yazikoznanie i folkloristika [About the nature of the so-called "Chagatai" language of the late XI century// Turkic-Mongolian linguistics and folklore studies]. Moskva: Izdatel'stvo vostochnoy literatury, s. 350

Bogenbayev N. (2014) The Impact of the Comprehensive Teaching the History of the Medieval Turkic People on National Education/ Procedia – Social and Behavioral Sciences No141, p.1003-1008

British Library Add MS 7914 Majmu'a / عجم و عجم f 273r – f 290v

Eckmann, János (1959) Das Tschagataische/ Philologiae Turcicae Fundamenta, Germany: Wiesbaden Satz und Druck, p. 138-160.

Eleazar Birnbaum (1973) Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey. Section III: Moslim Central Asian Turkish Literature by H. F. Hofman/ Journal of the American Oriental Society/ Vol. 93, No. 2 (Apr. - Jun.), pp. 239-242 (4 pages)

Jamolova Mamwra Saloxitdinovna (1992) XIV-XV ғасырлардағы өзбек әдебиетіндегі намаşılıqtıñ janrlıq ereşselikleri/ Filologiya ғилмдарınıñ kandidatı ғилмі дәреjesin alw üşin dissertaciyası. Toşkent: Özbekstan Respwblıkası Ғилım Akademiyasınıñ Älişer Nawai atındaғы Ädebiet institwtı, 154b

Kononov, A. N. (1982) History of Turkic Linguistics in Russia: The Pre-October (1917) Period. suppl. and rev. Leningrad: Nauka, 360 c.

Kydyr T. (2021) Some questions concerning the name of the medieval turkic literary language/Journal of Oriental Studies, [S.l.], v. 99, n. 4, p. 17-24, dec.. ISSN 2617-1864.

Çigdem M., Toprak Ö. (2013) Osmanlica-Türkçe sözlük, Istanbul, Parilti yayincilik, s.785

Qydyr T.E. (2018). Deshti qipschaq dalasindagi islami adebiyet (X-XV gg.) (islam, iman jane ihsan maselelerinin jarlanu erekscheligi) [Islamic literature in the steppes of desht-I-Kipchak (X-XV centuries.) (specifics of singing about the problems of Islam, faith and Ihsan)]. Astana: «Ruhani qundiliqtardi qoldaw qory» korporativtik qory, p.200b.

Rahmon N. (2007) Samples of Uzbek classical literature, Volume III / (early XIV-XV centuries) Tashkent: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Publishing House "FAN", Tashkent: Sano-Standart LLC Publishing House, 322 p.

Rieu, C. (1888). Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. British Museum.

Samoilovich A.H. (1927) Otryvok iz «Tagashshuk-name» s igroyu rifmuyushchikhsya slov,- DAN-V, No2, L., , str. 36-38.

Samoilovich A.N. (1927) «Ta'ashshuk-name» s yazykom «Mukhabbat-name» Samarkand: Maorif va ukituvchi, No3-4, str. 42-44.

Samoilovich A.N. (1959) "Ta'ashshuk-name" Tashkent, Uzbek literature, I, p. 341-347.

Scherbak A.M. (1971) Zamechaniya o tekste i yazyke Ta'ashshuk-name, Budapest: Studia Turcica, str. 431-440.

Shcherbak A.M. (1979) Tagashshuk-name (Tekst, perevod, faksimile) Pis'mennyye pamyatniki Vostoka istoriko-filologicheskoye issledovaniya Yezhegodnik 1973, Glavnaya redaktsiya Vostochnoy literature, Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», s. 340

Әдебиеттер:

Айбек пен П.Шәмсиев (1941) Сайид Ахмад ибн Мироншоҳ «Таашшукномадан» мысалдар / VIII-XV ғ. Ташкент: Уқув-педнашр, 340 б.

Айше Гүл Серткай (2002) Сейди Ахмед Мырза Таашшук-наме (көшірмесі Элеазар Бирнбаум нұсқасы) (Кіріспе-Көшірме-Мәтін-Аударма-Индекс-Түсіндірмелер) Ыстамбұл: Чантай, б. 128

Айше Гүл Серткай (2007) Сейди Ахмет Мырзаның «Таашшук-наме» мәснәвинің жаңа қолжазбасы туралы / IV. Халықаралық түрік тілі құрылтайы 2000, II. Том, Анкара: Жоғары мәдениет, тіл және тарих институтының басылымдары. Ататүрік, Түрік тіл институты, б. 856

Бартольд В.В. (1914) Лондонға саяхат туралы есеп / Melanges asiatiques. Санкт-Петербургтегі ғылымдар академиясының хабаршысы. XVI том (1913-1914). Петроград: Императорлық ғылымдар академиясының материалдары, б. 879-882

Благова Г.Ф. (1976) 11 ғасырдың соңындағы «шағатай» деп аталатын тілдің табиғаты туралы/Түркі-монғол тіл білімі мен фольклоры. Мәскеу: Шығыс әдебиеті баспасы, б. 350

Бөгенбаев Н.(2014) Ортағасырлық түркі халықтары тарихын жан-жақты оқытудың халық ағарту ісіне тигізетін әсері / Қоғамдық және мінез-құлық ғылымдары жинағы No141, 1003-1008 б.

Британ кітапханасы MS 7914 Majmu'a / مآثر و ع f 273r – f 290v

Жамолова М.С. (1992) XIV-XV ғасырлардағы өзбек әдебиетіндегі намалық жанрлық ерекшеліктері / кандидаттық диссертация. Ташкент: Әлішер Науаи атындағы Әдебиет институты, 154б.

Кононов А.Н. (1982) Ресейдегі түркі тіл білімінің тарихы: Қазанға дейінгі (1917) кезең. Ленинград: Наука, 360 б.

Қыдыр Т.Е. (2018). Дешті Қыпшақ даласындағы ислам әдебиеті (X-XV ғғ.) (Ислам, сенім және ихсан мәселелерінің ерекшеліктері) [Дешті Қыпшақ даласындағы ислам әдебиеті (X-XV ғғ.)]. Астана: «Рухани күнделікті қолдау қоры» корпоративтік қоры, 200б.

Қыдыр Т.(2021) Ортағасырлық түркі әдеби тілі атауының кейбір мәселелері / Шығыстану хабаршысы, [С.Л.], 99-том, н. 4, б. 17-24 желтоқсан ISSN 2617-1864.

Рахмон Н.(2007) Өзбек классикалық әдебиетінің үлгілері, III том / (XIV-XV ғ. басы) Ташкент: Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының «ФАН» баспасы, Ташкент: «Сано-Стандарт» ЖШҚ баспасы, 322. б.

Риу, Ч. (1888). Британ мұражайындағы түрік қолжазбаларының каталогы. Британ мұражайы.

Самойлович А.Х. (1927 ж.) «Тағашшук-намеден» үзінді, ұйқас сөздерді ойнау, Ленинград: ДАН-В, No2, 36-38б.

Самойлович А.Н. (1927) «Таашшук-наме» тілімен «Мухаббат-наме» Самарқанд: Маориф және оқытушы, №3-4, 42-44б.

Самойлович А.Н. (1959) «Таашшук-наме» Ташкент, Өзбек әдебиеті, I, 341-347б.

Щербак А.М. (1971) Taashshuk-name мәтіні мен тілі туралы жазбалар, Будапешт: Studia Turcica, 431-440б.

Щербак А.М. (1979) Тағашшук-наме (Мәтін, аударма, факсимил) Шығыстың тарихи-филологиялық зерттеулерінің жылнамасының жазба ескерткіштері 1973 ж., Шығыс әдебиетінің бас редакциясы, Мәскеу: «Наука» баспасы, б. 340

Чигдем М., Топрак О. (2013) Османлы-түрік сөздігі, Стамбул, Парилти баспасы, 785-бет.

Экман Жанос (1959) Das Tschagataische/ Philologiae Turcicae Fundamenta, Германия: Wiesbaden Satz und Druck, 138-160б.

Элиазар Бирнбаум (1973) Түрік әдебиеті: био-библиографиялық шолу. III бөлім: Мұсылман Орталық Азия түркі әдебиеті Х.Ф.Хоффман/ Американдық Шығыс қоғамының журналы / Т. 93, № 2 (сәуір - маусым), 239-242 б. (4 б.)

Литературы:

- Айбек и П. Шамсиев (1941) Саид Ахмад ибн Мироншах Примеры из «Таашшукнома» / VIII-XV вв. Ташкент: Укув-педнашр, 340 с.
- Айше Гюль Сертка (2002) Сейди Ахмед Мирза Таашшук-наме (копия Элезара Бирнбаума) (Введение-Копия-Текст-Перевод-Указатель-Пояснения) Стамбул: Чантай, стр. 128
- Айше Гюль Сертка (2007) О новой рукописи маснави Сейди Ахмеда Мирзы «Таашшук-наме»/ IV. Международный конгресс турецкого языка 2000 г., II. том, Анкара: Публикации Высшего института культуры, языка и истории им. Ататюрка, Институт турецкого языка, с. 856
- Бартольд В.В. (1914) Отчет о командировке в Лондоне/ Melanges asiatiques. Tyres du Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg. Том XVI (1913-1914). Петроград: Известия Императорской академии наук, с. 879-882
- Благова Г.Ф. (1976) О характере так называемого «чагатайского» языка конца XII в./ Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. . Москва: Издательство восточной литературы, с. 350
- Богенбаев Н. (2014) Влияние комплексного преподавания истории средневековых тюркских народов на народное образование/ Сборник социальных и поведенческих наук №141, с.1003-1008
- Британская библиотека MS 7914 Majmu'a / مآثر و ع f 273r – f 290v
- Жамолова Мамура Салохитдиновна (1992) Жанровые особенности намашилик в узбекской литературе XIV-XV вв. / диссертация для получения к.ф.н. Институт литературы имени Алишер Навои АН, 154с.
- Кононов А. Н. (1982) История тюркского языкознания в России: Дюктябрьский (1917 г.) период. доп. и обр. Ленинград: Наука, 360 с.
- Кыдыр Т.Е. (2018). Исламская литература в Дашти-Кипчакской степи (X-XV вв.) (Ислам, вера и особенности вопросов ихсана) [Исламская литература в степях Дешт-и-Кипчака (X-XV вв.)]. Астана: Корпоративный фонд «Фонд поддержки духовного дневника», с.200с.
- Кыдыр Т. (2021) Некоторые вопросы названия средневекового тюркского литературного языка/ Вестник востоковедения, [С.л.], т. 99, н. 4, с. 17-24 дек.. ISSN 2617-1864.
- Рахмон Н. (2007) Образцы узбекской классической литературы, Том III / (начало XIV-XV вв.) Ташкент: Издательство Академии наук Республики Узбекистан «ФАН», Ташкент: Издательство ООО «Сапо-Стандарт», 322 с.
- Риу, Ч. (1888 г.). Каталог турецких рукописей в Британском музее. Британский музей.
- Самойлович А.Х. (1927) Отрывок из «Таашшук-наме» с игрой рифмующихся слов,- ДАН-В, №2, Л., ул. 36-38.
- Самойлович А.Н. (1927) «Таашшук-наме» с языком «Мухаббат-наме» Самарканд: Маориф ва уки-тувчи, №3-4, ул. 42-44.
- Самойлович А.Н. (1959) «Таашшук-наме» Ташкент, Узбекская литература, I, с. 341-347.
- Щербак А.М. (1971) Замечания о тексте и языке Таашшук-наме, Будапешт: Studia Turcica, ул. 431-440.
- Щербак А.М. (1979) Таашшук-наме (Текст, перевод, факсимиле) Письменные памятники Востока историко-филологические исследования Ежегодник 1973, Главная редакция Восточной литературы, Москва: Издательство «Наука», с. 340
- Чигдем М., Топрак О. (2013) Османско-турецкий словарь, Стамбул, издательство Parilti, стр. 785.
- Экманн, Янос (1959) Das Tschagataische/ Philologiae Turcicae Fundamenta, Германия: Wiesbaden Satz und Druck, p. 138-160.
- Элезар Бирнбаум (1973) Турецкая литература: библиографический обзор. Раздел III: Мусульманская среднеазиатская тюркская литература Х. Ф. Хофмана / Журнал Американского восточного общества / Vol. 93, № 2 (апрель - июнь), стр. 239-242 (4 стр.)

Ахметова А.М.^{*1}, Ахметова Г.М.²

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

Еуразия ғылыми-зерттеу институты

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: qazakhmetova@gmail.com, gulnar_akhmetova_93@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0990-1182, 0000-0003-1049-0691

ӘЛИХАН ЖАҚСЫЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АДАМ МЕН ӘЛЕМ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі заманғы қазақ әдебиетінде жазылып жатқан басты тақырыптар мен әдеби үдерістерге шолу жасалып, жас қазақ авторының бірі Әлихан Жақсылықтың шығармалары алғаш рет әдебиеттанулық аспектіде қарастырылған. Жазушының «Тамұқтағы жалғыздық», «Жан азасы», «Қанатсыз арман» және «Алты құрлық» әңгімелерінің поэтикалық ерекшелігі сарапталды. Өртүрлі әдістер негізінде аталған әңгімелер мен басқа авторлардың шығармаларындағы ой-идеялық сабақтастық мәселесі, мәдени, әдеби-көркемдік үрдістердің қайта жаңғыру үдерісі және жазушының әлемді қабылдау, көру, сезіну ерекшелігі айқындалды. Автор әңгімелерінің композициялық бөліктеріне, кейіпкерлер жүйесінің жасалуына, кейбір көркемдік, философиялық ой-пайымдарына әлем әдебиетіндегі Данте Алигьери, Иоганн Вольфганг фон Гете, Юкио Мисима, Франц Кафка, Кодзуо Исигуро және Төлен Әбдіқұлы романдары мен әңгімелерінің тигізген әсері салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде көрсетілді. Аталған әдебиет өкілдерінің көркемсөз тарихында қалдырған танымал мотивтері, кейіпкерлері мен сюжеттік желілерінің автор шығармаларындағы қолданыстары талданды.

Ә.Жақсылықты автор ретінде толғандыратын шығармаларындағы басты тақырыптар желісі және оның туындыларының поэтикасын қуаттандыруға ғылым мен технологияның тигізген ықпалы айқындалды. Қазіргі уақытта жылдам дамып жатқан ғылым және технология құбылысы, оның қоғамдағы қызметіне қатысты авторлық пайымдаулар мен болжамдар зерттеуге алынған әңгімелер негізінде талқыланды. Сонымен қатар, жазушының «Жан азасы» және «Тамұқтағы жалғыздық» әңгімелеріндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтердің қызметі талданды. Шығарма бойында мұндай тоғыса көрініс тапқан әдеби амалдардың қолданыстық қызметі түсіндірілген. Шығармалардың композициялық бірліктерінің ұйымдастырылуына негіз болған мекеншақ категориясы мен кейіпкерлер жүйесіне, автор сілтеме жасаған бастапқы мәтін деңгейлері қарастырылды. Жазушы Т. Әбдіқұлының «Оң қол» және Ә. Жақсылықтың «Жан азасы» әңгімесіндегі өте ұқсас келетін басты кейіпкерлері мен кейіпкерлер әрекеті, басқа да композициялық бөліктер кесте түрінде салыстырылып берілді. Автордың жеке шығармашылығына тән өзіндік көркемдік амалдары мен шығарманың ұйымдастырылуына қатысты кемшіліктері атап көрсетілді.

Жазушы жеке шығармашылығын дамыту барысында оқыған, үлгі тұтқан басты қайнаркөздер – әлем әдебиетінің үлгілері мен таңдаулы қаламгердің туындылары айқындалды. Мұндай саралау жұмыстары негізінде қазіргі қазақ әдебиетінде қозғалып жатқан басты тақырыптар мен әдеби үрдістерге, поэтикалық ізденістерге, жалпы әдебиеттің даму бағытына, оның әлем әдебиетімен байланысына және авторлардың қызығушылығын тудыратын құбылыстарға болжам жасалды. Мақалада Ә. Жақсылық пен жоғарыда аталған әлем әдебиеті өкілдерінің арасындағы шығармашылық байланысқа баса назар аударылып, туындылары әр қырынан сарапталды.

Кілт сөздер: мистика, Әлихан Жақсылық, қазіргі қазақ әдебиеті, тамұқтағы жалғыздық, жан азасы, алты құрлық, ғылыми фантастика

Кіріспе. Қазақстанның тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиетін жаңа қырынан дамытуға үлес қосып жатқан жас авторлардың шығармашылығы ерекшелігімен назарға түседі. Бүгінде үлкен және орта буын қаламгерлермен қатар әртүрлі жанрада шығарма жазып жүрген жас авторлардың бір қатары әдебиетте демократиялық қоғамда өмір сүріп, өзіндік көзқарасы мен ой-пікірлерін ашық білдіргісі келетін адам бейнесін бедерлеуге, әлемдегі әртүрлі қоғамның бет-бейнесін, ондағы адамдардың өзара қарым-қатынас шындығын көрсетуге ұмтылатынын атап өткен жөн. Жас авторлар адамның еркіндігіне тұсау салатын қоғамдық таптаурындарды – тозығы шыққан халықтық дәстүлер, еркіндікке нұқсан келтіретін заңдар, саяси-әлеуметтік түсініктер, жалпы ұзақ уақыттар бойында қалыптасқан логикаға сыйымсыз түрлі дискурстағы пайымдауларды сынап-мінейді. Қазіргі авторлардың еркін қоғам, тәуелсіз адам жайлы ой-пайымдаулары бұрынғы дәстүрлі жанрлық түрлерді бұзып, баяндаудың ерекше формаларын, тіпті, жаңаша субжанрларды қалыптастырды. Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетінде ХХ ғасырда Кеңестік социалистік реализм қағидасы жазуға мүмкіндік бермеген тақырыптар жазылып жатыр. Бұл туралы бұрынғы мақаламызда кеңірек талдап көрсеткенбіз (Ахметова, 2021: 212). Ғылыми фантастика мен мистикалық белгілер тоғыса көрініс табатын әңгіме жазатын жас автордың бірі Әлихан Жақсылық. Бұл автордың 2021 жылы «Тәуелсіздік сөзі» сериясымен «Төрт мұхит» деп аталатын кітабы шыққан. Оқырмандарға ұсынып отырған мақаламызда Ә. Жақсылықтың «Жан азасы», «Тамұқтағы жалғыздық» әңгімелерінде мистикалық және ғылыми фантастикалық әлемді ұйымдастырудағы автордың шығармашылық ұмтылыстары мен «Қанатсыз арман» және «Алты құрлық» шығармаларындағы идиостильдік ерекшелігін көрсетеміз.

Материалдар мен әдістері. Зерттеу жұмысының материалы ретінде жазушы Ә. Жақсылықтың «Төрт мұхит» (Жақсылық, 2021) кітабындағы «Алты құрлық», «Жан азасы», «Тамұқтағы жалғыздық», «Қанатсыз арман» әңгімелері мен бірнеше теориялық-әдіснамалық еңбектер, интернеттегі ақпараттық дереккөздер және автордың БАҚ-тағы сұхбаты (Бөріханұлы, 2019) алынды. Мақала жазу барысында автор шығармаларындағы мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтерге, сонымен қатар, оның жеке авторлық стилінің ерекшелігі баса назарға алынды. Автордың шығармаларындағы түпкі ойын, қабылдаушы ортаға жеткізгісі келген идеясын айқындау үшін герменевтикалық, мәдени-тарихи, салыстырмалы-тарихи және интертекстуалдық әдістер қолданылды. *Герменевтикалық әдіс* шығарма поэтикасын тұтас талдап, автор интенциясын нақты айқындау үшін; *мәдени-тарихи және салыстырмалы-тарихи әдіс* әрбір тарихи кезеңдегі әдеби үдерістердің даму үдерісін және әлем әдебиетіндегі жекелеген автордың Ә. Жақсылықтың шығармашылығына тигізген әсерін салыстыра талдап көрсетуге; *интертекстуалдық әдіс* автор әңгімелеріндегі мәтін қабаттарын/деңгейлерін анықтау мақсатында қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Жас жазушы Ә. Жақсылықтың шығармашылығына көркемсөз әлеміндегі Д. Алигьери, И.В. Гете, Ф. Кафка, Ю. Мисима, К. Исигуро, Т. Әбдіқұлы сынды қаламгерлер баса ықпал еткен. Аталған әдебиет өкілдерінің туындыларындағы көркемдік, философиялық тұжырымдары, жазу әдістері, олардың әлемді қабылдау/

сезіну ерекшеліктері Ә. Жақсылықтың «Қанатсыз арман», «Жан азасы», «Тамұқтағы жалғыздық», «Алты құрлық» әңгімелерінде айқын көрінеді. И. Гетенің «Фауст» трагедиясындағы Тәңірмен келісімге келу сарыны мен адамзатқа жақсылық ойлайтын, адамның күнәсінің кешірілуі туралы пайымдауы, Т. Әбдікұлының «Парасат майданы», «Оң қол» шығармаларындағы тұлғаның екіге жарылу әдісі, кейіпкерлер әрекеті, мінез-кұлқы, шындық, махаббат, мейірімділік туралы тұжырымдары Ә. Жақсылықтың «Жан азасы» әңгімесіне; Ю. Мисиманың «Алтын ғибадатхана» романы мен Ф. Кафканың «Құбылу» новелласындағы әлсіз, кішкентай, қорғансыз немесе қоғамның езгісіне ұшыраған адамдардың өз ортасына жаттану/аластатылу/алыстау құбылысы автордың «Қанатсыз арман» әңгімесінің поэтикасына әсер еткен. Жазушы Ә. Жақсылық шығармалары арқылы оқырманға жер бетінде ақиқаттың толық өмір сүрмейтінін («Жан азасы»), зағип адамдарға қоғам қайырымсыздығын («Қанатсыз арман»), қарқынды дамып жатқан ғылым мен технологияның болашақта адамзат пен табиғат құндылықтарына үлкен зардап тигізетінін («Тамұқтағы жалғыздық») және жер бетінде әділдік пен шындықтың орнауына белсене атсалысатын озық ойлы адамдар қоғамға «жат», «қауіпті» саналатынын («Алты құрлық») ұғындырады.

Талқылануы. Әлихан Жақсылықтың «Жан азабы» әңгімесі. Шығармаға неміс ақыны В.И. Гетенің «Фауст» (Гете, 2012) трагедиясының философиялық түпкі мән-мазмұнын білдіретін Фаусттың сөзі мен ол қаза болғанда рухын аспанға әкетіп бара жатқан періштелердің полилогы эпиграф етіп алынған. Ғасырлар бойы адамзаттың рухани әлемі мен ой-танымына азық болып келе жатқан Гетенің «Фауст» трагедиясында Тәңірмен келісімге келген Мефистофель шайтан Фаустты тура жолдан тайдырады. Эпиграф мазмұны келесідей көпқабаттық философиялық ой-түсініктерді береді: 1. Адам баласы ұдайы ізденіп, білім, ғылым игергісі келгенімен, оның да шындық пен ақиқатты танып білетін қабілеттері шектеулі болады әрі ешқашан әлемнің сырын толыққанды ұға алмайды; 2. Саналы тіршілік иесі құмарлық сезімдердің тұтқынынан босай алмайды; 3. Пенде ізгі амалдар жасаған болса, Құдай оның күнәсін кешіреді. «Фаусттың» түпкі мәнін беретін осындай түсініктер жазушы Ә. Жақсылықтың да рухани әлеміне әсер етіп, шығарма жазуына түрткі болғаны байқалады. Әр дәуірдің оқырманы оқыған сайын көркем шығарма әр қырынан интерпретацияланады. Гете трагедияда Жаратушының құзырына енгенге дейін адам баласы шайтанның арбауына ілігіп, сынақ өмірдің жанға ләззат беретін «сыйына» елігіп тұратын сәттерін Фаусттың әрекеттері арқылы көрсеткен.

Сонымен қатар, әңгіменің «Жан азабы» аталуының өзі жазушы Төлен Әбдікұлының «Оң қол» әңгімесі мен «Парасат майданы», «Ақиқат» (Әбдікұлы, 2012) повестерінің атауы мен мазмұнына сілтеме жасайды. Оқырман тақырып атауынан кейіпкердің бойындағы әртүрлі сезім, күйлер мен қайшы ұғымдардың тартысын түсінеді. Автор сұхбатында әңгіме атауының осылай қойылуына «адам жанының ішкі таластарыстан әбден шаршауы, жанның азапқа түсуі, ізгілікке жеңіс әпере алмауы... секілді күйлері себеп болды» (Бөріханұлы, 2019) деп атап өтеді. Қазақ қоғамындағы көп оқырманға адам бойында өзіне белгісіз екі тұлға өмір сүретін құбылыс жайлы түсінік қазақ әдебиетінде Т. Әбдікұлы шығармаларынан жақсы таныс. М. Мағауиннің «Жармақ» романында да бір кейіпкердің Марат және Мұрат болып екіге

бөлініп өмір сүретіні (жармақ) көпшілікке белгілі. Т. Әбдікұлы медицина саласында адам ағзасындағы қалыптан тыс ауытқу салдарынан пайда болатын психикалық бұзылу құбылысын шығармаларында *авторлық ойды жеткізудің көркемдік амалы* ретінде қолданды. Тұлғаның екі жарылу әдісі арқылы адам бойындағы екіжүзділік, зұлымдық, менмендік, жамандық сынды қасиеттердің мәңгі тартысқа түсіп келе жатқанын түсіндірді.

Т. Әбдікұлының «Парасат майданында» оқиғаны баяндаушы күнделікті таныс дәрігерден алғанын әрі күнделік иесі өзінің танысы екендігін айтатын. Бұл шығарма күнделік формасында (әңгіме жанрының ішінде күнделік жанрының қолданылуы) жазылған. Ал Ә. Жақсылықтың «Жан азасы» әңгімесінде жазбаны танысым жұмысыма әкеп берді деп басталады. Жанры белгісіз күйде тек жазба деп аталады. Шығарманың бастауынан-ақ оқырман сөз өнеріндегі И. Гете мен Т. Әбдікұлының жас авторға ерекше әсер еткенін байқайды. Тіпті, «Жан азасы» әңгімесінің алғашқы бір абзацы «Парасат майданының» интерпретациясы сынды көрінуі мүмкін.

Ә. Жақсылықтың аталған әңгімесіндегі көркем атмосферадан мистикалық, фантастикалық күй сезіледі. Баяндаушы белгісіз күш мені «құмар ойындарға тартып тұрады» немесе ойын ойнап отырғанда «айналама қарағыштап үрейленіп отырамын» деп сипаттайды. Мистикалық әрекеттер адамның әрекетінен тыс орындалып жатады. Түпсанадағы бұғып жатқан күштер адам өзінің әрекетіне, жан қалауына ерік бергенде ояна бастайды. Адам кәдуілгі әдетіне жат қылық істеп өкінгенде «шайтан азғырды», «шайтан түртті» деп өзін айыптайтын әрекеті Т. Әбдікұлының «Парасат майданы» повесінде «адам бойындағы екінші қосарлас тұлғаның билікті сенен уақытша тартып алуы» деп түсіндірілген. Яғни, «Жан азасы» әңгімесінде тұлғаның екіге жарылу құбылысы адамның ырқына бағынбайтын әрекеттерін ұғындыру үшін қолданылған. Ойынға құмарлық, адам өлтіру ниетінің болуы сынды ойлар немесе оның жүзеге асуы ұзақ уақыттар бойы дін ғылымы мен философияда адамның жаман қасиеті: зұлымдығы, жамандығы, қаскөйлігі деп интерпретацияланады. Сонымен қатар, ғылымда психоанализ теориясы пайда болғанға дейін адам бойындағы бейсаналы әрекеттердің көрінісі тылсым күш саналып, философия, дінтану мен әдебиетте мистика, мистицизм ұғымдарын қалыптастыруы ықтимал деп болжам жасаймыз. Қоғамдағы қалыптасқан әртүрлі дәстүрлер мен заңдылықтардың немесе заң тыйым салғандықтан адам бойындағы оғаш әрекеттер бұғып өмір сүреді. Бұл құбылыс психоанализде бейсана теориясымен түсіндіріледі. Психоаналитик З. Фрейд «Тылсым» мақаласында «тылсым әрекеттер – адам санасының жемісі. Әрқайсымыздың ішімізде екі адам өмір сүреді: бірі саналы «мен», екіншісі рационалды сипатымызға қарсы әрекеттерге итермелейтін басқа «меніміз» (Ривкин, Райан, 2019: 207) деп атап өтеді. Мистика ұғымының пайда болуында бұрын зерттелмеген адам бейсанасының ізі жатыр деп топшылауға болады. Ал, шын мәнінде, ТМД ғылымы мен әдебиетіндегі мистицизмге қатысты дискурстар әртүрлі түсініктерді қамтиды. Біз бұл тұста мистиканың бүгінгі оқырманның санасына берік орныққан «тылсым күш», «құпия», «қорқыныш» деген түсіндірмелерді негізге алып отырмыз. Ал ислам мистицизмін зерттеушілер Құдайдың дидарын көру үшін әртүрлі діни рәсімдерді орындаған дін және әдебиет тарихындағы сопыларды нағыз мистик санайды (Шиммель, 1975:

3). Мысалы, қазақ әдебиетінің, кеңірек алғанда түркі әлемінің танымал тұлғасы Қожа Ахмет Ясауидің сопылық жолы мистиканың айқын үлгісі бола алады. Алайда мистикалық ой-түсініктерге, оның өкілдеріне де Кеңес кезеңінде атеистік ғылым орнату мақсатында тыйым салғаны белгілі (Абдрасилов, Нурматов, Калдыбай, 2021: 65-76). Сондықтан сопы, сопылық, мистика, митицизм деген ұғымдардың бір тамырдан бастау алатыны әдебиеттануда әліге дейін нақтыланбаған.

Талдап отырған «Жан азасы» әңгімесіне қайта оралар болсақ, бұл шығарманың баяндаушы кейіпкері де «Оң қол» әңгімесінің кейіпкері сияқты дәрігер. Әңгіме басында автордың сезімге әсер бермейтін баяндауларымен басталса да, емделушінің өлгенін естіген сәттегі дәрігердің өкінішін ұғынғаннан кейін оқырман әңгіменің түпкі мазмұнына ой жүгірте бастайды. Бойындағы тылсым күш құмар ойындарға жетелей берген дәрігер бойындағы әлсіздігін, жігерсіздігін жеңе алмағандықтан, оның өшін пациенттен алғысы келеді. Оны өлтіруді жоспарлайды. Ауруханадағы емделуші мен құмар ойын бір-бірімен қиыспайтын екі нәрсе. Бірақ тылсым күштердің салдарынан болып жатқан әртүрлі зұлымдық әрекеттер қылмыс күйін қоғамда көп адамға белгісіз күйде өтіп жатқан болуы мүмкін. Фактілер мен әрекет салдары ғана бағаланып, қылмысқа итермелеген күш ашылмай жатады. Осы тұрғыдан алғанда автор әр қоғамда болып тұратын құбылыстың бетін ашуға тырысады. Емделіп жатқан Ғаділдің өзі жоқта қаза тапқанын естіген дәрігер бастығының алдына кіреді. Әңгіме арасында бастыға оған: «Өзіңнің зұлым екеніңді білесің, жаман қасиеттеріңді білесің, бірақ өзіңді жеңе алмайсың. Қаныңа сіңген зұлымдықпен арпалысып көрдің бе?» деп тіке сұрақ қояды. Бұл сұраққа Төлен Әбдіқұлы да «Ақиқат», «Парасат майданы» және «Оң қол» сынды шығармаларының бәрінде жауап іздейді. Бойындағы зұлымдық, жамандықпен күресе алмағандарды айыптайды. Айналасына, қоғамына зиян келтіретін ашкөздік, екіжүзділік, қанағатсыздық әрекеттеріне тыйым сала алмай, сондай қасиеттеріне еркіндік сұрайтын адамның бостандығын жабайы бостандыққа теңейді. Жас автор бейбіт өмірді жақтаушы ретінде көрініп, соғыста жеңгеніне масаттанатын әрі зұлымдық жасаушыларды өзге ғаламшардан істейтін бүгінгі әлемнің тұрғындарын кінәлайды. Осыған ұқсас түсінік пен идея Б. Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесінде де көтерілген еді. Жер бетінің тұрғындары аспаннан салбырап түскен адамдарды жат, бөтен санап жасыл шатырдың қамап қойып жағып жіберген болатын (Ахметова, 2021: 214). «Жан азасы» әңгімесінде өзге ғаламшарлықтар жер бетіне ұшып келіп әртүрлі қылмыстар немесе қандай да жағымсыз әрекеттер істейді екен дейтін ақылға сыйымсыз ақпараттарға сілтеме жасалады. Автор зұлымдық, жаман істер жер бетіндегі адамдар арасынан ғана шығатынын оқырманға зор дауыспен, ашыныспен жеткізеді. Демократиялық қоғамда өмір сүріп жатқанымен, адамдар толыққанды еркіндікке қол жеткізе алмаған. М. Фуконың ойынша, қоғамдағы еркіндік дискурсының өзі белгілі бір межеге дейін ғана шектеледі. Полицияның тұрғындардың көлігін рұқсат тексеруі мен жұмысшының басшыға күні бойы жұмыс орнында бағынып отыруы да еркіндік дискурсының ішінде қамтылады (Ривкин, Райан, 2019: 180-181). Яғни, әлемдік түсінікте еркіндік ұғымы еркіндік мазмұнын толық қамти алмайды. Автор әлсіз бен күштінің арасындағы физикалық әрі рухани соғыс реалды өмірде тоқтамайтынын, оның адамзаттың қиял әлемінде – ертегілерде ғана толастайтынын сарказммен жеткізеді.

«Жан азасы» әңгімесіндегі екінші емделуші кейіпкер – жасы жиырма екідегі қыз. Т. Әбдікұлының «Оң қол» әңгімесіндегі оң қолынан зардап шеккен Алма кейіпкер де он жеті жастағы қыз болатын. Тұлғаның екіге жарылу құбылысы «Жан азасы» әңгімесіндегі кейіпкердің бойынан да көрінеді. Бірде 22 жастағы бойжеткеннің, енді бірде 4-5 жасар қыздың қылықтарын істейді. Осы тұста өрбитін сюжеттер мен баяндаулар Т. Әбдікұлының «Оң қол» әңгімесіне өте ұқсас шыққандықтан төменде 1-кестеде көрсетеміз.

1-кесте

«Оң қол» (Т. Әбдікұлы) мен «Жан азасы» (Ә. Жақсылық) әңгімесіндегі ұқсастықтар	
«Оң қол» әңгімесі	«Жан азасы» әңгімесі
17 жастағы Алма есімді қыз	22 жастағы есімі аталмайтын кейіпкер-қыз
Ауруы: кейіпкердің оң қолы иесін ұдайы қылқындырып өлтіруге тырысады. Қыз ақыры оң қолынан қаза табады.	Ауруы: белгілі бір уақыт аралығында 22 жастағы бойжеткеннің және 4-5 жасар қыздың бейнесіне енеді.
Алма ауруханада ақын өлеңдерін оқиды. Сыртта серуендегісі келетінін дәрігерге сездіргенде дәрігер көйлек пен туфли әкеп береді.	Қыз әдеби шығарма оқығысы келіп, дәрігерден әкеп беруін сұрайды. Бұл шығармадағы қыз да сыртта серуендегісі келеді.
Дәрігер ғылыми тәжірибе жүргізгісі келеді.	Дәрігер ғылыми тәжірибе жүргізеді.
Ауруының себебі: арғы атасының бірінде өзін өзі өлтіру туралы ой болған. Сол ой бейсанада сақталып Алмаға өткен (Әбдікұлы, 2012: 538-558).	Ауруының себебі: 3-4 жыл бұрын жүріп жүрген жігітінен аяғы ауыр болып, жігіті тастап кетеді. Нәресте қыздың құрсағында жатқанда үш айлығында өліп кетеді. Әңгімедегі дәрігер ғылыми болжам жасап, қыздың белгілі бір уақыт аралығында ересек күйден сәби шаққа ауысуын шетінеп кеткен сәбидің (қыз) рухы, жаны деп есептейді (Жақсылық, 2021: 29-55).

Қыздың бойындағы екі тұлғаның кезектесіп өмір сүруінің немесе ауруының себебін ғылыми болжам жасап анықтағаннан кейін дәрігерге қайтыс болып кеткен бірінші емделуші Ғаділдің рухы көрінеді. Әңгімеде «Фаусттың» интерпретациясы тағы беріледі. Яғни, Ғаділ кейіпкердің әруағы тірі кезінде өзін өлтірмек болған дәрігердің әрекеттерін және оның бойындағы өзіншіл, атаққұмар, қатігездік мінездерін білгені баяндалады. Алайда дәрігердің бойында ізгілік, махаббат, мейірім сынды қасиеттері басым болғандықтан, көктегі періштелер мен рухтар Тәңірден дәрігердің күнәларының кешірілуін тілеп, дұға жасайтынын айтады. «Фаустта» да Фаусттың күнәсі кешіріліп, рухын періштелер көкке әкетеді. «Жан азасы» әңгімесінде дәрігер болып, ауруларды емдеп жүрген дәрігер бір сәтте барлық оқиғалар қиялынан туған пациенттің біріне айналып кетеді. Мистикалық, фантастикалық жағдайда әңгімеде дәрігердің басынан өткен әрекеттің барлығы қиялының жемісі болып шығады. Қазіргі әдебиеттегі мұндай әдісті постмодернизм құбылысының симулякр және оқырманмен ойын ойнау әдісі деп атаймыз. Платон симулякр ұғымын «бақылаушы санасынан тыс өмір сүретін идеялардың көрінісі, «көшірменің көшірмесі». Әлем туралы түсігіміздің растығына көптеген дереккөздерден күмән табамыз» (Горбунова,

2012) деп түсіндіреді. Ә. Жақсылық әңгімесінің осындай көркемдік шешімі *өзіндік жаңалығын* көрсетеді. Автор әртүрлі қоғамда шындық пен ақиқаттың өмір сүрмейтінін осындай тосын шешімі арқылы жеткізеді. Шығарманың күтпеген шешіммен аяқталуы алдын ала өзінше болжап немесе соңын күтіп, қызыға оқып келе жатқан оқырманның көз алдында шынының шытынап сынып түскені секілді әсер қалдырады. Автордың оқырманмен ойыны да осы тұстан аяқталады. Бір-біріне байланысы жоқ екі науқастың оқиғасына қарағанда бұл әңгіме екі шығарманың біріктірген қосындысы іспетті ойға қалдырады. Автор екі шығарманы біріктірген болуы да мүмкін. Әңгіме Әділ Ботпановтың өлім туралы өлеңімен аяқталады. «Парасат майданы» (Т. Әбдікұлы) ақын Мұқағали Мақатаевтың өлеңімен аяқталған болатын. И. Гете мен Т. Әбдікұлы шығармаларының мазмұны мен идеясы жас авторға ерекше әсер еткенін атап өтеміз. 2019 жылы біз талдап отырған «Жан азасы» әңгімесі «Қазақ әдебиеті» газетіне жарияланғанда жазушы Дәурет Қуат алғысөзінде «... Төлен Әбдіктің «төл баласы» деп атап өтеді. Алғысөз жазушы да Т. Әбдікұлы шығармаларының жас авторға ерекше ықпалы барын білдіргісі келген болуы мүмкін.

Ә. Жақсылықтың шығармашылығындағы ең үздік әңгімесінің бірі – «*Тамұқтағы жалғыздық*». Бұл әңгіме арқылы жас автор адамзат күтпеген жолмен дамып жатқан ғылым мен технологияның болашақта адамның мінез-құлқына, құндылықтарына және тіршілігіне тигізетін әсеріне қатысты болжам жасайды. Автордың ойынша болжалмен алынған 2253 жылы адамзат менталдық құндылықтарынан ажырайды және табиғат өзінің табиғи қалпынан айырылады.

Автор белгілеген көркем уақытты негізге алатын болсақ, 2253 жылы табиғат жасыл келбетінен шөлейтке айналып, оның орнына оттегі бөлетін жасанды ағаштар егіледі. Адам анадан тумай, жасанды жолмен пайда болып, арнайы аппараттарда өсіріледі. Жапон жазушысы Юкио Мисиманың «Жоғалтып алма сен мені» деп аталатын романында да донорлық үшін жасанды жолмен өмірге келген адамдардың тағдыры жайлы айтқан болатын. Ондай адамдардың өмірі де ұзақ болмайды және ұрпақ та өрбіте алмайды. Ю. Мисиманың бұл романындағы адамды клондау («түпнұсқадан жасуша күйінде алып, эмбрион түрінде өсіру» – Ә. Жақсылық) арқылы жетілдіру әдісі «Тамұқтағы жалғыздық» әңгімесінде де қолданылған. Шығармадағы алты айлық жігіт-кейіпкердің жаратылыс болмысы арқылы (әңгіменің келесі бір тұсында он бір айлық деп айтылады) (түпнұсқасынан/ата-бабасынан клондау әдісі арқылы жасалған көшірме-адам) автор болашақта адам табиғатының генетикалық түрленуінің сұлбасын көрсетеді. Автордың пайымына қарағанда адамзат пен табиғаттың құлдыру үдерісі параллель бағытта жүреді. Адам мейірім мен аяушылықты ұмытқанда жер бетіндегі тіршілік атаулының анасы – Жер де тозады, адамға қамқорлық көрсетуді тоқтатады.

Қазіргі уақытта сарапшылар ғылым мен технологияның болашақта адамзатқа тигізетін ықпалына және қоршаған ортаның жағдайына әрқалай болжам жасап жатқаны белгілі. БҰҰ мәліметтеріне қарағанда адамзат заводтар мен қоғамдық көліктерден шығатын улы газдар арқылы ауа мен мұхиттарды ластай берсе ғаламдық жылыну үдерісі жылдам жүруі мүмкін. 2012-2013 жылдардан бастап климаттың құрғау кезеңі басталған. Адамзат энергия көздерін алуды тоқтатпаса болашақта

атмосферадағы оттегі мөлшері бірнеше пайызға азайып кетуі мүмкін (Qazradio, 2018). Автор әлем халқының басындағы осындай күрделі проблеманы әңгімесінде тереңірек көрсетеді және авторлық интерпретациялар қазіргі ғылыми болжамдарға сәйкес келеді. Бұл шығарманы оқыған оқырман болашақта адам баласы мен табиғатқа төнетін қиындықтың алдын алу жолдарын ойластыруы қажет.

«Тамұқтағы жалғыздық» әңгімесі негізінде ғылым мен технология арқылы жүзеге асатын мынадай болжамдарды атап өтсек оқырманға да қызық болуы мүмкін.

Болжамдар:

– адам бойындағы махаббат, достық, жек көру, ұнату, жақсы көру сынды менталды құндылықтар құлдырайды және адам бойындағы жалғыздық сезімінің теріс әсерін сезінбеуі үшін арнайы құрылғылармен сөйлеседі немесе препараттар қабылдайды;

– адам тұқымы арнайы аппараттарда өсіріліп, ғалымдардың зертханасында қарауда болады, бірнеше айдың ішінде өсіп шығып, үкіметтің жеке дайындаған үйлеріне орналастырылады;

– адамның өміріне қажетті ақпараттар арнайы құрылғылармен санасына енгізіледі;

– автомобиль, өндірістен шығатын улы түтін қоршаған ортадағы ағаштар мен өсімдіктерді жойып жіберетіндіктен, орнына оттегі бөлетін пластина өсімдіктер немесе роботтар қолданылады;

– адамдар қазіргі көлік құралдарының орнына баратын бағытына жылдам жететін арнайы азот бар туфли-киіммен ұшып жүреді;

– адамзат жалғыздықты қалауының себебінен 2150 жылы саны күрт азаяды;

– адамзат ауа мен мұхит суынан тағам және басқа да қажетті заттарын жасап алады;

Бұл болжамдардың белгілері қазіргі уақытта бастап байқалып жатыр. Мысалы, уақыт өткен сайын адамдар жалғыздық сезімін интернеттің арқасында әлеуметтік желілер арқылы қанағаттандыру үдерісі белең алды. Интернет пен смартфон және қаржысы болған адам өмір сүру ортасында өзін ыңғайлы сезінеді. Екінші тағы бір мысал, әлемде көпбалалы отбасылар саны да төмендеді. БҰҰ мәліметіне қарағанда 2050-2010 жылдары аралығында әлемде халық саны күрт азаяды (Azattyq.org, 2019). Автор ғылым арқылы тіршіліктің күрделі мәселелері шешілгендіктен, адамдар бір-біріне қажеттілікті сезінуден қалды деген мазмұнда түйін жасайды.

Автор 2253 жылғы адамзат өмірі мен оның өмір сүру ортасының қандай болатынын көшірме-жігіт пен анасынан түпнұсқа күйінде дүниеге келген қыздың/шынайы адамның махаббатқа құрылған қарым-қатынасы арқылы көрсетеді. 2253 жылғы жасанды болашақ әлемнің тұрғыны – көшірме-адамға түпнұсқа-адамның/қыздың бойындағы табиғи құндылықтарға деген сұранысын, мұқтажығын (махаббатқа, сұлулыққа, өнерге құштарлығы) әңгімелеу арқылы табиғилықтың барлық уақытта адамзатқа қажеттігін түсіндіреді. Ғылым мен технологияны, ақпараттық құрылғыларды жетілдірумен айналысатын ғалымдар, технократтар болашақта бұл мәселені ескеруі тиіс. Жиырма жастағы түпнұсқа-қыз өзі секілді адаммен жалғыздықтан құтылу үшін шынайы әңгімелесіп, ән тыңдағысы келеді. Яғни жасанды әлемнен жалығады, жан дүниесі құлдырайды.

Шығарманың ұйымдастырылуы мистикалық атмосфераны сезіндіреді. Шөлейтке айналған жер бетінде көшірме-жігіт пен түпнұсқа-қыз кездесіп, бір-

біріне сезімін білдіріп, сырласқанда жаңбыр жауа бастайды. Автор бұл оқиғаны алдын ала кейіпкердің түсі ретінде бедерлеп, оқырманға табиғаттың өз қалпына қайта бастайтынын білдіреді. Демек, адамның табиғи сезімі, махаббаты, мейірімі үзілмеген әлемде табиғат пен адам біртұтастықта өмір сүреді. Автордың ойынша, әлемді зұлымдықтан махаббат қана құтқарады. Жер бетінде туу мен өлім заңдылығы жүріп тұруы тиіс. Автор шынайы өмірдің табиғи ырғағын бұзып, көшірме-адамдарды ғылымның арқасында мәңгі өмір сүргізу арқылы зерттеулерге сынама жасайтын болашақ ғалымдарға қарсы шығады. Оларды көшірме-адамдар бірігіп, қарумен атып өлтіреді. Ғылым мен технологияның дамуы болашақта өмір заңдылығына қарсы келмеуі тиіс.

«Тамұқтағы жалғыздық» әңгімесінде автордың жеткізгісі келген ой-пайымы, идеясы өте салмақты. Яғни, әлемде қазірдің өзінде көрініс тапқан оқиғаларға талдау жасап, өзінше қорытынды ой түйеді. Шығарманың кемшілігі ретінде ғылыми дискурстарға тән сипаттамалардың кездесетіндігін атауға болады. Ғылыми-танымдық мәтіндерді еске түсіретін сипаттамаларды сығымдап қолданып, оқиғалық әрекеттерге, кейіпкерлердің қарым-қатынасына немесе тереңдете ой-қорытулар негізінде беруіне болар еді.

Жапон жазушысы Ю. Мисима мен немістілді жазушы Ф. Кафканың әлемді қабылдау, түсіну/түсіндіру ерекшеліктері мен туындыларындағы өз ортасынан жапа шеккен адамдардың күйі Ә. Жақсылықтың «Қанатсыз арман» әңгімесінің жазылуына ықпал еткендігі байқалады. Шығармада автор соқыр, мылқау, мүгедек, саңырау жандардың қоғамнан әділетсіздік көретінін, ең бастысы, өмір сүру ортасының оларды қабылдай алмайтынын көрсеткен. Ф. Кафканың «Құбылу» новелласында Грегор Замза жәндікке айналып кеткенде өз отбасының мүшелері қабылдай алмай, ақыры аштықтан, қарым-қатынастың тоқтағанынан жапа шегіп өледі. Ә. Жақсылықтың да зағип кейіпкері өзінің туған әкесі, ағасы, т.б. туыстары ұрып-соққаннан кейін қаладағы оңалту орталықтарына жіберіледі. Отбасынан таба алмаған жайлы өмірді басқа жат жерден табады. Қоғамда мұндай адамдар көптеп кездеседі. Олардың армандары да ішінде өздерімен бірге қаза тауып жатады. Автор әңгімесінде реалды әлемнің сүреңсіз бейнесін зағип жандардың әрекетімен параллель көрсетеді. Әңгімеде диалог көп қолданылған, автордың баяндаулар мен кейіпкердің өзіндік ой-толғаныстары жетіспейді. Шығарма басталған зағип кейіпкерлер бір-бірімен жиі диалогқа түсетіндіктен, кімнің кім екенін ажырату қиынға түседі. Автор қоғамдағы зағип адамдардың да жеке өмірінің маңызды екенін, олар да кемістігі болғанына қарамастан отбасындағы басқа сау адамдардай өмір сүруге құқылы екендігіне назар аудартады. Кафканың кейіпкеріндей зағип немесе психологиялық тұрғыда әлсіз болғандығы үшін қоғамнан, тіпті, өзінің отбасынан физикалық, моральдық тұрғыда қорлық көріп жататынын жеткізеді. Алайда зағип адам бола тұра олар қоғамның шектен тыс мүсіркеуіне мұқтаж емес.

«Алты құрлық» әңгімесінде автор көпшілікке бейтаныс шындықтарды көрсетеді. Әлемнің құпия сырларын ашатын, зерттейтін, жазатын ғалымдар, журналистер және діндар қоғамға зиян саналып, алдын ала өлді деп жарияланып, елсіз түбекке жіберіледі. Автор адам баласы өмір сүріп жатқан жер бетінде әділдік жоқ деген пайымын

астроном Гаврилдің адамзатты басқа ғаламшарға алып кетіп, азат қоғам құрғысы келетіні жайлы арманы арқылы білдіреді. Автордың барлық шығармаларынан аңғарылатын бір құбылыс – белгілі бір кеңістіктен шығып, адамзаттық деңгейдегі мәселелерді қозғайтындығында. Бұл әңгімесінде де қоғамға, саясатқа зиянды ойы мен мақалалары үшін түбекке жер аударылып, тонналап жартас уатып жатқан ғалымдардың (арасында журналист пен діндар бар) диалогы арқылы мағынасыз жартасты майда тастарға бөлу мен жер бетіндегі пайдасыз тіршілікті/әрекеттерді салыстыра әңгімелейді. Шығарманың түпкі идеясы – ірі мемлекеттердің екіжүзді саясаты мен әділетсіздігінің себебінен (әртүрлі қоғамдардағы шындықтың жоғалуы) адам құқығы мен өмірін бағаланбауын жеткізу. Шығармада оқиғалық тартыс құру жағы әлсіз. Автор бір ойдың жетегімен кетіп сипаттауға басымдық берген. Автордың оқырманға жеткізгісі келген ой-пайымдары өте салмақты болғанымен, әңгімедегі көркемдік әлемнің сұлбасы әлсіз бедерленген. Мысалы, оқырман кейіпкердің арманы мен түбектегі санаулы әрекеттерін ғана оқып біледі. Кейіпкерлердің болмысы толық ашылмаған. Түбектің де суреті айқын емес. Мәтін бірнеше қабаттан тұрады десек, автор терең қабаттарына сүңгіп, астарлы мазмұн беретін шығарма ұйымдастыра алмаған. Автордың салмақты ойларын мәтін қабаттарынан емес, сөйлем болып жазылғандықтан ғана оқып түсінеміз. Бұл – жазушының барлық шығармаларынан аңғарылатын кемшілік.

Қорытынды. Әлихан Жақсылықтың «Тамұқтағы жалғыздық», «Жан азасы», «Қанатсыз арман» және «Алты құрлық» әңгімелерінің поэтикасын талдау барысында өзіне тән жеке стилі, сонымен қатар, жас авторға әдебиет әлеміндегі ірі қаламгерлердің шығармашылық тұрғыдағы ықпалы айқындалды. Автор белгілі бір қоғамға тән кеңістіктен, ойлау жүйесі мен менталитет шекарасынан шығып, жалпыадамзаттық деңгейде көркемдік тұжырымдар жасаған. «Тамұқтағы жалғыздық» әңгімесі арқылы ғылым, технология және ақпараттық құрылғылардың жылдам дамуы болашақта махаббат, достық, жек көру, туу, өлім, жақсы көру сынды адам баласына тән өмірлік құндылықтар мен заңдылықтарға зардап тигізетінін және қазіргі уақытта адамзаттың өзін қоршаған ортаға – табиғат экологиясының проблемаларына назар аударып, таза ұстауға талпынбауы үлкен қасіретке душар етеді деген авторлық болжамдар жасаған. Автордың ойынша бүгінгі уақытта табиғатқа төніп тұрған ғаламдық проблемаларды адамзат шешуге кірісуі, қоршаған ортаға қамқорлық жасауы тиіс. «Жан азасы» әңгімесінде ақиқат пен шындықтар жер бетінде тұтас жүзеге асырылмай, оның елесі ғана өмір сүретінін аллегориялап жеткізген. «Қанатсыз арман» шығармасы негізінде зағип адамдардың зергерлік бұйымдар жасайтын ұстаханасындағы сүреңсіз тіршілігі арқылы қоғамдағы екіжүзділікті, бірсарындылықты, маңызды іске ұмтылмайтын жандардың әрекетін білдірген. Сонымен қатар, зағип жандардың қоғамнан, бірінші кезекте өзінің отбасы мүшелерінен зардап шегіп жататынын ұғындырған. Бойындағы кемістігімен қоса, ортасынан зардап шегетін адамдардың арманы қанаты жоқ құс сияқты деген ұқсастырумен астарланған. «Алты құрлық» әңгімесі арқылы өзгеше ойлайтын, жаңалыққа, құштар ғалымдар, сол сияқты өзге сала өкілдері де қоғамға «қауіпті» саналып, қуғындауға ұшырап жататынын көрсетеді. Автордың шығармашылығына Д. Алигъери, И. Гете, Ю. Мисима, К. Исигуро, Т. Әбдікұлы шығармалары баса ықпал еткен.

Бұл жұмыс бүгінгі қазақ әдебиетінің даму бағыты мен басты әдеби үрдістерді және жазушыларды қызықтыратын басты тақырыптарды айқындауға үлес қосады. Мақала қазіргі қазақ авторларының шығармашылығын жетілдіру үшін сүйенетін, іздеп оқитын басты қайнаркөздерді көрсетуге мүмкіндік береді.

ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған АР 08855780 «Қазақ прозасындағы мистика» жобасы аясында жазылды.

Ахметова А.М.^{*1}, Ахметова Г.М.²

Институт Литературы и искусства им. М.О. Ауэзова^{1,2}

Евразийский научно-исследовательский институт¹

*Международного турецко-казахского университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
Алматы, Казахстан*

E-mail: qazakhmetova@gmail.com, gulnar_akhmetova_93@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0990-1182, 0000-0003-1049-0691

Интерпретация человека и мира в творчестве Алихана Жаксылыка

Аннотация. В статье представлен обзор основных тем и литературных процессов, происходящих в современной казахской литературе, впервые в литературоведческом аспекте рассмотрены произведения одного из казахских авторов Алихана Жаксылыка. Проанализирована поэтическая специфика рассказов писателя «Одиночество в аду», «Душевная боль», «Бескрылая мечта» и «Шесть континентов». На основе различных методов выявлена проблема идейной преемственности в названных рассказах и произведениях других авторов, процесс возрождения культурных, литературно-художественных процессов и специфика восприятия, видения, ощущения мира писателем. Влияние романов и повестей Данте Алигьери, Иоганна Вольфганга фон Гете, Юкио Мисимы, Франца Кафки, Кодзуо Исигуро и Толена Абдикулы в мировой литературе на композиционные части рассказов автора, создание системы персонажей, некоторые художественные, философские размышления отражено в сравнительно-сопоставительном аспекте. Были проанализированы известные мотивы, персонажи и сюжетные линии, оставленные представителями данной литературы в истории художественной литературы в произведениях автора.

Определены основные темы в произведениях А. Жаксылыка, волнующих его как автора, и влияние науки и технологий на укрепление поэтики его произведений. Феномен науки и техники, стремительно развивающийся в настоящее время, авторские суждения и предположения, касающиеся его деятельности в обществе, обсуждались на основе полученных в исследовании рассказов. Кроме того, анализировалась деятельность мистических и научно-фантастических элементов в рассказах писателя «Душевная боль» и «Одиночество в аду». На протяжении всего произведения разъясняется эксплуатационная деятельность литературных приемов, отраженных в таком слиянии. Рассмотрены уровни исходного текста, на которые ссылается автор, на систему персонажей и категорию местоимений, что послужило основой для организации композиционных единиц произведений. Очень похожие главные герои и действия героев в рассказах писателей Т. Абдикулы «Правая рука» и А. Жаксылыка «Душевная боль», а также другие композиционные части были сопоставлены в виде таблиц. Были отмечены характерные для индивидуального творчества автора художественные приемы и недостатки, связанные с организацией произведения.

Были раскрыты главные источники – образцы мировой литературы и произведения писателя, изученные писателем в процессе развития его личного творчества. На основе такой дифференциации были сделаны прогнозы основных тем и литературных процессов, происходящих в современной казахской литературе, поэтических поисков, направлений развития литературы в целом, ее связей с мировой литературой и явлений, вызывающих интерес у авторов. В статье сделан акцент на творческую связь между А. Жаксылыком и представителями вышеназванной мировой литературы.

Ключевые слова: мистика, Алихан Жаксылык, современная казахская проза, одиночество в аду, душевная боль, шесть континентов, научная фантастика

Akhmetova A.M.^{*1}, Akhmetova G.M.²

M.O. Auezov Institute of Literature and Art^{1,2}

Eurasian Research Institute of Khoca Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University²

E-mail: qazakhmetova@gmail.com, gulnar_akhmetova_93@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0990-1182, 0000-0003-1049-0691

Interpretation of Man and the World in the Creativity of Alikhan Zhaksylyk

Abstract. The article presents an overview of the main themes and literary processes taking place in contemporary Kazakh literature, for the first time in the literary aspect, the works of one of the Kazakh authors Alikhan Zhaksylyk are considered. The poetic specifics of the writer's stories "Loneliness in hell", "Heartache", "Wingless dream" and "Six continents" are analyzed. On the basis of various methods, the problem of ideological continuity in the named stories and works of other authors, the process of revival of cultural, literary and artistic processes and the specifics of perception, vision, perception of the world by the writer are revealed.

The influence of the novels of Dante Alighieri, Johann Wolfgang von Goethe, Yukio Mishima, Franz Kafka, Kozuo Ishiguro and Tolen Abdikuly in world literature on the compositional parts of the author's stories, the creation of a system of characters, some artistic, philosophical reflections are reflected in a comparative aspect. Well-known motifs, characters and storylines left by the representatives of this literature in the history of fiction in the works of the author were analyzed. The main themes in the works of A. Zhaksylyk, which excite him as an author, and the influence of science and technology on strengthening the poetics of his works are determined. The phenomenon of science and technology, which is rapidly developing at the present time, the author's judgments and assumptions regarding its activities in society, were discussed on the basis of the stories received in the study. In addition, the activities of mystical and science fiction elements in the writer's stories "Heartache" and "Loneliness in hell" were analyzed. Throughout the work, the operational activity of the literary devices reflected in such a merger is explained. The levels of the source text referred to by the author, the system of characters and the category of pronouns are considered, which served as the basis for organizing the compositional units of the works. Very similar main characters and actions of the characters in the stories of the writers T. Abdikuly "The right hand" and A. Zhaksylyk "Heartache", as well as other compositional parts, were compared in the form of tables. Artistic techniques characteristic of the author's individual work and shortcomings associated with the organization of the work were noted.

The main sources were revealed – samples of world literature and the works of the writer, studied by the writer in the process of developing his personal creativity. On the basis of such differentiation, forecasts were made of the main themes and literary processes taking place in contemporary Kazakh literature, poetic searches, directions of development of literature in general, its connections with world literature and phenomena that are of interest to authors. The article focuses on the creative connection between A. Zhaksylyk and representatives of the above-mentioned world literature.

Keywords: mysticism, Alikhan Zhaksylyk, contemporary Kazakh prose, loneliness in hell, heartache, six continents, science fiction

Информация об авторах:

Ахметова Айну́р Мырза́лиевна, PhD, старший научный сотрудник института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: qazakhmetova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0990-1182

Ахметова Гүлнар Мырзақизи, магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnar_akhmetova_93@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1049-0691

Әдебиеттер:

Абдрасилов Т., Нурматов Ж., Калдыбай К. Суфизмнің кеңестік кезеңдегі режимге қарсылығын зерттеу (1922-1991) // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 2021. – №98. – Б. 65-76. p-ISSN: 1306-8253; e-ISSN: 2147-9895. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55876491300>. DOI: 10.34189/hbv.98.003 (ағылш.).

Ахметова А.М. Қазақ прозасындағы ғылыми фантастика және мистика жанры: қалыптасуы, даму жолдары және зерттелу жағдайы. VIII Әуезов оқулары: XVIII халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Құраст.: Ханкей Е. – Алматы: Press Co, 2021. – Б. 168-178. ISBN 978-601-354-032-0

Ахметова А. Бақытбек Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтер // Керуен, 2021. – №73. – Б. 211-221. ISSN 2078-8134. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-19>

Әбдікұлы Т. Парасат майданы. – Алматы: Паритер, 2012. – Б. 616. ISBN 978-601-250-162-9

Әдебиет теориясы: Антология. Ред. Джули Ривкин, Майкл Райан. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – Т. 1. – Б. 568.

Әдебиет теориясы: Антология. Ред. Джули Ривкин, Майкл Райан. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – Т. 2. – Б. 372.

Бөріханұлы Б. Мен өмірге нашаордың да көзқарасымен қарай аламын. Сілтеме: <https://qazaqadebieti.kz/20872/men-mirge-nasha-ordy-da-k-z-arasymen-araj-alamyn>. Қаралған уақыты: 19.02.2022.

БҰҰ: Әлем халқы санының өсу қарқыны бәсеңдеп келеді. Сілтеме: <https://www.azattyq.org/a/30004985.html>. Қаралған уақыты: 16.02.2022.

Гете И.В. Фауст. – Алматы: RS, 2012. – Б. 464. ISBN 978-601-7294-12-0

Горбунова Г.З. Симулякр в художественной литературе: к проблеме типологии, Вестник КарГУ. Сілтеме: <https://articlekz.com/article/6482>. Қаралған уақыты: 20.01.2022.

Ғаламдық жылыну мәселесі. Сілтеме: <https://qazradio.fm/kz/news/13392/>. Қаралған уақыты: 16.02.2022.

Жақсылық Ә. Төрт мұхит. – Алматы: Abai baspasy, 2021. – 160 б. ISBN 978-601-06-8095-1

Шиммель А. Ислам мистицизмі әлемі. The University of North Carolina Press Chapel Hill, 1975. – Б. 512. (ағылш.).

Литература:

Абдикулы Т. Разума пылающая война. – Алматы: Паритер, 2012. – С. 616. ISBN 978-601-250-162-9.

Абдрасилов Т., Нурматов Ж., Калдыбай К. Исследование сопротивления суфизма режиму в советский период (1922-1991) // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. 2021. – №98. – С. 65-76. p-ISSN: 1306-8253; e-ISSN: 2147-9895. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55876491300>. DOI: 10.34189/hbv.98.003 (англ.).

Ахметова А.М. Жанр научной фантастики и мистики в казахской прозе: пути становления, развития и состояние изученности. VIII Ауэзовские чтения: материалы XVIII Международной научно-практической конференции. Сост.: Ханкей Е. – Алматы: Press Co, 2021. – С. 168-178. ISBN 978-601-354-032-0 (каз.).

Ахметова А. Мистические и научно-фантастические элементы в рассказе Бахытбека Кадыра «Зеленые палатки» // Керуен, 2021. – No 73. – С. 211-221. ISSN 2078-8134. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-19> (каз.).

Бориханулы Б. Я могу смотреть на жизнь с точки зрения наркомана. Ссылка: <https://qazaqadebieti.kz/20872/men-mirge-nasha-ordy-da-k-z-arasymen-araj-alamyn>. Дата обращения: 19.02.2022 (каз.).

Гете И.В. Фауст. – Алматы: RS, 2012. – С. 464. ISBN 978-601-7294-12-0 (каз.).

Горбунова Г.З. Симулякр в художественной литературе: к проблеме типологии, Вестник КарГУ. Ссылка: <https://articlekz.com/article/6482>. Дата обращения: 20.01.2022.

Жақсылық А. Четыре океана. – Алматы: Abai baspasy, 2021. – С. 160. ISBN 978-601-06-8095-1 (каз.).

ООН: Рост населения в мире замедляется. Ссылка: <https://www.azattyq.org/a/30004985.html>. Дата обращения: 16.02.2022.

Проблема глобального потепления. Ссылка: <https://qazradio.fm/kz/news/13392/>. Дата обращения: 16.02.2022. (каз.).

Теория литературы: Антология. Ред. Джули Ривкин, Майкл Райан. – Алматы: Общественный фонд «Национальное бюро переводов», 2019. – Т. 1. – С. 568 (каз.).

Теория литературы: Антология. Ред. Джули Ривкин, Майкл Райан. – Алматы: Общественный фонд «Национальное бюро переводов», 2019. – Т. 2. – С. 372 (каз.).

Шиммель А. Мир исламского мистицизма. The University of North Carolina Press Chapel Hill, 1975. – С. 512 (англ.).

References:

Abdrassilov T., Nurmatov Zh., Kaldybay K. (2021) An Examination of Sufism's Resistance Against the Regime in the Soviet Period (1922-1991) // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, №98. – P. 65-76. p-ISSN: 1306-8253; e-ISSN: 2147-9895. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55876491300>. DOI: 10.34189/hbv.98.003 (in Eng.).

Akhmetova A.M. (2021) Kazakh prozasyndagy gylymi fantastika zhane mistika zhanry: kalyptasuy, damu zholdary zhane zerttelu zhagdajy. VIII Auezov readings: materials of the XVIII International Scientific and Practical Conference. Comp.: Hankey E. – Almaty: Press Co, P. 168-178. ISBN 978-601-354-032-0. (in Kaz.). (in Kaz.).

Akhmetova A.M. (2021) Bakytbek Kadyrdyn «Zhasyl shatyrlar» angimesindegi mistikalık zhane gylymi fantastikalık elementter // *Keruen*, №73. – P. 211-221. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-19> (in Kaz.).

Abdikuly T. (2012) *Parasat majdany*. – Almaty: Rariter, p. 616. ISBN 978-601-250-162-9 (in Kaz.).

Adebiyet teorijasy: Antologija. (2019) Volume 1. Edit. Julie Rivkin, Michael Ryan. – Almaty: «Ultyk audarma bjurosy» kogamdyk kory, 568 p. Link: <https://openu.kz/kz/books/27>. Accessed: 20.02.2022. (in Kaz.).

Adebiyet teorijasy: Antologija. (2019) Volume 2. Edit. Julie Rivkin, Michael Ryan. – Almaty: «Ultyk audarma bjurosy» kogamdyk kory, 372 p. Link: <https://openu.kz/kz/books/26>. Accessed: 20.02.2022. (in Kaz.).

Borihanuly B. (2019) Men omirge nashahordyn da kozkarasymen karaj alamyn. Link: <https://qazaqadebieti.kz/20872/men-mirge-nasha-ordy-da-k-z-arasymen-araj-alamyn>. Accessed: 19.02.2022. (in Kaz.).

BUU: Alem halky sanynyn osu karkyny basendep keledi. (2019) Link: <https://www.azattyq.org/a/30004985.html>. Accessed: 16.02.2022. (in Kaz.).

Goethe I.V. (2012) *Faust*. – Almaty: RS, 464 p. ISBN 978-601-7294-12-0 (in Kaz.).

Gorbunova G.Z. (2012) Simuljacr v hudozhestvennoj literature: k probleme tipologii, *Vestnik KarGU*. Link: <https://articlekz.com/article/6482>. Accessed: 20.01.2022. (in Rus.).

Galamdyk zhylynu maselesi. (2018) Link: <https://qazradio.fm/kz/news/13392/>. Accessed: 16.02.2022. (in Kaz.).

Zhaksylyk A. (2021) *Tort muhit*. – Almaty: Abai baspasy, 160 p. ISBN 978-601-06-8095-1 (in Kaz.).

Schimmel A. (1975) *Mystical dimensions of Islam*. The University of North Carolina Press Chapel Hill, 512 p. (in Eng.).

IRSTI 17.01.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-11>

Kenzhebekova G.Zh.^{*1}, Smanov B.O.², Soylemez O.³

^{1,2} *Abay Kazakh National Pedagogical University,*

Almaty, Kazakhstan

³*Kastamonu University,*

Kastamonu, Turkey

ms.zhunisova@mail.ru, akma_77@mail.ru, soylemezo@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-9031-1819, 0000-0001-7530-359, 0000-0001-8382-3173

THE RELIGIOUS IMAGE OF ABAI IN THE EPIC NOVEL BY M. AUEZOV "THE WAY OF ABAI"

Abstract. In the proposed article, the religious image of Abai in the writer Mukhtar Auezov's novel-epopee "Abai's way" is considered. Special attention is paid to the examples of actions, usage of words, relations with other people of the religious figures of the society. Those examples are selected especially in lateral connection with the life and perspective of the protagonist Abay Kunanbayev. The artist skillfully and rationally uses the various themes in the structure of the work and the social issues raised in it, the wide range of literary and theoretical opportunities in the portrayal of the protagonist. In this case, the authors of the article are based on the author's thoughts on his writing skills and experience, as well as the opinion of the writers who wrote about him. The authors of the article mention not only the image of religious people, mullahs and believers, old men, but also the worldviews of each religiously literate character in the work. They also highly value all those religious thoughts depicted by M. Auezov in the novel. The article also shows the great knowledge and special depth of Arabic-Muslim literacy of the author M. Auezov.

Literature itself plays a great deal of role depicting a certain society in order to save the values for the next generations to come. In the book Abai's Way, M. Auezov successfully draws attention to Abai's perspective on Islam and Islamic practices. He portrays Abai depicting the general perspective of Kazakh on Islam.

Keywords: Allah, faith, worship, prayer, Fatiha, Koran khatim, Abai, Islam.

Introduction. M. Auezov's novel-epopee "the Way of Abai" is a work of art dedicated to the life and growth of a historical figure, the spirit of the times in which he lived. This is the first written work about Abai, a historical figure who has a special place in the intellectual and spiritual world of the Kazakh people. This work was on line of competition with the great works of "Peter the Great" by A.N. Tolstoy, a great Russian writer and "Nauai" by prominent Uzbek writer Aibek (Musa Tashmukhamedov) and others. It belonged to the category of historical works that compete with works of art. The goals are the same – these three characters are depicted in close connection with the fate of historical art images, ways of growth, and the environment in which the people grew up. From the advanced novel "Abai's way" in Kazakh literature, the reader will undoubtedly recognize the signs of the formation of the traditional novel genre in world literature. This can be seen in the variety of topics chosen by the author, the social issues raised in it, the skillful use of a wide range of literary and theoretical opportunities in the portrayal of the protagonist, and the peculiarities of the writer's image. Apart from Kazakh literature, this great work has had a great impact on the literature of neighboring countries. The fact that the highest awards of the Soviet Union – the Lenin Prize (1959) and the State Prize of the USSR (formerly Stalin) (1949) were awarded to this work at the same time, confirms the above.

The writer M. Auezov depicted the life of the Kazakh people in the second half of the XIX century for more than fifty years on the basis of the image of Abai, the main character of the epic novel "The Way of Abai". The novel depicts a variety of events and images. Their social backgrounds are also different. One of them is the artistic and convincing images of the representatives of Islam in the work.

Materials and methods. The field of Auezov studies began to develop in the thirties of the last century. Since then, there have been many scholars and literary critics who have paid attention to the work of the writer, identified his artistic potential and praised his artistic abilities. Even then Zh. Aimaitov, D. Iskakov, S. Saduakasov, M. Karatayevich, G. Tugzhanov in the print criticized the Auezov's works and was able to arouse the interest of the public. Over time, the field of Auezov studies has extremely expanded, and a lot of research was conducted on the basis of literary theory, the history of literature. In particular, fundamental scientific analysis of the author's famous novel-epopee was made, the reality of the epoch and the artistic reality of the novel, and the image of the characters were analyzed in detail.

For example, a bulk of research on Auezov's novel "The Way of Abai" reveals the image of Abai as a herald of the new age, the founder of Kazakh written literature, not only a representative of Kazakh literature but also a man of the people in the midst of political events of his time. Depending on the works of researchers, the author wrote this large-scale epic novel on the basis of scientific research of the XIX century, focusing on the personal work of the poet (McGuire, 2018). It should be noted that many works on Auezov and his novel "The Way of Abai" were published, and many opinions were expressed about the religious beliefs and principles of Abai, in these research materials there is reason to believe that Auezov's religious views are rarely studied. However, the religious knowledge of the writer, who sought to reveal the many facets of Abai's personality, including the creation of a religious image, can be seen on every page of the novel. According to the scholar who studied Auezov's religious views and the issue of religion in his works, at the heart of every humanistic idea in the novel-epic is the writer's religious views (Smanov, 2012).

In order to reveal the religious image of Abai in the epic novel "The Way of Abai" by Mukhtar Auezov, philological, hermeneutic methods, linguistic and comparative analysis are used.

The results of the study. The article comprehensively analyzes the religious image of Abai in the epic novel "The Way of Abai", his knowledge of the Muslim conditions, his views on the religious environment, the personalities and factors that influenced the discovery of religious literacy. There was a difference between Abai, who was the first to read and write, and Abai, who grew up and matured. From the first chapter of the novel "Return" to the end of the novel, Abai's address to the Islamic Sharia, the image of a Muslim child, is listed and studied.

Discussion. The Russian writer we mentioned above, A.N. Tolstoy's novel "Peter the Great" describes the Russian society of the late seventeenth and early eighteenth centuries, the political and social situation at that time, as well as the country's external relations and religious beliefs in the country (Tolstoy, 1950). Similarly, the Uzbek writer Aibek's (Musa Tashmukhamedov's) novel about the life of Alisher Nauai, a famous oriental poet who praised the Prophet Muhammad (peace be upon him), describes the religious situation at that time (Aibek, 1949).

Abai's religious views, which are deeply rooted in Navoi's work, are clearly reflected in the novel "The Way of Abai". From the very first chapters of the novel, it is clear that Abai,

who was educated in a religious school, was a Muslim and had a thorough knowledge of the religion. Abai, who was born wise, is also intelligent, knowledgeable and mature appears in the image of an early adult.

For example, what are the weight of the words of Abai, a thirteen-year-old student of a religious madrasah "Kaitkanda?" Except for the word "unseen", it is a simple word that is used in everyday life. The writer put this word in the mouth of the young protagonist in order to show the personality of his son, in accordance with the father's prediction: "Whatever you expect, wait for this." Is it not clear who is who? The great sage Abai himself said, "Take a man by his word." The author's artistic thought is connected with Abai's words. Then Abai, who came to his father, said: "Thank you, father," and after a while, he said, "After the horse, even though the lecture was not over, I took his permission and blessing" (Auezov, 2013: 10). The words "lecture", "end", "master", "blessing" are not familiar to today's younger generation. This is typical of that period, but it shows that the student came out of the madrasah and has not yet been able to get rid of the influence of that environment. This answer was impressive, as well as the fact that our protagonist became an intellectual citizen to those present at the meeting, as well as a reference to the future instructive life of the great poet. From this we can see that Abai, who studied at a religious school and received religious education, is growing up to be a promising citizen. As Zh. Aimautov said: "The original signature of the writer, who "drank water from an Islamic spring and was brought up in Turkism", is clearly seen in such realistic lines and documentary details.

From this point of view, we can say that the main religious image in the novel is the image of the protagonist of the novel – Abai. About this M. Auezov also said: "... The main influence of Abai from the East is Islam ... Abai is a clearly religious poet. Religion seems to reflect the beliefs of those who worship the principles of Islam and constantly speak of God, the Prophet, and the belief of Islam. Both in the language and in the poetic dictionary, there are words of every prayer and worship taken from the verses of the Koran" (Auezov, 1967: 167). We can see this in the tone of the epic novel, its content, ideological and artistic nature, and even in the image of religious figures.

For example, in the chapter "Kiada": He began to translate the Koran on the evening of the day as having left Zere. Instead of letting the mullah to recite, he began to recite the whole Quran dedicated to his mother's soul.

Abay reads the Koran with a different enthusiasm, not in a hurry so that he can reward his mother's soul. He spares more time for some verses of the Qur'an and thinks alone and secretly. It was a mourning of her grandmother's human and motherly qualities. It seems that giving sincere gratitude was also a prayer, a wish, an account" (Auezov, 2013: 305).

This passage shows that Abai is a true Muslim with strong spiritual faith, deep religious knowledge, and perfect faith. According to his grandmother Zere, without letting the mullah to read, he recited the Koran, especially the «Kalamullah» (the word of God), and his verses to the descendants of the deceased. We know that he has good intentions: "May Allah show the easy way", "let him/her rest in peace", "Let him/her believe", "Let him/her be in the light of God, in the mercy of our Prophet."

It is easy to see that the great writer paid special attention to the fact that in Islam when reciting the Qur'an to the deceased, praying for the blessings of the Qur'an, by the command of God, he rewards both the deceased and those who read and pray.

In one of the scenes of the novel's chapter "In the Battle" introduces that there is a group of religious figures, such as Kokbay, a student of the madrasah Alpeim:

"Who was waiting for him in the city, Abay was trying to learn from Kokbay. From different perspectives in the Kokbay's language, Nogai and Kazakh "intellectuals" were waiting for this. If anyone wonders about whoever they are, there are groups of imams in the big mosques Gabulzhappar, Gabdyrazak, Hisami, Jameliddin and the imam of the Sart mosque Mirkurban on. There are also imams of the main mosques and the lower mosques. They are Kazakh imams Malikazhdar Qari, Ashim khoja and respectful Akmetzhan. Many other Kazakh caliphs, elders, and religious teachers who Abai saw as needed.

When Abai heard about it, according to his usual eloquence, Kokbay hurriedly told a joke without waiting for the end of his speech.

– Well, are you all mullahs sitting together and planning how to send me to Mecca? Or do you say, "He never prayed, let's guide him to the path of God and make him be rewarded?" – he said" (Auezov, 2013: 321).

From these examples, we can see the artistic images of clergy and their lexical usage, and the design of religious terms. For example, the fact that Abay recited Arabic popular proverbs related to education, such as "nahv" (grammar), "fiqh" (Islamic law), shows that the great writer himself is well versed in Arabic folklore.

It is known that there are five conditions of Islam in general:

1. Believing or saying it in the form of Kalima-shahadat;
2. Praying: praying five times a day;
3. Fasting: fasting during the month of Ramadan every year;
4. Giving alms: obligatory charity given by the wealthy Muslims to the poor every year;
5. Pilgrimage: one or more pilgrimages by people of means.

From this point of view, we can find concrete examples of these five conditions of Islam in the actions of the characters in the work. Prayer, its types, debates with the clergy, debates, and the protagonist's concise answers and arguments make a good impression on the reader.

Now one day Abay speaks with Ishan, Imam, Khalife, and Hazrat in their own language, with religious principles. At times, he even resents them. Abai was right in this. Let's say: "Let the mullahs be like this, especially beware of the beliefs of this age. They pretend to be Fitnai-galam, the Ahl al-Tariqah, and to convey to others. All their power is a сәлде (turban) on their heads, a rosary (beads) in their hands. There is nothing else. They are the ignorants of ignorance, the violent predators, the mob! He was angry and frustrated" (Auezov, 2013: 74). In this way, the author criticizes the negative actions of the people of Sufism at that time "Fitnai-galam" – the destroyer of the world, "Ahl al-Tariqat" - the community of religious order. In addition, in some parts of the novel, he mocks the followers of this doctrine with the metaphor of "faith", like the image of the disciples in front of the patriarch," in the terms of the Sufis. In this way, we draw attention to the fact that the author reminds the followers of Sufism, which sometimes appears in the face of today's sovereign state, that it pays attention only to the progressive and cognitive side. Unfortunately, there is still a lack of thorough and systematic explanations of the nature and secrets of this issue to the general public, either by the intelligentsia or the clergy. The sage Abai said this even in his time. These are the words of the great thinker and theologian, which have served our

independent country to this day without losing their value and significance. This is also a sign of greatness.

The novel-epopee "The Way of Abai" requires special attention not only to the image of religious people, masters, and mullahs but also to the religious views of the writer through the worldview of each religiously literate character. We can already see the depth of his thoughts on religious knowledge and great knowledge. For example, the image of a young mullah Gabithan first appears in Abay's house. "Gabitkhan is a young Tatar. A few years ago he ran away from the soldiers and came to the Kazakhs, to the Kazakhs of Karkaraly. Irzyzbai's bones from Bertis came to a village. When they had Uskenbay's food that year, they said to this guy:

– It would be good if you were in the company of a strong man, - he introduced him to Kunanbay.

Although Gabitkhan was young, he was considered to be a mature man, and he remained in the hands of Kunanbay.

He has a naive character, an interesting language, he is small and charming. The elders and younger people of this village loved him very much" (Auezov, 2013: 94).

It is also important to sculpt a portrait of the protagonist in order to fully reveal the character of the character in the excerpt. The image of Gabithan is remembered as a young man who is harmless to anyone because of his ignorance, actions and deeds in different situations. When Gabithan and Abai went to find out about Kamshat's condition, they couldn't stand the fact that Gabitkhan's character was soft and humble.

"O oppressed one! What are you angry about, you innocent oppressed? - he cried" (Auezov, 2013: 166).

According to the Muslim child, a believer is a happy person. Because all his deeds consist of good deeds and righteous thoughts. Is there anything better for a human being than prayer, good behavior and leaving a responsible generation? The construction of a mosque by Kunanbay for the sake of God, and the distribution of alms to others when he died, is a sign of true Islam. The construction of this mosque in Karkaralinsk is to raise the name of Kunanbay and increase his prestige. "Since last summer, Kunanbay has been building the first mosque in the district in Karkaralinsk. That mosque is finished today. Kunanbay is really praised for the construction of a mosque in the city named after a mullah, a caliph, an official in the country, an old man" (Auezov, 2013: 98).

"Well, the food is ready, the house is ready ... He said that the guests would come after the "Zhasig" prayer ...

- Probably, he prays in the new mosque for a long time ...

- Well, now Mullah Hassan is the new imam. It is impossible to finish this prayer quickly ...

- Brother what would happen without reading one of "Yasin" or "Tabarak"? He will not stop without reading himself! - laughing young men like Tolepberdy, Burakhan, Zhumagul do not want to leave the tea easily ..." (Auezov, 2013: 115). We can see from the words of the heroes of the work, these guys, that the author knows a lot about the suras of the Koran, about the five daily prayers.

"Gabitkhan and Abai found a few books from a mullah, an old man and a young Sufi who had a book nearby. Another time, Gabitkhan deliberately went to Karashoky, to the village of Kunke, and brought two baskets of books.

In Karkaralinsk, Kunanbay received a number of interesting books that he said he would read at home through mullah Hasen and other scholars at home" (Auezov, 2004: 135).

From the content of the proposed texts of the work, we can recognize the image of Gabitkhan, one of the religious figures in the novel, a Tatar mullah, who was close to Kunanbay and Takezhan. Abay was the first to learn Muslim teachings from Gabitkhan.

In 1853, Kunanbay Haji opened a school in Naizatasa, east of Zhidabay, in order to teach children to read and write. Abai learns from this Gabitkhan and turns to education. Gabitkhan also noticed the curious boy and paid special attention to Abai. Grandmother Zere was also impressed by Abai's Muslim literacy and education and led Gabitkhan to become a respected member of the Kunanbay dynasty (Qorabay, 2016).

Conclusion. In general, the novel-epic has a lot of ongoing events, as well as a lot of characters. One of them is a religious people, a religious image of Abai. Their appearance, and speech culture, with their internal and external peculiarities, thoughts, feelings, and emotions, forms a whole socio-psychological structure, forming the portrait of the spiritual men.

It depicts the fate of the great poet Abai and the life of the people, and the living conditions of all Kazakhs in a multifaceted ethnographic, psychological, and spiritual beauty. Thus, in the novel-epic, the Kazakh people's future, high honor, dreams, and goals, all their existence are reflected in unity.

No matter how much the artist writes and speaks about the world's religious ideas, it is worth noting that in some cases he was very careful and cautious, taking into account the trends of the time. This is especially true in the context of Islam. The author himself cautiously stated that "Abay used the propaganda of Islam only in a very conditional way, only in a small area" (Auezov, 1967).

"The writer's comprehensive description of the poet's image at the time acknowledged the controversy over the art of speech. A close friend of the writer Mustai Karim wrote in a letter from Ufa in 7.IX.58: "I was surprised to read your Abai"... He opened the Kazakh people with his artistic talent of poetry. The role of any great book is not limited to the depiction of the wonderful qualities of the people, but also to the new qualities that are unique to this nation. With the help of such books, people will learn and master these new qualities. I think your "Abai" is such a book. Another value of "Abai" for me: "It always seems to lead and invite. It calls on the world to tell its people more deeply, broadly and boldly" (Pirali, 2017). In fact, as the great writer foresaw the breadth of his time and its far-reaching horizons, he based his work on the issues of religion and Islam as a golden line throughout his life.

Кенжебекова Г.Ж.^{*1}, Сманов Б.Ө.², Сөйлемез О.³

*^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

*³Кастамону университеті,
Кастамону, Түркия*

ms.zhunisova@mail.ru, akma_77@mail.ru, soylemezo@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-9031-1819, 0000-0001-7530-359, 0000-0001-8382-3173

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абайдың діни бейнесі

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада жазушы М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абайдың діни бейнесі қарастырылады. Мұнда діни тұлғалардың іс-әрекеті, сөз қолданыстары, басқа адамдармен қарым-қатынасы жайлы мысалдар келтіріліп, олар шығарманың бас кейіпкері

Абай Құнанбаевтың өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен қат-қабат байланыста сөз етіледі. Шығарманың құрылымындағы әр алуан тақырыптар мен ондағы көтерілген қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді, жазушының бас кейіпкер бейнесін сомдаудағы кең ауқымды әдеби-теориялық мүмкіндіктерді суреткер шебер әрі ұтымды пайдаланғандығын орынды көрсетеді. Бұл ретте мақала авторлары шығарма авторының өзінің жазушылық шеберлігі мен тәжірибесіне байланысты айтқан ойларына, сондай-ақ ол туралы жазылған қаламгерлер пікіріне сүйенеді. Авторлар мақалада тек діни адамдар, қожа-молдалар мен ишан, қари, мәзіндер бейнесі ғана емес шығармадағы әрбір діни сауаты бар кейіпкерлердің дүниетанымдық көзқарастары арқылы жазушының дінге, діни сенім-нанымға қатал кезеңнің өзінде діни таным-түсінік туралы ой-толғауы, білім-білігі өте жоғары болғанын сөз етеді. Ол шығарма авторының асқан білімпаздығын, арабша-мұсылманша сауатының ерекше тереңдігін көрсететін жайт.

Әдебиеттің өзі белгілі бір қоғамды басқаларға көрсету, сонымен қатар ұрпаққа құндылықтарды сақтау үшін үлкен рөл атқарады. М.Әуезов «Абай жолы» кітабында Абайдың исламға және исламдық әдет-ғұрыптарға көзқарасына сәтті назар аударады. Ол қазақтың исламға деген жалпы көзқарасын бейнелей отырып, Абайды бейнелейді.

Түйін сөздер: Алла, иман, ғибадат, намаз, фатиха, Құран хатым, Абай, Ислам.

Кенжебекова Г.Ж.^{*1}, Сманов Б.У.², Соyleмез О.³

^{1,2} *Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан*

³ *Университет Кастамону, Кастамону, Турция*

ms.zhunisova@mail.ru, akma_77@mail.ru, soylemezo@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-9031-1819, 0000-0001-7530-359, 0000-0001-8382-3173

Религиозный образ Абая в романе-эпосе М.Ауэзова "Путь Абая"

Аннотация. В предлагаемой статье рассматривается религиозный образ Абая в романе-эпосе "Путь Абая" М.О. Ауэзова. Здесь приводятся примеры деятельности религиозных личностей, форма выражения, общения с другими людьми, которые связаны с жизнью и бытом главного героя произведения. Многообразие тем в структуре произведения и затрагиваемые в нем общественно-социальные проблемы свидетельствуют о умелом и рациональном использовании писателем широких литературно-теоретических возможностей в создании образа Абая. При этом авторы статьи опираются на мысли автора произведения, связанные с его писательским мастерством и опытом, а также на мнение писателей о нем. Авторы в статье подчеркивают, что не только образ религиозных людей, ходжи-муллы и имана, қари, мази, но и мировоззрение каждого религиозно грамотного персонажа в произведении, тем самым показав очень высокий уровень представления о религии и ее убеждениях. Авторы отмечают, что в статье представлены не только образы религиозных представителей как ходжи-муллы и имана, қари, муадзинов, но и мировоззренческие установки каждого религиозно просвященного персонажа романа.

Литература сама по себе играет большую роль в изображении определенного общества, чтобы сохранить ценности для следующих поколений. В своей книге "Путь Абая" М.Ауэзов успешно привлекает внимание к точке зрения Абая, отображающего общий взгляд казахов на ислам.

Ключевые слова: Аллах, вера, поклонение, молитва, фатиха, Коран хатым, Абай, Ислам.

Информация об авторах:

Кенжебекова Гульназ Жунисовна, PhD докторант, *Казахский национальный педагогический университет им. Абая. E-mail: ms.zhunisovna@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9031-1819*

Сманов Бактияр Урисбаевич, Академик НАН РК, д.п.н., профессор, *Казахский национальный педагогический университет им. Абая. E-mail: akma_77@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7530-359X*

Орхан Соyleмез, д.ф.н., профессор, *Университет Кастамону, г. Кастамону, Турция, академик Международной академии Айтматова, E-mail: soylemezo@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8382-3173*

References:

- Aybek. Nauai (translated from uzbek A. Suleimenov). – Almaty: Kazakh State Publishing House of Fiction, 1940. – 400 p. (in kaz.)
- Auevov M. Abai's way. – Almaty: Writer, 2013. – Vol.1. – 376 p. (in kaz.)
- Auevov M. Abai Kunanbayev. – Almaty: Science, 1967. – 388 p. (in kaz.)
- Auevov M. Abai's way. – Almaty: Writer, 2013. – Vol. 4. – 400 p. (in kaz.)
- Korabay S. Zerdeli Zere grandmother: great mothers of the Great Steppe // Abay. № 6, 2016. – 6-9 p. (in kaz.)
- McGuire G. Aqyn agha? Abai Zholy as socialist realism and as literary history // Journal of Eurasian Studies. Volume 9, Issue 1, January, 2018. – p. 2-11. (in Eng.). <https://doi.org/10.1016/j.euras.2017.12.001>
- Prali G. Letters addressed to M. Auevov and aesthetic views on the novel "The way of Abai" Science and life of Kazakhstan: International Popular Science journal. – Almaty, № 3 (46), 2017. – p. 151-155. <https://www.naukaizhizn.kz/kz/journals/nauka-i-zhizn-kazakhstanana-3-46-2017> (in kaz.)
- Smanov B. Mukhtar Auevov and the problem of religion // Aqiqat, №12, 2012. – 78-81 p. (in kaz.)
- Tolstoy A. Peter the Great. – Almaty: Kazakh State Publishing House of Fiction, 1950. - Book 1. – 438 p. (in kaz.)
- Wellek Rene and Austin Warren. Theory of Literature. – London: Penguin Book, 1970. – 435 p.

Әдебиеттер:

- Айбек. Науаи (өзбек тілінен ауд. Ә. Сүлейменов). – Алматы : Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1949.– 400 б.
- Әуезов М. Абай жолы. – Алматы : Жазушы, 2013. – Т.1. – 376 б.
- Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Ғылым, 1949. – 388 б.
- Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2013. – Т.4. – 400 б.
- Қорабай С. Зерделі Зере әже: Ұлы даланың ұлы аналары // Абай. № 6, 2016. – 6-9 б.
- МакГайр Г. Aqyn agha? Abai Zholy as socialist realism and as literary history // Journal of Eurasian Studies. 9 том, 1-шығарылым, 2018. – 2-11 б. Қаңтар <https://doi.org/10.1016/j.euras.2017.12.001> (ағыл.).
- Пірәлі Г.Ж. М. Әуезовке жолданған хаттар және «Абай жолы» романы туралы эстетикалық көзқарастар // Қазақстанның ғылымы мен өмірі: халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. – Алматы, № 3 (46), 2017. – Б. 151-155. <https://www.naukaizhizn.kz/kz/journals/nauka-i-zhizn-kazakhstanana-3-46-2017>
- Сманов Б. Мұхтар Әуезов және дін мәселесі // Ақиқат, №12, 2012. – 78-81 б.
- Толстой А. Бірінші Петр . – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1950. – 1-кітап. – 438 б.
- Веллек Рене және Остин Уоррен. Әдебиет теориясы. – Лондон: Пингвин кітабы, 1970. – 435 б. (ағыл.)

Литература:

- Айбек. Навои (от узбекского перев. А. Сулейменов). – Алматы: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1949. – 400 с. (каз.)
- Ауэзов М. Путь Абая. – Алматы: Писатель, 2013. – Т. 1. – 376 с. (каз.)
- Ауэзов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Наука, 1949. – 388 с. (каз.)
- Ауэзов М. Путь Абая. – Алматы: Писатель, 2013. – Т. 4. – 400 с. (каз.)
- Корабай С. Бабушка Зердели Зере: великие матери Великой степи // Абай. № 6, 2016. – с. 6-9. (каз.)
- МакГайр Г. Aqyn agha? Abai Zholy as socialist realism and as literary history // Journal of Eurasian Studies. Том 9, Выпуск 1, 2018. – с. 2-11. Январь <https://doi.org/10.1016/j.euras.2017.12.001> (англ.).
- Прали Г. Ж. Письма к М. Ауэзову и эстетические взгляды на роман «Путь Абая» // Наука и жизнь Казахстана: международный научно-популярный журнал. – Алматы, № 3 (46), 2017. – с. 151-155. <https://www.naukaizhizn.kz/kz/journals/nauka-i-zhizn-kazakhstanana-3-46-2017> (каз.)
- Сманов Б. Мухтар Ауэзов и вопросы религии // Ақиқат, №12, 2012. – с. 78-81 (каз.)
- Толстой А. Петр Первый. – Алматы: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1950. – Книга 1. – 438 с. (каз.)
- Веллек Рене и Остин Уоррен. Теория литературы. – Лондон: Penguin Book, 1970. – 435 с. (англ.)

Искакова Г.Ж.*¹, Рыснаева Д.С.², Ахметова Г.С.³

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті КеАҚ

Көкшетау, Қазақстан

e-mail: g.ristina@mail.ru, goldensunrise@mail.ru, gulnarkz1987@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8631-7169, 0000-0001-7620-2301, 0000-0003-4608-1996

ФОЛЬКЛОР МӘТІНДЕРІН АУДАРУДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Қазіргі заман талабынан туындайтын мәселелердің бірі – жас ұрпақты жаңа қоғам мүддесіне лайықты жан-жақты дамыған парасатты адам ретінде қалыптастыру, оның бойында ұлттық психология, ұлттық сананы орнықтыру, жақсы мен жаманды ажырата білуге тәрбиелеу. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениеттің бір бөлшегі болып табылатын фольклорды, оның ішінде балалар фольклорын зерттеу мәселесі әрқашан тіл білімінде өзекті де, маңызды болып келді. Өйткені, фольклор – жастарға дәстүрлі дүниетанымды түсінуге мүмкіндік беретін халық даналығының қайнар көзі.

Аталған мақалада ертегі мәтіндері арқылы бала танымында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру, сондай-ақ, ертегілерді аудару кезіндегі қиындықтары мен тиімді жолдары қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде Қазақстанда тұрып жатқан ұлттардың ертегілерінің мәтіндері алынды. Қазіргі таңдағы ұлт тілдерін дамытуға және тануға жан-жақты мән беріліп отырған кезеңде тілді зерттеудің нақты үрдісі ұлттық ойлау жүйесіне тән ерекшеліктер мен заңдылықтарды тілдік деректер арқылы қарастыру өте маңызды.

Зерттеу жұмысы барысында фольклорлық мәтіндерде белгілі бір ұлттың ерекшелігін, дүниетанымын танытатын тілдік бірліктер анықталып, олардың тілдегі қызметі және басқа тілге аударудағы ерекшеліктері талданды.

Әлемді танып білу мен көріп қабылдауға байланысты әр ұлттың мәдениеті басқа мәдениеттен оқшауланады. Сол себепті мақалада әлемнің тілдік бейнесі, этникалық стереотиптер ұғымдары талданып, оларды аударудағы ерекшеліктер айқындалды.

Көркем мәтін, оның ішінде балалар фольклоры аударма нысаны ретінде қарастырылып, көркем мәтін аудармасының негізгі айырмашылықтары анықталады. Зерттеу пәні – балалар фольклоры тілінің ерекшеліктері және оларды аудару әдістері. Балалар фольклорын аударуда негізгі үш тәсіл қолданылды, олар мысалдармен дәлелденді. Ұлттық-мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, фольклор мұраларының тілдегі берілу тәсілдері мен құралдарының жиынтығын кешенді талдау және оны басқа тілге аудару негізінде аударманың проблемалары мен қағидаттарын қарастыру, Қазақстан халқының фольклорын аударудың лингвокогнитивті ерекшеліктерін анықтау зерттеу жұмысының өзектілігін айқындайды.

Фольклорлық мәтіндерді аудару кезінде ескерілетін эквиваленттік принциптер, сондай-ақ лингвомәдени ерекшеліктерді басқа тілге аударудың жолдары мен құралдары талданды. Қазақстан Республикасының аумағында тұратын халықтардың фольклорлық материалдарын жинау, жүйелеу және аудару жұмыстары жүргізілді. Әр түрлі этностардың тілдік жүйесін салыстырмалы-салғастырмалы талдау нәтижесінде фольклорлық мәтіндерді аударудың нақты проблемалары мен бастапқы ақпаратты аударма тілінде берудің тиімді тетіктері анықталды.

Түйін сөздер: фольклорлық мәтіндер, әлемнің тілдік бейнесі, стереотип, ұлттық ерекшеліктер, көркем мәтінді аудару.

Кіріспе. Көптеген ғасырлар бойы балалар фольклоры құндылықтар бағдарын, ұлттық ойлауды, этникалық өзіндік сананы қалыптастыру құралы ретінде қолданылды. Аға буынның баланың бойында жеке қасиеттердің дамуына, еңбексүйгіштікке баулу, дұрыс қарым-қатынас орната білуге үйрету дағдылары, жағымды мінез-құлықты

қалыптастыру, ұлттық мәдениетке үйретуге арналған мәтіндері, яғни балалар фольклоры отбасында, балаларға арналған түрлі қоғамдастықтарда балалардың шығармашылығы арқылы жүзеге асырылды.

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық дәстүрлер мен тарихи жады әрбір жеке тұлғаның өзіндік санасының, менталитеті мен этникалық бірлігінің негізі болып табылады. Қай уақытта болмасын, адам өзінің болмысы мен мәнін өзі қатысты болған халықтың тарихы мен мәдениетімен байланыстырып, ғасырлар даналығын сақтап, ұрпаққа жеткізуге ұмтылды. Ұлттық мәдени үлгілер мен мінез-құлық нормалары ауызша түрде шоғырландырылды. Фольклор дәстүрлі қоғам өмірінің барлық салаларына еніп, мәдениет әлеміне жаңа ұрпақты енгізу мен игертудің тиімді тетігі ретінде қолданылды.

Мәдени дәстүрлер мен фольклорды халыққа жеткізуде жетекші рөл көптеген ғасырлар бойы отбасына тиесілі болды. Негізінен дәстүрлі отбасылар үлкен және көп буынды болды. Отбасындағы ересек балалар өздерінен кейінгі кіші іні-қарындастарына айтылған аналық фольклорды, оның ішінде бесік жырларын, әндерді, санамақтарды, ертегілерді тыңдап, отбасылық мерекелердегі әдет-ғұрыптарға қатысып, оларды өткізу рәсімдерін көріп, біртіндеп фольклорды игерді. Әрине, бұл үдеріске отбасының үлкендері, яғни бірліктің, ынтымақ пен тұтастықтың ұлы үлгісін көрсететін, халық даналығын сақтаушы ата-әжелер үнемі қатысып отырды. Бұл дәстүр сабақтастығына ықпал етіп, оның тұрақтылығын қамтамасыз етті. Біртіндеп, мақсатты түрде балалар еңбекпен, мінез-құлық нормаларымен, әдет-ғұрыптармен, бүкіл халық мәдениетімен таныстырылды. Әр бала мәдени мұраны белсенді игеріп, оны сақтаушы, жасаушы және орындаушы болды. Үлкеннен кішіге білім, білік, дағды және мінез-құлық модельдерінің кешені әртүрлі оқыту және тәрбиелеу әдістері арқылы беріліп отырды. Көптеген фольклорлық мәтіндер тұлғаның қалыптасуына және туған халқының мәдениетіне енуге ықпал етті.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары, яғни ХХ ғ. 90 жылдарының екінші жартысында Қазақстан экономикасы, елдің әлеуметтік-материалдық жағдайы күрт қиындаған болатын. Тарихқа үңілсек, 70 жылдары басталған «болашағы жоқ» шағын ауылдарды жою, яғни мектептерді, мәдени орындарды, сауда орындарын, дәрігерлік пунктерді қысқарту, соған сәйкес жұмыс орындарын қысқарту үрдісі жүрді. 1998 жылдан бастап ауыл жағдайы бұрынғыдан да ауырлай түсті. Ауылдан қалаға көшу жиілеп, елді мекендер қаңырап бос қалды.

Индустрияландыру мен халықтың және экономикалық өмірдің ірі қалаларға шоғырлану үдерісі нәтижесінде болған өзгерістер дәстүрлі мұраға соққы берді. Жастардың қалаларға жаппай кетуі, отбасында үлкендері жоқ отбасыларды құру тенденциясы, ата-аналардың өндірістік қызметке көп орналасуы, ал балалар оқу іс-әрекетіне жаппай жұмылдырылуы, ұрпақаралық байланыстың әлсіреуіне, отбасы мүшелерінің функцияларының өзгеруіне, мәдени дәстүрлер сабақтастығының жойылуына ықпал етті. Бұл үдеріс ХХІ ғасырдың басында жаппай ақпараттану процесіне сәйкес күшейе түсті. Халық мәдениеті шекараларын едәуір жоғалтты, бұл өзгеріс дәстүрлі киім, тұрмыстық заттар, фольклор арқылы көрініс тапты.

Оның үстіне, қазіргі жағдайда фольклорлық шығармаларды көпшілік анахронизм ретінде қабылдай бастады. Десек те, балалар әрдайым бала болып қалады. Олар

ойнауға, дамуға, әлемді игеруге ұмтылады. Қазіргі жаһандану заманындағы балалар ішкі қажеттіліктерін қанағаттандыратын фольклордың компоненттерін (ойындар, санамақтар, ертегілер) сақтап қалды және жаңа сипаттағы фольклорлық мәтіндерге өмір сыйлады.

Бұл бізге жалпы фольклорды, оның ішінде балалар фольклорын қазіргі заманғы тарихи-мәдени контекстке енетін, динамикалық құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Фольклорда осыған дейін қалыптасқан ғасырлар бойғы білім сақталады, әрі жаңа тарихи шындықты бейнелейтін жаңа тақырыптар мен көркем бейнелер дүниеге келеді. Өмір сүру жағдайының өзгеруі дәстүрлердің өзгеруіне әкелді, бірақ фольклордың өзектілігін, оның «мәдени өмірдегі стереотиптердің ұрпақаралық сабақтастығын» қамтамасыз етудегі айрықша маңыздылығын жоққа шығармайды (Новицкой, 2002: 6).

Осы тұрғыдан алғанда, халық өмірінің айнасы болып табылатын фольклор, оның ішінде баланы жеке тұлға ретінде қалыптасуына тікелей ықпал ететін балалар фольклорын зерттеу, оның қазіргі сипатын анықтау өте өзекті болып табылады.

Материал және әдістер. Зерттеу жұмысы барысында көркем мәтіндерді аудару процесінде туындайтын аударма мәселелерін зерттедік. Зерттеу Қазақстан Республикасының аумағында тұратын этникалық топтардың ертегілерінің мәтіндері негізінде жүргізілді.

Зерттеу гипотезасы: Оқу үдерісінде әртүрлі ұлттардың ертегілерін қолдану, әр ұлттың ерекшелігін таныту білім алушының рухани-адамгершілік критерийлерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында негізінен салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, мәтінді аудармаға дейінгі талдау, лингвистикалық талдау сияқты әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының негізгі әдісі ретінде қолданылған салыстырмалы-салғастырмалы әдіс осы бағыттағы зерттеулердің теориялық мақсаттарымен бірге, әртүрлі құрылымды тілдердің (қазақ, орыс және ағылшын) салыстырмалы типологиясы курсы оқып-үйренуге және оқытуға байланысты әдістемелік мақсаттарды да көздейді. Мұндай типологиялық зерттеулерде әдіснамамен қатар, біріншіден, жалпы типологияның бірқатар ғылыми мәселелері қозғалса, екіншіден, зерттеу жұмысына сәйкес әр халықтың танымындағы ұғымдардың ертегідегі көрінісі және оны аударудағы ерекшеліктер қарастырылды.

Көркем мәтінді аудару барысында калькалау, еркін аударма, сөйлеу параллельдерін қолдану әдістері қолданылды. Сондай-ақ, мәтінді зерттеу кезінде қолданылған когнитивті әдіс мәтін астарындағы ақпаратты, жасырын ойларды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының материалы ретінде фольклор мәтіндері, оның ішінде Қазақстан халқы ертегілері алынып отыр. Зерттеу нысаны Қазақстан халқы ертегілерін үш тілге (қазақ, орыс және ағылшын) аудару, әрі ұлттық ерекшеліктерді анықтау болып табылады.

Әдебиетке шолу. Фольклор және оның мәні туралы Н.П.Андреев, Е.В.Аничков, Ф.И.Буслаев, Л.Н. Веселовский, В.Ф.Миллер, Е.Г.Кагаров, Ю.М.Соколов, В.Е.Гусев,

В.П.Аникин, Ю.Г.Круглов, П.Г.Богатырев сияқты көптеген шетел фольклористері зерттеген.

Кеңес үкіметі кезеңінде, ұлттық идеологияны тану мақсатында халық ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеу ісі алға қойылды, фольклорды зерттеу білім беру мәселесіне қатысты қаралды. Оқу-ағарту мақсатында А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Ә. Марғұланның мақалалары, оқулықтары мен хрестоматиялары жарық көрді.

Қазақ фольклорын оқулық көлемінде зерттеуді М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, Ө.Тұрманжанов, М.Қаратаев, Қ.Бекхожин, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан т.б. қолға алды.

Қазақ филологиялық ғылымында фольклор көп уақыт бойына қазақ әдебиетінің тарихы аясында қарастырылғандықтан, біздегі бұл мәселенің кенжелеуі түсінікті. Тек өткен ғасырдың екінші жартысында ғана фольклор мен әдебиеттің кейбір ерекшеліктері ажыратылып, дербес мәселе ретінде қойыла бастады (Қасқабасов, 2021).

XX ғасырдың алғашқы жартысының соңына қарай қазақ халық ауыз әдебиетінің барлық жанрлары жан-жақты қаралып, жеке-жеке салаларға тармақталып, терең талданды.

Фольклор, оның ішінде балалар фольклоры шетел ғалымдарының да назарынан тыс қалмады. Шетелдік тілші ғалымдар (Chase, 1943; Dundes & Bronner, 2007; Venuti, 2005; Nida, 2001) фольклорды мәдениетпен байланыстырып, халық ертегілері – адамдарға бір-бірімен сөйлесуге мүмкіндік беретін әңгімелер, олар ертегі арқылы бір-біріне-өздерінің қорқыныштарын, үміттерін, армандарын, қиялдарын жеткізген, сондықтан халық ертегілері қоғамның іргетасы болып табылады деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар, Nord (2003), Ermolovich (2005), Heikki (2007), Xiasong (2015) сынды тілші ғалымдар ертегі мәтіндерін түпнұсқадан екінші тілге аудару мәселесіне тоқталып, кейіпкерлердің есімдерін аударуда аударылып отырған тілдің мәдениеті, танымы ескерілуі керек деген пікір айтады.

Әр ұлттың әлемді танып білудегі танымы мен білімі, дүниетанымы ешкімге ұқсамайтынын, өзіндік айырмашылықтары болатыны зерттеулер нәтижесі көрсетіп келеді. Әр халық әлемді өзінше, өзінің табиғаты, әлемді көру, тану деңгейіне қарай түсініп қабылдайды. Әлемді танып білу мен көріп қабылдауға байланысты әр ұлттың мәдениеті басқа мәдениеттен ерекшеленеді. Сондай-ақ, әрбір тіл иесінің санасында оның өзіне ғана тән ешкімге ұқсамайтын әлемнің тілдік бейнесі өмір сүреді. Ол сол арқылы әлемді көріп біледі, таниды. Демек, әлемнің тілдік бейнесі – тілдік бірліктер түрінде сақталған білімдер жиынтығы. Зерттеу жұмысымызда фольклорлық мәтінді терең талдап, әр ұлттың өзіндік ерекшелігін таныту үшін алдымен «әлемнің тілдік бейнесі», «стереотип» терминдерінің мәнін ашып, ғалымдардың еңбектерін сұрыптауды жөн көрдік.

«Әлемнің тілдік бейнесі» терминін белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың кешенді жиынтығы, қорытындысы деп қабылдауға болады. Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретация да белгілі абір зат туралы жинақталған топшылаулар мен пайым-түсініктердің, оларды талдаулардың жиынтығы ретінде түсініледі (Толстая, 2009: 262).

Стереотиптер – белгілі әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар. Әдетте олар эмоционалды бояуға қаныққан, тұрақтылығымен ерекшеленеді. Олар белгілі бір құбылысқа адамның әлеуметтік шарттар мен өмірлік тәжірибесі нәтижесінде көз жеткізген қарым-қатынасын білдіреді. Стереотип тілде лингвомәдениеттанулық концепт формасы түрінде өмір сүреді. Ал лингвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен, екшелген, сол қоғам өкілдерінің айрықша тәжірибесі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, стереотиптерді тіл иесі халықтың санасында пайда болып, тілінде көрініс табатын білім құрылымының көрсеткіші деуге негіз бар. Мәскеу этнолингвистикалық мектебі дәстүрінде стереотиптерге сол тілдің мәдениетін көрсететін өзінше бір құбылыс ретінде қарайды. Осыған байланысты сол тіл мәдениетіндегі семантикалық белгілер зерттеу объектісі деңгейіне көтеріледі. Мұндайда тілдік те, тілдік емес те стереотиптер бой көрсетуі мүмкін. Жалпы әлем бейнесі құрылымында әлемнің мәдени бейнесі дейтін де түсінік бар. Стереотиптердің өзіндік табиғатын зерттеген О.С.Чеснокованың пікіріне сүйенсек, стереотиптер әр адамның ана тілі мен сол халық мәдениетіндегі құндылықтар мен әдептілік нормаларынан, сол адам өсіп-өнген мәдени орта ықпалынан жасалып, қалыптасады. Ал өзге мәдени орта, өзге тіл, басқа ел мәдениетіндегі нормалар мен құндылықтар әлемнің мәдени бейнесінің екінші жағын ұсынады (Чеснокова, 2009: 326).

Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретацияға зер салсақ, стереотип – адамның көрген-білгенінен ойға түйгендері, жинақталған топшылаулар мен пайым түсініктердің, оларды талдаулардың кешенді жиынтығы. Сол сияқты «әлемнің тілдік бейнесі» терминін де белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың сығындысы немесе сол жинақталған ойлардың қорытындысы деп түсінуге болады.

Зерттеушілер стереотиптерді бірнеше түрге бөледі. Олардың қатарында әлеуметтік стереотиптер, этникалық стереотиптер, мәдени стереотиптер, тілдік стереотиптер, ділдік стереотиптер, қарым-қатынас және мінез-құлық стереотиптері дейтін стереотип түрлері бар. Біздің қарастыратынымыз – этникалық стереотиптер. Этникалық стереотиптер фольклор туындылары, миф пен аңыздар негізінде қалыптасқан бейнелер арқылы жасалады. Этникалық стереотиптер этнографтар, этнологтар, мәдениеттанушылар, фольклористер, этнолингвистердің зерттеу объектісі болып табылады. Психолог Ю.А. Клейнердің айтуынша этникалық стереотип «... өз ұлты мен өзге ұлттық топтарға қатысты қалыптасқан халық санасындағы бейне. Әдетте мұндай бейнелер немесе түсініктер қоғамда кең таралып, соған сәйкес, стереотиптер өте қарапайым және объективті шындыққа сенгіш келеді» (Клейнер, 1995: 83).

Нәтижелер мен талқылау. Қазақ халқы – аңыз, миф және ертегілерге бай халық. Ертегі кейіпкерлері, олардың әр қайсысының даралығы туралы ақпарат ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп келеді. Миф, ертегі, эпостық немесе лиро-эпостық жыр түріндегі халық ауыз әдебиетіндегі кейіпкерлер халық санасында жағымды, жағымсыз, қу немесе аңқау, жомарт немесе сараң ретінде таңбаланды. Бұл кейіпкерлер арқылы олардың мінез-құлықтары, даралық ерекшеліктері туралы ақпарат алып қана қоймай, халық санасында қалыптасқан бейне, яғни этникалық стереотипті де байқай

аламыз. Мысалы, *Қожанасырды* алсақ, ол туралы халық санасында аңыздағыдай аңқау, сенгіш, ақкөңіл адам образы қалыптасқан. Өзінің тапқырлығымен, шешендігімен танымал *Алдаркөсе* ку, айлакер адам ретінде қабылданады. Қазақ халқында пәк сезім, қос ғашық арасындағы махаббат «*Қыз Жібек пен Төлегеннің махаббаттындай*» этникалық стереотипі арқылы таңбаланған.

Ономаст-ғалымдар жалқы есім мағынасының жалпы есімге ауысу заңдылығын тілге тән құбылыс ретінде зерттеп, оны онимизация және деонимизация тәсілі негізінде қалыптасқан деп қарастырады. Осымен байланысты Т.Жанұзақ, Қ.Рысберген көркем әдебиеттегі басты кейіпкерлердің жалқы есімдерінің жалпы мағынаға ие болуын тілдің танымдық қызметімен байланыстырады. Мысалы, *Қарабай, Қарынбай, Шығайбай, Мырқымбай, Қожанасыр, Жантық* тағы басқаларды мәдени таңба ретінде прецеденттік ұғым беретін атаулар деп қарастырылады.

Профессор Е.Жұбанов қазақ ертегілеріндегі осы тектес прецеденттік антропонимдерді дәстүрлі атауыштық формулалар деп қарастырып, кісі аттарына қатысты атауларды *дәстүрлі атауыш формулалар* деп көрсетеді. Мұндай үлгілер, зерттеуші атап көрсеткендей, басқа да халықтардың ертегілерінде кездеседі. Мысалы, орыс халық ертегілерінде: *Василиса Прекрасная, Елена Премудрая, Кащей Бессмертный, Царевна-Лягушка, Емеля-Дурак, Иванушка-Дурачок* т.б.

Ал қазақ ертегілеріндегі кісі аттары өзінің мәдени-танымдық қызметіне байланысты күрделілігімен ерекшеленеді: *Ер Назар, Бек Торы, Шойын Құлақ, Ер Төстік, Кер құла атты Кендебай, Күн астындағы Күнікей қыз* т.б. Сонымен бірге эпостық жырларда кездесетін *Қара қыпшақ Қобыланды, Қамбар батыр, Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, Қыз Жібек* т.б. этнотанымдық ерекшеліктің көріністері (Жұбанов, 1978: 121).

Егер орыс ертегілерінің кейіпкерлері Емеля, Иван Царевич, Марфа-Царевна, Василиса-царевна, Марфуша болса, ағылшын ертегілерінің кейіпкерлері – *Mr Vinegar, Jack, Tom Thumb, Brownie, Florentine, Earl Mar's daughter*. Бұл образдардың тууына халықтың әлемді танып білудегі қиялдары негіз болған.

Ертегілерде көрініс тапқан стереотипті идеяларды қарастыруға көшейік. Ертегідегі ақпаратты ана тілінде сөйлейтін адам мен басқа ұлт өкілі әр түрлі қабылдауы мүмкін. Осы жанрдың моральдық-этикалық ауырталығын және олардың құрылу ерекшеліктерін ескере отырып, олардың тілде көрініс тауып, жүзеге асу принциптерін білмеу басқа ұлт өкілдері тарапынан түсінбеушілікке әкелуі мүмкін. Ертегіде окказионализмдер мен неологизмдердің, тура және ауыспалы мағыналы сөздердің қолданысы, заттар мен ұғымдарды өзгеше атауға ұмтылу, басқа тілдік стилистикалық тәсілдердің қолданылуы оқырманды бір жағынан қызықтырса, екінші жағынан оқырман басқа ұлт өкілі болған жағдайда мүлдем түсінбеушілікке әкеледі.

Сонымен қатар, стереотиптік ойлау әр ұлтта әр түрлі екенін ескерген жөн. Мысалы, орыс халық ертегілеріндегі жануарлар сипаттау дәстүрін қарастырайық. Орыс ертегісінде жануарларды олардың әкесінің атымен атайтын дәстүр бар. Мысалы, Котофей Иванович, Лизавета Ивановна, Михайлов Иванович (Афанасьев, 1985:51).

Мысалдардан көрініп тұрғандай, бұл орыс халқының осы бағыттағы стереотиптік ойлауымен байланысты болса керек. Екінші жағынан, қандай да бір сипаттамаға сәйкес атау беру дәстүрі бар, мысалы: косолапый медведь. Жануарларды белгілі

бір сипатына байланысты атау идеясы кейбір жағдайларда басқа ұлттармен сәйкес келсе, кей жағдайда, керісінше, сәйкеспейді. Мысалы, орыс тіліндегі «лиса-плутовка» – қазақ тіліндегі «қу түлкі» ұғымымен сәйкесе, ал орыс ертегілеріндегі «косой заяц», керісінше, қазақ мәдениетін тасымалдаушы үшін мүлдем түсініксіз. Қоян түзу жүгірмеуі мүмкін немесе бұл оның көру проблемаларының көрсеткіші ретінде орыс халқының танымына сәйкес «косой заяц» тіркесін қолданса, қазақ мәдениетінде қоян сүйкімді және қорқақ ұғымдарымен байланысты. Демек, аудару кезінде екі ұлттың қоян туралы стереотиптерін ескере отырып, аудару қажет.

Көркем шығарманы, оның ішінде балалар фольклорын аударуда аударма тілінің көмегімен түпнұсқада берілген ақпаратты бере отырып, мағынаны толық жеткізу міндеті тұрады.

Көркем аударма теориясының негізгі қағидасы: «әр сөйлемді бүтіннің бір бөлігі ретінде қарастырып, сол сөйлемде айтылғанды ғана жеткізіп қоймай, сонымен бірге көркем образ, жалпы көңіл-күй, кейіпкерлердің мінез-құлқын қалыптастыру және т.б. қамту қажет. Аударма барысында таңдалған әрбір сөз, әрбір синтаксистік құрылым және басқа элементтер өте маңызды» (Комиссаров, 1999: 60).

Қазақстан Халқы ертегілерін үш тілге (қазақ, орыс, ағылшын) аудару – түпнұсқаны қайта кодтау, шетелдік оқырман түсіну үшін қол жетімді ету, оқырманға түсініксіз немесе күрделі идеялар туғызбау сияқты мәселелерді ескеру арқылы жүзеге асты. Алайда, түпнұсқаны қайта кодтау түпнұсқаның мазмұнын жеткілікті түрде білдіретін тілдік құралдарды табумен ғана шектелмейді. Бұған ертегінің құрылымы, дәстүрлі типтегі сөз оралымдары туралы қажетті білім кіреді. Түпнұсқаның мазмұнын басқа тілге аударуда аудармашы түпнұсқа тілін білумен қатар, шығарма құрылған халықтың мәдениетін, өмірі мен әдет-ғұрпын білуі керек. Басқаша айтқанда, ертегілерді аударуда барлық аспектілерді, яғни тілдік және тілден тыс факторларды ескеру керек. Бұл ретте ұлттық ерекшелікті дұрыс бейнелеу мәдени-барабар аударманың міндетті шарты болып табылады. Аудармада тек өзіне тән сипаттаманы, ұлттық мінез мен халық өмірінің мәнін беру керек.

Көп жағдайда аударма баламаларын таңдау аудармашының ассоциативті-бейнелі ойлауы мен дүниетанымына, тілдердің лексика-семантикалық және морфологиялық заңдылықтарына байланысты болады. Фольклор мәтіндерін аударуда дәлсіздіктерге жол бермеу үшін аудармашы қарастырылып отырған екі тіл мәдениетінің де тасымалдаушысы болуы керек (Баянова, 2021: 186).

Мәдениаралық қатысым үдерісі – ол әртүрлі мәдениет өкілдерінің өзара қатынас жасау әрекеті болып табылады. Сондықтан көп жағдайда этномәдени өзгешелік коммуниканттардың өзара әрекеттесуімен қатар, оларды әлем бейнелерінің «қақтығысуына» алып келеді. Осындай жағдай аудармашы мен автор арасында да туындайды, аудармашының лингвоэтникалық құзыреті аударма мәтінінде көрініс табады (Смағұлова, Керимова, 2019: 259).

Көркем мәтінді аударуда төмендегідей үш негізгі тәсіл қолданылады: калькалау (сөзбе-сөз аударма); еркін аударма (түпнұсқаның ерекшелігін елемей және аударма жасалатын тілдің дәстүрлеріне толық бағыну); сөйлеу параллельдерін қолдану, ертегінің табиғи дыбысына ие бола отырып, аудармада түпнұсқаның өзіндік ерек-

шелігін сақтайды. Аударманың бұл әдісі, ең алдымен, функционалды баламаларды (барабар аударма) қолдануға негізделген) (Корниенко, 2005).

Ертегінің құрылымын басқа тілге аударуда түпнұсқаның лингвистикалық және әр ұлттың мәдени ерешеліктерін назардан шығармау керек. Зерттеу нәтижесінде қазақ ертегілері негізінен, уақытпен байланысты сөз оралымдарымен басталады. Ең көп таралған нұсқалар – *ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде, ерте заманда, ертеде, бір күні, ежелгі заманда*, бағзы замандарда. Орыс ертегілері, әдетте, тіршілікті білдіретін сөз оралымдарынан басталатынын байқадық. *Мысалы, жили-были, живет, жил на белом свете, было то или не было*. Ағылшын тіліндегі ертегілер де уақытпен байланысты сөз тіркестерінен басталады. *Мысалы, once upon a time, one day, in ancient times, once*

Сәтті аяқталатын ертегілерді аударуда қазақ және орыс тіліндегі ертегілердегі қолданылатын сөз оралымдары ұқсас болып келеді. Онда кейіпкерлердің өмір сүру салты баяндалады немесе қорытынды түйін сөз мақал-мәтел ретінде беріледі. Мысалы: ұзақ, баянды ғұмыр кешті; күндерін осылайша көреді; арам жолмен келген нәрсе, арам жолмен кетеді; әркімге өз туған үйі, туған жері қымбат; бақытты өмір сүріпті; молшылықты тыныш өмір сүрді; осындай қызық болыпты сияқты синтаксистік құрылымдар арқылы сипатталады. Сонымен бірге, кей жағдайларда ертегілердің соңында күмәндану реңкін үстейтін *-міс, -мыс* демеуліктерінің етістікке жалғануымен ерекшеленеді. Мысалы: *болыпты-мыс, тұрыпты-мыс, көрген-мыс, болған-мыс*. Ертегілерде тұрақты тіркестер немесе мақал-мәтелдер қолданылған жағдайда, аудармашы мәтін мағынасын сақтап қалу үшін, сөзбе-сөз аудармай, аударылып отырған тілдегі баламасын қолданып, ертегінің мазмұнына сәйкес келетін нұсқаны таңдайды. Мысалы, түпнұсқа: (Алдар-Көсенің сиқырлы тоны ертегісі)

– *Жолдың алыс-жақынын жортқан біледі, дәмнің ащы-тұщысын тарқан біледі.*

Орыс тіліндегі баламасы:

– *Далек путь или близок, узнает тот, кто проедит. Горькую еду от сладкой отличит тот, кто поест!*

Ағылшын тіліндегі баламасы:

– *You cannot know whether the way is long or short until you have passed it. You cannot tell bitter food from the sweet one until you have tasted it.* Орыс және ағылшын тілдерінде мақалдың түпкі мағынасын беру үшін аудармашылар калькалау мен еркін аудармаға сүйенген.

Тиісті атауларды, жалған есімдерді аудару айтарлықтай қиындық тудырады, олардың көпшілігі ерекше және ұлттық сипатқа ие, сондықтан олар басқа тілдің көмегімен «қайталанбайды». Мұндай жағдайларда аударманың салыстырмалы жеткіліктілігі туралы сөз қозғалады және бұл салыстырмалылық дәрежесі тек аударма тілінің ерекшеліктеріне ғана емес, сонымен бірге аудармашының шеберлігіне де байланысты болады.

Дәстүрлі ертегі кейіпкерлерінің есімдерін дұрыс беру өте маңызды. Бұл әсіресе «ертегінің композициялық өзегі» болып табылатын басты кейіпкерлердің есімдеріне қатысты, олар кескіннің белгілі бір ерекшеліктерін баса көрсетеді, кейіпкердің эмоционалды және эстетикалық бағасын қамтуы мүмкін.

Ертегілердегі кейіпкердің аттары тұрақты поэтикалық сөз тіркестері ретінде де қолданылуы мүмкін. Мысалы, «Алдар көсе, Жиренше шешен, Қарашаш сұлу, Юлдыбай-Охотник, одноглазый великан Зарбаш, Петушок-золотое горлышко». Мұндай ертегілердің басты кейіпкерлерінің аттарын аударғанда аудармашылар калькалау, транслитерация мен транскрипция әдістеріне жиі жүгінеді. Аудармада ұлттық ерекшелікті, ертегі кейіпкерінің есімінің бейнесі мен экспрессивтілігін сақтауға мүмкіндік беретін транскрипциямен бірге функционалды түрде дұрыс қолдану қажет. Мысалы, Юлдыбай аңшы, Юлдыбай-охотник, Yuldybai the Hunter.

Сонымен, ертегі құрылымы аудармасын зерттей отырып, біріншіден, әртүрлі халықтардың фольклорының тілінде көптеген жалпы және ұқсас құбылыстар бар деп қорытынды жасауға болады. Әр түрлі ұлттардың ертегілерінде сюжетте немесе баяндау желісінде ұқсастықтар кездеседі. Алайда, әр халықтың тарихи дамуы, оның еңбек қызметі, адамдардың әлеуметтік қатынастары, ерекше өмір сүру жағдайлары тілдің дәстүрлі бейнелі құралдарының ерекшелігіне өз ізін қалдырады.

Халық ертегілерін лингвистикалық және мәдени тұрғыдан сауатты аудару үшін белгілі бір тілдің баламасына сүйену керек. Бұл екі халықтың мәдениеттеріне тән айырмашылықтар мен сәйкестіктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Әртүрлі халықтың мәдени және ұлттық ерекшеліктерінің айнасы болып келетін ертегілерді аудару барысында аудармашы көптеген лексикалық және грамматикалық трансформацияларды қолданады.

Транскрипция (транслитерация). Транскрипция осы немесе басқа тұжырымдаманың ағылшын тілінде баламасы болмаған жағдайларда, сондай-ақ көптеген антропонимдерді ағылшын/орыс тіліне аударғанда қолданылды. Аударма балалар қабылдауына жеңіл әрі түсінікті ету үшін транскрипция мен бірге түсініктеме берілді. Мысалы: бай – *bai*, – *a rich man or wealthy landowner*. (бай адам немесе жер иесі), *Djigit* – *джигит*, *Aldar Kose*-*Алдар Көсе*, *қымыз-кумуз*, *Шах* – *shakh*, *Жиренше шешен* – *Zhirenshe Sheshen*.

Гипо-гиперонимикалық аударма. Аударманың бұл әдісі түпнұсқа сөзінің эквиваленттік қатынасын орнатумен сипатталады, ол нақты тұжырымдаманы-шыңдықты және тиісті жалпы тұжырымдаманы немесе керісінше аударма тіліндегі сөзді білдіреді.

Лайықтау. Гипо-гиперонимикалық алмастыруға ұқсас аудару амалы. Мысалы: «*Круть и Верть*» орыс ертегісінде *Круть и Верть* – *Қыбыр мен Жыбыр* – *Twist and Spin*.

Калькалау. Өзге тілдегі сөз тіркесі мен жай сөйлемнің құрылымдық-мағыналық негізділігін ана тіліндегі төл тәсілдер арқылы дәлме-дәл көшіріп алу. Тілдің негізгі бірліктеріне туынды сөздер, сөз тіркестері және жай сөйлемнің кейбір түрлері жа-тады. Мысалы: «*Круть и Верть ертегісі*» *Петушок Золотистое горлышко* – *Зор дауысты әтеи* – *Loud-voiced Cockerel*. Мысалы, «*Ең қымбат*» орыс ертегісінде *мифологиялық реалия сөзі Лесной Дед* – *Орман Атасы* – *Woodland Spirit*.

Ертегі мәтіндерін аудару барысында тағы бір қиындық тударытын аспектілердің бірі троптар, метафора мен этипеттерді аудару болып саналады. Мысалы: *Адамдар оның ақыл-ойын түпсіз терең және шексіз теңізге, ал сөзін сайраған бұлбұлдың*

әніне теңейтін. – Ум этого человека был глубок и беспределен, как море, речь текла из его уст подобно песне соловья. – The mind of this man was deep and unlimited like a sea, speech flowed from his lips like a nightingale's song.

Қосу/Алып тастау амалы. Бұл – мәні жағынан қосуға қарсы тәсіл. Аудару үстінде түпнұсқадағы мағыналық тұрғыдан басы артық сөздер, оларды алып тастаса да, мағынасы мен мазмұнын өзгеріске ұшыратпайтын, нұқсан келтірмейтін сөздер түсіріліп тасталуы мүмкін. Мысалы, «Алдар Көсенің сиқырлы тоны» ертегісінде: *Ветер свистит, за уши хитреца хватает. – Суылдаған суық жел, үілдеген үскірік құлағының ұшын аямай шымшып, жанын шығарып барады. – The cold wind was blowing hard, biting the sly man's ears.*

Қорытынды. Көркем мәтіндер, оның ішінде балалар фольклоры эстетикалық ақпаратты жеткізеді. Сондықтан бұл мәтіндерде танымдық ақпаратпен қоса, эмоционалды ақпарат барынша айқын аңғарылады.

Көркем аударма – әлемді тануға, адамзаттың рухани танымын кеңейтіп, басқа ұлттардың шығармаларымен танысуға, тілдік кедергілерді жоюға мүмкіндік беретін көркем мәтіндердің аудармасы. Көркем аудармада түпнұсқа мәтінінің формасын, мазмұнын, құрылымын және эстетикалық әсерін сақтау өте маңызды. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында көркем аударманың төмендегідей айырмашылықтарын анықтадық: Біріншіден, көркем аударманың техникалық аудармадан ерекшелігі сөзбе сөз аударуды қажет етпейді.

Екіншіден, көркем аударма аударылатын мәтін ерекшелігімен тікелей байланысты. Мысалы, көркем мәтінді аудару барысында мәтінде фразеологиялық бірліктер кездесетін болса, аудармашы фразеологиялық тіркестің аударылып отырған тілдегі баламаларын табу қажет.

Көркем аударманың үшінші ерекшелігі – аударманың жеке табиғаты. Жазушылық қабілеті бар аудармашы ғана нағыз көркем аударма жасай алады. Өйткені, аудармашының алдында мәтінді нақты, дәл аударумен қатар, аударылған мәтін оқырманға түпнұсқа сияқты сезімдер мен ой толғау тудыра алуы керек.

Көркем аударманың төртінші ерекшелігі – белгілі бір дәуір стилін міндетті түрде сақтау және мәдени ұлттық ерекшеліктерді ескеріп, сәйкестендіре білу. Аудармашы көркем шығарма қай дәуірге жататындығын алдын ала зерттеуі қажет.

Мәдениеттердің тұрақты байланысы мен өзара әрекеттесуі жағдайында аударма мәдени құндылықтардың, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің өзіндік ерекшелігін ашатын, өзара түсіністікке ықпал ететін ақпарат көзі болып табылады. Демек, аударма, атап айтқанда ертегілер мәтінін аудару – бұл лингвомәдени процесс. Бір жағынан, ол тілдік қызметті болжайды, ал екінші жағынан, әртүрлі ұлттық мәдениеттерге жататын коммуникативті актіге қатысушылардың өзара түсінушілігін қамтамасыз ететін мәдениетаралық қарым-қатынас мақсаттарына қызмет етеді. Коммуникативтік тапсырманы орындау үшін аудармашы қажетті прагматикалық әсерге жету үшін мәтіннің белгілі бір түрін аударудың ерекшеліктерін және тиісті аудармаға жету жолдарын білуі керек.

Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктер мен ондағы стереотиптердің рөлін талдай отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: кез келген

этностың әлем бейнесі туралы пайымы сол этнос мүшесі қолданған тілдік бірліктерінен, сол этнос өмірі мен тіршілігінен алынған мәтіндердің мазмұнынан көрініс табады, әрі ол барлық мәдени стереотиптер үшін іргетас рөлін атқара алады. Көптеген зерттеушілер әлемнің тілдік бейнесінің мифтердің, метафоралардың, коннотативті сөздердің көмегімен пайда болатындығын айтады. Осы аталған тілдік бірліктерді талдау ұлттық мәдениеттің өзіндік айырмашылығы мен ерекшелігін, өзгешелігін түсінуге көмектеседі. Тілдің қазіргі дамуы кезеңінде мәдениеттегі тірек ұғымдар мен тірек сөздерді, сөз-символдар мен сөз-концептілерді, ділдік түсініктен туған стереотиптерді іріктеп, сұрыптап беру мен суреттеп, талдап жазу өзекті міндеттердің бірі болып табылады.

Ғылыми мақала «2020-2022 жылдарға ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша жас ғалымдарды гранттық қаржыландыру» бюджеттік бағдарламасы бойынша ИРН «AP08052732» «Көпмәдениетті кеңістік: Қазақстан халқының фольклорын зерттеу» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

*Искакова Г.Ж.*¹, Рыспаева Д.С.², Ахметова Г.С.³
НАО Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан*

Теоретические и практические проблемы перевода фольклорных текстов

Аннотация. Одна из проблем современности – формирование молодого поколения как всесторонне развитого интеллигентного человека, достойного интересов нового общества, воспитание в нем национальной психологии, национального самосознания, умения различать добро и зло. С этой точки зрения проблема изучения фольклора, являющегося частью культуры, в том числе детского фольклора, всегда была актуальной и важной в лингвистике. Ведь фольклор – это источник народной мудрости, позволяющий молодым людям понять традиционное мировоззрение.

В данной статье рассматриваются сложности и эффективные пути формирования национальных ценностей в познавательном процессе ребенка через тексты сказок и их переводы. Материалом исследования послужили тексты сказок народов, проживающих на территории Казахстана.

На сегодняшний день большое значение придается развитию и изучению национальных языков, и в этой связи очень важным является изучение особенностей и закономерностей, присущих той или иной национальной системе мышления.

В ходе проведения исследовательской работы в фольклорных текстах были выявлены языковые единицы, отражающие специфику мировоззрения того или иного народа, проанализированы особенности их функционирования в языке и специфика перевода на другой язык.

В связи с познанием и восприятием мира культура каждой нации изолирована от другой культуры. Поэтому в статье проанализированы понятия языковой картины мира, этнических стереотипов, определены особенности их перевода.

Художественный текст, в том числе детский фольклор, рассматривается как форма перевода, выявляются основные отличия перевода художественного текста. Предмет исследования – особенности языка детского фольклора и методы их перевода. В переводе детского фольклора использовались три основных подхода, которые были доказаны примерами. Комплексный анализ совокупности способов и средств передачи фольклорного наследия на языке с учетом национально-культурных особенностей и рассмотрение проблем и принципов перевода на другой язык, выявление лингвокогнитивных особенностей перевода фольклора народа Казахстана определяют актуальность исследовательской работы.

В данной статье проанализированы принципы эквивалентности, учитываемые при переводе фольклорных текстов, а также способы и средства перевода лингвокультурных особенностей на другой язык. Проведена работа по сбору, систематизации и переводу фольклорного материала народов, проживающих на территории Республики Казахстан. В результате сравнительно-сопоставительного анализа

языковой системы различных этносов выявлены специфические проблемы перевода фольклорных текстов и наиболее эффективные механизмы передачи исходной информации на языке перевода.

Ключевые слова: фольклорные тексты, языковая картина мира, стереотип, национальные особенности, перевод художественного текста, оригинал.

Iskakova G. Zh.¹, Ryspaeva D.S.², Akhmetova G.S.³

*Sh. Ualikhanov Kokshetau University,
Kokshetau, Kazakhstan*

Theoretical and practical problems of translation of folk texts

Abstract. One of the problems of present time is the formation of the young generation as fully developed intelligent people, worthy of the interests of a new society, the education of national psychology, national identity, and the ability to distinguish between good and evil. From this point of view, the problem of studying folklore that is part of culture, including children's folklore, has always been relevant and important in linguistics. After all, folklore is a source of folk wisdom that allows young people to understand the traditional worldview.

This research is dedicated to the study of difficulties and effective ways of forming national values in the cognitive process of a child through the use of fairy tales and their translations. Texts of fairy tales of ethnic groups residing in Kazakhstan served as the research material.

Currently, great importance is attached to the development and study of national languages, and it is very important to study peculiarities of a particular national system of thinking.

In the course of the research there were identified in the folklore texts certain linguistic units reflecting the specifics of the worldview of a particular people; the researchers also analyzed how these language units function in the language and the peculiarities of rendering them into another language.

In connection with the knowledge and perception of the world, the culture of each nation is isolated from the other culture. Therefore, the article analyzes the concepts of the language picture of the world, ethnic stereotypes, and defines the features of their translation.

Literary text, including children's folklore, is considered as a form of translation, and the main differences between the translation of literary text are revealed. The subject of the research is the peculiarities of the language of children's folklore and methods of their translation. Three main approaches were used in translating children's folklore, which were proved by examples. A comprehensive analysis of the totality of the ways and means of transmitting folklore in the language of the given national-cultural specificity and consideration of the issues and principles of translation into another language, identifying the linguistic and cognitive features of translation of folklore of the people of Kazakhstan determine the relevance of research.

The article analyzes the principles of equivalence that are taken into account when translating folklore texts, as well as ways and means of translating linguistic and cultural features into another language. The work was carried out to collect, systematize and translate folklore material of the peoples living on the territory of the Republic of Kazakhstan. As a result of comparative analysis of the language system of various ethnic groups, specific problems of translating folklore texts and the most effective mechanisms for transmitting source information in the target language are identified.

Keywords: folklore texts, language picture of the world, stereotype, national features, translation of a literary text, original.

Информация об авторах:

¹*Искакова Гулгул Женисовна, докторант Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, магистр педагогики и психологии. E-mail: g.ristina@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8631-7169*

²*Рыспаева Динара Сарсембаевна, доцент кафедры английского языка и МП Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, кандидат филологических наук. E-mail: goldensunrise@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7620-2301*

³*Ахметова Гульнара Сагынбаевна, магистр педагогических наук, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. E-mail: gulnarkz1987@mail.ru ORCID: 0000-0003-4608-1996*

Әдебиеттер:

- Афанасьев А.Н. Уш томдық халық орыс ертегілері. – Т1.– Мәскеу: Наука, 1985. – 511 б. (орыс)
- Балалар фольклоры / Құраст. М.Ю. Новицкая, И.Н. Райкова // Орыс фольклорының кітапханасы. – Т.13. – Мәскеу: Орыс кітабы, 2002. – 560 б. (орыс)
- Баянова А.Т. Қалмақ тіліндегі «қызыл» түсті белгілеудің мағыналық ерекшеліктері және оны неміс тіліне аудару жолдары (Г.Дж.Рамстедт жазбасындағы қалмақ ертегілері мысалында). *Oriental Studies*. 2021;14(1). – С.186-197. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2021-53-1-186-197> (орыс)
- Венути Л. Американдық дәстүрлер. Лондон және Нью-Йорк: Рутледж. – 2005. – 482 б. (ағылш.)
- Дандес А., Броннер С.Дж. Фольклордың мағынасы: Алан Дандестің аналитикалық очерктері. Логан: Юта штатының университетінің баспасы. – 2007. – 427 б. (ағылш.)
- Ермолович Д.И. Жалқы есімдер: тіл аралық көбею теориясы мен тәжірибесі. М.: R. Valent, 2005. – С.416. (ағылш.)
- Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнегі. – Алматы: Ғылым, 1978. – 175 б. (қаз.)
- Клейнер Ю.А. Формулалар мен клишелер // Синхрония мен диахрониядағы сөйлеу және ментальді стереотиптер: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Мәскеу: Ресей ҒА славянтану және балканистика институты, 1995. – 168 б. URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/1995_Recheyue_i_mentalnye_stereotipy_tezisy.pdf (орыс).
- Комиссаров В.Н. Аударманың жалпы теориясы. Шетел ғалымдарының білім берудегі аударма мәселелері // Оқу құралы. – Мәскеу, 1999. –134 б. (орыс)
- Корниенко, Е.Р. Орыс ертегісінің мәтінін түсінудің ұлттық-мәдени ерекшеліктері // Шетелдегі орыс тілі. – Мәскеу, 2005. – No 3/4. - 23 б. (орыс)
- Қасқабасов С.А. Абай шығармашылығының фольклорлық бастаулары // «Keruen» ғылыми журналы: 73 том, №4. – 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-01> (қаз.)
- Нида Е. А. Аудармадағы тіл және мәдениет-контекстер. Шанхай: Шанхай шет тілдерін оқыту баспасөзі. – 2001. – 167-174 б. (ағылш.)
- Норд К. Балаларға арналған аудармалардағы жалқы есімдер. Балаларға арналған аударма. – 2003. – 48(2), 182–196 б. (ағылш.) URL: <http://translationjournal.net/journal/39proper.htm>. (ағылш.)
- Смағұлова Г.Н., Керимова С.М. Аударма – мәдениетаралық қатысымның басты көрсеткіші // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №2 (174). 2019. – 258-265 бб. (қаз.)
- Сясон Д. Неліктен ақпараттану дәуірінде ағылшын-американдық әлемде шетелдік аударма сирек қолданылады? – 2015. URL: <http://www.translationdirectory.com/article50.htm>. (ағылш.)
- Толстая С.М. Стереотип және элем бейнесі // Халықаралық ғылыми конференция материалдары «Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. – Екатеринбург: Орал. ун-ті, 2009. – 262-264 бб. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/tolstaya-09a.htm> (орыс)
- Хейкки С. Көркем емес мәтіндердегі жалқы есімдердің аудармасы. – 2007.
- Чейз Р. Джек ертегілері. АҚШ, Houghton Mifflin. – 1943. – 202 б. (ағылш.)
- Чеснокова О.С. Испан фразеологизмдеріндегі ұлттық-этникалық образдар // Тілдегі, коммуникациядағы, мәдениеттегі стереотиптер: Мақалалар жинағы / Құраст. және жауапты ред. Л.Л. Федорова. – Мәскеу: РГГУ, 2009. – 598 б. (орыс)

Литература:

- Афанасьев А.Н. Народные русские сказки в трёх томах. – Т1.– Москва: Наука, 1985. – 511 с. (на рус.)
- Баянова А.Т. Семантические особенности цветообозначения улан 'красный' в калмыцком языке и способы его перевода на немецкий язык (на примере калмыцких сказок в записи Г. Й. Рамстедта). *Oriental Studies*. 2021;14(1):186-197. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2021-53-1-186-197> (на рус.)
- Венути Л. Американские традиции. Лондон и Нью-Йорк: Рутледж. – 2005. – 482 с. (на англ.)
- Дандес А., Броннер С.Дж. Значение фольклора: Аналитические очерки Алана Дандеса. Логан: Издательство государственного университета Юты. – 2007. – 427 с. (на англ.)
- Детский фольклор / Сост. М.Ю. Новицкой, И.Н. Райковой // Библиотека русского фольклора. – Т.13. – Москва: Русская книга, 2002. – 560 с. (на рус.)

- Ермолович Д.И. Имена собственные: теория и практика межъязыковой репродукции. М.: R. Valent. –2005. – С. 416. (на англ.)
- Жубанов Е. Язык эпоса. – Алматы: Наука, 1978. – 175 с. (на каз.)
- Клейнер Ю.А. Формулы и клише // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии: Материалы международной научной конференции. – Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 168 с. URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/1995_Rechevye_i_mentalnye_stereotypy_tezisy.pdf (на рус.)
- Комиссаров В.Н. Общая теория перевода. Проблемы перевода в просвещении зарубежных ученых // Учебник. – Москва, 1999. –134 с. (на рус.)
- Корниенко Е.Р. Национально-культурная специфика понимания текста русской сказки // Русский язык за рубежом. – Москва, 2005. – № 3/4. – С. 23. (на рус.)
- Қасқабасов С. Фольклорные истоки творчества Абая // Научный журнал «Керуен»: Том 73 № 4. – 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-01>(на каз.)
- Нида Е. А. (2001). Язык и культура – контексты в переводе. Шанхай: Шанхайское издательство по обучению иностранным языкам. 2001. – С. 167-174. (на англ.)
- Норд К. Имена собственные в переводах для детей. Перевод для детей. 2003. – 48 (2), С. 182–196. (на англ.)
- Смагулова Г.Н., Керимова С.М. Перевод – главный показатель межкультурных отношений// Вестник КазГУ имени Аль-Фараби. Серия филологическая. No2 (174). 2019. – С. 258-265 (на каз.)
- Сясон Д. Почему перевод на иностранный язык редко используется в Англо-Американском мире в Информационную Эпоху. – 2015. Доступно по адресу: [http:// www.translationdirectory.com/article50.htm](http://www.translationdirectory.com/article50.htm) . (на англ.)
- Толстая С.М. Стереотип и картина мира // Материалы международной научной конференции «Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. – Екатеринбург: Уральск. ун-та, 2009. – С. 262-264. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/tolstaya-09a.htm> (на рус.)
- Хейкки С. Перевод имен собственных в научно-популярных текстах.– 2007. URL: [http:// translationjournal.net/journal/39proper.htm](http://translationjournal.net/journal/39proper.htm). (на англ.)
- Чейз Р. Сказки Джека. США, Houghton Mifflin. 1943. – 202 с. (на англ.)
- Чеснокова О.С. Национально-этнические образы в испанской фразеологии // Стереотипы в языке, коммуникации, культуре: Сборник статей / Сост. и отв. ред. Л.Л. Федорова. – Москва: РГГУ, 2009. – 598 с. (на рус.)

References:

- Afanasiev A.N. (1985). Narodnyye russkiye skazki v trokh tomakh [Russian Folk tales in three volumes]. T1.– Moskva: Nauka. – 511 s. (In Russian)
- Bayanova A.T. (2021). Semanticheskiye osobennosti tsvetooboznacheniya ulan ‘krasnyy’ v kalmytskom yazyke i sposoby yego perevoda na nemetskiy yazyk (na primere kalmytskikh skazok v zapisi G. Y. Ramstedta). [Semantic Features of the Kalmyk Color Term ulan ‘Red’ and Its German Translation Equivalents: A Case Study of Kalmyk Folktales Recorded by G. J. Ramstedt. Oriental Studies]. 14(1):186-197. (In rus.) <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2021-53-1-186-197> (In Russian)
- Chase R. (1943). The Jack Tales. USA, Houghton Mifflin, 202 p. (in English)
- Chesnokova O.C. (2009). Natsional’no-etnicheskiye obrazy v ispanskoy frazeologii [National and ethnic images in Spanish phraseology] // Stereotypy v yazyke, kommunikatsii, kul’ture: Sbornik statey / Sost. i отв. red. L.L. Fedorova. – Moskva: RGGU, 2009. – 598 s. (In Russian)
- Detskiy fol’klor (2002). [Children’s folklore] / Sost. M.YU. Novitskoy, I.N. Raykovoy // Biblioteka russkogo fol’klora. – T.13. – Moskva: Russkaya kniga, 2002. – 560 s. (In Russian)
- Dundes A., & Bronner S. J. (2007). The meaning of folklore: The analytical essays of Alan Dundes. Logan: Utah State University Press, 427 p. (in English)
- Ermolovich D.I. (2005). Proper Names: the theory and practice of inter linguistic reproduction. M.: R. Valent, P. 416. (in English)
- Heikki S. (2007). Translation of Proper Names in Non-fiction Texts. Available at: [http:// translationjournal.net/journal/39proper.htm](http://translationjournal.net/journal/39proper.htm). (in English)

Kaskabasov S. (2021). Abay Shıgarmashılıgının folklorlıq bastawları [Folklore sources of the Abay workshop] // Nauchnyy zhurnal "Keruyen": Tom 73, № 4. (in Kazakh)

Kleiner, Yu.A.(1995). Formuly i klishe [Formulas and cliches] // Rechevyye i mental'nyye stereotipy v sinkhronii i diakhronii: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. – Moskva: Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN, 1995. – 168 s. URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/1995_Rechevye_i_mentalnye_stereotipy_tezisy.pdf (In Russian)

Komissarov V.N. (1999). Obshchaya teoriya perevoda. Problemy perevoda v prosveshchenii zarubezhnykh uchenykh [General theory of translation. Problems of translation in the education of foreign scientists]. Uchebnik. – Moskva. –134 s. (In Russian)

Kornienko E.R. (2005). Natsional'no-kul'turnaya spetsifika ponimaniya teksta russkoy skazki [National and cultural specifics of understanding the text of the Russian fairy tale] / Russkiy yazyk za rubezhom. – Moskva. – № 3/4. – S. 23. (In Russian)

Nida E. A. (2001). Language and Culture—Contexts in Translating. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press. P. 167-174. (in English)

Nord C. (2003). Proper Names in Translations for Children. Translation for Children, 48(2), P. 182–196. (in English)

Smagulova G.N., Kerimova S.M. (2019). Audarma – madenietaralıq qatısımın bastı korsetkişi [Translation – the basic indicator of cross-cultural relations] // Al-Farabi atındaǵı QazUW Xabarısı. Filologiya seriyası. №2 (174). – 258-265 b. (in Kazakh)

Tolstaya S. M. (2009). Stereotip i kartina mira [Stereotype and picture of the world] // Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Etnolingvistika. Onomastika. Etimologiya. – Yekaterinburg: Ural'sk. un-ta. – S. 262-264. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/tolstaya-09a.htm> (In Russian)

Venuti L. (2005). American Traditions. London and New York: Routledge, 482 p. (in English)

Xiasong D. (2015). Why Foreignizing Translation Is Seldom Used in Anglo-American World in Information Age. Available at: <http://www.translationdirectory.com/article50.htm>. (in English)

Zhubanov E. (1978). Epos tilinin ornegi [Patterns of epic texts]. – Almaty: Gylym, – 175 b. (in Kazakh)

Болатова Г.Ж.¹, Мұхаметқали А.А.²

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

E-mail: gulzhan5055@mail.ru, aida.muhametkali@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3814-2376, 0000-0003-2661-3377

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ПРОЗАДАҒЫ ИНТЕРМӘТІННІҢ ЭКСПРЕССИВТІК ҚЫЗМЕТІ (Б. МОМЫШҰЛЫ «СЛЕД ПТИЦЫ В НЕБЕ» РОМАНЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада философиялық прозадағы интертексттің экспрессивті қызметі қарастырылады. Жұмыстың өзектілігі интертексттің экспрессивті қызметіне арналған ғылыми тұрғыда арнайы зерттеудің жоқтығынан туындайды. Зерттеу нысаны ретінде Бақытжан Момышұлының «След птицы в небе» философиялық романы алынды. Интертекстуалдық элементтер мәтінді өзге функционалды стиль мәтіндерімен байланыстырады. Осыған орай интертекстуалдық элементтер көркем мәтінде түрлі типологияда кездесіп, әр түрлі қызмет атқарады.

Экспрессивтілік берілген мәтіннің мазмұнын күшейту, белгілі бір ақпаратты жүйелеу, оған назар аудару дегенді білдіретіні мәлім. Интертексттің экспрессивті функциясын жүзеге асыру интертекст коммуникация үдерісіне, яғни байланыс үдерісіне қосылған кезде ғана мүмкін болады. Экспрессивтілік, көптеген зерттеушілердің пікірінше, кешенді түсініктен тұрады, оның негізгі компоненттері бір-бірін айқындап, тілде өзара әрекеттеседі. Оларға эмоционалдылық, қарқындылық, бейнелелік, бағалауыштық жатады.

Көркем мәтін әсіресе көркем образдар жасау құралы ретінде экспрессивтілікпен сипатталады. Көркем образ-көркем мәтіннің негізі. Философиялық романдарда эмоциялар, сезімдер, сананың күйі түрінде көрініс тауып, жазушының қиялы арқылы шындық пен көркем әдебиетті біріктіреді. Көркем және эстетикалық қасиеттерге ие бола отырып, көркем әдебиет тілі ауызша және көркем экспрессивтілік құралдарының белгілі бір жүйесіне жүгінеді. Көркем сөйлеудің өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Экспрессивтілік сөйлеушінің ойы мен сезімін жеткізудің жана құралдарын құруға ықпал етеді. Философиялық мәтін белгілі бір ақпаратты хабарлау арқылы оқырманға эмоционалды және эстетикалық әсер етеді.

Экспрессивтілік, эмоционалдылық ұғымдарының арасындағы айырмашылық экспрессивті семантикаға қатысты бірқатар ережелерді нақтылауға мүмкіндік берді. Е.М. Галкина-Федорук, Л.Е. Михайлованың еңбектері экспрессивтілік, эмоционалдылық ұғымдарының арақатынасына арналған. Олардың пікірінше, эмоционалдылық категориясы бірнеше түрге бөлінеді: экспрессивтілік – эмоционалдылық – бағалау (эмоционалды); моральдық бағалауды анықтайтын сөздер (лайықты, адал) эмоционалды бағалау бірліктеріне экспрессивті болмай жатады. Автордың ұстанымы: экспрессивті болмаса да, бұл бірліктер эмоционалды-бағалаушы бола алмайды. Көптеген тіл мамандары көркем әдебиеттегі тілдік экспрессияның теориялық негіздерін, оның практикалық қолданылуын зерттегенімен, көркем туындылардағы интертексттің экспрессивті функциясы әлі жеткілікті деңгейде зерттелген жоқ.

Кілт сөздер: интертекстуалдылық, экспрессивтілік, эмоция, экспрессивті функция, аллюзия.

Кіріспе. Қаламгер өз мәтінін әр түрлі контексте түзетіндіктен, танымдық кеңістігінен өзіне қажетті түрлі прецедентті құбылыстарды іріктеп, екшеп алып, сол құбылыстардың эмоционалды-экспрессивті, эстетикалық әсер-қуатын пайдаланады.

Көптеген көркем мәтіндерде интертекстуалды элементтер экспрессивті қызмет атқарады, сипатталатын оқиға, құбылыс, фактінің коннотативтілігін, экспрессивтілігін, бейнелілігін арттыруға жәрдемдеседі. Мұндай қызметтегі интертекстуалды элементтер қаламгердің идиолектін танытатын окказионалды қолданыс ретінде де қолданады.

Көркем әдебиеттегі интертекстті зерттеу – қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесінің бірі. Көркем шығарма мәтінін жан-жақты зерттеген шетелдік және отандық ғалымдар кейінгі кездері әдеби интерьерді көркем шығарманың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, оның атқаратын қызметтеріне назар аударып келеді. Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында әдеби интерьер арнайы зерттеліп, ғылыми айналымға толық түспегендіктен, бұл бағытта жүргізілетін зерттеулер өзекті болып қала бермек.

Көркем мәтіннің құндылығы көбінесе оның бейнелі және эмоционалды компоненттерінің сипатымен анықталатыны мәлім. Онда интертекстердің тек бір ғана қызметі емес, бірнешеуі қатар байқалады. Көбінесе сілтемелік және бағалаушылық қызметі қосарлана көрінеді, өйткені интертекст авторы өзі эталон немесе түкке тұрғысыз деп таңдап алуының өзімен-ақ претекске және оның авторына бағалауын да, сілтеуін де көрсетеді. Бұл автор мен оқырман үшін интертекстердің қызметі үнемі сәйкесе бермейтінін көрсетеді.

Интертекстке тән функциялар ретінде біз бағалау-экспрессивті, болжау, фактуализация, аргументативті функцияларды, сондай-ақ тарихи және әлеуметтік координаттардың қабылдаушы мәтініне тапсырма функциясы деп бөлеміз. Философиялық прозада ең жиі кездесетіні - интертексттің экспрессивті функциясы.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми айналымда көркем мәтінді талдаудың бір түрі ретінде түсінілетін интертекстуалдылық теориясының бастауы, түп негізі туралы әр алуан пікірлер орныққан. Белгілі өнертанушы ғалым М.Б. Ямпольский, лингвист И.В. Арнольдтердің көзқарасы, М.М. Бахтиннің полифониялық роман жөніндегі ойлары және Ф. де Соссюрдің мәтіндегі анаграмма ілімі жайлы көзқарасы интертекстуалдылықтың кең мағынадағы түсінігін қалыптастыруға ықпал етті.

Экспрессивтілік ұғымын зерттеуге аса назар аударған ғалымдардың қатарына: И.В. Арнольд, В.В. Виноградов, Е.М. Галкина-Федорук, В.В. Бабайцева, Г.А. Нехлина, Н.А. Лукьянова, В.К. Харченко, В.И. Шаховский т.б. жатады.

Жұмыста И.В. Арнольдтің «Экспрессивные средства английского языка», Е.В. Михайлованың «Интертекстуальность в научном дискурсе», О.А. Крылованың «Лингвистическая стилистика», Р.М. Әбдіқұлованың «Қазақ сөз өнеріндегі интертекст мәселесі», Е.М. Галкина-Федоруктің «Об экспрессивности и эмоциональности в языке», М.Л. Гаспаровтың «Литературный интертекст и языковой интертекст», Н. Фатееваның «Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности» еңбектері пайдаланылды.

Көркем шығарма мәтіндерінде кездесетін интертекстердің экспрессивтік қызметін талдау барысында салыстырмалы-тарихи және типологиялық талдау әдістері қолданылды. Бакытжан Момышұлының «След птицы в небе» романы зерттеу нысаны есебінде алынып, онда кездесетін экспрессивті қызмет атқарып тұрған интертекст үлгілеріне салыстырмалы талдау жасалды.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу жұмысының нәтижесін әдебиеттану мәселелерімен шұғылданатын жоғары оқу орны студенттері, магистранттар мен докторанттар, әдебиеттанушы мамандар пайдаланып, көркем шығарма мәтінін жаңа қырынан тану мақсатында қолданса болады.

Талқылау. И.В. Арнольдтың пайымдауынша интертекст стилистикалық құрал ретінде көп функциялы, атап айтқанда мәтіннің түйіндік мәселелеріне назар аударады, экспрессивтілікті арттырады және бірқатар басқа функцияларды орындайды, соның ішінде бағалауыштық, бейнелі, сипаттамалық және т. б. И.В. Арнольд мәтін фрагментінің экспрессивтілігін едәуір арттырудың құралы - интертекстің экспрессивті қызметін былайша сипаттайды: «...свойство текста или части текста, которое передает смыслы с увеличенной интенсивностью и имеет своим результатом эмоциональное или логическое усиление» (Арнольд, 1982:62).

Интертексті өзі түзіп отырған текске кіргізгенде қаламгерлер қандай мақсатты көздейтіні туралы зерттеушілер пікірінде бірізділік жоқ. Ғылыми дискурстағы интертекстуалдылық мәселелерін қарастырған Е. Михайлованың ойынша автор өз шығармасына интертекстерді 4 түрлі мақсатпен енгізеді: 1) референциялық немесе сілтеме мақсатымен – басқа бір мәтінді еске салу арқылы қаламгер ақпарды сығымдап беруді мақсат етеді, өз кезегінде адресат санасындағы таныс образды еске алғызып, аз ғана тілдік құралдар көмегімен көлемді ақпарды қабылдап, түсінуге ықпал жасайды; 2) бағалауыштық мақсатпен – «бөгде» мәтінді автор оған өзінің эмпатикалық немесе сыни көзқарасын білдіру үшін пайдаланады; 3) этикеттік мақсатта – оқырман қауымға сый-құрмет көрсету, беделге жүгіну, белгілі бір қоғамда қалыптасқан талаптарға сай келу үшін оның мүшелеріне жақсы таныс тәсілдерді, формаларды, штампклишелерді пайдалану; 4) декоративтік мақсатпен – сәтті табылған сөзқолданыс хабарды өзінен де анық бере алады, адресатқа эмоционалды тұрғыдан әсер етеді, мәтінді жандандырады, оған даралық сипат береді (Михайлова, 1999:23-23).

Қазіргі қазақ әдебиеттану саласында интертекст мәселесіне зерттеу жұмыстарын жүргізіп жүрген ғалымдардың бірі Әбдіқұлова Р.М. Ол қазіргі қазақ әдебиеттануы романдық поэтикалық интертекст мәселесіне де назар аударуға тиіс екендігін атап өткен. Ғалымның пайымдауынша, интертексттер оқырманды роман мазмұнын эмоциональдық қабылдауға дайындайтын құралдар болып қана қоймай, сонымен қатар роман жүйесіндегі кейіпкерлердің сөздері мен ой сезімдеріне экспрессивтік мән жүктейтінін атап өткен. (Әбдіқұлова, 2015:33-36).

Интертекстке негіз болатын претексттер прецедентті құбылыс болып табылады. Прецеденттілік өз кезегінде эмоционалды жүгі мен экспрессивті бейнелілігімен ерекшеленеді. (Moiseenko, Mikheeva, 2021).

Экспрессия – құндылық-эмотивтік мәндер жүйесі арқылы сөйлеушінің ниетін көрсететін және тілдің белгілі бір тілдік құралдар арқылы жарыққа шығатын экспрессивті функциясының нәтижесі.

О.А. Крылова, «экспрессивтілікті» сөйлеудің бейнелілігін күшейту, оның әсер ететін күшін арттыру ретінде қарастыра келе: «Кез келген сөйленім эмоционалды-бағалауыштық немесе бейнелі коннотацияларға ие болып экспрессивті болып келеді». Мұндағы коннотациялар құбылыстардың өзін емес, оларға деген белгілі бір

қатынасты көрсететін прагматикалық ақпараттың бір түрі. Сондай-ақ зерттеуші экспрессивтілік міндетті түрде эмоционалдылық, бағалаушытық және бейнелілікпен ғана айқындалмайтынын атап өтеді. Сөйлеудің эмоционалдылығы-сөйлеушінің сезімін білдіру және тыңдаушының сезіміне әсер ету; бағалау-мақұлдау немесе мақұлдамау; бейнелілік – сөз бірліктерінің сапасы және сөйлеу сапасы, соның арқасында тілдік құралдар объектілерді, белгілерді немесе әрекеттерді атай отырып, адресатқа бір уақытта көрсетілген бейнені қалыптастырады. (Крылова, 2006:80-85).

Әдеби мәтіннің құндылығы көбінесе оның бейнелі-эмоционалды құрамымен айқындалады. М.Л. Гаспаров интертекстуалдылықты әдебиеттану нысанына жатқызып, тілдік интертекстер көбінесе кездейсоқтық нәтижесі деген пікір ұсынады (Гаспаров, 2002:3-9). Әдетте интермәтін семантикалық және ұйымдастырушылық құрылымы тұрғысынан қарастырылып келеді. Біздің зерттеуімізде интермәтіннің экспрессивтік қызметі сараланады.

Осылайша, мәтіндегі экспрессивті функция ойды жеткізудің тақырыптық бағыттаушылықтың күшеюімен іске асырылатынын айта аламыз. Мұндай күшейту сөйлеушінің талқылау тақырыбына ерекше көзқарасын білдіруге деген ниетімен негізделеді. Ойды жарыққа шығаруда бағалау, сипаттау немесе эмоционалды мағыналардың шоғырлануы экспрессивті функцияны орындайтын интермәтінді қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Экспрессивті функция – автордың интертекстуалдық сілтеме арқылы мәдени-семиотикалық мотивтері мен прагматикалық ұстанымдарын беруі. Дәйексөздерді таңдау, қолданылған аллюзиялардың сипаты – мұның бәрі автордың жазушылық шеберлігін танытады. Көбінесе автордың өзін-өзі көрсету тәсілі ретінде ғана емес, сонымен қатар аудиторияға маңызды әсер ететін материалды (дәйексөздер, аллюзиялар және т.б.).

Көркем мәтіннің әсер етуші функциясы туралы айта отырып, зерттеушілер көркем мәтінде экспрессивті құралдарды қолдану нәтижесінде автордың негізгі ойын сәтті жүзеге асыру үшін баяндау объектісінің сенімді, экспрессивті бейнесі үлкен мәнге ие болатындығын атап өтеді. Мәселен, Фатеева Н.: «Экспрессивная функция интертекста «проявляется в той мере, в какой автор текста посредством интертекстуальных ссылок сообщает о своих культурно-семиотических ориентирах, а в ряде случаев и о прагматических установках» деген пікірінен автордың мәдени-семиотикалық құндылықтары мен прагматикалық ұстанымдарынан хабар беруімен ерекшеленеді дейді (Фатеева, 2007: 15).

Алайда, теориялық зерттеулерде интертекстің экспрессивті функциясына зерттеушілердің тарапынан жеткілікті деңгейде көңіл бөлінбейді. Бұл функцияның атқаратын қызметін түсіну үшін тілдің басқа экспрессивті құралдар ішіндегі интертекстің ерекшеліктерін тұжырымдауымыз қажет.

Қазіргі көркем әдебиеттегі философиялық проза мәтіндерінде интертекстерді қолдану тәжірибесін кеңейту тенденциясы байқалады. Философиялық проза-бұл ауызша қарым-қатынас жүйесі, мағыналар жүйесі, «тарих сахнасы», автор мен кейіпкердің санасы арқылы берілген ішкі және сыртқы, бар әлемді қамтитын проза. Ол автордың дүниетанымын, идеяларын, моральдарын, сезімдерін, шығарма

сюжетін, кейіпкерлерін, дәуірдің жалпы атмосферасын қамтитын құрылым. Философиялық прозада риторикалық сұрақтар, стилистикалық әдістер, символдар, интертексттер, әдебиеттегі көркемдегіш құралдар – жанрлар, троптар, т.б. Кейде қаламгерлер музыка, биология, психология саларынан мәтіндерді, аллюзияларды пайдаланады. Мәтіннің құрылымы, сөз тіркестерін пайдалану бейнелі философияның түрін анықтайды, оқырманның назарын аударып, олармен тығыз байланыс орнатуға көмектеседі. Мұндай әдіс-тәсілдер мен тілдік құралдар қаламгерге автордың позициясын нақты анықтауға мүмкіндік береді. Философиялық проза негізгі ойды интертексттер, стильдер, жанрлар, әдістер, мотивтер арқылы көруге мүмкіндік береді.

Философиялық прозада интертекст өзі бірнеше негізгі қызмет атқарады. Интертекстуалды элементтер көркем мәтіндерде айшықтаушы қызмет те атқара алады. Тіл қазынасындағы дәстүрлі троптардың өздері эмоционалды-экспрессивтілікпен ерекшеленеді.

Е. М. Галкина-Федоруктің ойынша «экспрессивтілік – мәнерлі, әсерлі, көрнекі, әсерлі ететін көркемдік құрал». Басқаша айтқанда тілдің экспрессивті қызметі – сөйлеушінің сөз бағытталған объектіге қатынас орнатудың жолы. Мұндай қатынас әрқашан сөйлеушінің қоршаған әлемнің шындықтары мен тілдік құралдарды қолдану ережелеріне негізделеді. (Галкина-Федорук, 1958:15).

Бұл жұмыста біз Бақытжан Момышұлы романдары мысалында қазіргі қазақ философиялық прозасындағы интертекстің экспрессивті функциясын қарастыруды міндет етіп қойдық.

Бақытжан Момышұлының мәтіндеріне зерттеу нысаны есебінде жүгіну екі негізгі факторға байланысты. Біріншісі – көркем әдебиеттегі философиялық прозаның артар жүгі: философиялық прозаны құраушы мәтіндер, экспрессивті мәнге ие интермәтіннің негізгі формаларының көптігімен ерекшеленеді. Екіншісі – Б.Момышұлы шығармашылығының ерекшелігі. Оның шығармаларының кейіпкерлері – өмірлік тәжірибесі мол және өзіндік ізденіс жолындағы тұлғалар, сондықтан кейіпкерлердің репликаларында сөйлеу стилінің экспрессивті құралдары жиі қолданылады.

Б. Момышұлының «След птицы» в небе романындағы мына бір үзіндіге назар аударайық: «На память приходит мысль Карла Маркса о том, что капитализм в лице пролетариата готовит себе собственного могильщика. Наркотики повсеместно губят людей, и чаще всего – молодых. Безработица толкает юношей на преступления, а девушек выбрасывает на улицу». Мұндағы интертекстің экспрессивті қызметі көркем мәтіннің мазмұнына қосымша семантикалық мағына үстеп, күрделендіріп, мәтіннің бірегейлігі мен тұтастығын сақтаудан байқалады. «Хазрет Инаят Хан скарзал: что есть дух, и что есть материя? Разница между духом и материей – все равно что разница между водой и льдом: замерзшая вода есть лед, а растаявший лед есть вода. Именно дух в его плотности мы называем материей; именно материя в ее тонкости может быть названа духом.» (Момышұлы, 2011:172).

Аллюзия да экспрессивті қызметке ие болады. Көркем мәтінде аллюзияны қолдану автордық даралық стилінің көрінісі болып табылады. «Аллюзивтілік – бұл басқа мәтіндермен де, оқырманмен де диалогтық қарым-қатынаста болатын, белгілі бір ас-

сосаиалар тудыратын ерекше синтаксистік құрылым; онда автордың мәтінге деген жеке көзқарасы айқын аңғарылады» (Подчасов, 2000: 52).

Аллюзия-бұл алдын-ала мәтіннің белгілі бір элементтерін алу, олар қабылдаушы мәтінде танылады, онда оларды болжау жүзеге асырылады:

«То что видел монах, было описано в книге «Цветочки святого Франциска»: «И с этого часа вышеупомянутый брат Лео, отличвавшийся чистотой помыслов и высокими принципами, начал наблюдать за жизнью святого Фрнациска». (Момышұлы, 2011:180)

«Это поможет забыть и свои терзания, и все окружающее, что донимало вас своими острыми или тупыми, грубыми или тонкими вторжениями. Я в душе никак не мог не согласиться с латинским афоризмом «Привычка – вторая натура». И только Хазрет подтвердил для меня правильность моих сомнений, сказав, что «именно привычка формирует натуру, но натура не имеет привычек» (Момышұлы, 2011:210). Мұнда автор өзінің бойын кернейтін түрлі сезімдерді афоризммен келтіріп, оадн соң сөзіне құпатау алған интермәтін енгізеді. Сол арқылы қаламгер өзінің субъективті көзқарасын көрсетеді. Афоризм семантикасы мейлінше бай, астарлы, көп деңгейлі болғандықтан оқырман үшін айрықша мәнге ие.

Кейіпкер өзінің ішкі сезімін әңгімелесіп отырған адамына өсиет арқылы жеткізуге тырысады: «Каким мудрым человеком был мой знакомый! Нет, для меня он был не просто знакомым, а оказался Учителем. Как жаль, что я понял это слишком поздно!». Вот такая история, Секе. И кто, знает мимо скольких Учителей мы прошли в этой жизни, так и не узнав их, - вздохнул я.». (Момышұлы, 2011:233). Осылайша, интертекстің экспрессивтілігі автордың бұрыннан қалыптасқан экспрессивті, эмоционалды және бағалау құрылымдары – прецеденттік мәтінмен белгілі мәтіндік дереккөзге жүгіну қабілетінен көрінеді.

Экспрессивті компонент оқырманға әсер ететін тұтас және жиынтық әсерді білдіреді. Ол эмоционалды және бағалаушылық мәнге ие. Алайда интермәтіннің эмоционалды-экспрессивтік функциясының жалпы прагматикалық мағынасы сыртқы жағдайды түбегейлі оң немесе теріс бағалау белгісімен айқындалмайды: « Не подумайте что я кого то осуждаю, мне просто горько видеть несовершенство. И еще горше чувствовать сострадание. Когда-то Оскар Уайльд говорил: «Не совершенство нуждается в нашей любви, а несовершенство». И до боли не приятно видеть это несовершенство» (Момышұлы, 2011:305). Осылайша, интертекстің экспрессивтілігі автордың бұрыннан қалыптасқан экспрессивті, эмоционалды және бағалау құрылымдары бар прецеденттік мәтінмен белгілі мәтіндік дереккөзге жүгіну арқылы көрінеді. Демек, интертекст құбылыс ретінде қарастырылып, оны қабылдау кезінде іс жүзіндегі мәтін қандай – да бір түрде жаңартылады, яғни дискурста әр түрлі параметрлер бойынша қолдануға дайын күйге келтіріледі. Оған қойылған проблемалар немесе олардың эстетикалық (мазмұнды немесе формальды) сипаттамалары, немесе белгілі бір эмоционалды тәжірибенің қайнар көзі ретінде, немесе ұқсас жағдайлардың көзі ретінде, немесе рөлдік модель немесе анти-прототип ретінде көрініс табады:

«Вот и я, наверное, подобно тому охотнику, одетому в шкуру антилопы, что-то нахожу на берегу науки и диким криком сзываю к себе своих читателей, чтобы они

порадовались вместе со мной и тоже начали мечтать о других мирах и иных отношениях. Вы же помните стихи Владимира Владимировича, не Путина, а Маяковского:

Поэзия – та же добыча радия.

В грамм добыча, в год труды.

Изводить единого слова ради

Тысячи тонн словесной руды» (Момышұлы, 2011:372).

Жоғарыда келтірілген мысалда экспрессивті қызметте жұмсалған интертекстуалды элементтерді жазушының тек өзіне ғана тән идиолектің танытатын оқайионал сөзқолданыс ретінде қарастырған жөн, себебі олардың претекстері көпшілікке кеңінен белгілі болғанмен, олардың эмоционалдылығын, бейнелігін көркем мәтінге енгізе отырып көрсетеді.

Қорытынды. Интермәтіннің экспрессивті қызметі автор оқырманға өзінің прагматикалық ойларын және тілдік-мәдени ұстанымдары мен бағыты жайлы сыр шертенде көрініс табады. Ол көп жазғдайда жазушының шеберлігін көрсету тәсілі түрінде ғана емес, сонымен қатар оқырман аудиториясына айтарлықтай әсер ететін құралдарды (дәйексөздер, аллюзиялар және т.б.) сәтті пайдалануында көрінеді. Мақалада талданған Бақытжан Момышұлының «След птицы в небе» философиялық романындағы кейіпкерлер диалогтарында кеңінен кездесетін интертексттердің түрлі формаларын талдай келе, солардың ішінде экспрессивті қызметке ие түрлерін сараладық. Көркем мәтінде кейіпкерлердің сөйлеу стихиясы қиялға айналады, бірақ нақты емес, бірақ тән белгілері сақталады, сондықтан Бақытжан Момшұлының философиялық прозасы кейіпкердің ішкі сезімдерін білдіру арқылы экспрессивті функцияны жүзеге асыруды зерттеуге мүмкіндік береді. Жазушының оқиғалар сипаттамаларында кездесетін интертекстің әртүрлі формаларын зерттей отырып, онда кездесетін интертекстердің айтылар ойдың эмоционалды немесе бағалау аспектісін күшейту үшін қолданады деп айтуға болады.

Осылайша, интертекст тақырыпқа назар аудара отырып, автор идеясының бағалауыштық, бейнелі және эмоционалды әсерін күшейтуге бағытталады. Интертекстің көркем мәтінде атқаратын қызметтері аладағы уақытта терең талдауды, жеке зерттеуді талап етеді.

Болатова Г.Ж.¹, Мұхаметқали А.А.²

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

E-mail: gulzhan5055@mail.ru, aida.muhametkali@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3814-2376, 0000-0003-2661-3377

Экспрессивная функция интертекста в философской прозе (по роману «След птицы в небе» Б. Момышұлы)

Аннотация. В статье рассматривается экспрессивная деятельность интертекста в философской прозе. Актуальность работы обусловлена отсутствием специального научного исследования, посвященного экспрессивной деятельности интертекста. Объектом исследования стал философский роман Бақытжана Момышұлы «След птицы в небе». Интертекстуальные элементы связывают текст с другими текстами функционального стиля. В связи с этим интертекстуальные элементы встречаются в художественном тексте в различных типологиях и выполняют различную функцию.

Выразительность означает усиление содержания данного текста, систематизацию определенной информации, привлечение к ней внимания. Реализация экспрессивной функции интертекста возможна только при подключении интертекста к процессу коммуникации, т. е. к процессу коммуникации. Выразительность, по мнению многих исследователей, состоит в комплексном понимании, основные компоненты которого выражают друг друга и взаимодействуют в языке. К ним относятся эмоциональность, интенсивность, образность, оценочность.

Художественный текст особенно характеризуется выразительностью как средство создания художественных образов. Художественный образ-основа художественного текста. В философских романах он находит отражение в виде эмоций, чувств, состояний сознания, соединяя действительность и вымысел через воображение писателя. Обладая художественно-эстетическими качествами, язык художественной литературы обращается к определенной системе средств словесной и художественной выразительности. Художественная речь имеет свои языковые особенности. Выразительность способствует созданию новых средств передачи мыслей и чувств говорящего. Философский текст воздействует на читателя эмоционально и эстетически, сообщая определенную информацию.

Различие между понятиями выразительность, эмоциональность позволило уточнить ряд положений, касающихся экспрессивной семантики. Работе Е. М. Галкиной-Федорук, Л. Е. Михайловой посвящено соотношение понятий выразительность, эмоциональность. По их мнению, категория эмоциональности подразделяется на несколько типов: экспрессивность-эмоциональность-оценочная (эмоциональная); слова, определяющие моральную оценку (достойную, честную), относятся к единицам эмоциональной оценки как к экспрессивной. Позиция автора: даже без экспрессивности эти единицы не могут быть эмоционально-оценочными. Хотя многие лингвисты изучили теоретические основы языковой экспрессии в художественной литературе и ее практическое применение, именно экспрессивная функция интертекста в художественных произведениях еще недостаточно изучена.

Ключевые слова: интертекстуальность, экспрессивность, эмоция, экспрессивная функция, аллюзия.

Bolatova G.Zh.¹, Mukhametkali A.A.²

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: gulzhan5055@mail.ru, aida.muhametkali@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3814-2376, 0000-0003-2661-3377

Expressive function of intertextuality in the philosophical prose (based on the novel «Sled ptici v nebe» by B. Momysuly)

Annotation. The article examines the expressive activity of intertext in philosophical prose. The relevance of the work is due to the lack of a special scientific study devoted to the expressive activity of intertext. The object of the study was Bakytzhan Momysuly's philosophical novel "The Trail of a bird in the sky". Intertextual elements link the text with other texts of the functional style. In this regard, intertextual elements are found in a literary text in various typologies and perform a different function.

Expressiveness means strengthening the content of this text, systematization of certain information, drawing attention to it. The implementation of the expressive function of the intertext is possible only when the intertext is connected to the communication process, i.e. to the communication process. Expressiveness, according to many researchers, consists in a complex understanding, the main components of which express each other and interact in language. These include emotionality, intensity, imagery, evaluation.

Artistic text is especially characterized by expressiveness as a means of creating artistic images. An artistic image is the basis of a literary text. In philosophical novels, it is reflected in the form of emotions, feelings, states of consciousness, connecting reality and fiction through the imagination of the writer. Possessing artistic and aesthetic qualities, the language of fiction refers to a certain system of means of verbal and artistic expression. Artistic speech has its own linguistic features. Expressiveness contributes to the creation of new means of conveying the thoughts and feelings of the speaker. A philosophical text affects the reader emotionally and aesthetically by communicating certain information.

The difference between the concepts of expressiveness and emotionality made it possible to clarify a number of provisions concerning expressive semantics. The work of E. M. Galkina-Fedoruk, L. E. Mikhailova is devoted to the correlation of the concepts of expressiveness, emotionality. In their opinion, the category of

emotionality is divided into several types: expressiveness-emotionality-evaluative (emotional); words defining moral assessment (decent, honest) refer to units of emotional assessment as expressive. The author's position: even without expressiveness, these units cannot be emotionally evaluative. Although many linguists have studied the theoretical foundations of linguistic expression in fiction and its practical application, it is the expressive function of intertext in works of fiction that has not yet been sufficiently studied.

Keywords: intertextuality, expressiveness, emotion, expressive function, allusion,

Информация об авторах:

Болатова Гүлжан Жамбыловна, доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: gulzhan5055@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3814-2376.

Мұхаметқали Аида Аяпбергенқызы, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aida.muhametkali@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2661-3377.

Әдебиеттер:

Арнольд И.В. Ағылшын тілінің экспрессивті құралдары. – Мәскеу: Просвещение, 1982. – 11 б. (орыс).

Михайлова Е.В. Ғылыми дискурстағы интертекстуалдылық (мақалалар материалында): Фил.ғыл. канд.дис.автореф.– Волгоград, 1999. – 150 б. (орыс).

Крылова О.А. Лингвистикалық стилистика. – Мәскеу: Жоғары мектебі, 2006. – 319 б. (орыс).

Әбдіқұлова, Р. М. Қазақ сөз өнеріндегі интертекст мәселесі. – Т.154, №2 (2015): ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 33-36 б. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1817>

Моисеенко, Л.В.; Михеева, Н.Ф. Қазіргі орыс және испан баспасөзінің тілдік тұлғаның танымдық құрылымы ретіндегі прецеденттік құбылыстары. – Revista EntreLinguas. Арапуара, 2021. – 26 б. <http://dx.doi.org/10.29051/el.v7iesp.2.15154> (ағылш.)

Гаспаров М.Л. Әдеби интертекст және тілдік интертекст. –РФА Хабаршысы. Әдебиет және тіл сериясы №4, 2002. 3-9 б. (орыс).

Фатеева Н. М., Мәтін әлеміндегі интертекст: интертекстуалдылықтың қарсы нүктесі. – Мәскеу: Комкітап, 2007. – 282 б. (орыс).

Галкина-Федорук Е.М. Тілдегі экспрессивтілік пен эмоционалдылық туралы. –Сб.: Тіл білімі бойынша мақалалар, 1958. – 304 б. (орыс).

Момышулы Б. Аспандағы құстың ізі. –Алматы: Полиграфкомбинат, 2011. – 621 б. (орыс).

Подчасов А.С. Қазіргі газеттердегі бағыттан адастыратын тақырыптар. – Мәскеу, 2000. №3. 52-55 б. (орыс).

Литература:

Арнольд И.В. Экспрессивные средства английского языка. – Москва: Просвещение, 1982. – 11 с.

Михайлова Е.В. Интертекстуальность в научном дискурсе (на материале статей): Автореф.дис. канд. филол. наук. – Волгоград, 1999. –150 с.

Крылова О.А. Лингвистическая стилистика.– Москва: Высшая школа, 2006. –319 с.

Абдиқұлова, Р. М. Проблема интертекста в казахском искусстве слова. –Т. 154, №2(2015): Вестник КазНУ. Серия Филологическая. –33-36 с. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1817> (каз).

Moiseenko, I. V.; Mikheeva, N. F. Precedent phenomena of the contemporary russian and spanish mass media as cognitive structures of a linguistic identity. -Revista EntreLinguas: Araraquara, 2021. – 26 с. <http://dx.doi.org/10.29051/el.v7iesp.2.15154> (англ.)

Гаспаров М.Л. Литературный интертекст и языковой интертекст. – Известия РАН. Серия литературы и языка №4, 2002. – С.3-9.

Фатеева Н. М., Интертекст в мире текстов: контрапункт интертекстуальности. – Москва: Комкнига, 2007. –282 с.

Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. – Сб.: Статей по языкознанию, 1958. – 304 с.

Момышулы Б. След птицы в небе. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2011. – 621 с.

Подчасов А.С. Деориентирующие заголовки в современных газетах. – Москва, 2000. №3. – С.52–55.

References:

Arnol'd, I.V. Ekspressivnye sredstva angliiskogo yazyka [Expressive means of the English language]. – Moscow: Prosveshchenie, 1982.- 11 p. (In Rus).

Mihajlova E.V. Intertekstualnost v nauchnom diskurse (na materiale statei) [Intertextuality in scientific discourse]: Avtoref. dis. kand. filol. nauk. – Volgograd, 1999. – 150 p. (In Rus).

Krylova O.A. Lingvisticheskaya stilistika [Linguistic stylistics]. – Moscow: Vysshaya shkola, 2006. – 319 p. (In Rus).

Abdikulova R.M. The problem of intertext in the kazakh word art. Vol.154 №2 (2015): KazNU Bulletin. Philology Series. 33-36 p. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1817> (In Kaz).

Moiseenko, I. V.; Mikheeva, N. F. Precedent phenomena of the contemporary russian and spanish mass media as cognitive structures of a linguistic identity. Revista EntreLinguas, Araraquara, 2021. -26 p. <http://dx.doi.org/10.29051/el.v7iesp.2.15154>

Gasparov M.L. Literaturnyi intertekst i yazykovo intertekst [Literary intertext and linguistic intertext]. – Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka. – 2002. - №4. –3-9 p. (In Rus).

Fateeva N. M., Intertekst v mire tekstov: kontrapunkt intertekstual'nosti [Intertext in the World of texts: the counterpoint of Intertextuality]. – M.: Komkniga, 2007. 282 p. (In Rus).

Galkina-Fedoruk E.M. Ob ekspressivnosti i emocionalnosti v yazyke [About expressiveness and emotionality in language]. – Sb.: Statei po yazykoznaniiyu, 1958. -304 p. (In Rus).

Momyshuly B.Sled pticy v nebe [The trail of a bird in the sky]. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2011. – 621 p. (In Rus).

Podchasov A.S. Dezorientiruyushchie zagolovki v sovremennykh gazetakh [Disorienting headlines in modern newspapers]. – Moscow, 2000. №3. 52–55 p. (In Rus).

IRSTI 13.91.34 801.73

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-14>

**Tatiev E.E.¹, Sarkulova M.U.²,
Mukhamedieva A.B.³, Tatueva M.E.⁴**

^{3,4}NAO «Shakarim University of Semey»
Semey, Kazakhstan.

^{1,2} L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan Kazakhstan.

E-mail: ¹ertisuly82@mail.ru; ²manifa.s@mail.ru; ³injuerke@mail.ru; ⁴tatieva_me@mail.ru;

ORCID: ¹0000-0001-6368-1251 ²0000-0002-5992-2814

³0000-0003-4891-6969 ⁴0000-0003-2365-8123

PSYCHOANALYSIS OF THE KAZAKH MYTHICAL STORY «UMAI»

Abstract. An important place in the scientific environment is occupied by the analysis of mythical legends, stories of the world and separate nations as a text. Mythical works leading to a worldview direction are especially not ignored by either a researcher or a reader.

In this regard, the authors of the article sought to create and present to the reader their quotations related to the text and surroundings. The core of the research article is a folk legend-story, including the Kazakh mythical legend-tale «Umai».

Accordingly, the applicant authors consider the legend as a text, and then its scientific differentiation. In particular, the Kazakh mythical legend presents its results and conclusions in the form of determining the type of text of the tale «Umai», analyzing the semantic core using a table and a study using a psychotraumatic approach in setting up the text of Vadim Rudnev.

At the same time, the authors consider this topic experimental and monitor what results and conclusions it will lead to. Because the static formulation of Vadim Rudnev's text consists of seven articles, and they can be comprehensively used for the analysis and differentiation (synthesis) of the text. And in the scientific article, one of the articles of the wording of the text is considered separately, namely: 3) there is nothing accidental in the text (psychotrauma).

The construction of an algorithmic program must not violate the seven articles of the textual formulation proposed by V. Rudnev. However, the article will be presented to what result personal consideration of the third article can lead to. At the same time, taking into account that the mechanism of analysis or the legitimacy of analysis have a negative impact on logical judgment, it may be advisable to conduct a private analysis of the third article.

Keywords: myth, history, semantics, motive, psychoanalytics, deformation

Introduction. In the last 5-10 years, the «text» and its study have become widespread in science, in addition, the text by various methods (Otarbayeva, 2019; Lytkina, 2012; Malinovskaya, 2021;). In particular, the study of the text with the help of methodological teachings, such as language, textual studies, linguistics, semiotics, semantics, hermeneutics, literature, etc. Today it leads to significant results. According to experts, the purpose of the text is to establish a dialogue, a dialogue between «the text and the listener or viewer or reader», and, if necessary, to achieve a productive cultural context. From this side it is interesting to study the text, in most cases the content of the text and the system of ultimate creative thought, which is one of the most important searches of our time.

The myth created by a special state of historical and cultural consciousness was considered an important part of human life. Although opinions about the myth and its definition

vary, it was a work of fiction created by the human mind. In this regard, the authors of the article will conduct a psychoanalysis of the work «Umai-ana», dedicated to the legendary history of the Kazakhs.

Materials. As a collection of the famous scientist ShakirIbrayev in 2002, the publishing house «Almaty: Science» took the fairy tale «Umai» from the cycle «mythical stories of the Kazakhs» (Ibrayev, 2002).

For a complete analysis of the text, we decided to present the content of the legend story: «The fairy tale tells about the peoples living on the Big Altai Mountain, and how they lived in harmony with nature. At the same time, a natural disaster occurs and the owners of settlements die. Only one hero will survive the disaster by hiding in a cave. After the avalanche, the Bogatyr Bear saved the girl from the wolf, who was under the snow

The Bogatyr Bear lifts the sleeping beauty into the cave where she survived and takes care to wake her up. However, sleeping beauty does not wake up. The girl’s name was Aisulu. The Bogatyr Bear asks to wish to know if the beautiful Aisulu is alive. At this moment, two birds fly from the sky, and gives the hero two stones. These were flint stones intended for making a fire. The Hero Bear blows stones on each other and warms the moon beauty, she comes to her senses. At this moment, Umai mother enters the house, blesses them, makes family wishes and disappears.

Next, it tells how the Hero Bear and Aisulu were left hungry and could not find food for themselves. They find rabbit meat in the cave and eat rabbits. After the snow melts and the season changes, the Bogatyr Bear leaves the cave and goes hunting. A pregnant Aisulu remains in the cave house. Aisulu is tired of waiting for a hero. When her time comes to give birth, Umai Mother comes to him again and helps Aisulu. So Aisulu gave birth to a twin child. When Bogatyr Bear is returning home from hunting, Aisulu is breast-feeding her twins. Then more generations will be born from their twin children», - was written in the short content of the fairy-tale.

Analysis. In general, in the series of mythical Kazakh stories, «the fairy-tale of Umai» refers to the type of storytelling text. In a fairy-tale: 1) the beginning of the event, the state of the Bogatyr Bear, when snowfall and an accident on Altai Mountain; 2) further development of the event; rescue from the wolf of the beauty «Aisulu», watching two birds-Umai and Kumai, «kindling fire» on white and red stones, «Umai mother», who flew into the cave in; 3) the end of the story, the birth of a twin child in the family Bogatyr Bear and beauty Aisulu, then a large distribution of their offspring. At the same time, the legendary story is written in a mythical direction.

SEO analysis of the following text (semantic text analysis) (Table 1):

Name pointers	signs
Number of symbols in the text	4566
The number of missing symbols in the text	3881
Number of words in the text	682
Numberofuniquewords	464
Numberofimportantwords	630

Table 1 - textstatistics

Word / sentence	number	Frequency, %
Bogatyr Bear	15	1.93

Aisulu	12	1.32
Umai Mother	6	1.17
Snow	6	0.88
length	5	0.73
two	5	0.73
soul	5	0.73

Table 2-semantic core of the text

The semantic core of the text of the fairy tale is the Hero Bear and the beauty Aisulu (Table 2). In the legend «The Hero Bear1 - 15 times, Aisulu beauty - 12 times. We have compiled a tabilica based on the semantic core in the text «Hero Bear» (Table 3). In general, the «hero bear» was taken into account 15 times, but 13 moments were carried out by himself, that is, the bear hero himself. Therefore, wetookinto account only 13 verbs in the table, which were from the side of the bear hero himself.

	Fairy-tale «Umai» from the collection «Mythical stories of Kazakhs»
1	<i>Only the bear hero survived by hiding in a deep stone cave.</i>
2	<i>After the snow stopped, Bear hero came out of the stone cave «whether there is a living soul», walking around the country...</i>
3	<i>Bear hero, who was very happy, picked up Aisulu, who was found in the steppe...</i>
4	<i>Aisulu, tired of waiting for Bogatyr Bear, leaves the cave and looks around.</i>
5	<i>Bear hero is very tired, looking at the sky covered with such heavy snow.</i>
6	<i>Surprised by this, the bear hero takes these two stones in his hands and hits each other.</i>
7	<i>Then she took Aisulu's hand and held it to Hero Bear..</i>
8	<i>Bear hero and beauty Aisulu, who could not hunt, were very hungry...</i>
9	<i>Bear hero wanders through the forest, wanders through the mountains, hunts birds.</i>
10	<i>...the sad Bear hero leaves the hunt.</i>
11	<i>In order to find and bring his native food, the bear hero goes to the road.</i>
12	<i>Outside: «Are you here?» the bear hero enters.</i>
13	<i>Bear hero is late.</i>

Table 2-semantic core of the text

The plot of this legend tells about the fate of Bogatyr Bear, who, as a result of a natural disaster, got stuck in the snow and escaped from it safely and met beauty Aisulu. And the content of the work consists in the fact that Bogatyr Bear saved Aisulu from the Wolf, gave life to Aisulu from the mother of Fire-Umai, went on the hunt of Bogatyr Bear, Aisulu became pregnant and had twins, and their descendants became a family. The structural elements of the general text are as follows. At the same time, the legend seems to originate from the ancient history of the Kazakh people. Although the basis of the work is Bogatyr

Bear and beauty Aisulu, the development of the story is reflected in the harekets of the ancient Turkic era "look to heaven", "worship of all the Earth and heaven". There are also two episodes related to Mother Umai: 1) Mother Umai "giving her soul" by bringing Aisulu closer to the Fire; 2) Umai mother's help when she was worried about Aisulu. And Mother Umai is the progenitor of the Turkic-speaking peoples who inhabited the ancient Great Steppe, the goddess of abundance (Iskakova, 2021). At the same time, there are also petroglyphs related to Umai Mother in the ancient Turkic era (Mukanov, 2021).

What is «myth» in general? Let's consider what influence it has on the work. "Myth is an ancient legend, a story" in the first definition, and "a special state of historical and cultural consciousness" in the second definition. However, this will be a primitive generalization, but-it's accurate. The legend depends on the human consciousness. In other words, in the thought of James George Fraser, myth is the reasoning of magical action through reason and literary language (Karakuzova, 1993). Now let's try to analyze the following important situation in Vadim Rudnev's seven-paragraph conclusion of the text: 3) there is nothing random in the text (psychotology).

Basically, as mentioned in the introduction, Vadim Rudnev's seven-article wording of the text cannot be considered separately. Because the seven statements presented determine the complex picture of the text. But let's see what happens when there is nothing random in the text (psychedelic) personal.

The Russian scientist Vadim Rudnev, who made a significant contribution to semiotics, decided that the author of the text always had a «hidden thought» in the text. It is said that this «hidden thought» is a psychotenalization of the text (Rudnev, 2000). Now we think about where Vadim Rudnev's «hidden thought» is stored in the fairy tale «Umai» and what signs it shows. To do this, we use Sigmund Freud's «psychoanalyst», which Vadim Rudnev suggested and widely used in his research (Yarovitsky, 2004).

As we all know, Sigmund Freud studied the concepts of consciousness, ultimate consciousness, and the unconscious (Sternensis, 2012). In particular, the root consciousness (subconscious) was the main source, the root of psychoanalysis, which was born by the scientist himself. In this regard, we present below the table of visual information «Smart-Art» (Table 1).

Table 1-visual information table «Smart Art»

In the table, according to Freud's psychoanalysis, the basis is not the «text», but the

«fairy tale». A storyteller consciously narrates a fairy tale as a text that he sees from his own thoughts or from life. And under any conscious «text» is the ultimate consciousness (subconscious). It can be reflected in the final consciousness of the storyteller in the state of normal influence or reverse influence. For example, the state of the final consciousness under normal influence: energy (source of energy); intuition; foresight; spirit; connection with natural phenomena; connection with world power, etc., and states under negative influence: limitations; fears, emotional blocks, scenarios, negative emotions, limited beliefs and stereotypes, etc. The normal or reverse effect that constitutes the ultimate consciousness in this conscious text forms a process of the text called «Hidden thought».

Results. As you can see, the plot and content of the fairy tale were based on a myth. We can see such an opinion from the structural elements of the text. For example, Blue deer, Bear (the hero himself), Umai and sorghum flying from the blue breast, Umai Ana «giving a soul» to Aisulu by bringing her closer to the fire, and Umai Ana's help in caring for Aisulu leads to a mythical system of thought. This is our opinion. And only the storyteller who gave birth to the truth of this work knows it! Perhaps a fairy tale can only relate to one event, or it can be told by combining several circumstances, or it can be written for ideological purposes, perhaps it's is an analogy to the Adam and Eve legend. It is noteworthy that the fairy tale was deformed at the moment of transition from one culture (the worldview of the Turkic world) to another.

That is, the storyteller of the fairy tale was well aware of the information of the old era as knowledge and made a transformation. In other words, the eyes of the old man, the word of the old man, could become. The next point in the above paragraph is the result that arose after the analysis of the work –the state of hareks and tendencies in the text of The Legend of the storyteller in the context of conscious – final consciousness –unconscious.

From the analysis of Vadim Rudnev's seven-paragraph text «Umai»: 3) there is nothing accidental in the text (psychotallization), it can be estimated that the ultimate consciousness of the «storyteller» was under normal influence on the probability of «hidden thought». In particular, in the «hidden thought» in the text of the fairy tale, we find that there is energy (a source of energy), intuition, and, above all, the root consciousness of communication with natural phenomena.

Conclusion. In the article, ShakirIbraev's fairy tale «Umai» from the collection «mythical stories of Kazakhs» was taken as a collection in 2002 by Almaty: Gylym publishing house. According to the results of the targeted analysis and analysis of the fairy tale, we draw the following conclusions:

- semantic SEO analysis of a fairy tale legend, i.e. statistics for semantic analysis of the text.
- Vadim Rudnev' seven-article formulation of the text: 3) there is nothing random in the text (psychotallization), a table of visual information «SmartArt» on the probability of «hidden thought» was created (imagination of a storyteller). After analyzing the legend in this order, we came to the following conclusion:

- considering the story from a personal point of view has led to a certain point of view. In fact, we were able to determine the worldview text of the text through the normal influence of the original consciousness of the storyteller;

- we can conclude that this mythical fairy tale has become an obstacle, a deformation, when moving from one culture to another.

Татиев Е.Е.^{*1}, Саркулова М.Ұ.², Мухамедиева А.Б.³, Татиева М.Е.⁴

^{3,4} «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ

Семей, Қазақстан Республикасы

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

E-mail: ¹ertisuly82@mail.ru; ²manifa.s@mail.ru; ³injuerke@mail.ru; ⁴tatieva_me@mail.ru;

¹ORCID: 0000-0001-6368-1251 ²0000-0002-5992-2814 ³0000-0003-4891-6969

⁴0000-0003-2365-8123

Қазақтың «ұмай» мифтік әңгімесіне психоталдау

Аннотация. Ғылыми ортада әлемдік және жеке халықтардың мифтік аңыз-әңгімелерін мәтін ретінде талдау маңызды орын алады. Әсіресе дүниетанымдық бағытқа жетелейтін мифтік шығармалар қандай зерттеушіні де, оқырманды да назардан тыс қалдырмайды.

Осы орайда мақала авторлары мәтін төңірегіндегі және мәтінге байланысты өз зерттеулерін жасауды қолға алып, оқырманға ұсынуды мақсат етті. Зерттеу мақаласының өзегін халықтық аңыз-әңгіме, оның ішінде қазақтың мифтік аңыз-әңгімесі «Ұмай» ертегісі құрайды.

Сәйкесінше ізденуші авторлар аңыз ертегіні мәтін ретінде қарастырып, оны қолдан келгенше ғылыми саралап көрмек. Нақтысында қазақтың мифтік аңыз-әңгімесі «Ұмай» ертегісінің мәтін түрін анықтау, семантикалық өзегін кесте арқылы талдау және Вадим Рудневтің мәтінді баптық тұжырымындағы психоталдау тәсілін қолданып зерттеу түрінде оның нәтижелері мен қорытындыларын ұсынбақшы.

Сонымен бірге авторлар аталған тақырыпты тәжірибе ретінде деп тауып, оның қандай нәтижелер мен қорытындыларға апаратынын бақылап көрмекші. Себебі Вадим Рудневтің мәтіннің баптық тұжырымы жеті баптан тұрады және олар мәтінді талдау (анализ) мен саралау (синтез) үшін кешенді қолданылуы мүмкін. Ал ғылыми мақалада мәтін тұжырымының бір бабы жеке қарастырылады, нақтысында: 3) мәтінде кездейсоқ ештеңе жоқ (психоталдау).

Алгоритмдік бағдарлама құрау жүйесі бойынша В Руднев ұсынған мәтін тұжырымының жеті бабын бұзуға жол жоқ. Алайда үшінші бапты жеке қарастыру қандай нәтижеге апаруы мүмкін деген оймен мақала ұсынылмақшы. Сонымен бірге талдау жасау механизмі немесе талдау заңдылығы логикалық пайымдауға кері әсерде болатындығынын ескерсек,) үшінші бапты жекеше талдау жасау орынды болуы мүмкін.

Түйін сөздер: миф, әңгіме, семантика, мотив, психоаналитика, деформация

Татиев Е.Е.^{*1}, Саркулова М.Ұ.², Мухамедиева А.Б.³, Татиева М.Е.⁴

^{1,3,4} НАО «Университет имени Шакарима города Семей»

Семей, Казахстан

² Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева

Нур-Сұлтан, Казахстан

E-mail: ¹ertisuly82@mail.ru; ²manifa.s@mail.ru; ³injuerke@mail.ru; ⁴tatieva_me@mail.ru;

¹ORCID: 0000-0001-6368-1251 ²0000-0002-5992-2814 ³0000-0003-4891-6969

⁴0000-0003-2365-8123

Психоанализ казахского мифического рассказа «Умай»

Аннотация. Важное место в научной среде занимает анализ мифических легенд и рассказов мировых и отдельных народов как текста. Особенно не оставляют без внимания ни исследователя, ни читателя мифические произведения, ведущие к мировоззренческому направлению.

В этой связи авторы статьи стремились к созданию и представлению читателю своих цитат, связанных с текстом и окрестностями. Ядро исследовательской статьи составляет народная легенда-рассказ, в том числе Казахская мифическая легенда-сказка «Умай».

Соответственно, авторы-соискатели рассматривают легенду как текст, а затем и ее научную дифференциацию. В частности, казахская мифическая легенда представляет его результаты и выводы в виде определения типа текста сказки «Умай», анализа семантического ядра с помощью таблицы и исследования с применением психотравмирующего подхода в настройке текста Вадима Руднева.

Вместе с тем, авторы считают данную тему экспериментальной и следят за тем, к каким результатам и выводам она приведет. Потому что статическая формулировка текста Вадима Руднева состоит из семи

статей, и они могут быть комплексно использованы для анализа (анализа) и дифференциации (синтеза) текста. А в научной статье отдельно рассматривается одна из статей формулировки текста, а именно: 3) в тексте нет ничего случайного (психотравма).

Построения алгоритмической программы нельзя нарушать семь статей текстовой формулировки, предложенной В. Рудневым. Однако к какому результату может привести личное рассмотрение третьей статьи, будет представлена статья. Вместе с тем, учитывая, что механизм анализа или правомерность анализа оказывают негативное влияние на логическое суждение (любое исследуемое понятие или объект исследования при попадании в анализ теряет основное значение), может быть целесообразным проведение частного анализа третьей статьи.

Общая исследовательская статья предназначена для специалистов-соискателей.

Ключевые слова: миф, история, семантика, мотив, психоаналитика, деформация

Информация об авторах:

Татиев Еркебулан Ертисулы, старший преподаватель кафедры искусств и музыки университета имени Шакарима г. Семей, Семей, и докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева Нур-Султан, Казахстан e-mail: ertisuly82@mail.ru; ORCID: 0000-0001-6368-1251

Саркулова Манифа Стаболовна, доцент кафедры философии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, кандидат философских наук. Нур-Султан, Казахстан e-mail: manifa.s@mail.ru; ORCID: 0000-0002-5992-2814

Мухамедиева Асель Баяхметовна, старший преподаватель кафедры иностранных языков университета имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан e-mail: injuerke@mail.ru; ORCID: 0000-0003-4891-6969

Татиева Марал Ертискызы, заведующая кафедрой искусств и музыки университета имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан e-mail: tatieva_me@mail.ru; ORCID: 0000-0003-2365-8123

References:

Iskakov G.Zh., Shalabaj B. (2021) Myth as a way of transmitting the author's modality // Serija Kazahskij vestnik filologii. - Tom 184, № 4. - 101-117 B. ISSN 2618-0782. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph5>

Karakozova, Hasanov M. (1993) The cosmos of Kazakh culture // Almaty. B. - 78 ISSN 978-601-240-154-7 Kazakh mythical tales (2002) // Almaty: Gylm, 201 s. ISBN 9965-07-086-5

Lytkina O.I. (2012) Text as an object of study of modern linguistics // Kul'turovedenie cheloveka. S. №3 (5). 110-119.

Malinovskaja N.I. (2012) The role of textology in the professional training of students in the direction of «Publishing» // Metodika prepodavanija v vysshej shkole, Вып. 6, 23. б. - 8-14 DOI: 10.18720/HUM/ISSN 2227-8591.23. 1

Mukanov M., Meldesh G., Hurbekova A (2021) The Image of the Goddess Umay in the Contemporary Fine Art Culture of Kazakhstan // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935) Vol. 13, No. 1, January-March, 1-12 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v13n1.46>

Nabiolla N. (2021) The concept of a cow in Kazakh folklore // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 72, Number 3 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-06>

Otarbaeva G. N. (2019) Text and interpretation: views and concepts // Vestnik raskopok. Filologicheskaja serija № 4. s. 198-204.

Rudnev V.P. (2002) Far from the truth: a study of the philosophy of the text // Agraf, Moskva. Stranica 2000432 ISBN 5-7784-0093-4

Sterensis M. (2012) Zigmund Frejd // ISRADON / IsraDon, Phoenix. 160 s. ISBN: 978-5-222-19226-9

Jarovickij B. (2004) Zigmund Frejd // 100 velikih psihologov.. 432S. ISBN: 978-5-9533-4112-7

Yerkin E. (2020) Sacred concepts related to wild animals and birds in Kazakh folklore // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 1, Number 66 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-07FTAMP17.71.91>,

Әдебиетгер:

Еркін Е. Қазақ фольклорындағы жабайы аң-құстарға байланысты қастерлі ұғымдар // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 1, Number 66 (2020) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-07FTAMP17.71.91>,

Искакова Г.Ж., Шалабай Б. Миф – автор модальділігінің берілу тәсілі ретінде // ҚазҰУ хабаршысы Филология сериясы 2021. –Т. 184, № 4. –101- 117 б. ISSN 2618-0782.<https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph5>

Каракузова Ж., Хасанов М. Космос казахской культуры // Алматы. 1993. С.-78 ISSN 978-601-240-154-7 Қазақтың мифтік әңгімелері // Алматы: Ғылым, 2001. - 202 б. ISBN 9965-07-086-5

Лыткина О. И. Текст как объект изучения современной лингвистики // Человек Культура Образования. 2012 с. №3 (5).110-119.

Малиновская Н.И. Роль текстологии в профессиональной подготовке обучающихся по направлению «Издательское дело» // Teaching Methodology in Higher Education, Vol. 6, 23. 2012 с. -8-14 DOI: 10.18720/HUM/ISSN 2227-8591.23.1

Mukanov M., Meldesh G., Hurbekova A (2021) The Image of the Goddess Umay in the Contemporary Fine Art Culture of Kazakhstan // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935) Vol. 13, No. 1, January-March, 1-12 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v13n1.46>

Набиолла Н. Қазақ фольклорындағы сыырға қатысты қастерлі ұғым-түсініктер // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 72, Number 3(2021) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-06>

Отарбаева Г.Н. Мәтін және интерпретация: көзқарастар мен концепциялар // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы № 4 2019. С. 198-204.

Руднев В. П. Прочь от реальности: Исследования по философии текста // Аграф, Москва. 2000432 стр. ISBN 5-7784-0093-4

Штеренсис М. Зигмунд Фрейд// ISRADON / ИсраДон, Феникс. 2012. 160 с . ISBN: 978-5-222-19226-9 Яровицкий В. Зигмунд Фрейд // 100 великих психологов. 2004. 432с. ISBN: 978-5-9533-4112-7

Литература:

Еркін Е. Священные понятия, связанные с дикими животными и птицами в казахском фольклоре // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 1, Number 66 (2020) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-07FTAMP17.71.91>,

Искакова Г.Ж., Шалабай Б. Миф как способ передачи авторской модальности // Серия Казахский вестник филологии 2021. - Том 184, № 4. - 101-117 Б. ISSN 2618-0782. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph5>

Каракузова, Хасанов М. Космос казахской культуры // Алматы. 1993. Б. - 78 ISSN 978-601-240-154-7 Казахские мифические сказания // Алматы: Наука, 2001. - 202 с. ISBN 9965-07-086-5

Лыткина О.И. Текст как объект изучения современной лингвистики // Культуроведение человека. 2012 С. №3 (5). 110-119.

Малиновская Н.И. Роль текстологии в профессиональной подготовке студентов по направлению «Издательское дело» // Методика преподавания в высшей школе, Вып. 6, 23. 2012 б. - 8-14 DOI: 10.18720/HUM/ISSN 2227-8591.23. 1

Mukanov M., Meldesh G., Hurbekova A (2021) The Image of the Goddess Umay in the Contemporary Fine Art Culture of Kazakhstan // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935) Vol. 13, No. 1, January-March, 1-12 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v13n1.46>

Набиолла Н. Понятие о корове в казахском фольклоре // «Keruen» scientific journal M.O.Auezov Institute of Literature and Art ISSN 2078-8134 Volume 72, Number 3(2021) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-06>

Отарбаева Г. Н. Текст и интерпретация: взгляды и понятия // Вестник раскопок. Филологическая серия № 4 2019. с. 198-204.

Руднев В.П. далеко от истины: исследование философии текста // Аграф, Москва. Страница 2000432 ISBN 5-7784-0093-4

Стеренсис М. Зигмунд Фрейд // ISRADON / IsraDon, Phoenix. 2012. 160 с. ISBN: 978-5-222-19226-9 Яровицкий В.Зигмунда Фрейда // 100 великих психологов. 2004. 432С. ISBN: 978-5-9533-4112-7

FTAMP: 398(4/9); 398;801.8

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-15>

Салтақова Ж.Т.¹, Қоспағарова Ә.К.²

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты¹,

Қазақ ұлттық қыздар педагогика университеті²

Алматы, Қазақстан

E-mail: aibolanel_27@mail.ru¹; asem.kospagarova@gmail.com²

ORCID ID: 0000-0002-3161-2179¹; 0000-0002-1926-9996²

ҚАЗАҚ ЭПОСТАРЫНЫҢ ШЕЖІРЕЛІК СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш рет зерттеу нысанына айналып отырған шежіре жырлар туралы сөз болады. Белгілі бір рудың, жүздің, ұлттың немесе тарихи тұлғаның шығу тегіне байланысты туған тарихи жырлардың бір тармағы шежіре жырлар деп аталады. Қазақ шежіре жырларын жинау, жариялау жұмыстары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өркендеп, дамыды. Шежіре жырлар туралы пікірлер Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, Ә.Бөкейханов, М.Мырзахметов, А.Сейдімбек, Ш.Ыбраев, Б.Рақымов, Т.Тебегенов, М.Әбдуов еңбектерінде кездескенімен, арнайы зерттеу нысанына іліне қоймады. «Ғылым ордасы» МРК Орталық Ғылыми кітапханасы мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында шежіре жырлардың жүздеген нұсқасы сақтаулы. Зерттеуде шежіре мен тарихтың байланысы, қазақ эпостарындағы шежірелік арқаулар, яғни эпостардың шежірелік сипаты сөз болады. Классикалық эпостар «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Қыз Жібек» жырлармен қатар «Айман – Шолпан», «Наурызбай – Қаншайым» сынды жырлардың да шежірелік сипатына тоқталады. Халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тарихилық – барлық уақытта да туындылардың деректілігін дәйектейтін басты ерекшелік. Шежіре жырлардың басым көпшілігі ауызша жеткен миф, аңыз-әңгімелердің желісімен жырланғаны аңғарылады. Елге белгілі тұлғалардың есімдері дер кезінде хатқа түсіп, жазылып қалмағандықтан ауыздан-ауызға көшіп, ұрпақтан-ұрпаққа жету барысында көп өзгерістерге түскен. Бұл шежірелердің халық жадында ұмытылмай үздіксіз дамып, келе-келе эпикалық сипат ала бастағандығын көрсетеді. Авторлар фольклортану ғылымындағы «шежірелік тұтастану» құбылысын белгілі ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып тарқатып, «Қырымның қырық батыры» шежірелік жыры арқылы сараптауға тырысады.

Кілт сөздер: шежіре жырлар, эпос, шежірелік арқау, мәтін, шежірелік тұтастану, фольклор.

Кіріспе. Шежіре мен тарих тікелей байланысты әрі тамырлас ұғым. Шежіре жырлардағы адам есімдері, ру атаулары шынайы өмірде болған тұлғалардың негізінде қалыптасқан. Қазақ халқы поэзияға әуес, тумысынан өлең-жырға бейім болып келеді. Екі ауыз өлең айтпайтын қазақ кемде-кем. Шежірені жырмен тарқатуда түркі халықтарының ішінде қазақ халқы озық тұруы осы табиғаттан сіңген жырға әуестігінен болса керек. Шежіренің аңыз болып айтылуы, жырмен тарқатылуы, ұрпақтан ұрпаққа ауызша таралуы, фольклорға тән қасиеттерді бойына жинақтауы ауыз әдебиетінің бір тармағы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Жетпіс жыл бойы үстемдік еткен кеңестік жүйе «жеті атасын» жатқа айтатын ұлтымыздың тарихи жа-дын жоя алмады. Халық арасындағы шежірешілер, көнекөз қариялар, ауыл ақсақалдары шежіре жинаудан қол үзбеді, қазақтар ауылдық жерлерді қоныстанғандықтан, негізінен ауылдарды, аудандарды, тіпті облыс аумағын бір рудың, тайпаның өкілдері біртұтас мекендеп отырды. Сондықтан іздестіру, жинау

мәселесінде айтарлықтай қиындықтар туындамады. Кейін жиналған жәдігерлер жүйеге түсіріліп, нәтижесінде рулық, тайпалық, бірлестік, жүзге, қазаққа, алашқа, түркілік, мұсылмандық, тіпті әлем халықтарының шежіресі жасақталып, қолжазба шежірелер дайындалды. Олардың көшірмелері жасалып, бір үлгісі елдің сирек қорларына тапсырылып отырды. Бүгінгі күні М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен Орталық ғылыми кітапхананың қорларында аса мол сақталып қалған шежірелік мұраның дені сол кеңестік кезеңде жинақталған (Auyesbayeva, Albekov, Alpysbayeva, 2020: 66).

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның барлық аймағында шежірелерді жинау, жариялау, тұтас бір рудың, тайпаның, бірлестіктің шежіресін жинақ ретінде баспадан шығару жұмыстары қарқынды жүргізілді. Халқымыздың ұлттық тарихына тың деректер қосқан шежірелік мұраларымыз бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін алтын қазына екені сөзсіз. Осы ұлттық (тарихи) жадымыз халық, ұлт ретінде жойылып кетпеуімізге рухани демеу болды (Kozgambayeva, Yegizbaeva, Urazbayeva, 2021:45). Ұрпақ болашағы үшін тілі енді шыға бастаған балаға руын, жеті атасын жаттатқызу, «жеті атаға дейін қыз алыспау» дәстүрі әлі күнге дейін сақталып келеді. Ұлт, ұлыс, ру тарихын жырлаған шежірелердің ел арасына кең таралуына жыршы-жырау, халық ақындары көп үлес қосты. Тілге шешен, ойға жүйрік ақындар мен жыраулар батырлық, ғашықтық, тарихи жырларда шежірені өлең-жырға арқау етті. Фольклортанушы, танымал ғалым Ш.Ыбыраев шежірені салтқа қатыссыз фольклордың тобына жатқызады. (Ыбраев, 1991:108). Ғалымның дәлелдер келтіре отырып айтылған мұндай тұжырымының қазақ шежіресінің мазмұндық сипатына ғылыми тұрғыда назар аудару керек екендігін аңғарамыз.

Материал және әдістер. Зерттеу жұмысының материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдық ғылыми басылымының 32,54,81,82 томдарында жарияланған мәтіндер, Орталық ғылыми кітапхана («Ғылым ордасы») мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба және сирек кітаптар қорларында сақтаулы қолжазбалар нысанға алынды. Зерттеу барысында объективті-аналитикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, типологиялық, кешенді жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Кеңестік саясат рухани мұралардың жариялануына, зерттелуіне жол бермеуге тырысты, сондықтан да отызға жуық бумада жинақталған шежірелер ұзақ жылдар қолжазба қорларында шаң басып тұрды. Ел егемендік алғаннан кейін ғана рухани, мәдени мұраларымызбен қайта қауыштық. Қазақ эпосын зерттеушілер «жалқыдан жалпыға қарай» зерттеу әдісі арқылы мерзімді екшеп, тұтастай атауды жөн көрген. Аталған зерттеу әдісі шарттылық жағынан басым болып келуі кездейсоқтықтан тумағандығы белгілі. Қазақ эпостарының пайда болу уақытын мерзімдеген академик Ә.Марғұлан: «Қазақ эпосы кейде жылнамалық жазбалардан кем түспейді, олар кей сәттерде жазу-сызуға машықтанбаған халық арасында жылнамалық жазбалардың орнына жүрген. Осы оқиғалардың эпоста суреттелуінің дұрыстығы соншама, оларды тіпті тарихи әдебиеттер де дәлелдеп отыр», – деп жазады (Марғұлан, 2007:196). Бұл тұжырым қазақ эпосының бәрі тарихтың дәлме-дәл көшірмесі деген пікір тудырмауы керек. Кез-келген эпостың тарихи негізі болуы шарт.

Мұндағы айтылатын мәселе – эпикалық шығарма қай дәуірде тумасын өз заманының ірілі-ұсақты тарихи оқиғаларын шынайы суреттеуінде. Шежіре жырларды жырлау кезінде жыршы оқиғаларды дамытып, кезең-кезеңімен тізбектеп жырлайды. Кейде бір рудың немесе бір қаһарманның тарихынан тайпа, жүз, халық тарихына, кейде керісінше халық, ұлт тарихынан жекелеген рулар тарихына дейін суреттегенде уақыт бірде баяу, бірде жедел, ылғи да алға жылжып отырады.

Қазақ батырлық жырларының біразы белгілі бір рудың, тайпаның тыныс-тіршілігін суреттейді. Ғалым Ш. Ыбраев бұл кезеңді «Ру аясындағы дәуір» деп шартты түрде атайды Ру атаулары әр эпоста мысалы, қыпшақ, қоңырат т.б. деп нақты аталады. Осыған орай батырлық жырларда айтылатын эпикалық уақытты фольклортану ғылымында «қыпшақ эпосы», «рулық эпос», «тайпалық эпос», «оғыз-қыпшақ эпосы» деген атау қалыптасқан (Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М.Ғабдуллин т.б.).

Батырлар жырындағы батырдың ата-анасы бір сәбиге зар болып, әулие-әнбиелерді аралап, Тәңірге жалынып жүріп көрген перзенті жыр соңында бір елдің, халықтың құтқарушысына, мақтанышына айналады. «Бір перзентке зар болу» мотиві ата-ананың артында мұрагер қалдыру мақсатында туған. Жыршылардың қаһарманның шыққан тегіне ерекше назар аударуы да тегіннен емес. Мысалы:

Кешегі өткен заманда,
Қарақыпшақ Қобыланды,
Атасы мұның Тоқтарбай,
Халықтан асқан болды бай.
Байлығында есеп жоқ,
Айдалып бағып жайылды
Төрт түлік малдың бәрі сай...
...Әліп таңба қыпшақтың
Атағы озған алаштан.

Бұл – бүгінде отыздан астам нұсқасы ғылыми айналымға енген, халық арасына көп тараған «Қобыланды батыр» жырынан үзінді. Ғылыми зерттеулерде жырды қыпшақ тайпасының эпосы деп айтылып жүр. «Қобыланды» жырының пайда болған мерзімін анықтау үшін ғалымдар зерттеу мақалалар арнады. Атап айтсақ, Ә.Бөкейханов, М.Әуезов жырды «қыпшақ эпосы» деп қарастырады. Ал бүгінгі күнге дейін эпостың қоңырат версиясының мерзімделуіне байланысты әртүрлі пікірлер айтылып келеді. Мысалы, А.К.Боровков В.Жирмунскийдың: «Алпамыш племенной эпос конгратцев», – деген пікірін қолдайды (Жирмунский, 1959). Жырдағы Қобыланды батырдың әкесінің есімі Тоқтарбай екендігі, руының қыпшақ, оның ішінде қарақыпшақ, жайлауы – Көздікөл, қыстауы – Қараспан екендігі туралы мол мәлімет аламыз. Яғни, жырдағы көркем шындық тарихи шындықпен жанасады деуге болады.

Жиделі Байсын жерінде,
Қоңырат деген елінде,
Байбөрі деген бай шықты,
Тоқсан мың екен қарасы
Мұрындық, нокта тимеген,
Түйешілер мінбеген,
Сексен мың екен маясы.

«Алпамыс батыр» жырының қазақ, өзбек, қарақалпақ т.б. нұсқаларының болуы түркі халықтарының этникалық құрамынан хабар береді. Қоңырат тайпасының эпосы саналатын «Алпамыс батыр» жырында Байбөрі деген байдың қоңырат руынан екендігін суреттеген үзіндіде шежірелік сипаттың жатқандығын аңғара аламыз. Аталған эпосты зерттеген ғалымдар оны қоңырат тайпасының эпостық мұрасы ретінде зерделейді. Ғалым В.М.Жирмунский: «По своему происхождению «Алпамыш» во всех трех дошедших до нас поэтических редакциях – племенной эпос конгратцев» (Жирмунский, Зарифов, 1947: 570), – деп жазса, академик Р.Бердібай: «Ғалымдардың «Алпамыс батыр» жырын қоңыраттардың тайпалық эпосы деп бағалауы осындай тарихи негізге сүйенгендіктен туған. Ең қызықты жері – қазақ, қарақалпақ, өзбек қоңыраттары өздерінің аңыз, әңгімелерінде Алпамыстың қоңырат ішіндегі қандай рудан «шыққанына» дейін айтып келген», – деп жырдың қазақ пен қарақалпаққа ортақтығын тілге тиек етеді (Бердібай, 2017:45).

Сонымен қатар эпос қаһарманының шыққан тегін, руын мақтау, дәріптеу «Қамбар батыр» жырында да кездеседі:

Мерекеге келмеген,
Әлімбайдың баласы
Қара қасқа атты Қамбар бек.
Ерлікті елден асырған,
Айыбы жалғыз – кедей деп.

Қазақ ғашықтық жырларының інжу-маржаны саналған «Қыз Жібек» жырының желісінде Төлеген мен Жібектің шыққан рулары аталып өтеді. Ғалым Ә.Қоңыратбаев жыр туралы: «Қыз Жібек» жырының дәл қай кезеңде туғаны мәлімсіз. Зерттеушілер жырды XVII ғасырда Жайық пен қара теңіз бойын жайлаған жағалбайлы мен шекті елдері арасында туған сюжет дейді. Шектілердің бір тобы ол кезде Орынбор маңын жайлаған» деп «Қазақ фольклорының тарихы» атты зерттеудің «Батырлық жырлар» атты тарауында түйіндейді (Қоңыратбаев, 1991: 98). Ал, профессор Сұлтанғали Садырбаев «Қыз Жібек» жырының романтикалық сипаты» атты мақаласынан мынадай жолдарды кездестіреміз: «Жырдың сюжеті XVII ғасырдағы Кіші жүз және Орта жүз тайпаларының тарихы мен этнографиясына тікелей байланысты, шынайы уақиғадан алынған» (Садырбаев, 2008: 56).

Кіші жүздің ішінде
Жағалбайлы елі бар.
Жағалбайлының мекені –
Ақ теңіз деген көлі бар.

Кезінде лиро-эпикалық жыр деп аталып, кейіннен ғалым Қ.Жұмалиев «тарихи жыр» құрамына енгізсе, ал академик С.Қасқабасов «балладалық жыр», филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Әзібаева «хикаялық дастан» жанрына жатқызған «Айман-Шолпан» жырында да шежірелік сипаттау кездеседі.

Маманды рулы елге қылған баға,
Маман бай мал біткенге қылған тоба.
Байлығы Маман байдың жаннан асқан
Сұрасаң ата тегін, түбі – тама.

... Кіші жүз алшын, жаппас, шөмекейден

Бір кісі өліпті екен, беріпті ас.

Шығармадаға арқау болған оқиға XIX ғасырдың ортасында кіші жүздің тама, алшын, жаппас, шөмекей руларының арасында өткенін айғақтайды.

Сондай-ақ, «Наурызбай – Қаншайым» жыры да классикалық эпос желісімен жырланған. Атап айтсақ, Наурызбайдың ата-анасын мадақтауы, ерекше бала ретінде дүниеге келуі, жастайынан ерлік көрсетіп, батыр атануы, қалыңдық іздеуі, т.б.

Абылай – ақ ту алған ата затым,

Әкем – Қасым, Наурызбай – өзім атым.

Қайраты бізбен теңдес адам болса

Айтыңдар білгенінді, азаматым.

Аталған жырда қаһарманның ерлік көрсетіп үйленуі, қазақтың салт-дәстүрі әсерлі суреттелген. Наурызбай батыр өзін таныстырғанда арғы атасы атақты Абылай хан екенін мақтаныш тұтады.

«Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар» сынды классикалық эпостарда жекелеген рулардың тұрмыс-тіршілігін, сонымен қатар сол рудан шыққан батырдың өмірін жырлау басым болып келеді. Қобыландының ерлік істері балалары Бөкенбай мен Киікбайға, Құламергеннен баласы Жоямергенге жалғасып отырады. Яғни, эпоста іштей тұтастану жүріп отырады. Ғалым Б.Серікбайұлы: «Қазақ эпосын этнографиялық, шежірелік (ру тарихы) тұрғысынан бөліп көрсеткен Ш.Уәлиханов қазақ эпосын тайпалар дәуірінде туған, онда аңыздық, тұрмыстық, этногенездік, поэзиялық сипат басым екендігін айтып, тарихилығына тоқталған. Сондықтан эпостағы шежірелік арқауларды тап басып, дәл тауып дәлелдеуде ғылым үшін аса қымбат», – деп тұжырымдайды (Серікбайұлы, 1999: 49).

«Қырымның қырық батыры» – қазақ батырлық жырларының бір тармағы болып саналады. Аталған жырлар циклін шежірелік жыр деп те атауға болады. 1942 жылы белгілі жырау Мұрын Сеңгірбекұлынан жазылып алынған бұл жыр тізбектерінің жалпы саны – отыз алты. Ауыз әдебиеті мен шежіредегі аңыздарға сүйенсек, қырық батырдың арғы тегі Нұх, Аннас сахабалар. Аннастың үш әйелінен он төрт перзент болады. Екінші әйелінен Қырым батыр жеке туылады. Қырым батырдың кіндігін кескен жері Қырым түбегі деп айтылады. Батырдың ұрпақтарынан неше алуан ержүрек мықтылар шыққан. Қырым батыр ұрпақтарының батырлық даңқын, ерлігін мадақтау арқылы «Қырымның қырық батыры» циклді жыры пайда болған.

«Қырымның қырық батыры» жыршылардың өздері шыққан тегіне қарап «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары», «Қарадөң батыр және оның ұрпақтары», «Жеке батырлар» деп аталатын үш салаға бөліп жырлағаны белгілі. «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» шежірелік саласына «Аңшыбай», «Парпария», «Құттықия», «Едіге», «Нұрадын», «Мұса хан», «Орақ», «Мамай», «Қарасай», «Қази», ал «Қарадөң батыр және оның ұрпақтары» саласына «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс» жырлары жатады. Үшінші сала – Тама батырлары, жеке батырлар.

Руымды сұрасаң

Ноғайлының ішінде,

Қырық сан Қырым ел едім. («Ер Қосай»)

Атам атын сұрасаң,
Ала тайлы Аңшыбай.
Баба түкті шашты Өзіз –
Аңшыбайдың баласы.
Шашты Өзіздің баласы
Парпария сұлтан хан еді,
Өз әкемді сұрасаң,
Құттықия бек еді,
Өзім атым – Едіге. («Едіге»)

Менің атым – Қарасай,
Мен де Орақтың баласы-ай. («Қарасай, Қази»)

Қарадөңнің баласы –
Жұбаныш деген ер еді. («Сүйініш»)

«Қырымның қырық батыры» жырлар топтамасын сөз еткенде фольклортану ғылымындағы шежірелік тұтастану құбылысы туралы айтпай кету мүмкін емес. Академик С.Қасқабасов аталған жыр топтамасы туралы: «Қазақ фольклорындағы шежірелік тұтастанудың классикалық үлгісі – «Қырымның қырық батыры» (кейде оны «Ноғайлының қырық батыры» деп те атайды). Аталмыш эпос басқа халықтармен салыстырғанда, бірнеше ұрпақты қамтуымен ерекшеленеді. Айталық, оның «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» атты бөлімінде бас батырдың жеті ұрпағына дейін қамтылады, яғни оның баласы, немересі, шөбересі, шөпшегі, неменесі, туажаты – түгелімен ата жолын қуған батыр болып суреттеледі, ал батыр болмағаны бәрібір өз баласынан ата кегін қайтаруды талап етіп, батырлық мінез көрсетеді. Осындай жағдай «Қарадөң батырда» да байқалады: батырдың өзі, баласы Жұбаныш, немересі Сүйініш, шөбересі Ер Бегіс, шөпшегі Көгіс, неменесі Тама, тағы басқа ұрпақтары», – деп жазады (Қасқабасов, 2009:94).

Қазақ эпосында шежірелік тұтастану, біріншіден, бір шығарма аясында, екіншіден, батырдың баласына, немере-шөберелеріне, яғни ұрпақтарына арналған бірнеше шығармада көрініс береді. Шежірелік тұтастану құбылысы академик С.Қасқабасовтың зерттеуі бойынша екі мақсаттан пайда болған. Біріншісі батырды дәріптеу, ал екіншісі ұрпақтардың, ата мен баланың, аға мен інінің ынтымақта болуын ардақтау. Туыстық қарым-қатынастың үзілмей, тығыз байланыста болуын көксеу. Яғни, «атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі» деп армандайтын халық, жыршыдан өзінің сүйікті батыры туралы жырлаумен қатар, оның баласы жайында да әңгімелеуді талап еткен.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, классикалық қазақ эпостарында бас кейіпкердің барлық іс-әрекеті жайында шежірелік желілер көптеп кездеседі. Шағын зерттеу мақалада барлық эпостардың шежірелік сипатына тоқталу мүмкін емес. Сондықтан да барынша қысқаша қайыруға тырыстық. Уақыт тұрғысынан алып қарағанда, нақтылы тұлғалар туралы айтылатын қазақ шежіресіндегі деректердің тарихи

ауқымы мейлінше кең. Қазақтың шежіре жырларының ең көп мағлұматы нақтылы тарихи тұлғалар туралы болып келеді. Ондағы деректер уақыт тұрғысынан жүздеген, тіптен мыңдаған жылдарды қамтыса, мекен-тұрақ тұрғысынан алыс-жақын ел-жұрттармен сабақтасып жатады (Сейдімбек, 2008:127). Нақтылы тарихи тұлғалар туралы шежіре жырларда тұлғаның шыққан тегі, ру-тайпасы, әулет-атасы, өскен ортасы туралы айтылады да, одан әрі сол тұлғаның өміріндегі елеулі оқиға әңгіменің негізгі арқауы ретінде баяндалады. Жырдың қай-қайсысы да ғибратты да тағылымды оқиғаларды арқау етеді. Әсіресе, Қазақ хандығы құрылғаннан бергі кезеңдерде өмір сүрген тарихи тұлғалардың халыққа қорған болуда, ұлтты ұйыстыруда, елдік қадір-қасиеттерді орнықтыруда көрсеткен ерліктері, өнегелі істері шежірелік деректердің арқауына айналған. Мысалы: Майқы, Абылай хан, Төле би, Майқы би, Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Олжабай батыр т.б. туралы деректер келтірілген. Шежіреші қарттардың аузынан құнды мәліметтерді естуге болады. Белгілі бір рудың тармағына, немесе әулетіне қатысты шежіре деректерді олардың қазіргі күнгі ұрпақтарға дейін тарқату, сол рудан шыққан тарихи тұлғалар (батыр, ақын, би, шешен, т.б.) туралы сол рудың шежірешісінен артық ешкім білмеуі де мүмкін. Аталған шежіре, тарихи тұлғаға қатысты деректер аңыз, жыр, әңгіме арқылы атадан балаға, баладан немере, шөбереге жалғасын тауып отырады. Сондықтан да шежірешілердің еңбектеріндегі мәліметтердің ғылыми құндылығы жоғары деп санаймыз. Халық арасынан шежірелерді жинау, баспада жариялау – халқымыздың ұлттық тарихына тың деректер қосары сөзсіз. «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген сөз де осы шежірешілдік дәстүрге байланысты айтылса керек. Бүгінгі жаһандану заманында тәрбиеленіп жатқан ұрпақ қаншалықты ата тегін ажыратып, шежірені біліп өссе, соғұрлым өз ұлтының түп тамыры мен тарихын тереңірек зерделейтін болмақ. Әсіресе, жеті атаға дейін қыз алыспау сияқты ұлттық салт-дәстүріміздің арқасында қандас-туыстастығы мейлінше бекемделген, «қарға тамырлы қазақ» екенін сезіндіре түседі.

Мақала ҚР БҒМ қаржыландыратын, АР 08855741 нөмірлі «Қазақстанның қолжазба мұрасын ұлттың «Рухани жаңғыру» парадигмасы ретінде тану: жинау, сақтау, цифрландыру, жүйелеу, электронды каталогтау, жариялау және зерттеу» жобасының аясында жазылды.

Салтақова Ж.Т.¹, Коспагарова А.К.²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

*²Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан.*

*эл.пошта: ¹aibolanel_27@mail.ru; ²asem.kospagarova@gmail.com
ID ORCID: ¹0000-0002-3161-2179; ²0000-0002-1926-9996*

Генеологический характер казахского эпоса

Аннотация. В данной статье рассматриваются генеологические сказания, которые стали предметом исследования впервые в истории казахской литературы. Один из видов исторических сказаний, связаны с происхождением того или иного рода, жуза, народа или исторической личности, называется генеологическим сказанием. Работа по сбору и изданию казахских генеологических сказаний получила развитие и расцвет в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков. Несмотря на то, что мнения о генеологических поэмах встречаются в работах Ш. Валиханова, А. Байтурсынова, Х. Досмухамедулы, А. Бокейханова, М. Мырзахметова, А. Сейдимбека, Ш. Ибраева, Б. Рахимова, Т. Тебегенова, М. Абдуова, специальных исследований, посвященных генеологическим сказаниям, до настоящего времени не иро-

водилось. Родословные рассказы, сказки, легенды и дастаны, исторические романы, легенды, мифы, публичные выступления, примирительные речи – все это национальное генеалогическое наследие. Сотни вариантов генеалогических сказаний хранятся в рукописном фонде Центральной научной библиотеки «Гылым Ордасы» и в рукописном фонде Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова КН МОН. В исследовании рассматривается взаимосвязь генеалогии и истории, генеалогические рамки казахского эпоса, т.е. генеалогическая природа эпоса. Наряду с классическими эпосами «Кобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Камбар батыр», «Кыз Жибек» автор акцентирует внимание на генеалогическом характере таких сказаний как «Айман – Шолпан», «Наурызбай – Каншайым». Генеалогия исследует историографию сказаний. Кроме того, автор статьи попытается предпринимает попытку анализа феномена «генеалогической интеграции» в фольклористике на примере генеалогического сказания «Сорок богатырей Крыма» и опираясь на исследования и выводы известных ученых.

Ключевые слова: генеалогические сказания, эпос, лейтмотив генеалогии, текст, генеалогическая интеграция, фольклор.

Saltakova Zh. T.¹, Kospagarova A. K.²

¹*Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov,*

²*Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

Email: ¹aibolanel_27@mail.ru; ²asem.kospagarova@gmail.com

ID ORCID: ¹0000-0002-3161-2179; ²0000-0002-1926-9996

Geneological character of the kazakh epos

Abstract. This article discusses genealogical legends, being considered as a subject of research for the first time in the history of Kazakh literary study. One of the types of historical epos that is associated with the origin of a particular clan, zhuz, people or historical personality is called a genealogical legend. The work on collecting and publishing Kazakh genealogical legends developed and flourished in the late nineteenth and early twentieth centuries. Despite the fact that opinions about genealogical legends are found in the works of Sh. Valikhanov, A. Baitursynov, Kh. Dosmukhameduly, A. Bokeikhanov, M. Myrzakhmetov, A. Seidimbek, Sh. Ibraev, B. Rakhimov, T. Tebegenov, M. Abduov, no special researches have been performed on genealogical legends. Hundreds of variants of genealogical legends are stored in the manuscript fund of the Central Scientific Library of the "Gylym Ordasy" MOE SC enterprise in the Auezov Institute of Literature and Art. The present study examines relationship between genealogy and history, the genealogical basis of the Kazakh epos, i.e., the genealogical nature of the epic. Along with the classical epics «Kobylandy batyr», «Alpamys batyr», «Kambar batyr», «Kyz Zhibek», the author focuses on the genealogical nature of such legends as «Aiman - Sholpan», «Nauryzbay - Kanshayym». Genealogy explores the historiography of legends. In addition, the author of the article will try to analyze the phenomenon of «genealogical integration» in folklore, using the example of the genealogical legend «Forty Heroes of Crimea», based on the research and conclusions of famous scientists.

Keywords: genealogical legend, epos, genealogical basis, text, genealogical integration, folklore.

Информация об авторах:

Салтакова Жанат Токтаркызы, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан. *aibolanel_27@mail.ru; ID ORCID: 0000-0002-3161-2179.*

Коспагарова Асем Кабидуллаевна, старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан; *asem.kospagarova@gmail.com; ID ORCID:0000-0002-1926-9996.*

Әдебиеттер:

Auyesbayeva P.T., Albekov T.K., Alpysbayeva K.B. Wolds of ancestors –masterpieces of Kazakh word art // «Keruen». – №66(1). – 2020. – Б. 155. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-03>

Kozgambayeva G., Yegizbaeva M., Urazbayeva A. The concept of zheti-ata and the prohibition of marriage up to seven generations in Kazakh culture. – Milli Folklor, 2021, 17(129), pp. 264. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57222375144>

- Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Дәуір, 2017. – 319 б. (қазақ)
- Жирмунский В.М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об «Алпамыш» // Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». – Ташкент: Наука, 1959. – 215 с. (орыс)
- Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва:ОГИЗ, 1947. – 570 с. (орыс)
- Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: Жібек Жолы, 2009. – 303 б.(қазақ)
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 276 б. (қазақ)
- Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. 1-том. – Алматы: Алатау, 2007. – 603 б. (қазақ)
- Садырбаев С. «Қыз Жібек» жырының романтикалық сипаты // «Қыз Жібек»: лиро-эпос. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.(қазақ)
- Серікбайұлы Б. Тарихи эпос табиғаты. Қарағанды, 1999. – 235 б. (қазақ)
- Ыбраев Ш. Қазақ фольклористикасы: кеше, бүгін, ертең // «Әлем» альманахы. – Алматы: Жалын, 1991. – 108 б. (қазақ)

Литература:

- Auyesbayeva P.T., Albekov T.K., Alpysbayeva K.B. Wolds of ancestors –masterpieces of Kazakh word art // «Keruen». – №66(1). – 2020. – с. 155. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-03> (англ.)
- Kozgambayeva G., Yegizbaeva M., Urazbayeva A. The concept of zheti-ata and the prohibition of marriage up to seven generations in Kazakh culture. – Milli Folklor, 2021, 17(129), pp. 264. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57222375144>. (турец.)
- Бердибай Р. Эпос – казна страны. – Алматы: Дауир, 2017.– с. 319. (каз.)
- Жирмунский В.М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об «Алпамыш» // Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». – Ташкент: Наука, 1959. – 215 с. (русс.)
- Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва:ОГИЗ, 1947. – 570 с. (русс.)
- Қасқабасов С. Ойорис. – Алматы: Жибек жолы, 2009. – с. 303.(каз.)
- Қоңыратбаев А. История казахского фольклора.– Алматы: Ана тили, 1991. – с.276. (каз.)
- Марғұлан А.Х. Произведения. 1-том. – Алматы: Алатау, 2007. – с. 603. (каз.)
- Садырбаев С. Романтический характер поэмы «Қыз Жибек» // «Қыз Жибек» лиро-эпос. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – с.258 (каз.)
- Серікбайұлы Б. Природа исторического эпоса.– Қарағанды, 1999. – с.235. (каз.)
- Ыбраев Ш. Казахская фольклористика: вчера, сегодня, завтра // «Алем» альманах. – Алматы: Жалын, 1991. – с.108. (каз.)

References:

- Auyesbayeva P.T., Albekov T.K., Alpysbayeva K.B. (2020). Wolds of ancestors –masterpieces of Kazakh word art // «Keruen». – №66(1). – p. 155. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-03> (in Eng.)
- Kozgambayeva G., Yegizbaeva M., Urazbayeva A. (2021). The concept of zheti-ata and the prohibition of marriage up to seven generations in Kazakh culture. – Milli Folklor. – №17(129). – p. 264. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57222375144> (in Turk)
- Berdibai R. (2017) Epos – el kazynasy. – Almaty: Daur. – p. 319 (in Kaz)
- Jirmunski V.M. (1959) Voprosy genezis i istorii epicheskogo skazania ob «Alpamys» // Ob epose «Alpamys». Materialy po obsujdeniu eposa «Alpamys». – Taskent: Nauka. (in Rus)
- Jirmunski V.M., Zarifov H.T. (1947) Uzbekski narodnyi geroicheski epos. – Moskva:OGIZ. – p.570. (in Rus.)
- Kaskabasov S. (2009). Oioris. – Almaty: Jibek Joly. – p.303 (in Kaz)
- Konyratbaev A. (1991) Kazak folklorynyn tarihy. – Almaty: Ana tili. – p. 276. (in Kaz)
- Margulan A.H. (2007) Sygarmalary. 1-tom. – Almaty: Alatau. – p. 603 (in Kaz)
- Sadyrbaev S. (2008) «Kyz Jibek» jyrnyn romantikalyk sipaty // «Kyz Jibek»: liro-epos. – Almaty: Kazak universiteti. – p.258 (in Kaz.)
- Serikbaiuly B. (1999) Tarihi epos tabigaty. – Karagandy. – p.235. (in Kaz.)
- Ybraev S. (1991) Kazak folkloristikasy: kese, bugin, erten // «Alem» almanahy. – Almaty: Jalyn. – p.108. (in Kaz.)

XFTAP 17.81.31

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-16>

Мурсалимова Н.М.¹, Сманова Е.А.²

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

e-mail: m_nasihath@mail.ru, e_smanova@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4875-9684, 0000-0001-6055-787X

ЖЕТІСУ АҚЫНДАР АЙТЫСЫНЫҢ ЖИНАЛУ ТАРИХЫ (қолжазбалар негізінде)

Аңдатпа. Халқымыздың тарих тереңінде жатқан сан ғасырлық мәдениеті мен әдебиетін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін кейінгі ұрпақтарға жеткізуші әдеби мұралардың бірі саналатын айтыс – қазақ ауыз әдебиетінің салмақты жанрларының бірі деуге болады. Осы күні айтыс жанры көркем әдебиеттің өзгеше бір саласына айналды. Айтыс жанрында халықтың күйінші мен сүйінші, тағдыр талайы, өмір құбылыстары мен әлеуметтік хал-ахуалы әсем өрнектеліп, түрлі құндылығымыз жырға арқау болады.

Мақалада «Ғылым Ордасы» РМҚ Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар және М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорларындағы айтыс нұсқаларының жиналу тарихы туралы айтылады. Сонымен қатар, қолжазбалардың сақталуы, кімнің қайдан, қашан жазып алғандығы, қорға қай жылы түскендігі туралы сөз болады. Аталған қорларда «Сүйінбай мен Арыстанбек», «Қатаған мен Сарбастың айтысы», «Арғын Өзипа ақын қыз бен ақын Қожа және Сарбас, Құлмамбет, Сүйімбай», «Жамбыл мен Сарбастың айтысы», «Тоғжан мен Адай қызы», Сарбас Майкөтұлы Жетісудың атақты ақын-жырау, би-шешені Қабан (Қаблса) Асанұлын ұстаз тұтқан, Сүйінбайдың ізбасары болып, Майкөт, Құлмамбет, Бақтыбай, Жамбыл, Орақбай, Бөлтірік, Тілеміс сияқты азулы т.б. ақындардың айтыстары сақталған. Ақындар айтыста адамдық пен адам бойындағы түрлі мінезді көрсете сөйлейтін шежіре, аңызды жырлайтын тұстары көп болғандығы, қарсыластың хаткерін ашып, замана жайына аса мән беріле айтылатындығы туралы баяндайды.

Кілт сөздер: қолжазба, текстология, мәтін, фольклор, жанр, айтыс, шежіре, аңыз.

Кіріспе. Қазақ айтыс қорында көркемдік жақтан дара тұрған қазақ айтыс өнерінің айрықша мысалы ретінде «Біржан мен Сара», «Әсет пен Ырысжанның» айтыстарын атап айтуға болады. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институт қорында өз заманының танымал ақындарының айтыстары көптеп кездеседі. Мәселен, Бөлтірік, Майкөт, Бақтыбай, Базар, Әсет, Әжек, Бідіхан, Біржан сал, Дана ақын, Доскей, Ержан, Жанақ, Жантөре, Жапар, Жәмила, Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Күлзипа, Қашаған, Құлмамбет, Майлықожа, Мұса, Сабырбай, Сүйінбай, Талша қыз, Тәбия, Тоғжан, Тұрмағамбет, Ұлбике, Ұрқия, Шөже, Ізтілеу т.б. ақындардың айтыстары сақталған. Осы аталғандардан көп кездесетіні XIX ғасырдағы айтыстар. Көбінесе 1920-1966 жылдар аралығындағы экспедициялар кезінде жиналған материалдар.

Айтыс қолжазбалары арасында XVI-XVIII ғасырларға тән айтыс материалдары көзге көп шалынбайды. Дегенмен, сол кезеңдерде де қазақ даласында айтыстың кең өріс алғаны даусыз. Мәселен, М.Қашқаридың «Диуани Лұғат ит түрік» атты еңбегінде «Жаз бен Қыстың айтысы» кездеседі. Сонымен қатар түркі тектес халықтарда айтыстың ертеден болғанын дәлелдейтін тағы бір дәлел – Иасауи шығармасындағы, Сүлеймен Бақырғанидың хикметтеріндегі «Жұмақ пен дозактың айтысы». Бұл 1993 жылы Алматы «Мұраттас» баспасынан жарық көрген «Диуани хикмет» пен осы ау-

дарма бойынша дайындалған Тегерандағы «Әл-Худа» баспасында Иасауи хикметі болып берілген мына жолдар:

Учмоқ, тамуғ укушур, укушмақда маъни бор,
Тамуғ айтур, ман бойман, манда Фиръавн Хомон бор.

Учмох айтур, йук санда, жумла пайғамбар манда,

Санда Фиръавн бор булса, манда Юсуф Канъон бор (Боқирғон китоби, 1991:11).
(Қыдыр, 2021: 43).

Сүлеймен Бақырғани Түркістан қаласында дүниеге келген. Туған жылы белгісіз. 1186 жылы қайтыс болған. Иасауидың шәкірті.

Айтыс дәстүрі уақыт өте ақындардың басын қосып, халықаралық деңгейде ұйымдастырылып жүр. 2021 жылы Түркияның астанасы Анкарада Түріксои тарапынан ұйымдастырылған «Қорқыт ата» мәдени орталығында халықаралық ақындар айтысы болды. Негізгі мақсат – Түркі әлемінің ортақ мирасы – айтыс өнерін халыққа таныстыру. Мәдени іс-шараға қазақ, қырғыз, өзбек, әзербайжан және түрік ақындары қатысты. Додаға Қазақстаннан Бекарыс Шойбеков, Айбек Қалиев, Әсем Ережеқызы, Мұхтар Ниязов және Бекарыс Нұриман, ал қырғыз елінен Азамат Болғанбаев пен Асылбек Маратов, Әзербайжаннан Рамин Гараев, Өзбекстаннан Бахтиор Артиков, Түркиядан Темел Тураби, Мұстафа Айдын, Яшар Демироғлы қатысты. Айтыскер ақындар қазақ, түрік, өзбек, қырғыз, әзербайжан тілдерінде тартысқа түсті. Азулы ақындар Әсем Ережеқызы мен Темел Тураби арасындағы айтыс таза түрік тілінде өтсе, қырғыз бен өзбек ақындарының айтысы екі тілде қатар айтысты (2).

Материалдар мен әдістері. Жетісу ақындар айтысының қолжазбаларының жиналу тарихын зерттеп-зерделеу үшін ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорларында сақталған қолжазбалар мен әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектері мен тұжырымдары негізге алынды. Зерттеу жұмысында айтыс мәтінін жиналу тарихы, әдеби-тарихи саралау сияқты ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылады.

Зерттеу нәтижесі. Ғалымдардың айтыс өнері туралы пікіріне сүйенсек, айтыстың зерттелу мәселелері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталғанын, сонымен бірге Қазан төңкерісіне дейін бұл жанр бүгінгідей жиналып, зерттелмеген. 1920-1966 жылдары қолжазба қорлары Сырдария, Арал, Семей, Торғай, Көкшетау–Ақмола, Омбы, Гурьев, Талдықорған, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Қызылорда, Қарақалпақ, Батыс Қазақстан экспедициялары кезінде айтыс жанрымен тоқтаусыз толықтырылып отырды. 1975–2021 жылдар аралығында жарыққа шыққан «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» көптомдығының 6-томы сол кезеңде жиналған материалдарға арналған. Қазіргі таңда М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының және Орталық Ғылыми кітапхананың қолжазба қорларында мыңға жуық ақындар айтысы, айтыстың түрлері т.б. бар.

«Бұны жүздеген жылдар бойы қалыптасып, шарықтай дамып, ұлттық мұраға айналған айтыстың оннан бір бөлшегі деп санауға болады. Себебі ХІХ-XX ғасырлардағы саяси-идеологиялық түйіткілдері олардың толық, сапалы түрде хатқа түсуіне, түпнұсқа негізінде жариялануына көптеген кедергілер туып отырды. Дегенмен осы саланы іргелі түрде зерделеген ғалымдардың пікірлеріне қарағанда, Қазақстан

мен дүниежүзінің өзге де елдеріндегі қандастарымызда сақталған мәтіндерден әлі де болса 20-25 том көлемінде «Айтыс» жинақтарын жарыққа шығаруға болады», – дейді (Әлбеков, 2012). Бұл мәліметке сүйенсек айтыс дәстүрінің жарыққа шықпаған, әлі де зерттеу нысанына алынбаған бірнеше нұсқалары бар екенін байқауға болады.

Талқылануы. Айтыс жанры ерте кезде қырғыз, моңғол, қарақалпақ, түрік сияқты халықтардың тарихында кездесетіні белгілі. Қазіргі уақытта да осы аталған елдерде айтыс өнерін кездестіріп жатамыз. Дей тұрғанымен, көлемі, көркемдігі жағынан дәл біздің деңгейде емес. Осы орайда В.В.Радлов, А.В.Васильев, Г.Н.Потанин, Н.Рычков, А.Янушкевич, П.Н.Распопов, сондай-ақ Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, С.Бегалин, З.Ахметов, З.Қабдолов, С.Қасқабасов, М.Жармұхамедұлы, Т.Әлбек, А.Бұлдыбай, Б.Рақым, т.б. ғалымдар айтыстың жанрлық сипатын, синкреттік табиғатын, көркемдік ерекшеліктерін жан-жақты ғылыми негізде зерделеуге қол жеткізді. М.Әуезов: «Біріншісі – әдет-ғұрып айтысы, екіншісі – ақындар айтысы» дей келе, әдет-ғұрып айтысына «бәдік» пен «жар-жарды», екіншісіне рушылдық, жұмбақ, дін айтыстарын жатқызады. Халық ақындарының жіктеуі бойынша, ақындар айтысының барлық тобы, сыртқы көлеміне қарай, түр ерекшелігіне қарай екі жікке бөлінеді. Бұның біріншісі – түре айтыс, екіншісі – сүре айтыс. Түре айтыс бір-бір ауыз өлеңмен қысқа, шапшаң жауаптасып отыратын, көбінше, ақындармен қатар, жалпы көпшілік қолданатын, жалпылық түр. Сүре айтыс – тек суырыпсалма, өлеңге әбден төселген, ысылған нағыз ақындардың әр кезекте ұзақ сөйлеп, көп жыр төгіп, көсіле жырлайтын түрі болады», – дейді (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2008: 578-589).

Ұзақ жылдар айтыс жанры жайлы көптеп зерттеулер жазған Профессор М.Жармұхамедұлы өзінің монографиялық еңбегінде (Жармұхамедұлы, 2001) айтыстың жанрлық сипатына байланысты: «Салт-әдет және мысал айтыстар», «Бәдік айтысы», «Жар-жар» үлгісіндегі айтыс, «Қыз бен жігіт» айтысы, «Қайымдасу» және «қағысулар», «Мысал айтыс», «Ақындар айтысы», «Дін айтысы», «Жұмбақ айтыс», «Жазба айтыс» деп бірнеше түрге бөлді.

Айтыс өнерінің калассикалық сипат алғанын фольклортанушы, академик С.Қасқабасовтың: «Айтыс – фольклор, ауыз әдебиеті, ақындар шығармашылығымен терең байланысып тұрған ерекше жанр. Мұнда театрлық әрі драмалық өнердің басы қосылған, сондықтан айтысты – фольклорлық театр, немесе фольклордың драмалық жанры десе де болады» (Қасқабасов, 2002) деген пікірінен анық аңғарылады. Ал, зерттеуші Ж.Кішкенбаева мен Б.Нұриманов (Nurimanov және Kishkenbayeva, 2021: 104-107) ақындарының айтыстағы айтқан шумақтарын «Фольклордың төрт функциясы» теориясы негізінде қарастырып, оны құндылықтарды, қоғамдық институттарды және салт-дәстүрді қолдау қызметіне жатқызады.

2021 жылы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры Жағда Бабалықұлының қолжазбаларымен толықты. Қолжазбалар арасында «Жанақ ақын мен Сабырбай ақынның қағысуы» атты айтыс бар. Айтыс мәтіні 1940 жылы Шыңжаң өлкесі Шиху ауданында жазылған. Ақындар айтысында азаматтық, адамгершілік жайын алға тастап сөйлейтін тұстары көп. «Жанақ пен Садыр» айтысында Жанақ ақын найманның Тума деген еліне келіп керек-жарағын, ат-шапа-

нын алып тұрады екен. Бір кезде жолы болмай қажетін ала алмай, налып қайтып бара жатқанда Сыбан Ақтайлақ бидің баласы Сабырбай кез болады. Сонда Жанак қобызбен, Сабырбай домбырамен қағысып айтысады. Бұл көрсетіп отырған бір ғана мысал, осындай зерттеу нысанына алынбаған, жарыққа шықпаған айтыстар қолжазба қорларында көптеп кездеседі.

Сонымен қатар, қолжазба мұрасы арасында ғалымның этнологияға, этнографияға қатысты еңбектері, қазақ тіліндегі кейбір этнографиялық ұғымдар, атаулар мен сөздердің мағынасын, этимологиясын түсіндіретін сөздіктері, 1930-1940 жылдардағы Қытайдағы саяси жағдайға қатысты жеке көзқарасы, Қазақстанға шеттен оралған қазақтардың қиын жағдайлары туралы жазылған қолжазбалары да бар. Жағда Бабалықұлы (1922-2010) – тарихшы, этнограф-ғалым, шежіреші, қоғам қайраткері. Ол Қытай Халық республикасы, Тарбағатай аймағы, Толы ауданында, Құжыратай деген жерде дүниеге келген. 1945 жылдары Шығыс Түркістан ұлттық армиясының қатарында болған. 1956-1958 жылдары Іле қазақ автономиялы облысының уәліі болған. 1961 жылы елге келіп, «Мәдениет және тұрмыс» журналында біраз жыл хаттар бөлімінің меңгерушісі болған.

Орталық Ғылыми кітапхананың қолжазбалар мен сирек кітаптар қорында сақталған «Жамбыл мен Сарбастың айтысында» Домалақ ана жайлы шежірені кеңінен жырлағанын аңғарамыз. Қорға қолжазбаны Сабыр Шарипов тапсырған. Сабыр Шарипов – жазушы, қоғам қайраткері. 1880 жылы Ресейдегі бұрынғы Вятск губерниясы, Варзей ауылында дүниеге кеген. Ол 1888-1903 жылдар аралығында Павлодар ауыл шаруашылығы мектебін оқып, сол жердегі революциялық ұйымдарға қатысады. Төңкерістен кейін кеңес, партия қызметтерін атқарып, ғылыми жұмыстармен де айналысқан. Әсіресе, 1916 жылы бүкіл Қазақстанды шарпыған ұлт-азаттық көтеріліс туралы деректік, көркем шығармаларының маңызы зор. 1942 жылы Мәскеу қаласында қайтыс болған. «Жамбыл мен Сарбас» айтысын 1938 жылы қорға өткізген. Шығарма араб әрпінде жазылған. Көлемі – 99 бет. Қолжазбаның басқы бетінде: «Жамбыл мен Сарыбастың айтысы 1895 жылы Алматы қаласында Қожамберлі (Қыбырай руы) болыстың үйінде өткен», ал соңғы бетінде «осымен бітті, 1927 жыл» деп жазылған. Бұл дерекке сүйенсек, айтыс мәтіні 1927 жылы жазылған. Алайда айтыс мәтінін қайдан, қашан, кімнің айтуынан жазып алғандығы туралы мәлімет көрсетілмеген.

Қағысып отырған екі ақын тарихи аңызды, шежірені жырлау арқылы әдебиетіміздің, тарихымыздың тереңінен сыр шертеді. Жамбылдың Сарбаспен айтысындағы Домалақ ана шежіресімен қатар Адам атадан бергі шежіре де жырланады. Бұған дәлел – Қостанай облысы, Семиозерск ауданы, Целинный совхозынан шыққан Жайлаубайұлы Бұзаубай жыршының «Ұлы жүз Бәйдібек би» шежіресі. Жыршы жастайынан сөз өнеріне әуес болып, тойда ән салып, ақындар айтысына қатысып, «ақын Бұзаубай» атанған. Өлеңнің қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында (Орталық ғылыми кітапхана; 1757) «Қазақ шежіресі» деген бумада сақтаулы. Жырды 1953-1973 жылдар аралығында араб әрпінде, төрт қалың дәптерге түсірген. Жыр отыз бес бөлімнен тұрады.

Жырда XV ғасырдан бастап, XIX ғасырға дейінгі қазақтың тарихи шежіресі баяндалады. Сонымен қатар Аяз би, Қарашаш туралы аңыздарды және Бәйдібектің

ұрпақтарын да сөз етеді. Сондай-ақ Домалақ ана туралы аңыздарды Жамбыл Жабаевтан алғанын, біраз мәліметтерді көне кітаптар мен қолжазба мұралардан алып отырғанын да айта кетеді:

Бұрынғыдан естіген
Ата жайы ел сөзі.
Домалақтай ененің
Бізге дастан әркезі.

«Ата жайын ұқпастан
Құр мақтанға жармасқан,
Сен Дулаттың бір ері
Кіргіздім әкеп аймаққа».

Жамбыл атам бір сөзі
Тарихты теріп жинаған.
Шыбын жанды қинаған,
Артындағы мен көзі –
Бұзаубай Жайлаубайұлы.

Осы тұрғыда жыршы негізінен Адам ата Хауа ана мен Пайғамбарлар өміріне қатысты аңыз-әңгімелерді, «Қиссаул әнбия», «Тәурат», «Інжіл», «Құран», «Оғызнама» т.б. тарихи, діни кітаптарды молынан пайдаланғандығын аңғаруға болады.

«Жамбыл мен Сарбас» айтысының қолжазбасында шимайланған беттер көптеп кездеседі. Аталған айтыс алғашқы рет 1940 жылы латын әрпінде шыққан жинаққа қысқартылып берілген, яғни шимайланған беттері енбеген (Жамбыл шығармалары, 1940). Жинақтағы мәтінді қолжазбамен салыстырып, текстологиялық жұмыс жасау барысында араб әрпінен кириллицаға түсіргенде кей сөйлемдердің дұрыс аударылмағандығы және ұйқастардың, ондағы буын сандарының өзгерістерін бір жүйеге келтіріп, көркемдеп редакциялағаны байқалды.

Сонымен қатар, қолжазба қорларында Жамбылдың Айкүміс ақынмен, Бақтыбай ақынмен танысуы, Сары ақынмен қағысуы, Майкөтпен дидарласуы, Жамбылдың Шыбыл шалға айтқаны, Жамбыл мен Бөлтiрiк айтысы, Жамбыл мен Құлмамбет айтысының екі нұсқасы (С.Сейфуллин жариялаған нұсқа, Ү.Кәрібаев жеткізген нұсқа), Досмағамбетпен айтыстары да кездеседі.

«Жамбыл мен Құлмамбет» айтысының алғашқы нұсқасын 1931 жылы С.Сейфуллиннің дайындауымен «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» атты еңбекте жарияланған. Бірақ бұл айтыс нұсқасы Ж.Жабаевтың 1940, 1946, 1955, 1957, 1982, 1996 жылдары шыққан шығармалар жинақтарына енбеген. Ал, Ү.Кәрібаев жеткізген нұсқасы үш дәптерден тұрады. Біріншісі: «Сұлубике мен Зейнептің айтысы», екіншісі: С.Керімбековтың айтуынан жазып алынған «Саяділ ақынның өзінің әйелімен, қызымен айтысы», үшінші дәптерде: «Жамбыл мен Құлмамбеттің айтысы» сақталған (ОҒК: Қ.317, 3-дәптер). Бұл екі нұсқаның ұқсастығы екі адамға телінуі. 1940 жылы «Қазақ көркем әдебиет» баспасынан латын әрпінде шыққан жинақта «1881 жылы

қалың Албан жерінде үлкен жиын той болады. Жиынға Жетісу бойының дәмелі ақындарымен бірге Жетісумен іргелес Найман, Матай, Тобықты, Сыбан елдерінен де көп ақындар келеді. Бұл айтыста Құлмамбеттің жасы елудің ішінде екен, жиындағы ақындардың тоғызын жеңіп, Жамбылдан жеңіліп қалады. Сонда Жамбыл айтысып, ақындық даңқын шығарады. Осыдан бастап Құлмамбеттің айыстан беті қайта береді екен» деп жазылған. Және айтыс мәтінін қорға алғаш әкелген С.Керімбеков деп көрсеткен.

Сонымен қатар, жоғарыда аталған қолжазба қорларында Жамбылдың Айкүміс, Бақтыбай, Бөлектің қызымен, Сары ақынмен, Шыбыл, Бөлтірік, Балық, Молда Бағыш, Тоқтағұл, Шашубай, Нұрилла ақындармен айтысқан айтыстарының қолжазбалары кездесті. Қолжазба мәтіндерін әр жылда жарыққа шыққан Ж.Жабаевтың шығармалар жинағымен (1940, 1946, 1955, 1957, 1982, 1996) салыстыру, текстологиялық жұмыстарын атқару барысында сөздер мен сөйлемдердің орны ауысып кеткендігі, кей шумақтардың түсіп қалғандығы, кей сөздердің дұрыс оқылмағандығы анықталды.

Кеңестік идеологияға қаншама қайшы келгенмен, айтыс, шежірешілік дәстүр, аңыз-әңгімелер, т.б. жанрлар рухани мұраларымыздың өзге де түрлері сияқты өз жалғасын тауып, жиналып отырды. Себебі бұл құнды жәдігер ата-бабалар аманаттап кеткен тұтас бір ұлттың өмір жолы, сан ғасырлық тарихнамасы (Saltakova, 2021). Бірақ қырағы саясат ұлттық мұраларымыздың жариялануына, зерттелуіне қарсы болды. Әлі де жарыққа шықпаған, зерттеуге алынбаған айтыс жанры қолжазба қорларында сақтаулы.

Қай дәуірде болмасын айтыстың ішкі мазмұны сол қоғамдағы халықтың тұрмыс-тіршілігіне, саяси-әлеуметтік жағдайына, кемшіліктері мен жетістіктеріне байланысты өрбіп, көркемдігі жағынан биік белестерге көтерілді. Сөйтіп, әдебиет тарихында дәстүрлі сөз өнерінің жалғасы ретінде жазылып қалды және халқымызбен мәңгі бірге жасай беретініне ешкімнің де күмәні жоқ (Әлбеков, 2012).

Қорытынды. Айтыс – әдебиет тарихы мен өнерде орны айрықша жанр әрі қазақ халқында мейрамдарда, той-думанда, шілдехана, бесік тойларда сөзжарыс түрінде өткізілетін дәстүр. Айтыстың қай түрін алсақ та суырыпсалмалықты, ұтқырлықты, алғырлықты талап етеді. Айтыстың өзгешелігі – әзіл-қалжыңға, юмор мен сатираға сүйене отырып елдің мұңын, тұрмыстық жайын, әдет-ғұрыпын, ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік сияқты мәселелерді қозғай отырып, қарсыласын ұтымды дәлелмен тізе бүктіру арқылы өз мерейін арттыру. Мұны Жетісу өңірінің айтыскер ақындарының шығармаларын зерттеп, талдау нәтижесінде байқадық. Жоғарыда аты аталған кей айтыскер ақындардың шығармалары әлі де болса ел арасынан жиналып, қолжазба қорларына тапсырылып жатқаны жиі кездеседі. Зерттеу барысында бұрыннан белгілі айтыс жырларының ғылыми айналымға түспеген жаңа нұсқалары болып табылатыны да таңданарлық құбылыс.

Айтыс жанрының қолжазба нұсқаларының жиналу тарихы ХІХ ғасырдан басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Оның даму, шығу тегін зерттеу және жинау, ғылыми жүйелеу жұмыстары әлі де жалғасын табары сөзсіз.

Зерттеу жұмысы (AP08855741) «Қазақстанның қолжазба мұрасын ұлттың «Рухани жаңғыру» парадигмасы ретінде тану: жинау, сақтау, цифрландыру, жүйелеу, электронды каталогтау, жариялау және зерттеу» жобасы аясында жазылды.

Мурсалимова Н.М.¹, Сманова Е.А.²

*Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова,
Алматы, Казахстан*

e-mail: m_nasihath@mail.ru, e_smanova@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4875-9684, 0000-0001-6055-787X

История сбора айтыс состязания акынов Жетысу (на основе материалов рукописей)

Резюме. Одним из литературных достояний казахского народа, которое передает последующим поколениям его многовековую культуру и литературу, знакомит с бытом, традициями и обычаями народа, является жанр айтыса.

В статье рассказывается о сборе данных и изучении образцов айтысов, которые хранятся в рукописном фонде Института литературы и искусства им. М. Ауэзова. В данном фонде хранятся образцы айтысов между знаменитыми поэтами, а именно: «Суюнбай и Арыстанбек», «айтыс между Катаганом и Сарбасом», «Девушки Озипы из рода Аргынов и акынов: Кожы и Сарбаса, Кулманбета, Суюмбая», «айтыс Жамбыла и Сарбаса», «Тогжан и девушки из рода Адай», Сарбас Майкотулы – известный акын-жырау Семиречья, судья и оратор Кабан (Каблisa) Асанулы, последователь Суюмбая, Майкот, Кулмамбет, Бактыбай, Жамбыл, Оракбай, Болтирик, Тилемис и др. Кроме того, во время айтыса поднимались гражданско-патриотические, духовно-нравственные вопросы, проблемы социального неравенства, рассказывалось о жизни того времени, акыны также пели о родословной истории, легенды, тем самым раскрывали характер соперника-акына.

Ключевые слова. рукопись, текстология, текст, фольклор, жанр, айтыс, генеалогия, легенда.

Mursalimova N.M.¹, Smanova E.A.²

*Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov,
Almaty, Kazakhstan*

e-mail: m_nasihath@mail.ru, e_smanova@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4875-9684, 0000-0001-6055-787X

History of the aitys collection by Zhetysu akyns (based on the manuscript)

Abstract. One of the literary assets of Kazakh people that passes centuries-old culture and literature, introduces the life, traditions and customs of the nation through generations – are the aitys poems.

This article tells about the work on collection of data, study of aitys samples which are stored in the manuscript fund of the Institute of Literature and Art named after M. Auezov. This fund contains samples of aitys held between famous akyns (poets), and namely: «Suyunbay and Arystanbek», «Aitys between Kataghan and Sarbas», «Akyn girl Ozipa of Argyn tribe and akyn Kozha and Sarbas, Kulmanbet, Suyumbay», «Aitys between Zhambyl and Sarbas», «Togzhan and a girl of Adai tribe», Sarbas Maykotuly – a famous akyn-zhyrau from Zhetysu, the judge and orator Kaban (Kablisa) Asanuly, a follower of Suyunbai, Maykot, Kulmambet, Baktybai, Zhambyl, Orakbai, Boltirik, Tilemis and others. In addition, during the aitys competition the poets raised issues of civil-patriotic, spiritual and moral, the problems of social inequality, they told about the life of that time, as well as genealogy stories, legends in order to reveal character and views of the opponent.

Keywords. manuscript, textology, text, folklore, genre, aitys, genealogy, legend

Информация об авторах:

Мурсалимова Насихат Мазикеновна, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан, e-mail: m_nasihath@mail.ru, Orcid: 0000-0003-4875-9684

Сманова Елмира Айтбаевна, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан, e-mail: e_smanova@mail.ru ORCID: 0000-0001-6055-787X

Әдебиеттер:

- Әлбеков Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2012. – Б.220. (қазақ)
- Жамбыл шығармалары.– Алматы, 1940. – Т.І. – Б.435. (латын)
- Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұратас, 2001. – Б.293. (қазақ)
- Қазақ әдебиетінің тарихы. – Т.1: Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 2008. – Б.812. (қазақ)
- Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: Аударма, 2002. – Б.584. (қазақ)
- Нұрманов Б., Кішкенбаева Ж. An investigation of aitys and the poems on pandemic in kazakhstan during the pandemic (Covid-19) // Milli Folklor, 129 (2021). pp. 98-110. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=129&Sayfa=100> (түрік)
- Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Milli Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23> (түрік)
- Т.Е.Қыдыр. Некоторые проблемы по изучению наследия Ясави. // Керуен 3 (72), 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-03> (каз.)
- (<https://www.trt.net.tr/kazakh/turki-liemi/2021/11/01/turik-zhierindie-khalyk-aralyk-aitys-otti-1727445>) (қазақ)

Литература:

- Әлбеков Т. Поэты Жетысу. Монография. – Алматы, 2012. – стр.220. (каз)
- Произведения Жамбыла. – Т.І. – Алматы, 1940. – Стр.435. (латинский)
- Жармұхамедұлы М. Пути развития айтыса. – Алматы: Муратас, 2001. – Б.293. (каз)
- История казахской литературы. – Т.1: История казахского фольклора. – Алматы, 2008. – Б.812. (каз)
- Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: Аударма, 2002. – Б.584. (каз)
- Нұрманов Б., Кішкенбаева Ж. (2021). An investigation of aitys and the poems on pandemic in kazakhstan during the pandemic (Covid-19) // Milli Folklor, 129 (2021). pp. 98-110. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=129&Sayfa=100> (тур)
- Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Milli Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23> (тур)
- Т.Е.Қыдыр. Иасауи мұрасын зерттеудегі кейбір мәселелер. /Керуен 3 (72), 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-03> (каз)
- (<https://www.trt.net.tr/kazakh/turki-liemi/2021/11/01/turik-zhierindie-khalyk-aralyk-aitys-otti-1727445>) (каз)

References:

- Albekov T. Jetisu aqyndary. Monografiya. Almaty, 2012. – P.220. (in kaz)
- Jambyl şığarmaları. – T.I. – Almaty, 1940. – P.435. (in lat)
- Jarmuhamedly M. Aytis öleñderiniñ arğı teginen damuvı. Almaty: Murattas, 2001. – P.293. (in kaz)
- Qazaq adabiyetiniñ tariyhı. – T.1: Qazaq föklorynyñ tarihy. – Almaty: Kazakparat. – 2008. – B.812. (in kaz)
- Qaskabasov S. Janazyq. Astana: Audarma, 2002. – B.584. (in kaz)
- Nurimanov B. and Kishkenbayeva Zh. (2021). An investigation of aitys and the poems on pandemic in kazakhstan during the pandemic (Covid-19) // Milli Folklor, 129 (2021). pp. 98-110. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=129&Sayfa=100> (in tur)
- Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Milli Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23> (in tur.)
- T.Y. Kydyr. Some problems in the study of Yassawi heritage. /Keruen 3 (72), 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-03> (in kaz.)
- (<https://www.trt.net.tr/kazakh/turki-liemi/2021/11/01/turik-zhierindie-khalyk-aralyk-aitys-otti-1727445>) (in kaz)

XFTAP 17.81.31

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-17>

Оралбек А.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

e-mail: ora-10@mail.ru

Orcid: 0000-0002-0600-7006

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ ӘБДІҒАЛИ САРИЕВТІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Аңдатпа. Мақалада халық ақыны Әбдіғали Сариевтің әдеби мұрасының жинақталуы, жариялануы, жүйеленуі қатарлы мәселелер қарастырылған.

Өткен ғасырдағы халық ақындары шығармашылығының халқымыздың рухани өмірінде алатын орны туралы айтылып та, жазылып та келді. Алайда кеңестік тәртіптің кесірінен әдебиетіміз тек біржақты көрініс алып, көбінде саяси көзқарастардың ығында кетті. Еліміздің әр түкпіріндегі кейбір халық ақындары мен олардың шығармашылығы танымал тұлғалардың тасасында қалып қойғандықтан, олар туралы іргелі зерттеулер жүргізіліп, еңбектері ғылыми айналымға түсті деп айта алмаймыз. Дәл осындай халық ақындарының бірі және бірегейі – Әбдіғали Сариев.

Сүйінбайдың сарқыты, Жамбылдың шәкірті Әбдіғали Сариев отты өлеңдерімен ел көңілінен шыға білген халық ақындарының бірі. Екей руынан шыққан көзі ашық, көкірегі ояу, көңілі даңғыл суырыпсалма ақындар жырлаған батырлар жырын, шығыс kissаларын, Сүйінбайдың айтыстарын және ел арасына кеңінен тараған аңыз-әңгімелерді, мақал-мәтелдерді, эзіл-оспақтарды, жұмбақтарды құлағына құйып, көкірегіне түйіп, жаттап өсті. Есейгенде Жамбылдың қасында жүріп, ақындық өнерінен үлгі алып, айтқанын тыңдап, ақыл-кеңесіне ден қойды. Қай кезеңде де ақындардың қоғамдағы атқарар қызметінің ерекше болғаны белгілі. Алайда осы ақындарға тән суырып-салмалылық қасиет ортақ болғанымен, ақындық өнер де түрлі мектептерге бөлінеді. Сондай-ақ ақындардың амал-тәсілдері әр түрлі. Мысалы, Арқа ақындық мектебі, Сыр бойының ақындық мектебі, Батыс ақындық мектебі. Осылардың қатарында ақындық, жыршылық және айтыс өнерінде өзіндік өрнегін қалыптастырған Жетісу ақындық мектебінің де орны ерекше. Жетісу ақындық мектебінің пайда болып, қалыптасуы кезеңдерінде көптеген жауһар жырлы ақындар кезең-кезімен келіп отырған.

Кілт сөздер: мұра, ақын, жанр, айтыс, ақын, жыршы, дәстүр, қолжазба.

Кіріспе. ХХ ғасыр қазақ поэзиясында елеулі орын алатын, өзін қалыптастырған әдеби ортаның бет-бейнесінен, бітім-болмысынан мол хабар берерлік Жетісу өңірінен шыққан халық ақыны Әбдіғали Сариевтің әдеби мұрасы нақты зерттеліп, ғылыми айналымға түскен емес. Оның да өзіндік себептері бар. Жыр алыбы Жамбылдың шәкірті болған Әбдіғали Сариевтің шығармашылық мұрасы өз кезеңінде ғылыми қауымның назарына аса ілікпей, ақын шығармалары тек қана сол кездегі кезекті газет басылымдарында ғана жарық көріп тұрды да, ақын өлеңдері жайлы бірді-екілі шолу мақалалар ғана жарық көрген. Алайда он алты жасынан өлең жаза бастаған ақынның артында екі жүзге жуық өлең, оннан аса поэма, алты айтысы қалған. Осы айтыстарының ішіндегі екі айтысының, яғни «Әбдіғали мен Қасымханның айтысы» және «Әбдіғали мен Молдабайдың айтысы» деген екі айтыстың қолжазбалары М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорына өткізілгені туралы дерек бар да, қолжазбалар жоқ. Біз Әбдіғали Сариев шығармашылығы мүлде тасада қалды деуден аулақпыз. Ақынның көзі тірісінде де, өмірден өткеннен кейін

де шығармалары еленіп, ескеріліп, сол кездегі мерзімді басылымдарда жарияланып тұрды.

Әке мұрасын жинап, жариялауда көп еңбектенген ақынның қызы Шайымхан Сариева өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап ақын шығармаларын жинап, жүйелеуге кіріскен. Туындыларды хронологиялық тәртіппен ретке келтірген. Бұл жөнінде ақынның қызы: «1976 жылы соңында қалған бай мұрасы негізінде әкеміздің шағын кітапшасын көпшілікке ұсындық. Сондай-ақ ақынның туғанына жетпіс бес, сексен жыл толуы Республикалық баспасөзде кеңінен аталды: мақалалар, ғылыми-зерттеулер жарияланды, радио мен теледидардан хабарлар берілді. Осыған қарамастан Әбдіғали Сариевтің әдеби мұрасы жұртшылыққа әлі де толық жеткен жоқ» (Сариев: 1988: 8), – дейді.

Шайымхан Сариева «Әке аманаты» атты мақаласында: «Менің әкем – Қазақстанның халық ақыны Әбдіғали Сариев – 1900 жылы Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қарақыстақ ауылында дүниеге келді. Әкесі Сары 1917 жылы, шешесі Сәлиха 1922 жылы қайтыс болады. Бабам Нұрымбет Текестегі ұйғырлардан бір тақия тары әкеліп, Қарақыстақ өзенінің суын бұрып, осы жерге еккен екен... Өзеннің бекітілген жері «Бұрған» аталыпты. Әкем Кеңес дәуіріне дейін осы өңірге аты әйгілі Шалтабай байдың малын бағып, ептеп егін салып күн көріпті. 1919 жылы ескіше, кейін латынша хат танып, мойынсеріктің, артельдің есепшісі, жергілікті советтің хатшысы болады. Жаппай коллективтендіру кезінде құрылған Бұрған колхозында елді ұйымдастыруға атсалысады. «Тілші», «Социалистік Қазақстан» газеттерінің штаттан тыс тілшісі бола жүріп, 1934 жылы СССР Жазушылар одағының мүшелігіне өтеді. Ауданда қолына тиген әр түрлі қызметтерді атқара жүріп, 64 жасында дүние салады», – деп жазады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының материалы ретінде ақынның М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорындағы 197, 198-бумалардағы ақынның араб әрпінде жазылған және кирилл әрпінде машинкада терілген 460 бетке жуық өлеңдері сақталған. Сондай-ақ, Орталық Ғылыми кітапхананың қолжазбалар қорында 833, 1112, 1036, 1011, 586, 152, 414 сияқты шифрлармен белгіленген бумалардағы қолжазба мұралары, сонымен бірге Үмбетәлі Кәрібаев мұражайынан табылған қолжазбалар, отбасылық мұрағат негізге алынды. Әбдіғали Сариев мұрасын зерттеу барысында ақын өлеңдерінің жарық көрген басылымдарына қарай отырып, жинақтарындағы шығармалар қолжазба нұсқаларымен салыстырылып қарастырылады. Ақын шығармаларының тақырыптық, стилдік ерекшеліктеріне ғылыми талдау жасалады. Әбдіғали Сариевке дейін Жетісу жерінде өткен суырыпсалма ақындардың шығармаларымен сабақтастығы, дәстүр жалғастығы талданады.

Зерттеу нәтижесі. Нәтижеде ақынның сирек қорларда сақталған қолжазба мұралары мен қызы Шайымхан Сариеваның берген дереккөздері, сонымен қатар ақынның 2017 жылы жарық көрген үш томдық өлеңдер жинағына негіз болған Үмбетәлі Кәрібаев мұражайынан табылған ақын өлеңдері қайта қолға алынып, басқа да жарық көрген жинақтарымен текстологиялық салыстырулар жүргізіліп, бұрын басылмаған өлеңдері мен айтыстарын жарыққа шығару арқылы ақын мұрасына тыңнан түрен салынып, ғылыми көпшілікпен қауышуға мүмкіндік алады.

Талқылануы. Әбдіғали – халықшыл ақын. Өзі өмір сүрген кезеңдегі бұқара халықтың тұрмыс-тіршілігін, жай-күйін өлеңдеріне арқау етті. Қоғамның көрінісін, заман тынысын дөп басып суреттей білген. «Мынадай тарих дерекнамаларына назар аударайық: В.Г.Белинский әдебиеттегі халықтық деген қағиданың тура мағыналы және түйінді, түбегейлі ұғымы бар екенін айтады. Орыстың халық жырлары, ертегілері сол халықтың бастан кешкен күндерін, ел есінен кетпейтін қиын-қыстау кезеңдерді терең бейнелегенімен еңбекші бұқара тірлігінің барлық саласын, бүкіл болмысын жан-жақты суреттеп, ұлттық сезімді, ұлттық рухты түйіндеп беру дәрежесінде қызмет атқара алған жоқ. Халық жырының, халық тұрмысының қаз-қалпындағы сурет-сарынын, кескін-көрінісін көптің көкейіне қонымды қып айтып беретін ақындар болады. Ондай ақындарды тура мағынасындағы халық ақыны деп атап, Белинский мысалға А.Кольцовты келтірген» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 1964:357). Әбдіғали Сариевтің бойында да дәл осы Белинский айтқан халық ақындарына тән қасиеттердің түгелі бар десек артық айтқандық болмас. Біз оны ақынның халық өмірі туралы жазған кез келген өлеңінен анық аңғара аламыз. Мысалы ақын «Адамда тұрмыс қарасам» деген мына бір өлеңінде:

Адамда тұрмыс қарасам,
Кейде төмен, кейде өр.
Жаман жақсы болмайды,
Үлде менен бүлде бер.
Көкіректе сәуле жоқ,

Ақылсыз надан не көрер (Сариев, 2020: 41) – деп адам мінезі, болмысы туралы ой толғайды.

Әбдіғали Сариев Кеңестік кезеңдегі социалистік еңбек науқаны мен сол еңбекті қыздырған еңбек иелерін де ойынан тыс қалдырған емес. «Заманымыздың шын мағынасындағы халық ақындары қатарынан дәуіріміздің озық та өршіл идеяларын, отаншыл ой-күйін, қоғам шындығы мен халқымыздың патриоттық еңбек екінін, социализм салтанатын кең де келісті жырлап келген Жамбылды, Нұрпейіс пен Доскейді, Нұрлыбек пен Нартайды, Иса мен Саяділді, Үмбетәлі мен Төлеуді, Болман мен Нұрқанды, Есдәулет пен Сәттіғұлды, тағы сол секілділерді көреміз. Бүгінгі замандағы халық поэзиясының ең таңдаулы үлгілерін жасап отырған осы типтес халық ақындары» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 1964: 369). Әбдіғали Сариев те жоғарыдағы аталған ақындардың қатарында социалистік дәуірдің бейнесін шалқар шабытпен жырлаған ақын. Біз оны ақынның «Шопан», «Аңшылар», «Бригадирге», «Запқозға», «Ұсталарға», «Есепшіге», «Пермеге» т.б. сияқты өлеңдерінен көре аламыз. Мысалы «Запқозға» деген мына бір өлеңінде:

Запқоз болсаң колхозға,
Сайманыңды қамдағын.
Дөңгелегін қайқайтпай,
Жаса жөндеп арбаның.
Барлық сайман өзінде,

Түгел санап алғаның, – (Сариев, 2020: 187) деп завхоздың өз жұмысына қалай адал болу керектігі жайында ақындық кеңесін айтады. Осы тектес көптеген өлеңдерінде

де ақын қоғамдық өмірдің тыныс-тіршілігін әдемі бейнелеп, еңбекшілерді ынталандырып, шабыт беріп отырған.

Әбдіғали Сариев – өмір өзгерістерін, тарихи оқиғаларды шапшаң сезініп, көкірейіне түйіп, әп-сәтте өлең етіп құрастыратын суырыпсалма ақын. Қай тақырыптан болса да қиналмай шыға білетін ақын кез келген тапбермеде өз ойын өлеңмен өрнектей білген. М.Әуезов суырыпсалма ақындарды «қынаптан қылыш суырғандай жалт еткіш, өткір өнер иесі, – деп бағалаған, – айтысқа шеберлік – жалпы ақындық өнерінің, тіпті барлық әдебиет өнерінің өзгеше бір биік белгісі. Шабыты келген ақпа ақын бабындағы аш қыранға меңзес. Томағасын тартқанда алғыр қыран бар өңірді сәтте көріп, шолып өтіп, қимылдаған шөп басын, қыбыр еткен тышқан жүрісін, қылт етіп бұққан түлкі түгін лезде шалып қалғандай, айтыс ағымындағы ақпа ақын да сондайлық көмескіні көргіш, бұлдырды білгіш болмақшы. Бұл қасиет ақынға оңай оралмайды. Ол шын ақпа ақын өнеріне бейім болған күнде де ұзақ сонар сын кешіп, сан сайыста сілкісе жүріп, сан рет жаға жыртып, тон тоздырып барып жетеді» (Әуезов, 1959: 360) деп сипаттаса, жазушы Сәбит Мұқанов «Айтыс және ақын» атты мақаласында нағыз ақындар жайлы: «...қазақ тұрмысының жағдайында жазба әдебиет тумаған кезде ақынға «ақын» деген атақ әперетін ең басты поэзия «айтыс» болған. Ақын болу үшін ақынға өзінің ақындық күшін көп алдында таныту керек, «жеке шауып, жүйрік болмайды!», «ақындығын таныту үшін ақын болғысы келген адам бұрын ақын боп танылған біреумен ақындығын жарыстырып, көптің сынына түседі. Егер осы жарыста көптің сынына толса, оған көпшілік ақындық тағады да, сынға толмаса, ақын деп танымайды» (Мұқанов, 1942: 4), – деген бағасын береді. Қос жазушының суырыпсалма ақындарының табиғаты туралы айтқан осы бір сипаттамаларын Әбдіғали Сариевтің де бойынан табу қиын емес. Ақын өзінің Сәндібала, Кенен, Қасымхан сияқты азулы ақындармен өткізген жыр додаларында нағыз талант иесі екенін дәлелдеп берген. Мысалы Әбіғали мен Сәндібаланың айтысының мына бір үзіндісіне қарайты болсақ:

Сәндібала:

Шорқақтап бал шекердей сөз шыға ма,

Көруге қара тастан көз шыға ма?

Ақылсыз – мен, ақылды өзің болдың,

Ей, жазған ақылдыдан ез шыға ма?

Ішінде жігіттердің сен бір тентек,

Асылды қорқытқанмен жез шыға ма?

Алтындай тұлабойым толған өлең,

Ақын да бір жас бала сөз ұға ма?

Әбдіғали:

Алтынның ел ішінде құны қымбат,

Өлеңді, Сәндібала, айтшы шындап.

Бағасын алтын-жездің айыра біл,

Көпшілік екеуімізді отыр тыңдап.

Тасындай диірменнің біздің өлең,

Сөйлейсің білместіктен сөзді құрғақ.

«Байтал шауып бәйге алмас» деген сөз бар,

Отырсың өзінді-өзің сонша бұлдап,– деп сөз қағыстырған тұстары бар. Дәл осы бір үзіндіден-ақ Әбдіғалидің тосыннан келген сұраққа тосылмастан дөп басып жауап қайтара білетін алғыр ақын екенін көре аламыз.

Әбдіғали Сариев – ұлттық әдебиетіміздің асыл мұрасы саналатын жыр-дастандарды жаттап, ел арасына таратып, насихаттаған ақын. Бұл жалпы халық ақындарына тән ортақ ерекшелік деуге де болады. «Халық ақындарына тән тағы бір ерек қасиет – үлкен пішімдегі эпикалық жырлардың туып, жасалып қалыптаса бастағандығы. Әрине, эпикалық шығармалардың бәрі бірдей желілі дастан, уақиғалы поэма болуы шарт емес. Ерлік күрестің, жеңімпаздық даңқтың дабылы шағын толғау, қысқа жырларда да қағылуы мүмкін. Тіпті алмастай өткір ақындық серпілудің өзінде батырлықтың бар бедері бадырая көрінеді. Эпикалық поэзияның негізі – желілі жыр, көлемді дастан, сюжетті поэмалар екені анық» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 1964: 376).

Әбдіғали Сариев те дәл осындай шытырман оқиғалы, желілі сюжетті дастандарды жаттап, жиналған топта айтып, халық жадына сіңіруге өз үлесін қосқан ақындар қатарында. Ақын түрлі тақырыпта дастан, поэмалар жазып қалдырған. Бұл ретте ақынның ел бірлігін, тыныш тірлігін нысанаға ала отырып жазған «Қарасай», «Сұраншы батыр», «Алатау», «Асу», «Алғадай» поэмаларын да айтуға болады. Коллективтендіру кезеңінің шытырман оқиғасына құрылған «Бір колхозда», өндіріс тақырыбына арналған «Қарғалы», «Халықтар достығы», ұлттар ынтымағын бейнелейтін дастандары ақын шабытының жан-жақты, күрделі екендігін дәлелдейді. Мұның мәні ақынның тарихи шындықты жақсы білетінін, ізденімпаздығын, әлеуметтік мәні бар жайларды күн тәртібіне қоя білетіндігін көрсетеді. Мысалы, «Қарасай» дастанында қалмақтармен шайқасын, «Асу» поэмасында Ресейге өз еркімен қосылған Жетісу қазақтарының өмірін суреттесе, «Алатау майданында» қазақтар мен қырғыздардың 1916 жылғы патшаға қарсы халық азаттық қозғалысын тартымды баяндайды. Ал «Алғадайда» Жамбылдың ұлы Алғадайдың Ұлы отан соғысындағы ерлігін жырлайды және бұлардың эпостық сарында, халық ауыз әдебиетінің үлгісінің негізінде қағазға түсірілген құнды мұралар екені анық байқалады. Ғасырлық өмірінің сексен бесін өлеңмен өткізген, халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп бүгінге жеткізген Жамбылдың қай жырын оқысаң да нағыз жырауға тән суырып салмалық, ойшылдық, турашылдық сипаттары аңғарылады (Мурсалимова, 2021).

Кеңестік идеологияға қаншама қайшы келгенмен, айтыс, шежірешілік дәстүр, аңыз-әңгімелер, т.б. жанрлар рухани мұраларымыздың өзге де түрлері сияқты өз жалғасын тауып, жиналып отырды. Себебі бұл құнды жәдігер – ата-бабалар аманаттап кеткен тұтас бір ұлттың өмір жолы, сан ғасырлық тарихнамасы. Бірақ қырағы саясат мұраларымыздың жариялануына, зерттелуіне қарсы болды, жиырмадан астам бумада жинақталған шежірелер ұзақ жылдар бойы аталған қорларда жатып қалды (Салтакова, 2021).

Қорытынды. Өз заманында талай азулы ақындармен айтысып, ел тілегі жолында тайсалмаған Әбдіғали Сариев – сөз құдіретін жанына серік ете білген ақын. Әбдіғалидың кез келген айтысында өмір шындығы тартыс арқауы болып, ел-жұрт, ағайын-туған, бауырлар татулығы, ел-жер мәселесі сөз болып жатса, енді бірде өмір, тұрмыс, тәлім-тәрбие, адамгершілік қоса-қабат басты нысанасына айналды.

Халық ақыны Әбдіғали Сариев өзінің үздіксіз ізденіс үстінде жүретін еңбекқорлығы мен ұстаздан алған тәлімін ақындық өмірінде сенімді серігі ете білген алғырлығының, сонымен бірге атадан дарыған тума талантты бойына дарыта білген зеректігінің арқасында ақындық өнердің қай соқпағында жүрсе де жол таба білетін сәулелі ақын екенін көрсете білді. Жетісу төңірегіндегі арыдан жалғасып келе жатқан ақындық сабақтастықты сәтті жалғастыра білген ақын ретінде Әбдіғали мұрасын әлі зерттей түсіп, барынша ғылыми айналымға енгізу керек.

Оралбек А.

Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: ora-10@mail.ru

Orcid: 0000-0002-0600-7006

Литературное наследие народного поэта Абдигали Сариева

Аннотация. Уже много сказано и написано о роли творчества народных поэтов прошлого века в духовной жизни нашего народа. К сожалению, из-за советской идеологии литература того времени получила лишь одностороннее направление и была более политически мотивированной. Многие народные поэты, писатели из разных уголков нашей страны остались в тени известных личностей и их произведения доселе никому неизвестны. Также нет информации, что проведены или ведутся фундаментальные исследования, и что их труды вошли в научный оборот. Абдигали Сариев является одним из таких уникальных народных поэтов Абдығали Сариев, ученик почетного Суюнбая и ученик Жамбыла, является одним из самых популярных народных поэтов, который своими огненными стихами расположил к себе внимание и любовь народа. Запоминал и заучивал наизусть просвещенные, наполненные особым светом героические песни, восточные сказки, айтысы Суюнбая и народные легенды, пословицы, поговорки, анекдоты, шутки с намеками в исполнении непредубежденных и простодушных поэтов племени Екей. Став взрослым, он находился рядом с Жамбылом, следовал его примеру, прислушивался к его словам, советам.

С древних времен поэты всегда играли особую роль в обществе. Несмотря на то, что у поэтов много общего, поэтическое искусство делится на разные школы. Также, у каждого поэта есть своеобразные подходы, методы. В период формирования данной поэтической школы Жетысу время от времени приехали многие мастера поэзии.

Ключевые слова: наследие, поэт, жанр, поэт, сказитель, традиция, рукопись

Oralbek A.

Institute of Literature and Art named after M.O. Auevov,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ora-10@mail.ru

Orcid: 0000-0002-0600-7006

The literary heritage of the folk poet Abdigali Sariyev

Abstract. It has been said and written about the role of the creativity of folk poets of the last century in the spiritual life of our people. However, due to the Soviet regime our literature has become more one-sided and politically motivated in many cases. Since some folk poets from different parts of our country and their works remain in the shade of celebrities, we have no detail on fundamental research has been conducted about them and no detail if their works have been introduced into scientific circulation. Abdigali Sariyev is one of such unique folk poets. Abdygali Sariyev, a disciple of honourable Suyunbay and a pupil of Zhambyl was one of the most popular folk poets who attracted the attention and love of people with his fiery verses. He memorized and learned by heart the enlightened heroic songs, oriental tales, aitys by Suyunbai and folk legends, proverbs, sayings, riddles that performed by open-minded and ingenuous poets of

Ekey tribe. As an adult, he was close to Zhambyl, followed his poetic art, focused on his advices. Since ancient times, poets have always played a special role in society. Although poets have a lot in common the art of poetry is divided into different schools. Also, it should be noted that each poet has a distinctive approach, methods. Among them the Zhetyssu poetic school can be noted, which has its own style in the art of poetry, song and aytis. During the period of its formation many masters of poetry came to visit.

Keywords: heritage, poet, genre, aitys, poet, narrator (of folk tales), tradition, manuscript.

Информация об авторе:

Оралбек А., научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, магистр филологических наук, e-mail: ora-10@mail.ru, Orcid: 0000-0002-0600-7006

Әдебиеттер:

Әбдіғали Сариев таңдамалы шығармалары жинағы. – Алматы, Қазақ кітабы, 2020. – 398 б. (қаз)
Өлбеков Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2008. – Б. 220. (қазақ)

Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. Т.18. – Алматы, Жазушы, 1985. – Б.448. (қазақ)

Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы. 1959. – 360 б. (қазақ)

Дүйсенов М., Сейдаханов М., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. – Б.51. (қазақ)

Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. – Б.168. (қазақ)

Кабдешова К., Ауесбаева П., Рақыш Ж., Албеков Т., Алпысбаева К. Авторлық тарихи эпостар және тарихи жады // Орсион, Ано 36, No.91 (2020): 667-683 б. ISSN 1012-1587/ISSN: 2477-9385. 0.19 Q3 Процентиль 63. (ағылшын)

Қазақ әдебиетінің тарихы. – Т.7. – Алматы. Қазақпарат, 1964. – 462 б. (қазақ)

Мурсалимова Н. Жамбыл мен Сарбас айтысының тарихи ерекшеліктері. – «Керуен» журналы. – №1 (70). – 2021. (қазақ) <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/6>

Мұқанов С. Айтыс. – Алматы, 1942. (қазақ)

Сариев Ә. Асу. – Алматы: Жазушы, 1988. – 151. (қазақ)

Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. Монография. – Алматы: Білім, 2001. – Б. 332. (қазақ)

Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. Türk Halklarının Şecerecilik Gelenegi ya da Millî Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. (түрік) <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23>

Литература:

Абдигали Сариев избранные произведения. Алматы, 2020. – С.398. (каз)

Албеков Т. Поэты Жетысу. Исследования. – Алматы: Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, 2008. – С. 220. (каз)

Ауезов М. Мысли разных лет. – Алматы, 1959. – С.555. (каз)

Ауезов М. Собрание сочинений в 20 томах. Т.18. – Алматы, Жазушы, 1985. – С.448. (каз)

Дүйсенов М., Сейдаханов М., Негимов С. Художественный характер творчества народных поэтов. – Алматы: Ғылым, 1982. – С.51. (каз)

Жармұхамедов М. Пути развития айтыса. – Алматы: Ғылым, 1976. – С.168. (каз)

Кабдешова К., Ауесбаева П., Рақыш Ж., Албеков Т., Алпысбаева К. Author's historical epics and historical memory // Орсион, Ано 36, No.91 (2020): 667-683 б. ISSN 1012-1587/ISSN: 2477-9385. 0.19 Q3 Процентиль 63. (англ)

История казахской литературы. – Т.7. – Алматы. Казакпарат, 1964. – 462 б. (каз)

Муканов С. Айтыс. – Алматы, 1942. (каз)

Мурсалимова Н. Исторические особенности айтыса Жамбыла и Сарбаса. – «Керуен». – №1 (70). – 2021. (каз) <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/6>

Сариев А. Асу. – Алматы: Жазушы, 1988. – 151. (каз)

Тебегенов Т. Традиции литературы и фольклора в произведениях народных поэтов. Монография. – Алматы: Билим, 2001. – С. 332. (каз)

Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Millî Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. (түрік)

<https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23>

References:

Abdiğali Sariev tañdamaly şyğarmalary jinağy. Almaty, 2020. – S. 398. (in kazak)

Albekov T. Zhetysu poets. Zerteuler. – Almaty: Adebiet zhane oner instituty, 2008. – S. 220. (in kaz)

Auezov M. Ar jyldar oilary. – Almaty, 1959. – B.555. (in kaz)

Auezov M. 20 tomдық şyğarmalar jinağy. – T.18. – Almaty, Zhazushy, 1985. – S. 448. (in kazak)

Duisenov M., Seidehanov M., Negimov S. [Halyq aqyndary tvorchestvosynyñ körkemdik sipaty]. – Almaty: Gylym, 1982. – S.51. (in kaz)

Zharmuhamedov M. [Aitystyñ damu joldary]. – Almaty: Gylym, 1976. – S.168. (in kaz)

Kabdesheva K., Auesbaeva P., Raqysh Zh., Albekov T., Alpysbaeva K. [Author's historical epics and historical memory] // Opcion, Ano 36, No.91 (2020): 667-683 b. ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385. 0.19 Q3 Procentil 63. (in ang)

Qazaq ädebietiniñ tarihy. T.7. – Almaty, Kazakparat, 1964. – S. 462. (in kaz)

Mukanov C. [Aitys]. – Almaty, 1942. (in kaz)

Mursalimova N. Zhambyl man Sarbas aitysynyn tarikhi erekselkteri. – «Keruen». – №1 (70). – 2021. (in kaz) <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/6>

Sariev A. Asu. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 151. (каз)

Tebegenov T. Halyq aqyndary şyğarmalaryndağy ädebiet pen fõlklor dästüri. Monografiya. – Almaty: Bilim, 2001. – S. 332. (in kaz)

Saltakova Zh., Onal M.N., Albekov T.K. Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Millî Bellek. – Milli Folklor, 130 (Yaz, 2021). p.21-30. (in turk) <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=130&Sayfa=23>

FTAMP 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-18>

Мурсал А. *¹, Таңжарықова А.В. ²

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан.

E-mail: aigerimmursal@mail.ru, alua1973@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8035-4236, 0000-0001-5575-9813

АХМЕТОЛЛА ҚАЛИҰЛЫНЫҢ «АРДА АЛТАЙ» РОМАНЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада Қытай мемлекетіндегі қазақ әдебиеті өкілінің бірі Ахметолла Қалиұлының «Арда Алтай» романы талдау жасалған. Жазушы, этнограф Ахметолла Қалиұлының еңбектеріне ғылыми тұрғыда талдау жасалғандықтан, қаламгердің өмірі мен шығармаларынан қысқаша мәлімет беріледі. Шығарманың тууына себепкер болған «Үш аймақ төңкерісі» тарихи оқиғасы. Мұнда әдеби шығармалармен қатар естеліктер мен мақалалар талқыланады. Әдебиет теориясына сүйене келе, шығарманың психологиялық роман екендігі дәлелденеді.

Бұл зерттеу жұмысында, аталған еңбектің негізгі кейіпкерлері туралы, олардың ішкі ойлары мен сыртқы ортаның байланысы туралы терең сипатталады. Көркемдік уақыт пен кеңістік ұғымына сәйкес сол дәуірдің шындығы сипатталады. Жазушының көркем туындысы психологиялық зерттеудің сантүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану негізінде шығармашылығында көркемдегіш құралдарды үйлесімді қолданғаны анықталады. Мақалада идеяның толық жүзеге асырылуы, шығарма сюжетінің шешімі, кейіпкер образының психологиялық жағдайы, олар өмір сүретін дәуірді шебер сипаттауы көрсетіледі. Талдау барысында жазушының өз толғаныстары мен кейіпкердің ішкі монолог, диалог, түс көру, заттық талдандан мысалдар келтіріледі.

Қазіргі қазақ әдебиетінің басты зерттеу тақырыбының бір саласы ретінде шығарманың психологизмін зерттеуді қарастыруға болады. Әдебиеттегі психологизмнің басты міндеті көркем шығармада кейіпкерлердің ішкі ой әлемін терең бейнелеп оқырманға эстетикалық әсер қалдыру. Бұл шығармадағы композициялық құрылысы, сюжет құрылымы оқырманды еліктіріп, оқиғаның арасында бірге жүргендей әсер қалдырады. Зерттеу қорытындысында жазушы романы арқылы көркем шығарма мен психологизмнің бір-бірімен тығыз байланыста болатынына көз жеткізеді. Автор, мәтін ұғымдарының категория, поэтикалық категория екендігін дәлелдеу, үштік ұғымына жан-жақты анықтама береді. Яғни, А.Қалиұлының прозалық шығармаларындағы көркемдік-идеялық ерекшеліктерін зерттеп, бүгінгі күн тұрғысынан саралайды.

Кілт сөздер: Шетелдегі қазақ әдебиеті, Қытайдағы қазақ әдебиеті, роман, психологизм, автор, оқырман, «Үш аймақ төңкерісі».

Кіріспе. Бүгінгі күні қазақ прозаларында аса мән беріліп отырған үлкен мәселе – кейіпкердің рухани әлеміне үңілу арқылы психологиялық талдау жасау. Психологиялық талдау – адамның бүкіл іс-әрекеттерін, рухани ой-сезімдерін жан-жақты зерттеп, көркемдік құндылығын анықтау.

Б.Майтановтың психологиялық талдауы – «шығарманың композициялық құрылымына, сюжеттік желісіне кейіпкерді сомдау амал-тәсіліне әсерін тигізер бірден бір әдіс», – деген пікірді айтады (Майтанов, 1987:86). Сол себепті, психологиялық талдау әдебиеттегі өміршеңдігін жоймай, көркем әдебиеттің тұтас болмысын бейнелеп отырады. Көркем шығармадағы әдеби психологизм мен психологиялық талдау тәсілдеріне арнайы зерттеу жүргізгендер: З.Қабдолов, С.Қирабаев, Ш.Елеукенов, Б.Майтанов,

Ж.Дәдебаев, Қ.Әбдезұлы, Т.Рахымжанов, Т.Есембеков, Р.Тұрысбеков, З.Бисенғали, Б.Жетпісбаева, А.Ісімақова, Г.Пірәлиева, т.б. білікті мамандардың еңбектері жетерлік. Б.Б.Баязитов ғылыми зерттеу мақаласында, ұлттық психологизм мәселесі туралы: «Мақсат ұғым мағынасын тарылту, меншіктеу емес, керсінше тұтастықты құрайтын адамзаттық құндылықтардың жүйесіне үлес қосып отырған ұлттардың мәдени белгілерінің көрінісін айқындау. Әлемдік руханиятқа қосатын әрбір шығарма иесінің өзіндік қолтаңбасы болары анық», – дейді (Б.Баязитов, 2021:111).

Қазіргі әдебиеттану ғылымында бірде категория, бірде тектік белгі, көркемдік тәсіл, құбылыс немесе бағыт деп танылып жүрген көркем әдебиеттегі психологизмнің екі түрі бар. Біріншісі, кең мағынасындағы психологизм (әмбебаптық) – бүкіл әдеби шығармаларға тән. Екінші, тар мағынасындағы (ішкі) психологизм, жекелеген адам өміріне терең үңіліп, рухани әлемді нақты бейнелеуге ерекше назар аударады (Пірәлиева, 2003:4). Әдебиеттің негізгі нысаны адам болғандықтан, оның рухани кеңістігін, сана-сезімін, түсінігін, түйсігін, әлемге көзқарасын, ішкі кереғарлықтарын ашып көрсету – қаламгердің негізгі міндеттерінің бірі. «Қазақ романы және психологиялық талдау» еңбегінде Б.Майтанов психологизм әртүрлі шамада эпос, драма, лирикаға тән. Ол әдеби материалдың мазмұнын құрай отырып, мазмұнды ашатын формалық шешімдерді де тауып береді (Майтанов, 1996:24). Психологизмнің басты функциясы – өмір шындығы мен көркем шындықтың жанды сабақтастығын сақтау. Бұл ретте, осы құбылыстардың ішкі салалары болып табылатын даралау және жинақтау, ұлттық, жалпыхалықтық, дерек, қиялдап қосу, автордың бейнесі, шығарманың заттық құрылымы секілді әртүрлі мәселелердің өзара ықпалдары мен табиғи синтездерін атауға болады. Әдебиетіміздің дамуына зор үлесін қосқандар М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Сейфуллин, М.Дулатов сияқты қаламгерлердің адам жанының психологиялық қатпарларын шынайы ашып бергендігін ерекше атап өту керек. Қазақ әдебиетінің аса үлкен бір саласы – шетелдегі әдебиеті. Мақаламызға арқау болып отырған тақырыпты толықырақ зерделеу үшін Шынжаң қазақ әдебиетінің жазушысы Ахметолла Қалиұлының «Арда алтай» романын талдаймыз. Бұл роман Қытайдың «Жаңа дәуір әдебиеті» тұсында жазылған. «Үш аймақ төңкерісі» деп аталатын ұлт-азаттық қозғалыс барысында Дәмеш деген кішкентай қыздың анасынан айырылып, өлген адамдарды көруі. Қарға-құзғындар жеп кеткен өз анасының сүйегін қолмен жинап алуы, ол қызды есенгіретіп тастайды. Қаршадай қызға апасының өлімі, өзімен күнде бірге ойнайтын Алданның (үлкен апасы бауырына басып алған баласы, Дәмеш те сол апаның немересі) басы құмырсқаның илеуінде домалап жатуы, бір ауылда тұратын тұрғындардың денесінен ажырап түскен шабылған бастарды көруі, сәби жүрегін шайқалтып күйзеліске ұшыратады. *Дәмеш отыра қалды. Отыра қалды да сандық тастың түбінен анасының сыңар қолын суырып алды. Буын-буындағы тарамысқа ілінген қызылшақа сүйек. Қарға, құзғын тақырлап әбден мұжып тастапты. Көңілі айнып ешнәрсені көргісі келмейді, көз алдынан өтіп жатқан нәрселердің бәрі лас, жиркенішті...Бас... Кесілген бас... Ит-құс жұлғылап, түлкі кеміріп кеужірін қаңсырайтып тастаған бас, бала басы, ана басы, қарт басы, атпал азамат басы ... Бәрі де бар. Жарым дене, не бір борбай, яки қуыс кеуде, әлде тұтас омыртқа көз алдынан өтіп жатыр. Осыларды көріп*

отырған ол есті де емес, ессіз де емес – мең-зең қалыпта, қосай келіп «Жүр, балам» деп қолтықтағанша отырды (Қалиұлы, 1987:36-37).

Материялдары мен әдістері. Зерттеу жұмысының материалы ретінде А.Қалиұлының «Арда Алтай» романы негізге алынды. Зерттеу жұмысында салыстырмалы-салғастырмалы, жүйелі-кешенді және әдеби-тарихи саралау сияқты ғылыми әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Сондай-ақ зерттеудің теориялық негізі ретінде Пірәлиева Гүлзияның және Альмира Қалиеваның психологизм төңірегіндегі әдеби-ғылыми, сынзерттеу жұмыстары мен монографияларын басшылыққа ала отырып зерттелді. Алғаш рет Ахметолла Қалиұлының еңбектеріне ғылыми тұрғыда талдау жасаған тұңғыш зерттеу мақаласы болғандықтан ғылыми қауымға автор туралы шағын мәлімет бере кетсек.

Ахметолла Қалиұлы 1940 жылдың қазан айының 15-інде дүниеге келген. Оның дүниеге келген жері – Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесінің Толы ауданына қарасты Жайыр тауындағы Қарабауыр бөктерінде орналасқан Құрымтыққан деген жер. Жазушы Ахметолла Іле педагогикалық университетінде 1954-1958 жылдары білім алған. Саяси қуғын-сүргін кезінде жала жабылып, түрмеге қамалған. Оның негізгі себебі, «Үш қазақтың түтінін қосу» бағдарламасы бойынша ұлтшыл, «Үміт» ұйымының саяси комиссары деген жаламен екі жыл қуғында, бақылауда болып, Құлжа қаласы маңайындағы Антәйзі көмір шахтысында көмір қазған. 1959 жылы Алтай қаласы, Жеменей ауданындағы №91 орта мектебінде әдебиет пәнінің мұғалімі болып, ал 1960-1970 жылдары №2 орта мектебінде директор қызметін атқарған. 1966 жылы «Мәдениет зор төңкерісі» кезінде, «Буржуазияның зиялысы», «Ұлттың бөлшектеушісі» деген айдар тағылып, қуғын-сүргінге қайта ұшырайды. 1980 жылы ақталып шығып, Үрімжі қаласының «Шыңжаң халық баспасында» редактор болып, одан соң директордың орынбасары қызметін атқарады. 1996 жылы Қазақстанға көшіп келіп, Түркістан қаласындағы Қ.А.Иасауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінде ғылыми қызметкер лауазымында жұмыс атқарады.

Оның шығармалары 1983 Іле халық баспасынан «Сын мақалалар жинағы», «Жапырақ өлеңдер жинағы», 1984 жылы Шыңжаң халық баспасынан «Қайдар» повесі шыққан. 1987 жылы Шыңжаң халық баспасынан «Арда Алтай» романы, «Арыс» повесі, 1991 ұлттар баспасынан «Атаман қызы» әңгімесі, 1995 жылы Шыңжаң халық баспасынан «Қазақтың тұрмыс-салт жырлары» атты еңбектері жарық көрген (Қалиұлы, 2014).

Зерттеу нәтижесі. Жазушы Ахметолла Қалиұлының «Арда Алтай» шығармасы 1987 жылы Шинжаң халық баспасынан басылып шыққан. Ол үш тараудан тұрады. Романда «Үш аймақ төңкерісі» кезінде Қытайлардан зардап шеккен халықтың өкілі Иса мен оның қызы Дәмештің басынан өткен қилы тағдыры баяндалады.

Шығармаға арқау болған оқиға ХХ ғасырдың 40-шы жылдарындағы Қытай Қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы. Бұл оқиға тарихта «Үш аймақ төңкерісі» мен Шинжаңдағы қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы деген атпен аян. «Үш аймақ төңкерісі» туралы әдеби шығармалар, естеліктер мен мақалалар көп жазылды. Солардың бірі Дәлелхан Жаналтайдың «Қилы заман, қиын күндер» (Д.Байтұрсынұлы, 2005:25-26) атты еңбегі, Шинжаңда жарық көрген Пәтіхан Сүгірбаевтың «Алтайар палыстары», Шәйсұлтан Қызырұлының «Қайқаяшапқан

карагер», «Дабыл», «Бұлаң дүние» атты кітаптары, Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» (В.А.Бармин, 1998:190), Моңғолия дерекнамалары арқылы Оспан өмірін зерттеп жүрген әдебиетші-ғалым Ақеділ Тойшаұлының зерттеуіде, Д.Кәпұлымен Ө.Нәбиұлықұрастырып, Д.Жолжақсыновтың алғы сөзімен шыққан ғылыми жинақтары (Б.Бәмішұлы, 2007), Ғазез Райысұлының «Самұрық» атты монографиясы да, Оспанның комиссары болған Нұрғожай батырдың естеліктері де, Н.Мұхаметханұлы, Ж.Сәмитұлы, Т.Зәкенұлы, С.Рахметұлы, Ж.Бөдешұлы, Н.Оспанұлытағы басқа зерттеулеріде, сонымен қатар С.Әбілқасымұлының «Оспан батыр» романы мен белгілі ғалым-жазушы Жақсылы Сәмитұлының «Сергелдең» атты бірнеше кітаптан тұратын романы бар. Онда ұлт-азаттық қозғалыс кезін әр қырынан ашып көрсетеді. Қарап отырсақ әр алуан көзқарастарды ұсынған бұл шығармалар Қазақ әдебиетінің алтын қорынан ойып тұрып орын алатын құнды мұралар десек қателеспейміз. Бұл шығармаларда Қытайдың озбырлығы мен оған қарсы шыққан тарихи тұлғалардың ерлігі әр қырынан көрініс табады. Бұдан басқа, «Үш аймақ төңкерісі» жайлы америкалық зерттеушілердің, басқада шетел жазушылары мен ғалымдарының ағылшын тілінде жазған мақалаларымен тарихи естеліктері жарық көрген.

Алғашқы көлемді еңбек 1956 жылы Лондонда жарық көрді. Ол «Kazakh Exodus» яғни «Қазақ босқындары» (Бейсенғазы, 2010:7) деген атпен шыққан. Көлемі 230 беттен тұратын бұл кітапта Оспан батыр бастаған Ұлт-азаттық көтерілістің басталуының саяси тарихы жан-жақты баяндалады. Еңбекте Оспан батырдың туған ортасы меноның азаматтық көзқарасының қалыптасуы мен батыр атанған ерлік істері мен өмірінің ақырына дейінгі өмір шежіресі толық қамтылған. Бұл еңбек сол кездегі тарихи оқиғалар негізінде жазылғандықтан деректер тарихи фактілері жағынан өте құнды кітаптардың бірі болып табылады. Сонымен бірге тағы бір маңызды еңбек—1986жылы шетелде жарық көрген Эндрю Форбестің «Қытай Орталық Азиясындағы сардарлар мен мұсылмандар: республикашыл Шинжаңның саяси тарихы 1911-1949» атты зерттеуі бүгінде сирек кездесетін еңбектер қатарынан көруге болады. Ал, американдық тарихшы Линда Бенсонның Іле көтерілісі жайындағы 1988 «Шинжаңдағы этникалық азшылық және аз ұлттар туралы зерттеулер» [TheKazaksofChinaEssayonanEthnicMinority] атты кітабының бір тарауы «Қазақтың алтын аңызы—Оспанбатыр»(TheKazak'sGoldenLegend) (Джастин, 2010) аталады. Бұл әдебиетте Оспан батырдың ұлт-азаттығы жолындағы қайраткерлік тұлғасы айтылған. «Қазақтың алтын аңызы— Оспан батыр» атты тарауының орыс тіліндегі аудармасы көпшілікке ұсынылды.

Талқылануы. Әдебиет теориясын басшылыққа ала отырып, А.Қалиұлының «Арда алтай» романына талдау жасадық. Бұл роман психологиялық роман. Психологиялық романның табиғатына тән негізгі сипаты – кейіпкердің ішкі әлеміне үңілуінде. Кейіпкерлердің қиын тағдырларын қаламгер ішкі монолог, толғаныс-тебіреніс, диалог, түс көру т.б. сол сияқты адами мәселелерді, ұлт-азаттық көтерілісі кезеңіндегі қазақ өміріндегі тіршілік-тыныстарын, сыртқы реалдық өмір шындықтарын шығармашылық көзқарас қақтығыстары арқылы бейнелейді.

Жазушының өзіне тән психологиялық стилі осы романда жан-жақты айшықталған. Романның басы мен аяғына дейінгі оқиғасы Дәмештің айналасында өтеді. Мысалы: кішкентай қыз Дәмештің анасы Жамалдан айырылуы, Қытай әскерлерінің күтпеген жерден шабуыл жасап, бүкіл ауылды қырып өзінің ғана аман қалуы, сол өліктердің арасында жалғыз қалуы сияқты оқиғалар. Сұл денесінен айырлып, бастары домалап жатқан, қол-аяғы бөлек-бөлек жатқан ауыл тұрғындарын денесін көрген сәби қыздың қиын тағдыры, жан күйзелісі романда жан-жақты әрі айшықты бейнеленген.

Автор Дәмеш пен әкесі Исаның ауыл адамдары үшін, анасы, апасы үшін түбінде кек қайтарсам деген ойын аңғартып әрі сол ойларды екеуінің диалогы ретінде романда бірнеше рет көрсетеді. Дәмеш өзі кек алып әкесінің үйлі болып отабсы құрып, артында ұрпағы болғанын қаласа, Иса қызы Дәмештің тұрмысқа шығып ел қатарлы өмір сүргенін қалайды. Мысалы Иса:

– Құлыным, білесің ғой, түбінде кек алмай тоқтамаймын, өлсем ат үстінде өлемін. Бірақ сені жалғыз тастап, ешқайда кетпеймін.

Исаның дауысы күңгірлеп жалынышты шықты.

– *Жаным аға,.. Аяулысың аға (Дәмеш әкесін аға деп атайды)... Кек ал... Кек алайық... Соғысқа мен барайын... Сіз осында үйлі-баранды болып тұрып қалыңыз, – деді Дәмеш ерлікке басып, бұл әңгіме бұрын әкелі-балалы екеуінің арасында сан қайталанған. Тек соңғы сөйлемі ғана айтылмаған. Бүгін Дәмеш сол сөйлемді айтып, әкесіне зор үмітпен қарады (Қалиұлы, 1987:53).* Міне, бұл оқиғалар «Кек алу» деген тақырыппен берілген кейіпкерлердің диалогында жан-жақты ашылған. Демек бұл, автордың кейіпкер болмысын, оның ішкі ойын, ой санасы мен драмалық қақтығыстарын талдау құралы ретінде пайдаланған әдіс-тәсілі екенін аңғарамыз. Суреткердің бұл әдіс-тәсілі кейіпкерлердің рухани жан дүниесін ашудағы өзіндік ізденісі.

Романның алғашқы бетінен, ішкі монологтың көркемдік қызметтері және оның әдебиеттегі атқаратын негізгі қызметі айқын көрінеді. Ішкі монологтың авторлық және персонаждық түрлері де кездеседі. Кейде ішкі монолог кейіпкерлердің ішкі ойын, сан-сезімін жеткізетін автор сөзі тұрғысында да беріледі. Болмаса автордың өз атынан немесе кейіпкер образына көшкен автор сөзі ретінде көрінуі мүмкін (Пірәлиева, 1994). Әрбір күн әңгіме әр тақырыпта болғанымен, соңы бақыт тілеу Дәмешті бейтаныс қараңғы түкпірге тартып бара жатқандай. Өзін-өзі жатсынады. *«Сірә, ертегілердегі мыстан кемпірдің аздыруы сияқты, бір сиқырлы күш билеп бара жатқан жоқ па мені? Бұрынғыдай қамсыз, қаперсіз емес, ала көңілмін. Бір нәрсені ұмыт қалып бара жатқан адамдай өзімнен өзім қоңылтақсимын да тұрамын. Жұдырықтай сорлы, шерлі жүрегім, өзіне өгей қарайтын сараң дүниеден тойымсыз бір ізгілік сұрайтын сияқты. Ол не? Бақыт па? Жоқ, жоқ, олай болуы да екіталай. Өйткені тұтас дүниедегі сор біткенді адам басына бөлгенде, біркісілік сыбаға қанша болатын болса, мен өзіме тиесіліні алғанмын. Тәңірдің әділдігі рас болса өзгелерден алабөтен азап, сор силамасқа керек. Сонда тәңір қандай ізгілік, қандай бақыт бермек? Оны да білмеймін. Бақытты адамның қандай болатынын көрген де емеспін. Бұрын әке-шешесі қасында отырса баланың бақыт деген осы деп білуші едім. Ондай күн маған жоқ. Ғазиз анамды көзімше қарға-құзғын жеп кеткен. Анадан, ападан, туыс-туған, дос-жарандардан маған қалған асыл мұра – қасірет қана. Ендеше*

бұл сараң дүниеден не күтемін?! Қаяулы көңіл неге желпінгендей болады? Бақсам бұлт арасынан сығалаған жұлдыздай жаңа бір үміт дүниесі ым қағып тұрған сияқты.» Оңаша сәттерінде осылай толғанған дәмеш алақызып, жүріп кеткісі келеді (Қалиұлы, 1987:76-77). Біздің жоғарыда ішкі монологты не автор, не кейіпкер айтып тұрғаны белгісіз деуіміз себебі де сондықтан. Бұл кейіпкер образына көшкен автор сөзі екендігі даусыз. Міне, байқап тұрсаңыз бұл роман басынан аяғына дейін монологтан тұратын сияқты. Бұл монологтардың барлығы кейіпкерлердің белгілі бір оқиға, ой-сезім немесе жан толқуы туралы монологы емес, қайта сол замандағы адамдардың өкпе мен мұңға толы ішкі әлемі, эмоционалдық сезім жағдайы т.б. сырларын автор кейіпкер монологы арқылы жеткізген. Жазушы сомдаған қаһармандардың ішінде әртүрлі кейіпкерлер көрініс табады. Олар болып жатқан уақыт аясында заман, қоғам жәйлі белгілі бір тұжырым, пікірге келеді. Мәселен:

– Тәйір деген-ау... – деп бастаған Әлимән сөзін жінтіктей сөйледі, – Құлыным Сұлтан азамат болдың, ат жалын тартып міндің, ел ауыртпалығын көтерер каламатқа жеттің. Алтын айдарлы, атан жілікті азаматтар кежесе кеткен қыздай қор болып барады, Құтқарып қал. Олар өліп, сен қалғанда немене марқадам табармын дерсің? Құтқарып қалмасаң, марқадам таппайсың. Жолбарыстың мәулені болмасаң да, адамның ұлысың... «Еркек тоқты – құрбандық» деген осындайдан – деп ұлының күректтей жалпақ алақанын екі қолымен қысып, салмақтап сілкіп-сілкіп қойды (А.Қалиұлы, 1987:124). Міне бұл жалғыз ұлы Сұлтанды есіл азаматтарды құтқарып қалу үшін айтқан Әлимән анасының сөзі. Анасының баласына сөйлеген диалогы арқылы автор өзінің ойы мен сезімдерін білдіріп, оны эстетикалық биік деңгейге көтеріп, көркемдік құндылыққа қолжеткізіп отыр.

Иса көтеріп келген басты қағып алып екі омырауының арасына басып, еңіреді-ай келіп, күрмесінің екі өңірімен басты орап, бауырына басты. Көкірегін жарып, жүрегіне кіргізіп жібергісі келетін сияқты, қыса түседі. Домалақ бас ана құшағында еркін жатыр, «Ана! анашым менің! Әміріңді орындадым... Жолбарыстың мәулені болмасам да, адамның ұлымын, басымды беріп, ел боздақтарын құтқардым. Жыла, көз жасыңмен жу... Мейіріңді төк, азап тауқыметтің бәрі ұмыт болсын... Жарық дүниенің ақтық мезгілін өз құшағыңда қамсыз өткізейін... Қыс! Қыса түс, абзал ана!..» дегендей бірдеме айтқысы келетін сияқты, екі көзі жайнап тұр, жанарына үрей толған, дос-жаран, туыс-туғандарын көрмес болған өлі көз ызғар шәшіп, құр жалтырайды. Онан шашылған суық нұр көргендердің жүрегіне жыланша оралады. Әлимән басты тас құшақтап, бермеді. Исаның жұбатуын тыңдамады (А.Қалиұлы, 1987:349). Бұл Сұлтанның денесіз басын көрген анасы Әлимәннің жағдайы. Әлиман ұлы Сұлтанды есіл ерлерді құтқаруға табыстады. Ұлы оны өзінің өмірін құрбан етседе орындап келді. Ана құшағында тірі ағза емес, қайта шабылған бас. Сұлтанды өлтірген соң басын шауып Ертіс өзеніне салып ағызып жібереді. Ондағы Қытайдың мақсаты «Бізбен қарсыласқардардың күні осы» – дегенді Қазаққа ұқтырмақшы еді. Бұны айту арқылы жазушы Қытай үкіметінің жауыздығын әшкерелейді.

Әдебиеттанушы, ғалым Г.Пірәлиева заттық детальдардың кейіпкер психологиясын, ішкіқұпия сырларын әшкерелеудегі көркемдік рөлі орасан. Кейіпкер өмір сүрген орта, тұрмыс-тіршілігінің бәрі осы заттық деталь арқылы көрсетіледі. Соны-

мен қатар сол заттық детальдар белігі бір тарихи кезеңнің өзіндік болмысын бейнелейді (Г.Пірәлиева, 2003:272). Мәселен:

– Иә...Иә.. Қарғам, су әкел, шошыма, қорықпа... Өліп қалғаны болмаса, бәрі де өзіміздің адамдар... Олар саған қас қылмайды.. Мә... Мынамен әкел, – деп құлақты шұбар саптыаяқты дәмештің қолына ұстатты. Әкесінің сапты аяғын көргенде Дәмеш кіржие қалды. Оның көңілінен әке тұлғасы көлеңкедей елбең етіп өте шықты. Өйтетіні оның ойында саптыаяқ пен әкесі ылғи қатар тұратын. Сонау бейбіт жылдарда, саптыаяқты құлақ бауынан сүйретіп, отбасының әлегін алған кездерінде әкесі:

– Қарашығым ... Дәмеш, Бұл менің жолдасым, кетіп тастайсың ғой, – деп Дәмешті тік көтеріп алатын да, екі бетінен өзгеше мешкей сезіммен сүйетін. Кейде «қой әрі» деп тектеп, түсін суыққа салып, саптыаяқты керегенің басына іле салатын. Сол себепті Дәмештің ойында саптыаяқпен әкесі жарысып кеп тұратын (А.Қалиұлы, 1987:12). Бұндағы заттық деталь шығармадағы кейіпкер Исаның Шұбар саптыаяғы. Автор бұл деталь арқылы сол кезеңнің әлеуметтік-қоғамдық мәнін, өлім мен ақиқат алдындағы кішкентай қыздың жалғыздығын, әлсіздігін әшкерелеп, бүкіл адам нәсіліне ортақ махаббат, адамгершілік, әділет, қайырымдылық секілді ізгі қасиеттердің мәңгілігі туралы философиялық ой түйеді.

Психологиялық талдаудың күрделі де көрнекті көркемдік тәсілдері – түс көру. Ол – әдеби, өнер талпыныстарында әуел баста бейсаналы түрде пайда болып, кейінірек өзіндік мазмұнға ие болған көркемдік тәсіл (Г.Пірәлиева, 2003:23). Бұл шығармада да түс көру сарыны бар. Мәселен:

Әкесін аттандырған Дәмеш екі самай шәшін құлағына таман сиырып, бір сәтке көзін жұмып, тәтті елес ішінде елітіп тұрып қалды. Ересен күшті, алып, бірақ мейірімді екі қол өзін көтеріп алып, баладай секектетіп тұрған сияқты. Шешесі: «Дәмешім ғой, менің Дәмешім, құлыным, бар екенсің ғой, айтқанымды орындапсың-ау күнім» – деп екі қолын созып, үкідей ұшып келеді. Бір ғажабы, ұшып келе жатса да жүрісі мандымайды. Өлшеусіз ынтықпен қызына талпынған байқұс шеше жарاقات азабын тартып келе жатыр ма, қалай?! Дәмештің шеше құшағына құлай кеткісі келді, ана сүтінің иісі аңқып, кеңсірігін айырды. Қиял жәрдегінде шалықтап тұрған Дәмешті көктөбет селт еткізді. Көзін ашып қараса түк те жоқ. Бәрі ғайып. Тәтті түсі аяқтамай оянып кеткен адамның, мезгілсіз оянғанына ренжитін сәттері болады. Сол игілікті түсім қайта оралама екен деп көзін жұмып, қайтадан ұйықтауға зорланатын кездері де болады. Бірақ ол түс қайталанбайды (А.Қалиұлы, 1987:92-93). Бұнда қаламгер Дәмешке түс көргізу арқылы оның анасына деген сағынышын танытудағы тиімді тәсіл ретінде қарастырған. Сөйтіп Дәмеш өміріндегі анаға деген сағынышын бейнелеген. Бұл түс арқылы автор шығарма сюжетін, композициялық құрлымын, көркемдік ерекшелігін, кейіпкер характерін ашқан.

Психологиялық романның табиғатына тән негізгі сипаты – кейіпкердің ішкі әлеміне үңілуінде дей отыра кейіпкердің ішкі ойларына талдау жасадық. Енді бұрын-соңды қарастырылмаған «Арда алтай» романының композициясына талдау жасасақ.

Көркем шығармада сюжет пен композиция әдебиет теориясындағы басты тұжырымдамарының бірі болып табылады. Сюжет ХХ ғасырдан бастап зерттеле бастады. Зерттеу негізінде әртүрлі философиялық ойлармен толықтырылып отыр-

ды. Қазақ руханиятының көсемі Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде оқиға мен кеңістік, қақтығыстар әсерін айта отырып өз ойын дәйектейді: «...ұлы әңгімеге жан беретін ұлы, кіші адамдардың ірі – ұсақ істері болғандықтан, ол істері бір-біріне ұласып, бір-біріне оралып, байланысып жатқандықтан, осының бәрін суреттен шығару оңай емес» (А.Байтұрсынов, 2003). Ахаңның бұндағы ой тұжырымы роман жанрының табиғатын ашатын бірден-бір фактор – сюжет, сюжет дұрыс құрылып, оқиғалардың байланысуы, шиеленісуі, бір-бірімен қабысып жатуы керектігін айтқан.

«Арда алтай» романының композициясы қызықты да күрделі шығарма. Монтажды композиция үлгісінде жазылған. Бұл роман прологтан, кірме әңгімелерден шегіністерден, сюжет шырғалаңы мол тараулардан тұрады. Кірме әңгімелері «Оқиға ішінде оқиғасы» бар көп желілі туынды. Романда шегіністер арқылы Қосайдың, Сұлтанның, Әпеннің, Исаның, Дәмештің, Әлиманның, Дауылдың, өткені мен бүгінгі өмірлерін суреттейді. Негізгі оқиғамен қатар бірнеше басқа да оқиғалар да бар. «Абылай оқиғасы», «Он жастағы баланың аман қалуы», «Бердіқожа», «Боз аттың хикаясы». Шығармада осы оқиғалар мен ондағы кейіпкерлер арасында тікелей байланыс көрсетілмейді. Уақыт пен кеңістік байланысы да аздау. Бірақ кірме әңгімелердің бұл романмен байланысы ой көзқарастарының ортақтығында. Сюжеттің баяндау желісі кейіпкерлердің қазіргі өмірін суреттей келе, өткен тіршілігіне жасалған шегіністер де үйлесі байланысып келеді. Әрбір суреткер өз дәуірінің қиындығын, зары мен мұңын қисындырып суреттейді. Сол арқылы көркем шығармада адам өміріндегі әр түрлі тағдырлар, қарама-қайшылықтар және қоғамдық тартыстардың мән-мағынасы ашылады. Бұл шығармада Алтай өңіріндегі қазақ аулының көтерілісі, Қытайлар мен көтерілісшілердің лаңы кезіндегі әлеуметтік-саяси жағдайына баса көңіл бөлінген. Өйткені романның фабуласы қоғамдағы құбылыстарға тікелей байланысты дамыды. Бүкіл сюжет «Үш аймақ көтеріліс» тұсында өтуге тиіс оқиғаға негізделген. Қазақ халқының қытай тепкісінің астында көрген зорлық-зомбылықтарын А.Қалиұлы Дәмеш трагедиясы арқылы шынайы суреттеген. Сондықтан да «Арда алтай» қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орын бар роман.

Қорытынды. Сөзімді қорытындылай келе, роман сюжетіндегі түрлі характер, олардың түрлі көзқарастары, наным-сенімі, дүние танымы автордың негізгі идеясына қызмет етіп, сол суреттеліп отырған дәуірдің шынайы келбетін тануға үлкен септігін тигізеді. А.Қалиұлы романдарының сюжеттік композициялық құрлымындағы ерекшеліктердің біріне әр қаһарман образдарының түрлі характер қақтығысына ашылатындығы жатады. Сонымен бірге сюжеттің көркемдік шешімінің нанымдылығы, психологиялық дәлдемесі жеткілікті. Оқырманға эстетикалық ләззат бере алатындай дәрежеге жеткен. Жазушы шығармасында Иса, Дәмеш, Сұлтан, Әлиман сынды қаһармандарын қилы заман тұстарына алып суреттейді. Кейіпкерлердің осы кезеңдегі ішкі дүниесіндегі, дүниетанымындағы, көзқарасындағы психологиялық өзгерістерді психологиялық талдау арқылы көрсетеді. Осы жолда характерді ашудың түрлі көркемдік тәсілдерін пайдаланған. Автор осы романында монолог, диалог, портрет, деталь, пейзаж т.б. көркемдік тәсілдері пайдаланған.

Қазақ әдебиетіндегі проза жанырының жетістігі – «Арда Алтай» романы. Ахметолла Қалиұлы Шинжаң қазақ әдебиетіндегі психологизмге толы туынды жазған

жазушының бірі. Романдағы кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін, өзгерістерді ашып көрсеткен. Романдағы суреттелетін образдар бейнесі тарихи шындыққа негізделі отырып шешім тапқан. Аталған роман оқырмандарға эстетикалық әсер мен философиялық ой тудыруымен құнды болып табылады.

Мурсал А.^{*1}, Танжарикова А.В.²

Казахский национальный педагогический университет

Алматы, Казахстан

E-mail: aigerimmursal@mail.ru, alua1973@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8035-4236, 0000-0001-5575-9813

Психологизм в романе Ахметолла Калиулы «Арда Алтай»

Абстракт. В статье анализируется Роман Ахметоллы Калиулы «Арда Алтай», одно из представительских произведений казахской литературы в Китае. Это первая научно-исследовательская статья писателя, этнографа Ахметоллы Калиулы, в которой рассказывается о жизни и творчестве писателя. Об историческом событии «революции трех регионов», ставшем причиной рождения произведения, обсуждаются литературные произведения, воспоминания и статьи. Исходя из теории литературы, доказывается, что произведение является психологическим романом.

Это исследование подробно описывает главных героев этого произведения, их внутренние мысли и отношения между внешней средой. Согласно концепции художественного времени и пространства описывается реальность той эпохи. Художественное произведение автора основано на использовании различных методов и приемов психологического исследования, гармоничном использовании художественных средств в его творчестве. В статье показана полная реализация идеи, решение сюжета произведения, психологическое состояние образа главного героя, мастерское описание эпохи, в которой он живет. В анализе приводятся примеры из собственных мыслей писателя и внутреннего монолога героя, диалога, сновидений, материальных подробностей.

Одной из основных тем исследования современной казахской литературы является изучение психологии труда. Основная задача психологии в литературе - оставить эстетическое впечатление у читателя, изобразив внутренний мир героев в художественном произведении. Композиционный строй и сюжетный строй этого произведения завораживают читателя и создают впечатление совместного нахождения в центре повествования. В конце исследования автор видит сквозь роман тесную связь художественного произведения и психологии. Автор дает развернутое определение понятия триады, доказывая, что понятия текста являются категорией, поэтической категорией. То есть он изучает художественно-идеологические особенности прозаических произведений А. Калиулы и анализирует их с сегодняшней точки зрения.

Ключевые слова: казахская литература за рубежом, казахская литература в Китае, роман, психологизм, автор, читатель, «революция трех регионов».

Mursal A.^{*1}, Tanzharykhova A.B.²

Abai Kazakh National Pedagogical University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: aigerimmursal@mail.ru, alua1973@mail.ru

ORCID: 0000-0001-8035-4236, 0000-0001-5575-9813

Psychologism in Akhmetoll Kaliula's novel «Arda Altai»

Abstract. The article analyzes Akhmetolla Kaliuly's novel «Arda Altai», one of the representative works of Kazakh literature in China. This is the first research article by the writer, ethnographer Akhmetolla Kaliula, which tells about the life and work of the writer. Literary works, memoirs and articles are discussed about the historical event of the «revolution of the three regions», which became the reason for the birth of the work. Based on the theory of literature, it is proved that the work is a psychological novel.

This study describes in detail the main characters of this work, their internal thoughts and the relationship between the external environment. According to the concept of artistic time and space, the reality of that era

is described. The author's work of art is based on the use of various methods and techniques of psychological research, the harmonious use of artistic means in his work. The article shows the full implementation of the idea, the solution of the plot of the work, the psychological state of the image of the protagonist, a masterful description of the era in which he lives. The analysis provides examples from the writer's own thoughts and the hero's internal monologue, dialogue, dreams, and material details.

One of the main research topics of modern Kazakh literature is the study of labor psychology. The main task of psychology in literature is to leave an aesthetic impression on the reader by depicting the inner world of characters in a work of art. The compositional structure and plot structure of this work captivate the reader and create the impression of being together in the center of the story. At the end of the study, the author sees through the novel the close connection between the work of art and psychology. The author gives a detailed definition of the concept of the trinity, proving that the concepts of the text are a category, a poetic category. That is, he studies the artistic and ideological features of the prose works of A. Kaliula and analyzes them from today's point of view.

Key words: Kazakh literature abroad, Kazakh literature in China, novel, psychology, author, reader, «revolution of three regions».

Информация об авторах:

Мурсал Айкерим, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Институт филологии, PhD докторант. aigerimmursal@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8035-4236.

Танжарикова Алуа Васильевна, Ассоц. профессор кафедры казахского языка и литературы имени академика С.С. Кирабаева. Доктор филологических наук. alua1973@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-5575-9813

Әдебиеттер:

- Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1987. – 86 б.
- Баязитов Б.Б. Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы психологизм Филология сериясы. ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782. №2 (182). 2021. – 108-115 бб
- Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003. – 4 б.
- Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 3 б.
- Ахметолла Қалиұлы. // https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахметолла_Қалиұлы 2014. Мамырдың 12.
- Байтұрсынұлы Д. Шекара сызықтары шимайлаған қазақ даласы // Атамекен-ай. 2005. №1. – 25-31 бб.
- Бармин В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918-1941 гг. (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза). – Барнаул, 1998. – 190 с.
- Бәмішұлы Б. Оспан батыр. / Оспан батыр: деректі зерттеу. – Алматы: Арда, 2007. – 184 б.
- Бейсенғазы Ұ. Оспан батыр және Шығыс Түркістан республикасы. // Түркістан. 2010, 7 қазан. – 11 б.
- Джейкобс Джастин, Қазақтың көп өлімі: Осман Батур, Қытайдың деколонизациясы және көшпенділердің ұлттандыруы. // *The American Historical Review*, 2010 // https://www.academia.edu/772647/The_Many_Deaths_of_a_Kazak_Unaligned_Osman_Batur_Chinese_Decolonization_and_the_Nationalization_a_Nomad.
- Alpysbes M. A., Yergaliyeva D. S. The Revolt of Three Kazakh Districts (Ili, Altai, Tarbaghatai) against Chinese rule in Xinjiang: A Cold War Prologue (1944-1949). 1994. – 110 p.
- Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 327 б.
- Пірәлиева Г. Ішкі монолог. – Алматы, 1994. – 16-17 б.
- Қалиұлы А. «Арда алтай» романы. – Қытай: «Шинжаң халық» баспасы, 1987. – 376 б.
- Исмакова А. Казахстанская художественная проза. Поэтика. жанр, стиль. – Алматы, 1998. – 280 б.
- Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра баспасы, 2003. – 152 бб.

Литература:

- Майтанов Б. Духовный мир героя. Исследования. – Альтернатива: Писатель, 1987. - 86 с.
- Баязитов Б.Б. Психология в романе Абиша Кекілбаева «Конец легенды» представляет собой филологический очерк. ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782. № 2 (182). 2021. – С. 108-115.
- Пірәлиева Г. Некоторые проблемы психологии в художественной прозе. – Алматы: Алаш, 2003. – 4 с.
- Майтанов Б. Казахский роман и психологический анализ. – Алматы: Канат, 1996. – 3 б.

- Ахметолла Қалиұлы.//https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахметолла_Қалиұлы 2014. 12 мая.
- Байтурсынулы А. Казахская степь, расположенная на границе //Атамекен-ай 2005. № 1. – С. 25-31.
- Бармин Б.А. Советский Союз и Синьцзян 1918-1941 гг. (Региональный фактор во внешней политике Советского Союза). – Бапнаул, 1998. – 190 с.
- Бамышулы Б. Батыр Оспан/ Батыр Оспан: источниковедческое исследование – Алматы: Арда, 2007. – 184 с.
- Бейсенгазы Н. Оспан батыр и республика Восточный Туркестан// Туркестан. 7 октября 2010 г. – 11 с.
- Джейкобс Джастин, много смертей казахов: Осман Батур, деколонизация Китая и национализация кочевников. //The American Historical Review, 2010 // https://www.academia.edu/772647/The_Many_Deaths_of_a_Kazak_Unaligned_Osman_Batur_Chinese_Decolonization_and_the_Nationalization_a_Nomad.
- Alpysbes M.A., Yergaliyeva D. S. The Revolt of Three Kazakh Districts (Ili, Altai, Tarbaghatai) against Chinese rule in Xinjiang: A Cold War Prologue (1944-1949). 1994. – 110 p.
- Пралиева Г. некоторые проблемы психологизма в художественной прозе. – Алаш, 2003. – 327 с.
- Пралиева Г. внутренний монолог Алма-Алматы, 1994. - с. 16-17.
- Калиұлы А. Роман "Арда Алтай". Китай: Изд-во "Шинджан Халык", 1987. – 376 с.
- Исмакова А. Казахстанская художественная проза. Поэтика. жанр, стиль. – Алматы, 1998. – 280 с.
- Байтурсынов А.. Литературный представитель – Алматы: Изд-во Атамұра, 2003. – 152 С.

References:

- Maitanov B. Qaharmannyñ ruhani älemi. Zertteuler. [The spiritual world of the hero. Researchs] – Алматы:Jazuşy, 1987. – 86 b. [in kaz]
- Baizaitov B.B. Äbiş Kekilbaevtyñ «Añyzdyñ aqyru» romanındaғы psihologizm Filologia seriasy. ISSN 1563-0323,eISSN 2618-0782. [Psychology in Abish Kekilbaev’s novel “The End of the Legend” is a philological essay] №2 (182). 2021. – 108-115 bb [in kaz]
- Pırälieva G. Kõrkem prozadaғы psihologizmnıñ keibir mäseleleri [Some problems of psychology in fiction]. Алматы: Alaş, 2003. –4 b. [in kaz]
- Maitanov B. Qazaq romany jäne psihologialyq taldau. [Kazakh novel and psychological analysis] Алматы: Sanat, 1996. – 3 6. [in kaz]
- Ahmetolla Qaliūly.//https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахметолла_Қалиұлы 2014. Mamyrdyñ 12. [in kaz]
- Baitūpcynūly D. Şekapa cyzyqtary şimailağan qazaq dalacy.[Kazakh steppe, located on the border] // Atameken-ai. 2005. №1. – 25-31bb. [in kaz]
- Вармин Б.А. Covetcki Coiuz i Sinszän 1918-1941 gg. [Soviet Union and Xinjiang 1918-1941 (Regional factor in the foreign policy of the Soviet Union).] (Pegionalnyi faktop vo vneşnei politike Covetckogo Coiuz). – Вapнаул, 1998. – 190 с. [in rus]
- Bämişūly B. Ocpan batyp. / Ocpan batyp: depekti zeptteu.[Batyr Ospan / Batyr Ospan: source research] – Алматы: Apda, 2007.– 184 b. [in kaz]
- Beicengazy Ū. Ocpan batyp jäne Şyğyc Tүpkictan pecpublikacy.[Ospan Batyr and the Republic of East Turkestan] // Tүpkictan. 2010, 7 qazan. – 11 b. [in kaz]
- Jeikobs Jastin, Qazaqtyñ köp ölimi: Osman Batur, Qytaidyñ dekolonizasiyası [many Kazakh deaths: Osman Batur, the decolonization of China and the nationalization of nomads] jäne köşpendilerdñ ülttandyruy. // The American Historical Review, 2010 //https://www.academia.edu/772647/The_Many_Deaths_of_a_Kazak_Unaligned_Osman_Batur_Chinese_Decolonization_and_the_Nationalization_a_Nomad.
- Alpysbes M.A., Yergaliyeva D.S. The Revolt of Three Kazakh Districts (Ili, Altai, Tarbaghatai) against Chinese rule in Xinjiang: A Cold War Prologue (1944-1949). 1994. – 110 p.
- Pırälieva G. Kõrkem prozadaғы psihologizmnıñ keibir mäseleleri.[some problems of psychologism in fiction] Алматы: Alaş, 2003. – 327 b. [in kaz]
- Pıralieva G. Işkı monolog [internal monologue] Алматы, 1994. –16-17 b. [in kaz]
- Qaliūly A. «Arda altai» romany, [novel “Arda Altai”] Qytai: «Şinjañ halyq» baspasy, 1987. – 376 b. [in kaz]
- İsmakova A. Kazahstanskaia hudojestvennaia proza. Poetika. janr, stil. [Kazakh artistic prose. Poetics. genre, style] Алматы, 1998. – 280 b. [in rus]
- Baitūrsynov A. Ädebiet tanytqşy. [literary representative]– Алматы: Atamūra baspasy, 2003. – 152 bb. [in kaz].

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-19>

Жолдыбаев О.М.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: Zet.Olji@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1592-4989

ОЙЫН-САУЫҚ ОЙЫНДАРЫ: ЭВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ КӨРІНІС

Аннотация. Ұлттық ойындар халық өмірінде елеулі рөл атқарады. Мақала бүгінгі қоғамдағы қазақтың ұлттық ойындарының мәнін ашуға арналған. Ойын-сауық ойындары ежелгі дәуірден бастап тайпааралық қақтығыстардың алдын алып, мемлекетаралық келіспеушіліктерді шешкен кездегі функциялары анықталды.

Ғылыми мақалада ойын-сауық ойындары элементтерінің көпжақты байланыстары, заманауи көрінісі сараланады. Мақалада «ойын – өмір» және «өмір – ойын» деген ұғымдар қарастырылады. Ойын-сауық ойындары көңіл-көтеріп қана қоймай, ақыл-ой әрекетін белсендіріп, ойлау қабілетін арттырады. Зерттеу барысында ойынның байқағыштық пен ептілікті дамытатыны, жеке тұлғаның физикалық және эмоционалдық дамуына ықпал ететіні айқындалды.

Ойын-сауық ойындары адамзаттың мәдени, әлеуметтік және күнделікті өмірінде маңызды рөл атқарады. Зерттеуге таңдалған ойындар көптеген нақты мысалдармен тұжырымдалып, даму эволюциясы қарастырылады.

Мақалада «Ақ терек пен көк терек», «Көбелек пен қарлығаш», «Ортаға түспек» және т.б. ойын-сауық ойындарының мысалданып, ойынның ойналу реті, ережесі, ойынға қатысушыларға қатысты міндетті шарттары баяндалып, талқыланады. Ойынға қатысушылардың бір-бірімен қарым-қатынасының әртүрлі аспектілері, атрибуттары зерделенеді.

Ойын-сауық мәдениетінің мақсаты өмірді көңілді сүріп, жинақталған тәжірибені өскелең ұрпаққа беру мақсатын көздейді. Халқымыз ойынның тәлім-тәрбиелік қызметін «Ойнасаң да, ойлап – ойна» деген мақал-мәтелдер арқылы жеткізіп, ойынды өмір деп қабылдап, өз ойларын суреттеу үшін метафораларды қолдануға мұқият мән берген.

Мақаланың қорытынды бөлімінде ұлттық ойындардың өткені мен бүгіні, фольклорлық-этнографиялық бағыты, эволюциялық дамуы нәтижесінде пайда болған өзгерістер туралы тұжырымдар берілген. Сондай-ақ, ойындардың заманауи қоғамдағы маңызы, интеграциялық ролі зерттеліп, түйінделеді.

Түйін сөздер: ұлттық ойындар, ойын-сауық, атрибут, қазіргі қоғам, фольклор және этнография.

Кіріспе. Ойын-сауық ойындары ұлы дала ойындарының ең бір көлемді саласы болып табылады. Бұл ойындар адам өмірінің барлық кезеңдеріне (кісі дүние салған кезден басқа) тән болып келеді. Ойын-сауық ойындары барлық басқа ойын түрлерімен сабақтас болып келеді. Мысалы, рәсімдік ойындар, спорттық ойындар, балалар ойындары сынды, т.б. ойын түрлерімен сабақтасады.

Ғылыми зерттеудің өзектілігіне ойын-сауық ойындарының күллі жалпыадамзат үшін аса қажетті дүние екендігі талданып, дәлелденеді. Көпшілік арасында ойынды тек қызық үшін немесе жәй қатардағы болмашы нәрсе сияқты қабылдауда жаңсақ ойлар қалыптасқан. Ал бірақ та оның арғы жағында ойынның құр ойналып қана қоймай, ақыл-ойды дамытып, физикалық күш-қуатты арттырып, көтеріңкі көңіл-күй сыйлайды.

Мақаланың мақсаты – сан түрлі тақырыптағы ұлы дала ойындарының ішінен ойын-сауық ойындарын жеке алып қарап, оның даму жолы мен өзгеру бағытын айқындау. Оған қатысты негізгі белгілерін ғылыми тұрғыдан айқындау, даму дәрежесін бағамдау. Сонымен қатар, сөздің, заттың рөлі, атрибуттары, құрал-саймандары айқындалады. Мәселен: «алтыбақан» ойынына «бағана», «жіп», «тақтай» т.б. заттар қолданылады. Осы ойды зерттеуші Д.Жақан «Рәсімдік ойындардың даму сипаты» атты мақаласында: «Алтыбақанда үш-үштен сырық бақанның басын байлау мен жетіншісін олардың бастарын қосуға пайдалануда көне космогониялық таным жатыр. Сондай-ақ, бақан, ағаш, үш әлем кеңістігі туралы көне түсініктермен қатар алтыбақанды күн батпай құрып қою, күн батқан соң айлы түнде ғана тебу, ойнар алдында оны отпен аластау, сүт бүрку, т.б. рәсімдік әрекеттердің тамыры терең», – деп нақтылаған (Жақан, 2021: 176). Ойын-сауық ойындарының ерекшеліктерін зерделей келе, міндетіміз алдағы зерттелетін бағыттарын айқындау, ғылыми негіздерін тұжырымдау, сондай-ақ мәтін мен теорияның ара салмағы бағамдалады.

Сонымен бірге «ойын-сауық ойындарын, балалар ойындарымен» салыстыруға болады. Балалар ойындары көбінесе баланың ақыл-ойын дамытуға, интеллектуалдық зейінінің артуына бағытталса, рәсімдік ойындар белгілі бір рәсімнің, ғұрыптың маңыздылығына мән беретіндігіне зерттеуші Б.Абылқасымов (Абылқасымов, 1993: 45-46) тоқталса, фольклортанушы К.Матыжанов (Матыжанов, 2021: 16) ойын-сауық ойындарының бозбала мен бойжеткеннің өмір жолындағы отау құру, отбасы болу, табысуға септесетіндігін кеңейте тарқатқан. Сонымен қоса, ойын-сауық ойындары кісінің көңілін көтеруге, шаттыққа, қуанышқа қарай бағытттайды.

Ойын-сауық ойындарының аты ойын-сауық болғанымен оның өзіндік ерекшелігі бар. Оған қатысатын адамдардың жас ерекшелігі ескеріледі, белгілі мақсат-міндеті, эволюциялық даму кезеңдері болады. Ол қазіргі ойындар күйінде бірден қалпына келмеген. Оның тамыры рәсімдік ойындардан шыққан. Кезіндегі ғұрыптар, рәсімдердің функциясы басқа болған. Ал қазіргі ойын-сауық ойындарында көңіл көтеру, сауықтық, тағылымдық-тәрбиелік жағы басым. Бұл жөнінде фольклортанушы К.Матыжанов «Ойын мен рәсім (ритуал) – адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы» атты мақаласында (Матыжанов, 2021: 17) кеңірек тоқталған.

Адамзат өмірі, оның тыныс-тіршілігі, әлеуметтік ахуалы, психологиясы, көңіл күйі бәрі-бәрі ойынмен тікелей байланысты болып табылады. Соның ішінде ойын-сауық ойындарының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл арада бір нәрсені шегелеп айта кеткен жөн. Ойынның ойналу ережесі өзгере қалған күннің өзінде қоғамға әсер етуі, рөлі, берер ойы, түпкі мазмұны өзгермейді.

Ойындар уақыт айдынымен дами келе рулық-тайпалық дәрежеден асып, ұлттық сатыға көтеріліп, халықаралық олимпиада деңгейіне жетті. Олимпиада кезеңдерінде түрлі мемлекетаралық соғыстар тоқтап, дау-дамайлар, түрлі кикілжіндер шешілген (Елубай, 2004: 100).

Ойын-сауық ойындары арқылы адамның ақыл-ойы кемелденіп, рухани көкжиегі кеңейеді. Өмірге деген құштарлық сезімі артады. Бірін-бірі ұнатқан жастар табысып, отау құруына септігін тигізеді. Тарихта ойынның арқасында соғыстар мен

қақтығыстар тоқтап, келеңсіздіктер өздігінен шешілгені белгілі. Бұл ойынның жалпыадамзаттық құндылықтар бастау көздерінің бірі екендігін айқындайды.

Ұлттық ойындардың шығу тарихын, ойындарды жинақтауда Б.Абылқасымов, Б.Төтенаев, Е.Сағындықов, Б.Уақатов, К.Матыжанов, Ш.Ыбыраев сынды ғалымдардың еңбегі орасан.

Ұлы даладағы ойын-сауықтар – ойынсыз, тіпті ойынның элементтерінсіз өтпейтін болған. Баланың дүниеге келуі, шілдеhana, тұсау кесу, сүндетке отырғызу, үйлену той, мүшел жас, тіпті ұзақ жасаған кісілер дүние-салғанда (бұл тек ғасыр жасаған, ұзақ ғұмыр кешкен кісіге қатысты, кез келген өлім-жітімге қатысы жоқ), оған да ат шаптырып, бәйге беріп, күрес түрлерін ұйымдастырған.

Қазақтың ұлттық ойындарының бірнеше функциясын қарастыруға болады.

Ойын-сауық ойындары:

- ғұрып;
- театр;
- емдейді;
- көңілді жадыратады.

Бұл турасында академик С.Қасқабасов былай дейді: «Қазақтың ұлттық театры да өзінің пердесін фольклор сюжетіне қойылған ойындармен ашқан («Алтын сақа», «Еңлік–Кебек»). Мұндай қойылымдарда фольклорлық шығармамен қатар халықтық ойындар, әдет-салттар көп пайдаланылған» (Қасқабасов, 2009: 49). Шынында ойындардың функциясында ғұрыптармен қатар театр көріністері, көңіл жадырататын қызметі бар екені анық.

Ойын-сауық ойындардың адамзат дүниетанымына қосар үлесінің зор әрі эстетикалық, психологиялық, педагогикалық, т.б. қасиеттерінің мол екендігі ғылыми зерттеу барысында көз жеткізілді.

Материалдар мен әдістері. Зерттеу жұмысының материалы ретінде Б.Төтенаевтың «Қазақтың ұлттық ойындары», К.Матыжановтың «Рухани уыз» атты монографиялық еңбектері негізге алынды. Сонымен қатар, Ш.Ыбыраевтың «Соқыр теке», Е.Сағындықовтың «Қазақтың ұлттық ойындары» сынды кітаптары қосымша пайдаланылды (Ш.Ыбыраев, 1993, Е.Сағындықов, 1991).

Ойын-сауық ойындарының тереңірек зерттеп, мән-мағынасын аша түсу үшін алыс-жақын шетелдердегі мәдениеттанушылар, фольклортанушылар, этнографтар, педагогика мен психология ілімін зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынды. И.Хейзинганың «Человек играющий», С.Жорниктің «Развивающие игры для детей дошкольного возраста», М.Н.Мельниковтің «Игровой фольклор», Ф.С.Капица мен Т.М.Колядичтің «Русский детский фольклор» т.б. ғалымдардың монографиялары қолданылды. Ойындық фольклордағы ойындардың ойналу реті, оның түпкі мәні, мифологиямен қатысы, сипаты зерделеніп, т.с.с. қырлары өзге халықтардың дәстүрлі дүниетанымында да ұшырасатыны айқындалады. Ойынның балалар өміріндегі орны ерекше. Балалық шақта тақпақтар, мазақтамалар, қызықтамалар айтылса, өсе келе бұл өлеңдер түрленеді. Сөйтіп, анекдот, әзіл-қалжың, сықақ түрлеріне көшеді. Осылайша адам баласының ержетуіне үлкен септігін тигізеді. Бұл туралы орыс ғалымдары Ф.С.Капица мен Т.М.Колядичтің «Русский детский фольклор» атты кітабында (Капица Ф.С., Колядич Т.М. 2020) жан-жақты қамтылған.

Зерттеуде ойын-сауық ойындарының эстетикалық жағы, жасөспірімдерге берер пайдасы, ақыл-ойға, физикалық дамуға әсері, заманауи көрінісі, электронды түрге көшуі баяндалып, ойнаушылардың жас шамасы, т.с.с. қырлары сипатталды. Ойын-сауық ойындарының заманауи көрінісін ашуда талдау, салыстыру, баяндау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Қай кезеңде болмасын ойындық фольклордың адамзат ғұмырындағы орны айрықша.

Азия халықтарының фольклордағы аңыз, әпсана, ертегі, хикая мен хикаяттарында ойынның элементтері оқиға желісіне қатысады (Панченко, 2021: 270). Сондай-ақ, ойын – оқиғаны түрлендіріп, қызықты етіп, мәселенің оңай шешілуіне ықпал етеді.

Мәселен, «Ортаға түспек», «Ақ терек пен көк терек» ойындарын балалар мен жасөспірімдер қатар ойнай береді. Ал ересектер доп қуалап немесе тақпақ айтып, қарсы топтағылардың қол ұстасқан тізбекті жүгіріп бұзуы көзге оғаш көрінеді. Зерттеу барысында ойын-сауық ойындарының ойналуы, ережесі жіктеліп, оған қысқаша сипаттама берілді. Мақалада белгілі бір атрибуттар, физикалық қуаттың қажеттілігі, сөз ойындарының кірісетін жері, т.б. қырлары салыстырылып, айырмашылықтар айтылады.

Уақыт өткен сайын жаңадан ойындар ойлап табылуда. Әсіресе, бұрын біз біле бермейтін, жұрт көзінен тасада қалған ойындар жарыққа шығуда. Ойынның заманауи көрінісінің бірі ретінде смартфондар, гаджеттер, тіпті компьютер версиясы күннен-күнге жетілуде. Сол себепті де уақыттың ағымымен жаңаша көзқарастағы ойындар, туып жатыр.

Мақалада ойын-сауық ойындарының бүгінгі таңдағы көрінісі ойындық фольклордың қоғам өміріндегі рөлі, адамзат мәдениетіне әсері, қазақы дүниетанымдағы алар орны жалпы мақсат-мұраты ғылыми тұрғыдан зерделеніп, сараланып, зерттелді.

Талқылау. Ойындық фольклор өзі ішінара бірнеше типке бөлінеді. Рәсімдік, интеллектуалдық, балалар және ойын-сауықтық, т.б

Ойын-сауық ойындары Наурыз мерекесі қарсаңында ғана көрініс беретін сияқты түсініледі. Ал шындығында, мұның тамыры есте жоқ ескі замандарда жатыр. Жалпы, адам ғұмырын балалық шақ, орта кезең және қарттық деп үш кезеңге бөліп қарастырған болар едік.

Осы аралықтағы ғұмыр жолында адамзат баласы өмірін ойын арқылы өреді. Бала бойға біткеннен бастап, «кұрсақ той» береді. Одан соң «шілдеhana, бесік той» жасайды. Қыз бойжеткенде «ұзату той», ұл ержеткенде «үйлену той» жасайды.

Ойын-сауық ойындары бүгінгі таңда өмірдің сан саласында көрінеді. Міндетті түрде бір ортаға, сауық кештеріне немесе ресми мерекелік жиындарға қатысудың қажеті шамалы. Фольклортанушы ғалым К.Матыжанов: «Қоғамның көп түрлілікке, виртуальды өмірдегі қитұрқылыққа, ойын-сауыққа бой алдыруы адамдар қарым-қатынасындағы шынайылықты күрделендіріп, ойындық шарттылықты бұрынғыдан да күшейте түседі», – деп пайымдайды (Матыжанов, 2021: 19). Қазіргі жастар смартфон мен гаджет, компьютерлік технологияға әуес, сондықтан виртуальды ойындар ойнайды.

Сонымен қатар, жиын-тойларда, мерекелік іс-шараларда көбіне ұлттық ойындар ойнатады. Көктемгі Наурыз мерекесінде көбіне-көп күш сынасу, сайысу, жарысу ойындарын ойнайды. Әйгілі «Айгөлек» ойынын жастар осы күнге дейін жалғастырып ойнап келеді.

Ойын ережесі бойынша кең жазықты жер, алаңдар таңдалады. Бұнда екі топ болады. Арасы шамамен 15–20 метрді қамтиды. Сөйтіп, кезекпе-кезек:

Айгөлек-ау, айгөлек,
Айдың жүзі дөңгелек.
Теміршіден дем шығар,
Үзеңгіден тер шығар.
Ақтерек пен көк терек,
Бізден сізге кім керек?
Екінші тарап жауап қатады:

Айгөлек-ау, айгөлек,
Айдың жүзі дөңгелек.
Теміршіден дем шығар,
Үзеңгіден тер шығар.
Ақтерек пен көк терек

Бәленше атты қыз керек, – дейді (Ұлы дала ойындары, 2021: 149-150). Осылайша шақыртылған ойыншы жүгіріп барып қарсы тараптың қол ұстасқандар арасындағы бір жерін жарып өтуі керек. Жара алмаса тұтқын ретінде қатырына қосылады. Ал егер кесіп өтсе, өзіне ұнаған бір адамды кері алып кетеді.

Бұл арада басы ашылмаған нәрселер бар. Осы тақылеттес, ұқсас, мазмұндас ойындар этнограф Б.Төтенаевтың «Қазақтың ұлттық ойындары» жинағында жарық көрген. Бірақ атауы «Ақсерек пен көк серек» деп аталған. Ал ішкі мазмұны мен ойынның ойналуы бір мағынаға жуықтайды. Аса бір айырмашылық пен өзгерістер келтірілмеген.

Мәтін:

...Ай керек-ау, ай керек,
Айдың басы дөңгелек.
Ақ серек пен көк серек,
Шауып алдым бәйтерек,
Сонау тұрған баланың
Өз басы керек (Төтенаев, 2013: 84).

Мұндағы бар айырмашылық өлең жолдарында ғана. Мысалдап отырған екінші ойынның мәтінінің бас жағында өзгешелік бар. Яғни басқаша басталады. «Айдың басы дөңгелек» және «Айдың жүзі дөңгелек» дейтін екі өлең жолдарының ұқсастығы байқалады. Демек, мұндағы айырмашылық топономикалық бөліністерге байланысты болып тұр. Оңтүстік Қазақстанның жұртшылығы мысалданып отырған ойынды «Ақ серек, көк серек» ойыны десе, шығыс, солтүстік өңірлерде басқаша атауы ықтимал. Осыдан барып ойынның мәтіндерінде де жоғарыдағыдай өзгешеліктер аңғарылады.

Сонымен бірге, Е.Сағындықов «Қазақтың ұлттық ойындары», Ш.Ыбыраевтың «Соқыр теке» сынды кітаптарында да осы ойындар ұшырасады (Ш.Ыбыраев, 1993: 77, Е.Сағындықов, 1991: 65). Бар айырмашылық мәтіндердің сөздерінде ғана. Ал мағыналық тұрғыдан баршасы бір-бірімен қабысып жатыр.

Кейбір өзімізге ғана тән деп түсініліп келген ойындар басқа халықтардың да мәдени өмір салтында кездесуі мүмкін.

«Ортаға түспек» ойыны:

Ойынға қатысушылар екі топқа бөлінеді. Ойын үлкен алаңда өту тиіс. Ортадан көп ойыншы сиярлықтай үлкен төрт бұрыш сызылады. Бірінші топ сол төрт бұрыштың ішіне енеді де, екінші топ сырттан орын алады. Ойын басталған соң сырттағы ойыншылар тік төрт бұрыштың ішіндегі ойыншыларды бір доппен дәлдеп ұра бастайды. Доп тиген ойыншы сызықтың сыртына шығарылады. Егер ол допты денесіне дарытпай, әрі жерге түсірмей қағып алса, сыртқа шығарылғандардың біреуін қайта кіргізіп алады. Тік төрт бұрыштың ішінде жалғыз ойыншы қалғанда, ұтып жатқан топ оған 10 не 20 рет сызықты айнала жүгіруге айып бұйырады. Ол бұл сыннан сүрінбей өтсе, сырттағы өз тобын түгел ішке кіргізіп алады. Егер айнала алмай, құлап қалса, өзі де сыртқа шығып, ішке ұтқан топ кіреді. Ойын төзімділікке, күш-қуатты молайтуға, нерві жүйелерін шыңдауға жаттықтырады (Ұлы дала ойындары, 2021: 169).

Дәл осындай ойындар славян халықтарында ұшырасады. Доппен ойнау, ортадағы қос ойыншыны доппен атып тигізу, егер доп тиіп кетер болса, екі шеттің біреуіне барып, доп тигізуші болып тұру ойындары жасөспірімдердің осы күнге дейін ойнайтын сүйікті ойыны. Осы ойынның нәтижесінде жастардың бойында мынадай қабілеттер қалыптасады:

- қырағылық;
- дәлдегіштік;
- зейінді жетілдіру;
- ептілік және т.б.

Жасөспірімдер мен жас жеткіншектердің өмірін ойынсыз елестету мүмкін емес. Олар ойынға өте құштар болып келеді. Әрбір жиын-той, сауық-кештерінде, біздер біле бермейтін ойындарды ойнайды. Арасында жаңадан ойлап табылып жатқан ойындар да бар. Бүгінгі таңда қайсысы қазақтың көнеден келе жатқан ойыны немесе еуропалықтардан, көрші халқытардан енгені қайсысы, ол жағы әлі зерттеуді қажет етеді. Сондықтан, бүгінгі таңға дейін үзілмей жеткен, ойын-сауық ойындарының әртүрлі нұсқаларын, оның ішінде орыс, украин, беларусьтардан байқаймыз (Глушкова, 2015).

Қырағылық қасиеттерге – жасжеткіншекті «шілдік», «ортаға түспек», «көз байлау» сынды ойындар үйретеді.

Дәлдегіштік қасиеттерге – ат спорт ойындары, соның ішінде «ат үстінде садақ тарту», «теңге ілу» сияқты ойындар баулиды.

Зейінді жетілдіру қасиеттеріне – бұған көбіне интеллектуалдық ойындар: «дойбы», «тоғызқұмалақ», «шахмат», «шашка» ойындарының әсері мол.

Ептілік қасиеттерге – бұл қатарға спорттық күш сынасу: «күрес», «аударыспақ» ойындары жатады.

Екі ойынның бір-бірінен айырмашылығы оның атрибуттарында жатыр. Мәселен, «Ортаға түспекте» негізгі құрал ол – «доп», арнайы қайталанатын өлең жолдары жоқ. Ал «Ақ серек, көк серек», «Айгөлек» ойындарында тек физикалық қимыл-әрекет басым, сосын арнайы қайталап айтатын өлең мәтіні болады. Осы жағынан салыстырғанда аздаған айырмашылықтар байқалады. Ойындық фольклорды тереңірек зерттеген ол – еуропа мен орыс ғалымдары. Нақтырақ: М.Н.Мельников, О.В.Исаева, Г.С.Виноградова, Э.Б. Тайлор, Й.Хейзинга, В.Н.Всеволодский-Гернгросс, М.М. Бахтин, А.Я. Гуревич, А.К Байбурин, Э.Л. Берн, В.Г. Шалаев, И.Кант, В.Я.Пропп, Кл.Леви-Стросс, Ю.М. Лотман, О.И. Капица және т.б. ғалымдар жүйелі түрде зерделеп, саралап, талдау жасаған. Орыс ғалымы О.В.Исаева «Балалардың үлкен өмірге қалыптасуында бесік жырынан бастап, жаңылтпаш-жұмбақ, мазақтау өлеңдері сынды ойын түрлерінің алар орны ерекше және осылардың барлығы тәрбие құралы болып табылады», – дегенді айтады (Исаева О.В, 2018: 7). Ал нидерландық мәдениеттанушы Иохан Хейзинга «Человек играющий» (Ойынпаз адам) кітабында ойынға мынадай анықтама береді. Ол: «Ойынның эстетикалық қасиетімен қатар, тылсымдық қасиеті де басым. Ойын арқылы адамға әзілдейсіз, ойыңызды жеткізесіз, керек десеңіз ренжітіп алуыңыз да әбден мүмкін», – дейді (Хейзинга, 2011:35). Осындай ұғым біздің халқымызда да кездеседі. Ел арасында «Ойнап жүріп от басты» немесе «Көп күлген бір жылар» деп айтады. Мұның мағынасы голландық зерттеушінің ойымен ұштасады. «Ойын жөні бір басқа бірақ шектен шықпау керек» дегенді ескертеді. Бұл тараптан келгенде барша адамзаттық құндылықтар, сыйластық, кісінің көңіліне келмеу, ренжітпеу сынды қасиеттер күллі адам баласына ортақ екендігі аңғарылады.

Жас жеткіншек өтпелі кезеңде үлкен өмірдің табалдырығын аттайды. Бір жағынан балалық шақтан әлі толық шықпаса да, екінші қырынан жастық шаққа кіріп жатқан кезеңге тап болады. Жігіт қызға сөз салып, қыз оны қабыл алып, танысып-табысып үйленуге бел буады. Міне, сол уақыттың барлығы тұнып тұрған қағытпа әзіл, ойын-сауық, айтыс-тартыс. Осыдан діттегеніне жеткен бозбала бойжеткенді өзінің өмірлік жары етеді. Үйлену той, сауық-сайрансыз, ойын және поэзиясыз өтпесі анық (Бабалар сөзі. 72 том, 2011: 139-173). Фольклортанушы К.Матыжанов «Ойын да, рәсім де оған ынты-шынтысымен берілген, басқа әлемді ұмытқан, бар назары соған ауған, ерекше құмарлықпен, құштарлана берілген жоғары салтанатты немесе мерекелік ойын-сауықтық ерекше көңіл күйді талап етеді», – деп нақтылайды (Матыжанов, 2021). Шын мәнінде, ойын-сауық ойындарына бар ынтасымен, ниетімен, зейінімен кіріскендер міндетті түрде өзіне қажетті жоғары дәрежелі көңіл күйді, қуанышты сәтті, шаттық ләззатын ала алады. Оның куәсі ретінде той-жиын, мерекелік іс-шаралар, тіпті өзіміздің ұлттық мерекеміз Наурызды да қоса аламыз. Бұл сөзсіз ойын-сауық ойындарының заманауи көрінісі, дамып жетілгендігінің белгісіне балаймыз. Бірақ барлығы ойынның ережесіне, шартына сай болғаны абзал.

Сонымен бірге, ойын-сауық жүрген жерде ойын мен поэзия қатар жүреді. Жастардың көңілі көтеріңкі болуы үшін әрі жиын қызықты өтсін десек, оған өлең-жырдың қатынасары айқын. Бұндай жиындарда, көбіне өтірік өлең, қисық әжуа жүреді. Бұл жайнда «Бабалар сөзі» жүзтомдығының «Өтірік және мысалдарға» арналған 92-томында егжей-тегжейлі жазылған (Бабалар сөзі. 92 том, 2013).

Қорытынды. Қорыта келе, мақалада «ортаға түспек», «ақ терек пен көк терек» сынды ойын-сауық ойындарының ойналу ережелері, қажетті атрибуттары, ойынға қатысушылардың жас шамасын айтып, ой-тұжырымдар жасадық. Сонымен қатар, оның әлеуметтік эстетикалық маңызы және қазіргі қоғамдағы алар орны мен қолданысы зерделенді. Сонымен қатар ойын-сауық ойындарының негізгі қатысушылары мен ұйымдастырушылары жастар мен жасөспірімдер екені айқындалды. Бұл ойға – рәсімдік және балалар ойындарымен салыстырмалы түрде қарағанда осындай тұжырымға тоқтадық.

Ойын – адамзаттың алдында өміршеңдік, үйлестірушілік, қала берді бейбітшілікті сақтап тұр. Оның куәсі ретінде – 4 жылда бір келетін бүкіләлемдік Олимпиада ойындарын келтіріп және ойын-сауық ойындарының дамуы заманауи көрінісіне байламыз (Елубаев, 2004: 12). Ойын – тұнып тұрған тарих, жазылмаған шежіре.

Зерттеу барысында ойын-сауық ойындары басқа ойын салаларынан бөліп қарастырылды. Сонымен қатар, мысалға алынған ойындардың ережелері, ойналу реті, ойыншыларды жас шамасы баяндалды. Ойын-сауық ойындарын балалар, жасөспірімдер, үлкендер сынды үш буын өкілдері де ойнай береді. Ойын-сауық ойындары кешқұрым, күн батқан уақытта ойналады. Алайда, қараңғы түскенде бала далаға шығуға үрейленеді, ал үлкен кісілер жастармен иық тірестіріп ойнауды ерсі санайды. Сондықтан бұл ойын жасөспірім шақтағы жандарға жарасады.

Ойын-сауық ойындарының арқасында «қырағылық», «ептілік», «байқағыштық», «зейінді жетілдіру» сынды бірнеше қасиеттер қалыптасатыны айтылды.

Түйіндей келе, әлі де ойын-сауық ойындарының қоғам өміріндегі мән-мағынасын этно-фольклорлық тұрғыда зерттеп, зерделеуді қажет етеді. Нақтырақ айтқанда, ойын-сауық ойындарының жиын-тойда, циркте, театрда, сауық кештеріндегі көрінісі әлі де зерттеуді қажет етеді. Мақалада аталған мәселенің біршамасын ғана түртіп өттік және көтерілген мәселелер алдағы уақыттағы ғылыми зерттеулер мен мақалалар жазуға сұранып тұрған тақырыптар деп білеміз.

ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған AP08856460 «Ұлы дала ойындары (Ойындық фольклор): Ұлттық ойындардың ерекше мәдени құбылыс ретіндегі қоғамдық сананы жаңғыртудағы қызметі» гранттық жобасы аясында жазылды.

Жолдыбаев О.М.

Институт литература и искусство имени М. О. Ауэзова

Алматы, Қазақстан

E-mail: Zet.Olji@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1592-4989

Развлекательные игры: эволюция и современный взгляд

Аннотация. Национальные игры играют в жизни людей определенную роль. Статья посвящена раскрытию значения казахских национальных игр в современном обществе. Актуальность исследования определяется выявлением и обобщением функций развлекательных игр, начиная с древности, когда игры предотвращали межплеменные конфликты и разрешали межгосударственные споры и разногласия. Атмосфера шуток и веселья разряжала сложившуюся обстановку, помогала находить общие точки соприкосновения и приходиться к общему мнению. Таким образом, племена, а то и целые народы находили возможность жить в мире и согласии друг с другом.

Автором статьи выявлены многосторонние связи игровых элементов, их проявление и отражение в современном социуме. В данной статье рассмотрены концепты «игра – это жизнь» и «жизнь – это игра». Развлекательные игры направлены не только на забаву ребенка, они активизируют его мыслительную деятельность, развивают образное мышление, учат воспринимать мир. В процессе проведенного исследования установлено, что игры развивают наблюдательность и ловкость, усиливают двигательную активность, способствуют физическому и эмоциональному развитию личности.

Развлекательные игры играют важную роль в культурной, социальной и повседневной жизни человека. Простые на первый взгляд игры имеют важное значение с точки зрения смысловой, мировоззренческой и национальной ценности. Концепция развлекательных игр рассмотрены на многочисленных конкретных примерах и в эволюции их развития. Прослежена преемственность в сохранении основных атрибутов игры, ритуалов, которыми она иногда сопровождается. Каждая игра имеет определенный смысл, для нее важны конкретные и четкие идеи. Игроки должны соблюдать выработанные правила и следовать им, что рассмотрено на конкретных примерах.

В статье изучены происхождение, правила игр и отличительные особенности на примере развлекательных игр «Белый тополь и голубой тополь», «Бабочки и ласточки», «Посередине» и других. Обобщены многообразные аспекты общения участников игр друг с другом, выявлена связь с современным обществом.

В развитии современного общества в определенной степени сохраняется преемственность, учитывается опыт прошлого, сохраняются важные традиции. Культура развлечения преследует цель сохранения и продолжения жизни, передачи накопленного опыта молодому, подрастающему поколению. Шутки, смех, веселье направлены на сохранение нравственной чистоты, выработку умения преодолевать невзгоды, учат стойкости к неприятностям и т.д. Назидательная и воспитательная функция игр передана пословицами: «Даже если играешь, думай и играй». Таким образом, развлекательные и познавательные игры сопутствуют развитию человечества на протяжении длительного времени, с древнейших эпох.

В заключительной части статьи содержатся выводы о прошлом и настоящем национальных игр, об изменениях, произошедших в результате их эволюционного развития в фольклорном и этнографическом аспектах. Раскрыты роль и значение игр в современном социуме, их интегрирующая роль в обществе.

Ключевые слова: национальные игры, развлечения, анекдоты, современное общество, фольклор и этнография.

Zholdybaev O.M.

Institute literature and art by named M. O. Auezov

Almaty, Kazakhstan

E-mail: Zet.Olji@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1592-4989

Entertainment games: evolution and modern look

Annotation. National games continue to play a certain role in people's lives. The article is devoted to revealing the meaning of Kazakh national games in modern society. The relevance of the study is determined by the identification and generalization of the functions of entertaining games, starting from antiquity, when games prevented intertribal conflicts and resolved interstate disputes and disagreements. The atmosphere of jokes and fun relieved the current situation, helped to find common ground and come to a common opinion. Peoples found the opportunity to live in peace and harmony with each other.

The author of the article revealed the multilateral connections of game elements and their manifestation and reflection in modern society. The publication considers the concepts "game is life" and "life is a game". Entertaining games are aimed not only at the amusement of the child, they activate his mental activity, develop imaginative thinking, teach the perception of the world. In the course of the study, it was found that games develop observation and dexterity, increase motor activity, and contribute to physical and emotional development.

Entertaining games play an important role in the cultural, social and daily life of mankind. Simple and simple at first glance, the games are important in terms of semantic, ideological and national value. In this regard, their role is unique, which is convincingly proved in the article. Entertaining games are considered on

numerous specific examples and in the evolution of their development. Continuity is traced in the preservation of the main attributes of the game, the rituals with which it is sometimes accompanied. Each game has a certain meaning, specific and clear ideas are important for it. Players must comply with the rules and follow them, which is discussed in specific examples.

The article studies the origin, rules of the game and distinctive features on the example of the entertaining games "White Poplar and Blue Poplar", "Butterflies and Swallows", "In the Middle" and others. The various aspects of the communication of game participants with each other are generalized, the connection with modern society is revealed.

In the development of modern society, continuity is preserved to a certain extent, the experience of the past is taken into account, and important traditions are preserved. The culture of entertainment pursues the goal of preserving and continuing life, transferring the accumulated experience to the younger, rising generation. Jokes, laughter, fun are aimed at maintaining moral purity, developing the ability to overcome adversity, teach resistance to trouble, etc. People say: "He has no sense of humor - he wears gloves." The instructive and educational function of games is conveyed by proverbs: "Even if you play, think and play." Thus, entertaining and educational games accompany the development of mankind for a long time, from ancient times. Our ancestors perceived the game as life. At the same time, they were careful to use metaphors to illustrate their point. As a result, there is a saying: "There is no ax to sharpen."

The final part of the article contains conclusions about the past and present of the national games, about the changes that have occurred as a result of their evolutionary development in the folklore and ethnographic plans. The role and significance of games in modern society, their integrating role in society are revealed.

Keywords: national games, entertainment, anecdotes, modern society, folklore and ethnography.

Информация об авторе:

Жолдыбай О., младший научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, магистр филологических наук. E-mail: Zet.Olji@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1592-4989

Әдебиеттер:

- Абылкасымов Б. Тельқоңыр . – Алматы: Атамұра, 1993. – 160 б. ISBN 5-615-01406-7 (қаз).
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2011. – Т.72: Балалар фольклоры. – 440 б. ISBN 978-601-271-076-2 (қаз).
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2013. – Т.92: Өтірік және мысалдар. – 432 б. ISBN 978-601-292-741-2 (қаз).
- Глушкова Т.И. Детский игровой фольклор в различных формах взаимодействия с детьми // https://dou24.ru/mkdou37/images/19-20/str-ped/gruzkova/Igrovoy_folklor.pdf (орыс).
- Елубай О. Ежелгі Эллада елінде. – Өскемен: Медиа-Альянс, 2004. – 120 б. ISBN 9965-704-40-6 (қаз).
- Жақан Д. Рәсімдік ойындардың даму сипаты // Керуен. Том 73. – № 4 – (2021). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-13> (қаз).
- Исаева О.В. Детский русский фольклор: учебно-методическое пособие / Авт.- сост. О.В. Слон. – Оренбург: ГБУ РЦРО, 2018. – 54 с (орыс).
- Капица Ф.С., Колянич Т.М. Русский детский фольклор. – Москва: Стереотип, 2020. 318 с. ISBN 978-5-9710-7351-2 (орыс).
- Қасқабасов С. Ой өріс. – Алматы: Жібек жолы, 2009. 303 б. ISBN 978-601-254-044-4.
- Матыжанов К. Ойын мен рәсім (ритуал) – адамзат қоғамының аса маңызды әлеуметтік қарым-қатынас құралы // Керуен. Том 72. – № 3 – (2021). https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-01_қыз.
- Панченко А. Қырғыз ертегісі «сыйлықта»: Набоков, фольклор және ориентализм // Литтерарум студиясы. – №1. – 2021. – 266–299 б. <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-1-266-299> (ағыл).
- Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Балауса, 2013. – 96 б. ISBN 978-9965-672-86-6 (қаз).
- Ұлы дала ойындары. – Алматы: Sevis Press, 2021. – 584 б. ISBN 978-601-354-034-4 (қаз).
- Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер. с гол. Д. В. Сильвестрова – Москва: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с. ISBN 5-89493-010-3 (ағыл).

Литература:

- Абылкасымов Б. Телькөныр. – Алматы: Атамұра, 1993. – 160 б. ISBN 5-615-01406-7 (каз).
Слово предков: Стотомник. – Астана: Фолиант, 2011. – Т.72: Детский фольклор. - 440 с. ISBN 978-601-271-076-2 (каз).
Слово предков: Стотомник. – Астана: Фолиант, 2013. – Т.92: Небылицы и басни. - 432 с. ISBN 978-601-292-741-2 (каз).
Глушкова Т.И. Детский игровой фольклор в разных формах взаимодействия с детьми // https://dou24.ru/mkdou37/images/19-20/str-ped/gruzkova/Igrovoy_folklor.pdf (рус).
Элубай О. В стране древней Эллады. – Усть-Каменогорск: «Медиа Альянс», 2004. – 120 с. ISBN 9965-704-40-6 (каз).
Жакан Д. Характеристика исторического развития ритуальных игр // Караван. Керуен. Том 73. – № 4 – (2021). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-13> (каз).
Исаева О. В. Детский русский фольклор: учебник-методическое пособие / Автореф.- сост. О.В. Слон. – Оренбург: ГБУ РЦРО, 2018. – 54 с (рус).
Капица Ф.С., Колядич Т.М. Русский детский фольклор. – Москва: Стереотип. 2020. 318 с. ISBN 978-5-9710-7351-2 (рус).
Каскабасов С. Поле мысли. – Алматы: Шелковый Путь, 2009. – 303 с. ISBN 978-601-254-044-4 (каз).
Матъжанов К.С. Игра и обряд (ритуал) - важнейшие средства социального взаимодействия человеческого общества // Караван. Том 72. – № 3 – (2021). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-01> (каз).
Панченко А. «Киргизская сказка» в «даре»: Набоков, фольклор и ориентализм // Студия Литтерарум. – №1. – 2021. – 266-299 с. <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-1-266-299> (англ).
Тотенаев Б. Казахские национальные игры. – Алматы: Балауса, 2013. – 96 с. ISBN 978-9965-672-86-6 (каз).
Игры Великой степи. – Алматы: Сервис Пресс, 2021. – 584 с. ISBN 978-601-354-034-4 (каз).
Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер. с гол. Д. В. Сильвестрова – Москва: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с. . ISBN 5-89493-010-3 (англ).

References:

- Abylkasymov B. (1993) Telkonyr [Telkonyr]. – Almaty: Atamura. – 160 p. ISBN 5-615-01406-7(in Kaz).
Babalar sozy: Zhuztomdyk. (2011) Balalar folklori [Children’s folklore]. – Astana: Foliant. – Т.72. – 440 p. ISBN 978-601-271-076-2 (in Kaz).
Babalar sozy: Zhuztomdyk. (2013) Otirik zhane mysaldar [Lies and examples]. – Astana: Foliant. – Т.92. – 432 p. ISBN 978-601-292-741-2 (in Kaz).
Glushkova T.I. Detskiy igrovoy folklor v razlichnykh formakh vzaimodeystviya s detmi [Children’s game folklore in different forms of interaction with children] // https://dou24.ru/mkdou37/images/19-20/str-ped/gruzkova/Igrovoy_folklor.pdf (in Russ).
Elubay O. (2004) Ellada elinde [In the country of Hellas]. – Oskemen: Media Alliance, – 120 p. ISBN 9965-704-40-6 (in Kaz).
Zhakan D.S. Rasimdik oiyndaryn damy syipaty [Characteristics of the historical development of ritual games] // Keruen. Volume 73. – № 4 – (2021). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-13>(in Kaz).
Isaeva O. B. (2018) Detskiy russkiy folklor: uchebno-metodicheskoye posobiye / Avtor.- sost. O.B. Slon [Children’s Russian folklore: textbook-methodical guide]. – Orenburg: GBU RCRO. – 54 p (in Russ).
Kapitsa F.S., Kolyadich T.M. (2020) Russkiy detskiy folklor [Russian children’s folklore]. – Moscow: Stereotype. – 318 p. ISBN 978-5-9710-7351-2 (in Russ).
Kaskabasov S. Oi oris [Field of Thought]. – Almaty. Zhibek zoly, 2009. – 303 с. ISBN 978-601-254-044-4 (in Kaz).
Matyghanov K.S. (2021) Oiyndaryn rasim (ritual) – adamzat kogamynyn asa manyzdy aleumettik karym-katynas kuraly [Games and rituals are the most important means of social interaction in human society] // Keruen. Volume 72. – № 3. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-01> (in Kaz).
Panchenko A. (2021) Kirghiz Tale” in “The Gift”: Nabokov, Folklore and Orientalism // Studia Litterarum. – №1. – 266–299 p. <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2021-6-1-266-299> (in Eng).
Totenayev B. (2013) Kazakhtyn ulttyk oiyndary [Kazakh national games]. – Almaty: Balausa, – 96 p. ISBN 978-9965-672-86-6 (in Kaz).
Uly dala oiyndary [Great field games]. (2021) – Almaty: Sevis Press, – 584 p. ISBN 978-601-354-034-4 (in Kaz).
Хейзинга Й. Homo Ludens [Homo Ludens]; Stati po istorii kultury. / Per. s gol. D.V. Silvestrova – Moskva: Progress – Tradisia, 1997. – 416 с. ISBN 5-89493-010-3 (in Eng).

Абилдаева Қ.Н.^{1*}, Абишева Н.М.², Тәжібаева Ш.А.³

^{1,3} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

² Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹ abildaeva.00@mail.ru, ² anurziya990@gmail.com, ³ Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

¹ ORCID: 0000-0002-7847-5394, ² ORSID: 0000-0002-1627-6832,

³ 0000-0002-6168-072X

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙДІҢ «ШАЛ МЕН ТЕҢІЗ» ПОВЕСІН ОҚИТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемге белгілі жазушы Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесін тиімді әдіс-тәсілдермен оқыту мәселесі сөз етіледі. Нобель сыйлығын алған жазушының атақты бұл туындысы бүгінде 11-сынып оқулығында қамтылғандықтан, жоғары оқу орындарының студенттерімен қоса, мектеп оқушыларына қатысты да біршама әдістер қарастырылды. Пайдаланылған барлық әдістер білім алушылардың топпен жұмысын көрсетеді. Алдымен шығарманың тақырыбын толық ашатын «Балық қаңқасы» әдісі таңдалып, мұның атауы повестегі жайын қаңқасына қатысты ауыстырылады. Әдіс атауының өзі білім алушылардың назарын ерекше аудартатыны әрі мұндағы маңызды оқиғалар, негізгі мәселелер, бірнеше себептер, қорытындыларды балық қаңқасына орналастыру арқылы мәтінмен толық жұмыс жасалынатыны айқындалады. Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» туындысын талдауда оның аудио кітабы мен фильмін сабақта қолданудың маңыздылығы да қамтылады.

Сонымен қатар, шығармадағы кейіпкерлердің бейнесін ашуда қолданылатын «FILA» әдісі алынады. Осы әдіс арқылы Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесіндегі басты кейіпкер қарт Сантьягоның мінезі, портреті, бүкіл болмысымен қоса, жас бала Манолоның мінезіне сипаттама жасалынады. Кейіпкердің образдық тұлғасын ашатын сұрақтардың өзі оқушылардың сыни ойлауымен қоса, еркін пікір алысуына көмектеседі. Ал студенттердің сыни ойлауын қалыптастыратын «6 неліктен» әдісі де жүйелі талдауға алынады. Мұнда туындаған біршама пікірлердің ой елегінен өтіп, өзіндік көзқарастары айқындалады. Э.Хемингуэйдің осы туындысын «Шал мен теңіз» деп атауының мәнісіне ашық пікірлер айтылып, адам мен табиғаттың мәңгілік тақырып екенін көтере білген жазушының шеберлігі де жоғары деңгейде бағаланады. Басты кейіпкердің қарт балықшы болып таңдалуы да шығармадағы оқиға тартысының шынайылығын көрсететіні зерделенді. Шал образының нанымдылығы, негізгі кейіпкердің теңіздегі қиыншылықтары жүйелі түрде талдауға алынады. Жазушының қарт балықшыға серіктес етіп жас баланы таңдауының мәнісіне де, шығармадағы шал мен баланың адал достығына да назар аударылды. Сантьягоның құс, балықтармен тілдесуі жайлы мәтіннен үзінді келтіре отырып, шалдың тіршілік иесімен тіл қатуын қалыпты құбылыс ретінде түсіндірілді. Қарт балықшының теңіздегі жалғыз күресінен жазушының нені аңғартып отырғаны да сөз етілді. Шалдың теңізден өзі аулаған үлкен балықтың қаңқасын ғана әкелуі оқиға шешіміндегі басты мәселені көрсететіні сипатталады. Осы шығарма арқылы адам жеңбейтін нәрсе жоқ деген тоқтамға келудің дұрыстығына жеткілікті дәлелдер келтірілді.

Кілт сөздер: көркем проза, әдіс, кейіпкер тұлғасы, балықшы, батылдық, диалог, сыни ойлау.

Кіріспе. Әлемге танымал Эрнест Хемингуэйдің әрбір шығармасы шынайылығымен әрі оқырмандарына үлкен серпіліс әкелуімен ерекшеленетіні белгілі. Аңшы, балықшы, саяхатшы, әскери корреспондент, спортшы, сотқар да болған оның қалайша жазушылықты таңдағанын өзінің естеліктерінде ашық жазған (Хемингуэй, 1968). Сондай-ақ қаламгердің бала кезінен жазушы болғысы келгенін өзінің кейіпкері ұлы жазушы болғысы келетін Ник Адамсті сипаттағанынан да аңғаруға болады (Хемингуэй, 1999). Көрнекті американдық қаламгердің өміріне қатысты

бірсыпыра мәліметтерді Б.Грибановтың зерттеуінен де (Грибанов, 1984) кездестіре аламыз. Жазушының әкесі Кларенс Хемингуэй дәрігер болғанмен, өміріндегі басты құмарлығы аң аулау мен балық аулау екен және оның осы іс-әрекеті баласының да сүйіспеншілігін оятқанға ұқсайды.

Қаламгердің «Шал мен теңіз» повесі 1951 жылы Кубада жазылып, бұл туындысы 1952 жылы ағылшын тілінде («The old Man and the Sea») жарық көрген. Бізге қазақ тіліндегі мәтін нұсқасы Н.Ғабдуллин аудармасы арқылы жетті (Хемингуэй, 2018). Ағылшын тілінен ауларылған мәтіннің көркемдік қуатының қаншалықты сапалы болатындығы ол аудармашының қабілет, шеберлігіне байланысты екені тағы белгілі (Ахмет, Әбдікалық, Асқарова, Әділбекова, 2018: 87). Жалпы, осы туындысы үшін 1954 жылы Нобель сыйлығына ие болған Э.Хемингуэй XX ғасырдың көкейкесті мәселелеріне жауап іздей келе, өз шешімін шығармаларында дәлелдегендей болды. Тіпті, суреткердің осы жылдарда берген өзінің сұхбатындағы: «Мен шынайы қарт пен шынайы баланы, шынайы теңіз бен шынайы балықты және шынайы акулаларды бейнелеп беруге тырыстым» (Хемингуэй, 1960) деген сөздерінен-ақ өзі сенген шындыққа табиғи қалпында көз жеткізе білгенін аңғаруға болады. Автордың осы пікірінен кейін-ақ баспасөзде ол туралы қызу талқылануға ұласты. Кім не туралы айтты деген мәселеге тоқтала өтсек, А.Эльяшевичтің мақаласында жазушының негізгі ұстанымдары адамды жеңуге болмайтындығын таныта алғаны (Эльяшевич, 1964: 88-95), И.Кашкин мақаласында Хемингуэйдің Нобель сыйлығына лайықтылығы, оқиғаны баяндаудағы шеберлігімен ерекшеленетіні сөз етіледі (Кашкин, 1964:131). И.Кашкиннің басқа да зерттеулерінде шығарма оқиғасының маңыздылығына айрықша тоқталған (Кашкин, 1977).

Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» туындысына арнайы зерттеушілерден бөлек, әрбір оқырманның өз бетінше түйін түйіп, әрқилы пікір білдіре алатыны белгілі. Біз де бұл мақаламызда осы көркем прозаға қатысты ой-пікірлерімізді білдіріп, 11-сыныптың оқулығында қамтылуына орай мектеп оқушылары мен ЖОО-ның студенттеріне оқытуда қолдана алатын тиімді әдістер бойынша талдайтын боламыз.

Материалдар мен әдістері. Бұл мақалада зерттеу әдістері ретінде дәстүрлі ғылыми, әдеби талдаумен қатар, салыстыру әдістемелік тәсілі негізге алынады.

Зерттеу нысанында оқу мақсаттарына қарай бірнеше әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады. Алдымен білім алушылардың «Шал мен теңіз» туындысын қаншалықты меңгергенін айқындауға байланысты «Жайын қаңқасы» әдісін қолданамыз. Шығарманың негізгі өзегі де балықшы мен балық арасындағы қақтығыс болғандықтан осы әдісті таңдау орынды. Өйткені повестің соңындағы басты кейіпкердің негізгі жетістігі де осы жайын қаңқасы арқылы аңғарылып тұр. Бұл әдісте оқу мақсатын жүзеге асыру әрбір қадам бойынша нәтижеге қол жеткізіледі. Толық меңгерілген мәтін арқылы студенттер немесе оқушылар одан әрі қаңқаның басына мәтінде қарастырылатын маңызды оқиғалар белгіленіп, ал ортасының жоғарғы қалқаншаларына бірнеше себептер белгіленеді де, төменгі жағына себептерді нақтылайтын дәйектер, мәселелер, балықтың құйрық жағына қорытынды жазылады. Сонымен көркем шығармадағы образдық тұлғаны ашуда қолданылатын «FILA», оқушы немесе студенттің білімін таразылайтын «6 неліктен», т.б. әдіс-

тәсілдердің пайдалана отырып, оқу мақсатына сай білім алушыларға көркем прозаны меңгертудің тиімді жолдары қарастырылады. Атап айтқанда оқушы немесе студенттің білімін, топпен жұмыс жасау қабілетін, әдеби сөздік қорын таразылау бағытында айқындалады.

Шығармадан кейіпкер бейнесін ашатын дерек жинап, ол туралы өзіндік ой-пікірлерді білдіріуде оқытушы мен білім алушылар және білім алушылардың өз арасындағы диалогтар құрылады. Оқытушы мен білім алушының арасындағы диалогке үлкен мән берген Ж.Аймауытов өз еңбегінде сұрақтың қойылуы мен жауап алуына қатысты мұғалімнің рөліне ерекше назар аударып, дұрыс емес жауапты да қалай түзету керектігін саралап көрсетеді (Аймауытов, 2013: 214). Әдеби шығармаларға қатысты сауалдың «тілі жетпей тұрған жерін жөндеу» білім алушының эстетикалық талғамын қалыптастыруға көмектесетіні белгілі.

Білім алушылар шағын топта ортақ проблеманы бірге талқылап, диалогтік әңгіменің бір түрі зерттеушілік әңгіме әдісін қолдана отырып (Әбдіқалық, Алиева, Абилдаева, Демжанова, 2021: 6) сыни ойланады, бірлесіп шешім қабылдап, пікір алмасады. Сөйтіп, Эрнест Хемингуэй «Шал мен теңіз» туындысын талдауда студенттер немесе оқушылардың сөйлеу әрекетімен бірге сыни ойлау мәдениеті де қалыптасады.

Зерттеу нәтижесі. Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» туындысында Кубадағы шағын ауылдың тұрғыны қарт Сантьягоның ашық теңізде өткізген бірнеше қиын күндері мен үлкен балықпен арпалысы сөз етіледі. Мұнда кейіпкерлер де көп емес. Десек те жазушының басты идеясын ұғыну үшін алдымен мәтінмен толық танысу қажет. Әр топшаға тапсырмалар берілер алдында Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» («Старик и море») деп аталатын фильмінің (Хемингуэй, 1990) үзіндісін көрсеткен абзал. Теңіздің шуылын есту, балықшылардың өмірін көзбен көру арқылы білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығы арта түседі. Одан әрі интерактивті тақтада «Жайын қаңқасы» әдісін пайдалануға қатысты балық қаңқасының суреті беріледі. Әр топ берілген тапсырма бойынша постер қорғау үшін ол суретті өз бетінше салып, қаңқаның басына мәтінде қарастырылатын маңызды оқиғаларды белгілейді. Ал қалқанша сүйектерінің әрқайсысына себептер, оларды айқындайтын мәселелер, балықтың құйрық жағына қорытынды жазады. Бір топтың орындаған жұмысы ретінде төмендегіше қарастырып көрейік:

Мағызды оқиғалар: Қарт Сантьягоның теңіздегі өмірі; баламен бірге әңгімелесуі; шалдың жайынды қолға түсіруі, ақуалармен күресі.

Мәселе: Қарт балықшының өмірі туралы сипатталған шығармада сәтсіздікті тек батылдық қана жеңе алатындығы қарастырылған.

Себептері: «Қарт Сантьягоның үміті толық ақталды ма?» деген тәрізді бірнеше сұрақтар қалғаншаға жабыстырылады.

Қорытынды: Оқиғаның аяқталуындағы сюжеттен, яғни, қарт Сантьягоның алдынан Манола есімді баланың қарсы алуы, үлкен жайын қаңқасымен келген шалдың олжасына балықшылардың таң қалуы, шетелдік қонақтардың теңіз жиегіндегі жайын қаңқасын ақула деп ойлауы, басты кейіпкердің түсінде арыстан балаларын көруінен ойлы түйіндер жасалып, жазушының басты идеясы да айқындалады.

Осылайша, бұл әдісті қолдану арқылы білім алушылардың назарын жайын қаңқасының сүйекшелеріне жапсырылатын сұрақтарға аудартатып және оған жауап

іздете отырып олардың көркем шығарманы толық түсінуіне мүмкіндік жасауға болады.

Ал басты кейіпкер Сантьягоның бүкіл болмысына сипаттама жасау үшін бірнеше әдістің бірі таңдап алынып, мәтінмен тікелей жұмыс жасалынады. Мәселен, «Кәрілігіне қарамастан, шалдың жауырыны қақпақтай, екі иығына екі кісі мінгендей сом тұлғалы еді, мойны да жуан болатын; қазір ол басын төмен салбыратып ұйықтап отырғанда, желкесінің қатпар-қатпар әжімдері де жөнді байқалмады. Үстіндегі көйлегі қайығына құратын желкені секілді қырық жамау еді, жапсырылған жамауларының бірі шала оңып, бірі күнге күйіп, мүлде ағарып кеткен. Шалдың сырт бітімі сом көрінгенмен, өңі тым кәрі еді, қазір ол көзін жұмып, ұйықтап отырған шағында өңі мүлде тым солғын тартып, жансыз адамның кескініндей елестеді» (Хемингуэй, 2018). Басты кейіпкердің портретіне қатысты мәтіннен жұмыс жасау барысында сауалдар туындағанда Э.Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» аудио кітабынан (Хемингуэй, 2020) үзінді тыңдатқан да абзал.

Сонымен, кейіпкерлердің образдық тұлғасын ашуда қолданылатын «FILA» әдісін 11-сынып оқушыларына қолданатын болсақ, әр топ өз бетінше кестені толтырып, шығармадағы шал мен баланың бүкіл болмысына талдау жасайтын болады. Мәселен, бір топтың зерттеу нәтижесі былайша берілуі мүмкін:

F- (кейіпкер туралы дерек) Сантьяго – жағымды кейіпкер, қарапайым балықшы, 84 күн бойы қармағына үлкен балықтар түспесе де үмітін үзбеген қайсар, еңбекқор. Маноло - жағымды кейіпкер. Ол өте қайырымды, түсінігі мол, жас та болса қолынан келгенінше қарт балықшыға қолғабыс еткісі келеді.

I- (кейіпкер туралы ой-пікір) Сантьяго – қанағатшылдық пен шыдамдылықты, Маноло – сезімтал және адалдықты сомдаған бейнелер деген ой-пікір туады.

L- (кейіпкердің образдық тұлғасын ашатын сұрақтар) Үш айға жуық сәтсіздікке ұшыраса да нәліктен Сантьягоның өзіне деген сенімі жоғары болды? Шығарма соңында Маноло не себепті көзіне жас алды?

A- Автор Сантьягоны суреттеу арқылы қандай да болмасын өз кәсібіне сүйіспеншілікпен қарайтын жанның әрдайым жетістікке жететінін дәлелдеп жазған. Демек, қарт балықшының іс-әрекетінен, әсіресе, табандылығынан адамның көздегеніне қол жеткізуге болатындығын аңғарамыз. Бала болса да Манолоньң Сантьягоға сенім артуынан басты кейіпкердің кәсіби шеберлігімен қоса, адалдығы мен адамгершілігі жағынан да тым жоғары екеніндігін байқатады.

Осылайша, әр топ берілген тапсырмалары бойынша қорғап шығады. Әрқилы сыни ойлар оқушылардың нені білгісі келетінін айқындай түседі. Кейде ұқсас пікірлер қайталанып жатуы да мүмкін, бірақ сол арқылы да білімдерін одан әрі бекіте түседі. Жалпы, осындай әрбір әдіс-тәсілдердің өзіндік тиімділігі де сабақтың толық мақсатына жеткендігімен өлшенетіндігі тағы белгілі.

Талқылануы. Білім алушылар сыни ойлау арқылы дұрыс әрі нақты жауап беруге дағдыланады. Бұл тарапта көркем мәтінді талдауда «б нәліктен» әдісі жиі қолданысқа ие. Әрине, студенттерге ой салатын сұрақтар күрделі болуы мүмкін және ол алдын ала интерактивті тақтада жазылып тұрады. Жауапты әр топ аралас жауаптың үлгісімен де бере алады. Бұл әдісті қолданудағы негізгі мәселе сұрақтарға нақты әрі

дұрыс жауап алу арқылы өтілетін материалды толық меңгерту болмақ. Студенттерді алты топқа (4 немесе 5 студенттен) бөліп, әр топқа берілген сұрақтың талқылану мүмкіндігіне қарай уақыт белгіленіп, кері байланыс жүргізіліп отырады.

Сонымен, «6 неліктен» әдісі бойынша студенттер тапсырмаларды топпен бірге талқылап, төмендегіше жауап бере алады:

Бірінші топқа: Неліктен Э.Хемингуэй туындысын «Шал мен теңіз» деп атаған?

Жауап: Тақырыпты осылай таңдауының өзінде жазушының ішкі әлемінде толып жатқан себептер болуы мүмкін. Біздіңше, Э.Хемингуэй алдымен адам мен табиғаттың мәңгілік тақырып екенін көтере білді. Сюжеттің басты кейіпкері – қарт балықшы Сантьяго, ол кедей әрі жалғыз, күнделікті теңізде ауыр еңбекпен нан табуға мәжбүр. Шал деп алғанда көз алдымызға ақылы тасыған данагөй елестеуі мүмкін, шығармада олай емес, тым қарапайым кейіпкердің бар ғұмыры ұшы көрінбейтін ашық теңізде балық аулаумен өтіп жатыр. Шалдың бар байлығы да бары да теңіз. Жазушының тақырыпты осылай таңдап алуына шығарманың бүкіл идеялық мазмұны да сәйкес келеді.

Екінші топқа: Неліктен басты кейіпкер қарт балықшы болып таңдалды?

Жауап: «Шал мен теңіз» повесіне талдау жүргізгенде осы сұраққа айқын жауап ала аламыз. Егер балықшы жас болса, онда оқиға соншалықты драмалық болмас еді. Оқырман да теңіз үстіндегі ескі қайығымен балық аулаған қарт балықшының шыдамдылығы мен батылдығына соншалықты тамсанып отырмас еді. Кейде қоғамда көп жағдайда қарттарды көп нәрсеге жарамсыз деп санайтыны рас. Ал осы Сантьягоның бейнесі арқылы қоғам есептен шығарған қарттардың жетістікке ұмтылуға деген үміті бар екенін айтқысы келетіндей. Сондай-ақ американдық классиктің туындысындағы балықшының тәжірибесі мен қарттығы артықшылық ретінде ұсынылған.

Шалдың сексен төрт күн қатарынан үлкен балық түсіремін деген сеніммен үмітін үзбей үлкен теңізге қалт-құлт еткен қайығымен соңында жалғыз шығуы, бұрын-соңды жалғыз аулап көрмеген үлкен жайынды қолға түсіруі, олжасының соншалықты үлкендігінен, яғни, шамасы келмейтіндіктен жайынның жетегімен теңіз ортасына кетіп қалуы, шалдың үш күн қатарынан көп бейнетпен арпалысуы шығарма сюжетінің нанымдылығын арттыра түседі. Оқырман кейіпкерімен бірге теңіз жыртықшытарымен арпалысып, бар қиыншылықтарымен бірге бөлісіп, сезінеді. Шығарманы оқып отырғанымызда өзіміз де қарт балықшының қасында жүргендей күй кешуіміз осы туындыдағы шал образының шынайылығынан болса керек.

Үшінші топқа: Неліктен жазушы қарт балықшыға серіктес етіп жас баланы таңдады?

Жауап: Шығармада шал пен баланың достығы ерекше назар аудартады. Қарттар мен балалар жақсы тіл табысады деген пікір бар. Жазушы осы жағынан да қарастыруы мүмкін. Бірақ көп жағдайда астарлы пәлсапалық ұғымдар бар сияқты. Сантьяго сәтсіздіктерге ұшыраса да Манолин оған деген сенімін жоғалтпайды. Тіпті, шығармада ол қартқа оны ешқашан тастамайтынын, одан көп нәрсені үйренетінін және олар бірге тағы да көп балық аулайтынын айтып жұбаттып қояды. Бір жағынан бала қарттың өз ісінің шебері, тәжірибелі теңізші екенін білгендіктен одан әлі де

үйренетін нәрсесі бар деп санайтын тәрізді. Шығармадағы екеуінің мына диалогынан да көп нәрсені аңғаруға болады:

«– Ал дүние жүзіндегі ең жақсы балықшы – сенсің.

– Жоқ-ә. Менен де асқан балықшылар бар, көбімен жолдас болғанмын.

– Ой, тәйір-ай!– деді бала. – Дүниеде жақсы кісілер, сондай тамаша балықшылар аз емес шығар. Бірақ сендей адам еш жерде жоқ» (Хемингуэй, 2018). Міне, баланың шалға деген құрметі тек кәсіби балықшы ретінде ғана емес, адам ретінде айрықша. Жағалауда да бірінші болып оның адал серігі Манолиннің күтіп алуы да осы сүйіспеншілікті көрсетсе керек.

Төртінші топқа: Неліктен жазушы Сантьягоны құс, балықтармен тілдестіреді? Мәтіннен үзінді келтіріңіз.

Жауап: Шал ұшы қиыры көрінбейтін теңіздегі сапарында өз ойларымен ғана серік болып, бірнеше күнді жалғызсырамай өткізді. Сантьяго да тіршілік иесі. Ол да жанында адам болмай неше күннен бері ішқұса болды. Қыбырлаған тіршілік иесімен тіл қатуы табиғи құбылыс. Мұны жазушы туындысында былайша шебер суреттеген: «Құс тыныстау үшін қайықтың құйрығына кеп қонды. Содан соң шалдың төбесінен айналып ұшып өтті де, өзіне жайлырақ орын тауып, қармақбауға келіп қонды.

– Сенің жасың қаншада? – деп сұрады шал одан. – Бұл бірінші сапарың болар?

Құс бейне жауап бергендей, шалдың бетіне қарады. Қармақбаудың қаншалық берік екенін байқауға оның әл-дәрмені жоқ, қанаты талып қатты шаршаған құс бауды нәзік аяқтарымен қысып ұстап, жіп үстіне тербетіліп қана отырды.

– Қорықпа, жіп қатты тартылып керіліп тұр, – деді шал оған. – Тымық түнде осынша қалжырағаның не? Осы күнгі құстардың өзі не боп кеткен?

...Құспен сөйлескені оған демеу болды, қармақтың бауын иығына сап түні бойы қарысып тартып отырғандықтан, арқасы ағаштай сіресіп қалып еді, енді сыздап ауырғаны анық білінді...

– Әу, балық, жағдайың нашарлады ма? – Құдай куә, маған да онай тиіп отырған жоқ.

Қарияның әйтеуір бір тіршілік иесімен сөйлескісі келді де, жан-жағына көзін аударып, кішкентай құсты іздеді. Бірақ, құс көрінбеді» (Хемингуэй, 2018).

Бесінші топқа: Неліктен Сантьяго ауылына аулаған жайынының қаңқасын ғана апарады?

Жауап: Сантьяго өзі ұстаған алып жайынды қармаққа түсіргенімен, оны қайығына сала алмайды. Онымен арпалысы бірнеше күнге созылды. Балықшының бар мақсаты ұзақ күткен олжасын да, өзін де теңізден жағаға аман алып шығу болатын. Алайда, балықтың үлкендігі соншалық оның қайғынан екі фут ұзын екендігі белгілі болады. Оның су бетіне көтерілгенде алдымен жон арқасы көрініп, одан да жоғары көтерілгенде басы мен арқасы көгілдір теңізбен күн көзіне шағылысады. Ұшы-қиыры жоқ теңіз үстінде осы үлкен балықпен шал жалғыз алысады. Тіпті, шал алып жайынмен алысып келе жатып та бұл балықты ұстаса, Құдайға құлшылық қылуға өзіне серт беріп, арасында дұға да оқиды. Сөйтіп, бұл жайынға күші жетпейтіндігін білген шал оның ыркына көніп, теңізде ұзақ жүріп қалады. Бірнеше акулаларға кезігуі де жайынды толық алып шығуға кедергі болады. Жыртқыштар балықшының қайығына

жабысқан жайында толығымен жегеннен кейін ғана жалғыз шалды аман қалдырады. Шал ұстаған балықтан тек олжа ретінде жайынның үлкен қаңқасы қалады. Міне, Сантьяго ауылына аулаған балығын бүтіндей әкеле алмайды, бірақ ол балықшы ретінде өзінің өміршеңдігін дәлелдеді.

Алтынышы топқа: Неліктен осы шығарма арқылы адам жеңбейтін нәрсе жоқ деген тоқтамға келеміз?

Жауап: Шығармада екі өзгермейтін күрескер қатар берілген. Адам мен табиғаттың қақтығысы белгілі бір тараптың жеңісіне әкелуі мүмкін емес. Сондықтан Хемингуэй өзінің осы туындысын екіұштылықпен аяқтайды. Жеңілістегі жеңіс – бұл ғасырлар бойғы күрестің ұраны. Бірақ жалпы философиялық тұрғыдан алғанда, Сантьяго адам өміріндегі мағынасы зор төзімділік, шыдамдылықпен күреседі. Қарт адам үшін теңіздегі күрес оңай емес. Оның аштық пен шөлге шыдауы, күнге қақталуы өз алдына, аяқ-қолдардың ұюы, т.б. қиындықтар оның батылдығын айқындай түседі. Сонымен, біз балықшының батылдығын жүректің тереңдігінен шығатынын аңғардық. Мұнда балық та өз өмірі үшін соңына дейін күреседі. Тағдыр оларды осылай күресуге тағайындады, біреуінің өлімі екіншісіне өмір береді. Бұл тізбек көптеген ғасырлар бойы келе жатқан және ол мәңгі өмір сүреді де.

Хемингуэй адамның жеңілмейтіндігі туралы айтылған гуманистік идеаларды өзінің бүкіл шығармашылық жолындағы іздеген кейіпкерінен тауып, соның бейнесін сомдай алды. Бұл кейіпкерді халықтық ұстаныммен бағалайтын болсақ, Сантьягоның батылдығы тек бір адамның батылдығы ғана емес, бүкіл Куба халқының батылдығы деп айта аламыз. Хемингуэй шығарған жеке тұлға – бұл төзімді ұлттың табандылығының белгісі. «Шал мен теңіз» арқылы Хемингуэй өзінің құдіретті талантының халықпен тығыз байланыста екенін айғақтады.

Қорытынды. Түйіндей келе, әлемге танымал Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» туындысын мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындарының студенттеріне жоғарыда аталған тиімді әдіс-тәсілдермен оқыту арқылы оқу мақсаттарына толық жеткізіп, әрі көркем мәтінді жан-жақты меңгерте аламыз. Бұл туындыны талдауда тиімді әдістердің бірі ретінде «Балық қаңқасы» арнайы таңдалып алынды. Бұл әдістің сабақтың тақырыбын толық ашумен қоса, білім алушылардың мәтінді толық игеруіне мүмкіндік әкелетіні ескерілген еді. Сондай-ақ шығарма мазмұнын тез ұғынып, берілген сұрақтарға жауап іздеуде аудио кітап мен фильмді сабақта қолданудың мәнділігі де қарастырылды. Таңдап алынған әдістердің тиімділігі шығармадағы кейіпкерлердің образдық тұлғасын жан-жақты ашатындығымен назарға алынды.

Сыни ойлауда да әрбір тұлға өзінің жеке ойымен, өмірге деген көзқарасымен және ойлау қабілетімен ерекшеленетінін, мәселенің шешімін дұрыс тауып, ойын жеткізе білетін дағдыларды қалыптастыруға болатынын байқатады. Шығармадағы кейіпкерлерді даралау мен оларды өзге туындылармен салыстыру үшін әр түрлі жолмен талдата беруге болады. Алайда, білім алушылардың өздеріне еркін сұрақтар қойғызып, еркін жауап беруіне молынан мүмкіндік берсек, повестегі басты кейіпкердің тағдырына қатысты ойталқыларды таразылауға және өзіндік даралық тұлғасын ашуға септігін тигізеді деп ойлаймыз. Туындыдағы басты кейіпкердің қарт балықшы, оған серіктес етіп жас баланың таңдалуының мәнісіне де біршама ой жүгіртіп, өз бетінше

тұжырым жасауға мүмкіндік алады. Жалпы, шығарманы осылай талдау арқылы адам жеңбейтін нәрсе жоқ деген тұжырымның дұрыстығына оқушылар да, студенттер де өздерінің ой таразысы арқылы көз жеткізе алатын болады.

¹Абилдаева К.Н.^{*}, ²Абишева Н.М., ³Тажыбаева Ш.А.

^{1,3}Казахский национальный женский педагогический университет,

Алматы, Казахстан

²Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹abildaeva.00@mail.ru, ²anurziya990@gmail.com, ³Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

¹ORSID: 0000-0002-7847-5394, ²ORSID: 0000-0002-1627-6832,

³0000-0002-6168-072X

Изучение повести Эрнеста Хемингуэя «Старик и море»

Аннотация. В данной статье речь идет о проблеме эффективного обучения повести всемирно известного писателя Эрнеста Хемингуэя «Старик и море». В связи с тем, что это популярное произведение писателя, получившего Нобелевскую премию, изучается в 11 классе, были рассмотрены некоторые приемы обучения как студентов вузов, так и школьников. Все используемые методы отражают работу обучающихся в группе. Сначала выбирается метод «скелет рыбы», полностью раскрывающий тему произведения, и название его заменяется на скелет сома, упоминаемого в повести. Авторы статьи также подчеркивают важность использования аудиокниги и фильма на уроке при изучении повести Эрнеста Хемингуэя «Старик и море».

Также используется метод «FILA», который применяется при раскрытии образов героев произведения. С помощью этого метода создается описание характера, портрета молодого мальчика Маноло, главного героя в повести Хемингуэя «Старик и море». Вопросы, раскрывающие образную личность героя, помогают учащимся свободно обмениваться мнениями, включая критическое мышление. А метод «6 почему», формирующий критическое мышление студентов, также поддается систематическому анализу. Здесь происходит переосмысление возникших мнений, определяются собственные взгляды. На высоком уровне оценивается мастерство писателя, который открыто высказал мнение по поводу названия этого произведения Э. Хемингуэя «Старик и море». Огромная рыба, которую рыбаку предстоит вытащить на берег – это собирательный образ всего улова, который рыбаку приходилось ловить. Основная проблема – принятие себя и понимание своих потребностей. Рыбак постоянно старается победить рыбу и не обращает внимания на то, что ему тяжело, что леска режет ему руки, что ему больно и кровь течет по рукам. Он не понимает, что в такой ситуации делать, потому что творение природы сейчас в изуродованном виде – в его руках обычная туша мясы. Старик просит прощения у рыбы за то, что все так получилось, он оправдывает себя тем, что этой рыбой можно накормить других людей.

Ключевое слово: художественная проза, метод, личность героя, рыбак, смелость, диалог, критическое мышление и др.

¹Abildayeva K., ²Abisheva N., ³Tazhibaeva Sh.

^{1,3}Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

²Nur Mubarak Egyptian University of Islamic culture: Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹abildaeva.00@mail.ru, ²anurziya990@gmail.com, ³Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

¹ORSID: 0000-0002-7847-5394, ²ORSID: 0000-0002-1627-6832,

³0000-0002-6168-072X

Study of Ernest Hemingway's novel "The Old Man and the Sea"

Annotation. This article deals with the problem of effective teaching of the story of the world-famous writer Ernest Hemingway "The Old Man and the Sea". Due to the fact that this popular work of the writer who received the Nobel Prize is studied in the 11th grade, some teaching methods were considered for both university students and schoolchildren. All the methods used reflect the work of students in the group. First, the "fishbone diagram" method is chosen, which fully reveals the theme of the work, and its name is replaced by

the skeleton of the catfish mentioned in the story. The authors of the article also emphasize the importance of using audiobooks and films in the classroom when studying Ernest Hemingway's novella "The Old Man and the Sea".

The "FILA" method is also used, which is used when revealing the images of the heroes of the work. Using this method, a character description is created, a portrait of a young boy Manolo, the main character in Hemingway's story "The Old Man and the Sea". Questions that reveal the figurative personality of the hero help students to freely exchange opinions, including critical thinking. And the "6 why" method, which forms students' critical thinking, also lends itself to systematic analysis. Here there is a rethinking of the opinions that have arisen, one's own views are determined. The skill of the writer, who openly expressed his opinion about the title of this work by E. Hemingway "The Old Man and the Sea", is evaluated at a high level. The huge fish that the fisherman has to pull ashore is a collective image of the entire catch that the fisherman had to catch. The main problem is self – acceptance and understanding of your needs. The fisherman constantly tries to defeat the fish and does not pay attention to the fact that it is hard for him, that the fishing line cuts his hands, that it hurts him and blood flows through his hands. He does not understand what to do in such a situation, because the creation of nature is now in a mutilated form — in his hands is an ordinary carcass of meat. The old man apologizes to the fish for what happened, he justifies himself by saying that this fish can be fed to other people.

Keywords: fiction, method, hero's personality, fisherman, courage, dialogue, critical thinking, etc.

Информация об авторах:

Абилдаева Карлыгаш Нуржановна, Казахский национальный женский педагогический университет, магистр педагогических наук, PhD докторант 3-курса, abildaeva.00@mail.ru, Orcid ID: 0000-0002-7847-5394

Абишева Нурзия Магазовна, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, кандидат педагогических наук, и.о. доцент, anurziya990@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-1627-6832

Тәжібаева Шынар Алмасбековна, Казахский национальный женский педагогический университет, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. проф. кафедры русского языка и литературы Tazhibaeva_Shinar@mail.ru, Orcid ID: 0000-0002-6168-072X

Әдебиеттер:

Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: Ел шежіре, 2013. –384 б.

Ахмет К., Әбдіқалық К, Асқарова А., Әділбекова Л. Когнитивті поэтика аудармашының уақыт пен кеңістік ұғымдарын қабылдау құралы ретінде // Пікір. 2018. – №347. – 87-99 б.. <https://www.scopus.com/record/display>

Әбдіқалық К., Алиева Ж., Абилдаева К., Демжанова Г. Прозалық шығармалардағы қасқыр бейнесі және диалогтік оқыту // «Керуен» ғылыми журналы –№ 4(73) – 2021. – Б.31-39 <https://doi.org/10.53871/2078-134>.

Грибанов Б. Эрнест Хемингуэй: өмір және шығармашылық. – Мәскеу: Ағарту, 1984. - 285 б.

Кашкин И. Мазмұны-нысаны-мазмұны. – Әдебиет сұрақтары. 1964. –№1.–174б.

Кашкин И. Хемингуэйді қайта оқу.– Қазіргі оқырман үшін: зерттеу мақалалары.– Мәскеу: Үкі. жазушы, 1977. – 201б.

Хемингуэй Э. Шығармалар жинағы. – Мәскеу: Көркем әдебиет, 1968.– Т. 1. - 123б.

Хемингуэй Э. Таңдаулылар. – Мәскеу: Рипол классик, 1999. – 309б.

Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. <https://bilim-all.kz/article/7262> 13.08.2018.

Хемингуэй Э. Өз жұмысы туралы.– Әдебиет сұрақтары. – № 1. –1960. – 156 б.

Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. <https://youtu.be/LVRAqyIXGbQ> фильм. –10.12.2015.

Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. https://youtu.be/J6maaro_NQY аудиокітап. –28.03. 2020.

Эльяшевич А. Адамды жеңуге болмайды (Эрнест Хемингуэйдің жұмысы туралы азбалар)// Әдебиет сұрақтары. – №1. – 1964. –174 б.

Литература:

- Аймауытов Ж. Собрание сочинений в шести томах. 6-том. – Алматы: Ел шежіре, 2013. –384 с.
- Ахмет К., Абдыкалык К., Аскарлова А., Адильбекова Л. Когнитивная поэтика как инструмент восприятия переводчиком концептов времени и пространства //Мнение. №34 – 2018. С. 87-99. <https://www.scopus.com/record/display> (англ.).
- Абдыкалык К., Алиева Ж., Абилдаева К., Демжанова Г. Образ волка в прозаических произведениях и диалогическое обучение «Керуен» научный журнал <https://doi.org/10.53871/2078-134>. 2021. 4-31. (каз).
- Грибанов Б. Эрнест Хемингуэй: жизнь и творчество.– Москва: Просвещение. 1984. - С.285.
- Кашкин И. Содержание-форма-содержание. – Вопросы литературы. – №1. – 1964. –174б. (рус.).
- Кашкин И. Перечитывая Хемингуэя. Для читателя-современника: Статьи исследования.– Москва: Сов. писатель, 1977.– С. 201. (рус.).
- Хемингуэй Э. Собрание сочинений.– Москва: Худ. лит., 1968.– Т. 1. – С. 123.
- Хемингуэй Э. Избранное.– Москва: Рипол классик, 1999. – С. 309.
- Хемингуэй Э. «Старик и море» <https://bilim-all.kz/article/7262> 13.08.2018.
- Хемингуэй Э. О своей работе. Вопросы литературы.– 1960.– № 1.– С. 156. (рус.).
- Хемингуэй Э. «Старик и море» <https://youtu.be/LVRAqyIXGbQ> фильм. 10.12.2015.
- Хемингуэй Э. «Старик и море» https://youtu.be/J6maaro_NQY аудиокнига. 28.03.2020.
- Эльяшевич А. Человека нельзя победить (заметки о творчестве Эрнеста Хемингуэя) – Вопросы литературы. – №1. – 1964. –С.174.

References:

- Aımaýytov J. (2013) *Alty tomдық shyǵarmalar jınaǵy*. 6-tom [Collected works in six volumes. Volume 6] –Almaty: El shezhire, -384 p. (in Kaz)
- Ahmet K., Ábdıkalyq K, Asqarova A., Ádilbekova L. (2018) Cognitive poetics of the translator as a means of perception of the concepts of time and space (Когнитивная поэтика как инструмент восприятия переводчиком концептов времени и пространства) //Оpcion. – No.34. – P. 87-99. (in. Eng.)
- Ábdıqalyq K., Alieva J., Abildaeva Q., Demjanova G. (2021) The image of the wolf in prose works and dialogical training //«Keruen» scientific journal – No.4 (73). – P.31-39. <https://doi.org/10.53871/2078-134>. (in Kaz).
- Gribanov B. (1984) Ernest Hemingway: jızn ı tvorchestvo [Ernest Hemingway: life and creativity.] – Moscow: Enlightenment. - 285 p. (in Rus.).
- Kashkin I. (1964) Content-form-content. №1. –174 p. (in Rus.).
- Kashkin I. (1977) Rereading Hemingway. For a contemporary reader: Articles of research. – Moscow: Soviet Writer, –201 p. (in Rus.).
- Hemingway E. (1968) *Sobranie sochinenni* [Collected works]. – Moscow: Fiction lit., Vol. 1. -. 123 p. (in Rus.).
- Hemingway E. (1999) *Izbrannoe* [Selected works]– Moscow: Riplol classic, 309 p. (in Rus.).
- Hemingway E. (13.08.2018) The Old Man and the Sea <https://bilim-all.kz/article/7262> (in Kaz).
- Hemingway E. (1960) About my work.// Questions of literature. –No. 1.– 156 p.
- Hemingway E. (10.12.2015) The Old Man and the Sea <https://youtu.be/LVRAqyIXGbQ> film.
- Hemingway E.(28.03.2020) The Old Man and the Sea https://youtu.be/J6maaro_NQY audiobook.
- Eliashevich A. (1964) Man cannot be defeated (notes on the work of Ernest Hemingway) // Questions of literature.– No.1. –174 p.

МРНТИ 14.35.07

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-21>

Жангужина М.Е.*¹, Ербол А.Е.², Кумаргалиева Н.Р.³

Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова

Алматы, Казахстан

E-mail: aumira@mail.ru, meruyert.zhan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9124-4099, 0000-0002-2267-5071, 0000-0001-8705-6709

СЦЕНИЧЕСКИЙ КОСТЮМ – КАК ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ СЦЕНОГРАФИИ В УСЛОВИЯХ КРЕАТИВНОЙ ИНДУСТРИИ

Аннотация. В статье рассматриваются искусствоведческие, культурологические, педагогические направления аспектов методик преподавания сценического костюма на основе казахстанской Концепции развития креативных индустрий 2021-2025 годы.

Целью исследования является модернизация инструментов подготовки сценографов в вузах Казахстана на основе изучения международного опыта креативной индустрии.

Научной значимостью исследования является теоретико-методологическое обоснование воспитательных аспектов сценического костюма для как инструмента сценографии.

Практической значимостью исследования является внедрение в методику преподавания специальных дисциплин магистратуры междисциплинарных аспектов сценического костюма.

Методология исследования базируется на искусствоведческих, культурологических, педагогических аспектах, рассматривающих сценический костюм в рамках научного, обзорно-теоретического, проектно-художественного и сценографического анализа. Инструменты исследования – воспитательные аспекты в преподавании образовательных программ Сценографии в вузах, междисциплинарность, исполнительское и изобразительное искусства, визуальные средства выразительности, проектирование (световое, звуковое, медиа), театр, кино, телевидение, цирк, дизайн, архитектура.

Результатами исследования является теоретическое обоснование научно-педагогических инструментов и структурирование компонентов воспитательных аспектов подготовки сценографов в условиях креативной индустрии.

На основе проведенного теоретико-методологического исследования были сделаны выводы и определено практическое значения итогов работы – модернизация воспитательных аспектов подготовки сценографов возможна при внедрении в образовательный процесс принципов, функций, факторов и концептуальных подходов, заложенных в основе *Концепции развития креативных индустрий 2021-2025 годы*.

Ключевые слова: воспитательные аспекты, сценография, креативная индустрия, цифровизация, сценический костюм.

Введение. Тема исследования продиктована необходимостью модернизации сценографических, педагогических, искусствоведческих, культурологических подходов методики преподавания сценического костюма с внедрением Концепции развития креативных индустрий 2021-2025 годы.

Актуальность проблемы исследования обусловлена необходимостью научно-педагогического обоснования теорий, концепций, технологий по воспитательным аспектам в условиях креативной индустрии Казахстана для подготовки бакалавров искусства по программам Сценографии.

Целью исследования является модернизация инструментов подготовки сценографов в вузах Казахстана на основе изучения международного опыта креативной индустрии.

Степень изученности темы мало отражена в теоретических исследованиях по искусствоведению, театроведению, дизайну костюма, культурологии, педагогике и вызывает интерес к исследованию специфики сценографических и воспитательных аспектов сценического костюма через парадигму Креативных индустрий Казахстана. Практической значимостью исследования проблемы является систематизация методов преподавания сценического костюма для Образовательных программ сценографии в условиях интеграции педагогического процесса с тенденциями креативной индустрии.

Объектом исследования является сценический костюм как воспитательный инструмент методик сценографии в образовательном процессе.

Предметом исследования является структурирование методик преподавания сценического костюма в условиях креативной индустрии Казахстана.

Задачами исследования являются:

1) проанализировать и обобщить имеющийся в трудах по театроведению, искусствоведению, культурологии, костюмологии, этнографии, этнологии и другим смежным искусствоведческими отраслям науки материал о семантике, генезисе, эволюции, статусной иерархии сценических костюмов, их концептуальном содержании, семиотической системе и интеграции в системе создания сценического образа;

2) разработать систему теоретических положений о сущности, структуре, методических аспектах сценического костюма;

4) исследовать специфику и определить результаты существующих подходов к преподаванию сценического костюма на всех ступенях профессионального сценографического образования;

5) на основе практических примеров из казахстанской и зарубежной сценографии провести обзорно-теоретический анализ сценических костюмов в театральных постановках;

6) выявить национальные, художественные, идеологические аспекты сценического костюма как воспитательных инструментов сценографии для креативной индустрии;

7) структурировать воспитательные инструменты сценического костюма для Образовательных программ сценографии в условиях креативной индустрии.

Методы исследования: обзорно-теоретические, анализ (сценографический, искусствоведческий, культурологический, педагогический).

Исследование теоретико-методологических основ инновационных методик подготовки сценографов в условиях креативной индустрии основывается на исследовании государственных программ «Концепции культурной политики Республики Казахстан», «Концепции развития креативных индустрий на 2021-2025 годы», а также Семь граней Великой степи: наследие и истоки духовной модернизации общества, Креативные индустрии Казахстана, Информационные и цифровые технологии в культуре и искусстве (Концепция, 2014; Концепция, 2021).

Гипотеза исследования заключается в том, что при структурировании воспитательных инструментов образовательных программ сценографии по преподаванию сценического костюма в условиях креативной индустрии возможна модернизация методик подготовки сценографов.

Материал и методы. В работе анализируются теоретические материалы и методы воспитания сценографов в условиях креативной индустрии:

- педагогические инструменты воспитания (Жангужина, Сабитова, Әбілқаламова, 2019);

- компетентностное формирование специалистов (Zhanguzhinova, Magauova, Kertayeva, Satova, Ashekeyeva, 2016);

- художественно-эстетическое воспитание (Еркебай, 2015);

- социальные аспекты (Ногербек, 2012).

- костюмологические аспекты в воспитании сценографов (Каржаубаева, 2006);

- этнографические основы воспитания (Таженова, 2012);

- проявление духовной культуры (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

- психофизические аспекты (Нуржасарова, 2005);

- компоненты материальной культуры (Таженова, 2012).

На основе выдвинутой гипотезы, при структурировании воспитательных инструментов образовательных программ сценографии по преподаванию сценического костюма в условиях креативной индустрии возможна модернизация методик подготовки сценографов был выдвинут исследовательский вопрос о том, какие воспитательные инструменты сценографии необходимо исследовать для решения поставленных задач. В исследовании были определены этапы: обзорно-теоретический, структурно-дефиниционный, концептуально-дидактический. Методы, применяемые в исследовании: обзорно-теоретические, анализ (сценографический, искусствоведческий, культурологический, педагогический). Результатами исследования является теоретическое обоснование научно-педагогических инструментов и структурирование компонентов воспитательных аспектов подготовки сценографов в условиях креативной индустрии.

Обзор литературы. Для проведения исследования были выявлены педагогические условия, базирующиеся на работах учёных:

- 1) *познавательные-исследовательские* – создают теоретико-методологическую основу инструментам воспитания сценографов в условиях креативной индустрии (Atkinson, 2004; Каржаубаева, 2006; Еркебай, 2015; Машурова, 2018; Ногербек, 2012; Гумаров, Ахмет, 2021; Шомаева, Жумасейтова, 2021);

- 2) *информационно-координирующие* – формируют выбор траектории и вариативности обучения (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016; Нуржасарова, 2005);

- 3) *организационно-планирующие* – структурируют процессы образования (Жангужина, Магауова, Кертаева, Сатова, Ашекеева, 2016);

- 4) *коммуникативно-обучающие* – помогают адаптации будущих сценографов для компетентностной реализации в дальнейшей профессиональной деятельности (Жангужина, Сабитова, Әбілқаламова, 2019).

Результаты и обсуждение. Исследование воспитательных аспектов подготовки сценографов в вузе в условиях креативной индустрии обусловлено траектория-

ми развития исторических постановок с костюмированными решениями на сцене Казахского театра (начала XXI в.) (Каржаубаева, 2006). Для изучения моделей формирования сценографических траекторий на сцене Казахского театра необходимо определение знаковой системы костюмированных решений. Принципы костюмированных решений исторических постановок на сцене Казахского театра (начала XXI в.) определены концептуальными подходами. Определение научно-теоретической методологии исследования позволит вывести системные сценографические функции и дать определения с обоснованиями ключевых понятий.

Изучение теоретических и практических работ казахстанских и зарубежных ученых в областях казахского национального костюма (Нуржасарова, 2005), истории декоративно – прикладного искусства (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016), сценографии (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016), истории и теории театра (Машурова, 2018), художников по костюму (Таженова, 2012) позволили выявить *траектории развития исторических постановок на сцене Казахского театра*. Основной парадигмой костюмированных решений исторических постановок на сцене Казахского театра (начала XXI в.) является поиск национальной идентичности (Еркебай, 2015). В соответствии с государственными программами развития «Рухани жанғыру», «Мәдени мұра», «Ұлы даланың жеті қыры», «Туған жер. Общенациональное единство, мир и согласие», «Актуальные проблемы традиционного казахского искусства», «Современное искусствознание, трансдисциплинарные исследования культуры», «Креативные индустрии Казахстана», Национальной культурной политикой, Посланием президента Республики Казахстан активизировался интерес к национальному самосознанию (Концепция, 2014; Концепция, 2021). В современных многовекторных условиях глобализации возрос интерес к историческому прошлому, особенно к прежде закрытым страницам истории. На первый план в исторических постановках на сцене Казахского театра выдвигается жанр исторической драмы, занявшей основное место в репертуаре театров (Каржаубаева, 2006; Еркебай, 2015; Машурова, 2018; Ногербек, 2012). Главными персонажами спектаклей становятся *исторические личности* Абылайхан, Абай, Исатай, Махамбет, Амир-Темир, Томирис и другие герои. Через образы исторических персонажей в сценических костюмах зрителю транслируется визуальная информация, погружающая в

- образ эпохи;
- отражение социокультурного пространства;
- нравственность и мораль;
- аналитическое и критическое мышление;
- восприятие чувственных и зрительных ощущений.

Костюм исторических персонажей на сцене в игре актеров является отражением эпохи и характерных исторически важных качеств личности (Шомаева, Жумасейтова, 2021). Исследование ряда театральных постановок в жанрах исторической драмы позволили выявить *три основные вида костюмов для исторических персонажей* на сцене:

1. **Персонажный** костюм представляет собой изобразительно-пластическую композицию, являющуюся непосредственной частью цельного образа исполнителя роли. В костюме фигура зачастую полностью скрывается. Сам актер приводит ко-

ствием в движение и озвучивает. К примеру, в постановках с использованием декораций применяют двигающиеся образы мифических животных или дизайна среды (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016; Каржаубаева, 2006;).

2. **Игровой** костюм является средством преобразования облика артиста и важным элементом его игры. Преобразование персонажей в обрядовых и фольклорных действиях по характеру зачастую имело основой использование гротеска и пародии, к примеру, когда юноши рядились в девушек (Шомаева, Жумасеитова, 2021).

3. **Одежда действующего лица** является основным в современных спектаклях, зачастую в точности воспроизведя традиционную одежду конкретной эпохи действия в постановке. На основе такого костюма создаются два вышеперечисленных вида (Гумаров, Ахмет, 2021).

На сцене Казахского театра (начала XXI в.) репертуар театров наряду с историческими спектаклями во многом определяли национальная классика и спектакли *фольклорной тематики*. Классика всегда привлекает внимание своей содержательностью, художественностью, ценностными ориентирами, созвучием современным темам и проблемам, соотносимым с новыми реалиями современности. Исторические постановки на сцене дают зрителю возможность изучения казахского народного фольклора (Таженова, 2012). Обогащение социально-историческим феноменом на всех этапах исторического развития входило в круг научных интересов театральных режиссеров, драматургов и художников прошлого и настоящего. Фольклорная тема, будучи предшественником классических театральных жанров, в гносеологическом, историческом, логическом, структурном отношении имеет некоторые своеобразные и характерные особенности (Машурова, 2018). Анализируя содержание и формы образцов театральных постановок на фольклорные темы, можно выделить их отличительные черты:

- природосообразность как выражение народной мудрости (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016);
- эмпирические знания (Нуржасарова, 2005);
- наивно-реалистическое и стихийно-материалистическое воззрение народной философии (Ногербек, 2012);
- коллективный характер народного творчества (Гумаров, Ахмет, 2021);
- народные сказки, легенды, эпосы, афоризмы имеющие широкую аудиторию (Таженова, 2012);
- связь с жизнью, с воспитанием молодого поколения в лучших морально-нравственных ценностях (Жангужинова, Сабитова, Абилкаламова, 2019);
- проявление духовной культуры (Нуржасарова, 2005).

Особенности формирования и становления своеобразия национального стиля костюмированных решений исторических постановок на сцене Казахского театра (начала XXI в.) в большой мере обусловлены фольклором. Темы, сюжеты, образная и жанровая система фольклора, фольклорная символика и принципы создания характеров персонажей, – преломлялись и трансформировались в театре сообразно законам сценического искусства (Каржаубаева, 2006). На протяжении истории казахского театра появляются разные сценические версии пьес «Енлик-Кебек», «Ер Төстік»,

«Каракоз», «Абай», «Абай – Тогжан», «Ахан-серэ-Актокты» «Кыз Жибек», «Козы-Корпеш и Баян-Сулу», «Наз» – «Тұйғындар», «Сказ об Азиме». В Казахском театре успех у публики имеют постановки на фольклорную тему, в сценографии которых особое место занимают костюмированные решения (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

Интерес зрителя вызывает на сцене *казахский фольклорный костюм*, поскольку является маркером национальной идентичности, включающим:

1. вид художественно-эстетических традиций (Нуржасарова, 2005);
2. компоненты материальной культуры (Таженова, 2012);
3. самобытные явления в материальной и духовной культуре народа (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

Трагедия, драма и комедии как жанр актуальны в исторических постановках на сцене Казахского театра начала XXI века, поскольку писались чаще всего на мифологические или исторические сюжеты. Интерес зрителя привлекают костюмированные решения спектакля и яркая игра актеров на сцене. Особенностью трех вышеуказанных жанров является драматургический режиссерский приём – конфликт, противоборство сил, характеров, интересов, идей и тех чувств, которые он вызывает у зрителя (Zhanguzhinova, Magauova, Kertayeva, Satova, Ashekeyeva, 2016).

Репертуар Казахского театра начала XXI века складывается из казахстанских и зарубежных постановок в различных жанрах по произведениям классических и актуальных на сегодняшний день авторов (Каржаубаева, 2006; Еркебай, 2015). Исследователями были выявлены характерные черты данной траектории развития исторических постановок:

- предназначены для постановки на сцене;
- одновременно принадлежит и литературе, и театру;
- основа – действие, раскрываемое через конфликт;
- герои действуют и говорят на сцене;
- персонажи раскрываются через поступки и высказывания;
- основная форма выражения событий и состояний – диалог и монолог;
- наличие авторских ремарок;
- разделение монологов и диалогов действующих лиц на сценические эпизоды

– акты и сцены.

Костюмированными решениями исторических постановок на сцене Казахского театра начала XXI века в конфликте на основе жанров (трагедия, драма, комедия) являются:

1. *средства композиционной выразительности:*

- цвет (Жангужина, Сабитова, Абилкалова, 2019);
- крой (Нуржасарова, 2005);
- пропорции (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016);
- детали (Таженова, 2012);
- фактура и имитация материалов (Гумаров, Ахмет, 2021).

2. *художественно-композиционные приёмы:*

- масштабирование (Каржаубаева, 2006);
- композиционный центр (Таженова, 2012);

- взаимосвязь частей композиции (Zhanguzhinova, Magauova, Kertayeva, Satova, Ashekeyeva, 2016);
- статика и динамика (Гумаров, Ахмет, 2021);
- главное и второстепенное (Zhanguzhinova, Magauova, Kertayeva, Satova, Ashekeyeva, 2016).

Таким образом, исследование костюмированных решений позволили выявить траектории исторических постановок на сцене Казахского театра на темы:

1. исторические личности;
2. фольклорная тематика;
3. трагедия, драма и комедии по классическим и актуальным произведениям.

Ниже представлена таблица 1, в которой отображены траектории развития исторических постановок на сцене Казахского театра.

Таблица 1.

Траектории развития исторических постановок на сцене Казахского театра		
Исторические личности	Фольклорная тематика	Трагедия, драма и комедии
<ul style="list-style-type: none"> ● Образ эпохи; ● Отражение социокультурного пространства; ● Нравственность и мораль; ● Аналитическое и критическое мышление; ● Восприятие чувственных и зрительных ощущений (Atkinson, 2004; Бейсенбаев, Лесбекова, 2016; Жангужинова, Сабитова, Абилкаламова, 2019). 	<ul style="list-style-type: none"> ● Природосообразность как выражение народной мудрости; ● Эмпирические знания; ● Наивно-реалистическое и стихийно-материалистическое воззрение народной философии ; ● Коллективный характер народного творчества (Zhanguzhinova, 2016); ● Народные сказки, легенды, эпосы, афоризмы, имеющие широкую аудиторию (Нуржасарова, 2005); ● Связь с жизнью, с воспитанием молодого поколения в наилучших морально-нравственных ценностях; ● Проявление духовной культуры. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Предназначены для постановки на сцене (Гумаров, Ахмет, 2021); ● Одновременно принадлежит и литературе, и театру; ● Основа — действие, раскрываемое через конфликт; ● Герои действуют и говорят на сцене; ● Персонажи раскрываются через поступки и высказывания; ● Основная форма выражения событий и состояний — диалог и монолог; ● Наличие авторских ремарок; ● Разделение монологов и диалогов действующих лиц на сценические эпизоды — акты и сцены.
Разновидности костюмов		
<ul style="list-style-type: none"> ● Персонажный; ● Игровой; ● Одежда действующего лица (Жангужинова, Сабитова, Абилкаламова, 2019). 	<ul style="list-style-type: none"> ● Вид художественно-эстетических традиций; ● Компонент материальной культуры; ● Самобытное явление в материальной и духовной культуре народа (Нуржасарова, 2005). 	<p>Обусловленные:</p> <p>1. <i>Средствами композиционной выразительности:</i> Цвет, крой, пропорции, детали, фактура и имитация материалов (Жангужинова, Сабитова, Абилкаламова, 2019).</p> <p>2. <i>Художественно-композиционными приёмами:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ● Масштабирование (Таженова, 2012); ● Композиционный центр; ● Взаимосвязь частей композиции; ● Статика и динамика; ● Главное и второстепенное.

Таким образом, проведенное исследование позволило выявить траектории развития исторических постановок на сцене Казахского театра: исторические личности, фольклорная тематика, трагедия, драма и комедии и разновидности костюмов.

Обсуждение. Социокультурный феномен исторических театральных постановок основывается на сочетании различных подходов, включающих *социокультурный, институциональный, системный, структуралистский и коммуникативный* (Жангужина, Сабитова, Абилкалова, 2019). Искусство костюмированных решений театра – сложноструктурированная, многоуровневая система, в состав которой входит целый ряд всевозможных подсистем и составляющих, объединенных между собой крепкими междисциплинарными связями искусств (Каржаубаева, 2006).

Исследование теоретических и методологических основ *Моделей формирования сценографических траекторий на сцене Казахского театра* (Еркебай; Машурова; Ногербек;) позволили выявить структурные элементы исследования костюмированных решений исторических постановок на сцене Казахского театра начала XXI века.

С инновационным развитием сценографического искусства и новых популярных траекторий Сценографии, таких как: мобильные декорации-трансформеры, визуальная компьютерная графика и мультимедийные технологии, свето-дизайн, сценический дизайн, дизайн среды, экологические материалы, умные технологии, расширился диапазон междисциплинарных исследований в области сценического наполнения костюмированными решениями в Казахском театре (начала XXI в.) (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

Формированию костюмированных решений исторических постановок способствовали ритуально-обрядовые действия предтеатра (дошедшие до наших дней и с древнейших времен сохранившиеся в своих остаточных формах). В «генетическом коде» в предсценографии Казахского театра заложены три главные функции сценографии в спектакле: *персонажная, игровая и обозначающая место действия*. Как было выявлено выше, функции сценографии реализуются в трёх видах костюмов для исторических персонажей (*персонажном, игровом, одежды для действующего лица*) (Гумаров, Ахмет, 2021).

На первой стадии игры-действия-манипулирования сценография приобрела новые черты, сменившись иной системой оформления – декорационным искусством, главной функцией которого стало *создание образа места действия* (Ногербек, 2012).

На второй стадии эволюция декорационного сценографического искусства тесно связана с развитием главных художественных стилей мировой культуры и техническим прогрессом, освоения и технического оснащения сценического пространства, сформировавших в сценографии *игровую и персонажную функции* (Еркебай, 2015).

Ниже в таблице 2 представлены модели формирования сценографических траекторий на сцене Казахского театра.

Таблица 2.

Модели формирования сценографических траекторий на сцене Казахского театра		
Функции сценографии в спектакле		
Персонажная	Игровая	Обозначающая место действия
Виды костюмов для исторических персонажей		
Персонажный	Игровой	Одежда для действующего лица

Таким образом, проведённое исследование позволило выявить модели формирования сценографических траекторий на сцене Казахского театра, функции сценографии в спектакле и виды костюмов для исторических персонажей.

Коммуникативность театра обусловила ряд взаимосвязанных *коммуникативных процессов*: режиссер – актер, режиссер – художник, актер – зритель. Задачей театрального художника по костюму является передача с помощью художественных средств эстетической знаковой системы – модели костюмированного решения (Таженова, 2012). В проектировании сценических костюмных решений специфическим являются *сигналы-раздражители – знаковые средства*, среди которых есть *зрительные, графические, слуховые, тактильные, обонятельные, вкусовые и другие*.

По мнению теоретиков казахстанской сценографии, (Еркебай, 2015; Машурова, 2018; Ногербек, 2012) и специалистов по казахскому костюму (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016), истории декоративно-прикладного искусства (Таженова, 2012; Нуржасарова, Гумаров, Ахмет, 2021;), **знаковая система костюмированных решений обусловлена:**

- ассоциациями;
- символами-кодами.

Визуальная система знаков в костюмированных решениях исторических постановок на сцене казахского театра начала XXI века несет культурную *семиотическую форму исторической и национальной идентичности* (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016). Согласно исследованиям, в области семиотического анализа (Таженова, 2012) все знаки разделены на следующие группы:

- 1) индексные;
- 2) иконические;
- 3) символические.

На основе изучения траекторий исторических постановок в Казахском театре выявлены и даны определения семиотическим знакам в сценическом костюме –

Индексные знаки в костюме фактически отражают подобие первоисточника с реальной интерпретацией объекта или явления, с реконструкцией деталей, цвета, фактуры пропорций, художественно-композиционных аспектов (Каржаубаева, 2006).

Иконические знаки в костюме обладают известным натуральным сходством с объектом трансляции сценического образа персонажа, к тому же, иконические знаки невозможны для абстрактных понятий (Atkinson, 2004). Иконические знаки менее конвенциональны (от лат. conventio – соглашение), поскольку их форма является отражением физических характеристик референта (Ногербек, 2012).

Символические знаки в костюме максимально условны, не связаны с объектом, часто носят метафоричный характер и замещают обозначаемый объект в дискурсе (Гумаров, Ахмет, 2021). Символические знаки более сложные для интерпретации, обеспечивают устойчивые ассоциативные связи и создают уникальную систему метаязыка – символы-аллегии. Не будучи ограниченными конвенциональными семантическими связями, формы с определенным референтом соотношены безотносительно к их фактической связи (Таженова, 2012).

Ниже в схеме 1 представлена знаковая система костюмированных решений.

Схема 1

Таким образом, проведенное исследование позволило выявить знаковую систему костюмированных решений, включающую ассоциации, символы-коды, основанные на коммуникативных процессах.

Исследование на сцене Казахского театра начала XXI века исторических постановок «Енлик-Кебек», «Ер Төстік», «Каракоз», «Абай», «Абай – Тогжан», «Ахан-серэ – Актоткы» «Кыз Жибек», «Козы – Корпеш и Баян-Сулу», «Наз» – «Тұйғындар», «Сказ об Азиме», «Таңсулу», «Айман – Шолпан», «Заключение Коркыта», «Қобланды», «Сұлтан Бейбарыс» позволило выявить основные **принципы костюмированных решений исторических постановок современного Казахского театра: художественные, концептуальные, конструктивно-технологические.**

Концептуальные принципы в костюмированных решениях исторических постановок Казахского театра основаны на *историчности костюма, возрастной и социальной знаковости* и обусловлены историко-социальными факторами (историческими, географическими, экономическими, политическими), отражающими социально-классовую дифференциацию общества, национальные особенности, религиозные воззрения и эстетические вкусы (Нуржасарова, 2005). *Реконструкция костюма и современная реплика на исторический костюм* объясняется эстетическими функциями в одежде (моральными, социальными, религиозными, культовыми). *Конфликтность костюма* отражает социально-классовую дифференциацию персонажей и построена на контрасте эстетических функции одежды (моральных, социальных, религиозных, культовых) (Каржаубаева, 2006).

Художественные принципы в костюмированных решениях исторических постановок Казахского театра отражены в *знаковых символиках костюма*, обусловленных социальными факторами (сословными, социально-классовой дифференциацией, общественно-политическими и национальными особенностями, религиозными воззрениями) (Таженова, 2012). *Цвет костюма* отражает цветовые гельштаты, обусловленные национальными, географическими, политическими, психологическими, климатическими факторами. *Композиционная логика* построения костюма структурирована в соответствии с *функциями одежды*: эстетическими (моральными, социальными, религиозными, культовыми) (Таженова, 2012).

Конструктивно-технологические принципы в костюмированных решениях исторических постановок Казахского театра определены *целесообразностью покроя*, выбором *орнамента для статуса персонажа*, *линиями конструкции и динамикой формы* на основе применения эргономических функций одежды (климата, технологии изготовления, удобства посадки и эксплуатации) а также *эстетических вкусов* той исторической эпохи как социального фактора, влияющего на формирование одежды персонажей (Гумаров, Ахмет, 2021).

На основе исследования *художественных, концептуальных, конструктивно-технологических* принципов костюмированных решений исторических постановок Казахского театра начала XXI века выявлена междисциплинарная взаимосвязь с *функциями и факторами, влияющими на формирование сценического костюма*, которые будут рассмотрены ниже.

1. Функции сценического костюма для костюмированных решений исторических постановок Казахского театра:

- *Эргономические функции* сценического костюма связаны с физиологическими, антропометрическими и другими особенностями актера, исполняющего роль персонажа. Сценический костюм должен быть удобным, комфортным для актера на сцене, не мешать осуществлению актерской деятельности, исполнению роли. При проектировании сценического костюма должны учитываться климатические, технологические условия, удобство посадки и составляющие особенности эксплуатации (Нуржасарова, 2005).

- *Эстетические функции* сценического костюма дают возможность актеру через роль раскрыть, продемонстрировать характер персонажа: социальную, моральную, религиозную, культовую на основе гармоничного слияния с художественно-визуальной композицией костюма. Уровень изготовления и отделки сценического костюма обусловлен синтезом костюмного решения образа актера с окружающей его средой. Выполнение эстетических функций сценического костюма достигается созданием одежды, соответствующей антропометрическим и психологическим характеристикам роли актера, соответствием концепции театральной постановки (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

2. Факторы, влияющие на формирование сценического костюма.

- *Социальные* факторы формирования сценического костюма отражают концептуальный уровень театральной постановки, характеризующей социальный строй драматургического произведения, общественные и культурные установки в одежде, характерные для определенной исторической эпохи (Машурова, 2018).

- *Исторические* факторы формообразования сценического костюма отражают исторические этапы, особенности эпохи, стили в одежде, на которых разворачивается действие спектакля (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

- *Географические* факторы формообразования сценического костюма отражают принадлежность к видам одежды в зависимости от географического расположения, ландшафта, климата, условий жизни (Еркебай, 2015).

- *Экономические* факторы формообразования сценического костюма отражают уровень материального благосостояния в одежде персонажа, которого играет на сцене актер (Гумаров, Ахмет, 2021).

- *Политические* факторы формообразования сценического костюма отражают стиль и образ эпохи с характером идеологической направленности, общественного строя, в котором играет свою роль на сцене актер (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

- *Психологические* факторы формообразования сценического костюма отражают психотип личности, в которой живёт актер. Для каждого психотипа существуют определенные предпочтения в одежде, выборе цветовой гаммы, стилевых решений (Нуржасарова, 2005).

- *Социально-классовые дифференциации общества* как факторы формообразования сценического костюма отражают классовые, родоплеменные, сословные характеристики ролей персонажей, проявляющиеся в одежде в театральных исторических постановках (Таженова, 2012).

- *Национальные особенности* являются наиболее актуальными факторами формообразования сценического костюма в исторических театральных постановках. Национальные особенности сценического костюма отражают художественно-эстетические идеалы, мировоззренческие аспекты, национальную идентичность, физиологические предпочтения народов, этносов, национальных групп (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

- *Религиозные воззрения* определяют формообразование сценического костюма в соответствии с видами религии, в которой осуществляет свою роль актер. Сценический костюм с религиозными символами, видами покрова, цветовыми предпочтениями определяет титул и роль персонажа в иерархии религиозных статусов (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

- *Эстетические вкусы* в формообразовании сценического костюма обусловлены эстетическими предпочтениями в соответствии с концепцией театральной постановки, режиссера, художника по костюму, маркетолога театральных процессов (Гумаров, Ахмет, 2021).

- *Цветовые гельштаты* в формообразовании сценического костюма определены психологическими факторами, национальными особенностями и эстетическими вкусами. Цветовые гельштаты отражают цветовые предпочтения определенных групп людей, психотип персонажей, идентичность роли в сценарии (Таженова, 2012).

В схеме 2 раскрыто структурное содержание трёх принципов костюмированных решений исторических постановок Казахского театра начала XXI века.

Схема 2.

Таким образом, исследование исторических постановок Казахского театра начала XXI века выявили *художественные, концептуальные, конструктивно-технологические* принципы костюмированных решений, которые обусловлены:

1) *функциями сценического костюма*: эргономическими (климатом, технологией изготовления, удобством посадки и эксплуатации) и эстетическими (социальными, моральными, религиозными, культовыми) (Нуржасарова; Гумаров, Ахмет, 2021);

2) *факторами, влияющими на формирование сценического костюма*: социальные, исторические, географические, экономические, политические, психологические, отражающие социально-классовую дифференциацию общества, национальные особенности, религиозные воззрения и эстетические вкусы, цветовые гельштаты (Бейсенбаев, Лесбекова, 2016).

Исследование принципов костюмированных решений исторических постановок Казахского театра явилось основой рассмотрения *концептуальных подходов в проектировании сценических костюмов*.

Исследователи сценического костюма, истории и теории театра, социологических и гуманитарных наук сходятся во мнении, что глобализация и нигилизм общественных явлений сформировали социально-культурологическое явление – концептуальный костюм (Ногербек, 2012). Конвертация одежды в архитектурные формы является феноменом концептуального костюма, объединяющего авангард и массы (Каржаубаева, 2006). На создание понятия концептуального костюма повлияли стили в искусстве: авангард, футуризм, кубизм, минимализм, пуризм, конструктивизм, эклектика, деконструктивизм (Таженова, 2012). Тонкая грань между концептуальной модой и концептуальным сценическим костюмом обрела особые краски, когда мода и перформансы стали частью концептуального сценического дизайна (Нуржасарова, 2005). Большое влияние на развитие концептуального костюма как в мировой сценографии, так и в Казахстане оказало японское искусство и дизайн (Таженова, 2012). Основной целью в создании концептуального костюма является экспериментирование. Три ключевые задачи преследуются при создании концептуального костюма:

1. поиск нестандартной концепции;
2. использование инновационных материалов;

3. внедрение инновационных технологий (Жангужина, Сабитова, Абилкалалова, 2019).

На сегодняшний день актуальными направлениями в создании концептуального костюма для костюмированных решений исторических постановок на сцене казахского театра начала XXI века являются:

1. *поиск нестандартной концепции* – смешение стилей, жанров, эклектика, ахроматичность, игра форм и линий, деконструктивизм, минимализм.

2. *использование инновационных материалов*: экологические материалы, светоотражающие ткани и декоративные отделочные материалы, мобильные системы, конструкции – трансформеры, материалы – хамелеоны.

3. *внедрение инновационных технологий*: умные технологии, цифровые гаджеты, дистанционное управление, VR-технологии (Нуржасарова, 2005).

Обзорно-теоретическое исследование лучших образцов костюмированных решений исторических постановок на сцене Казахского театра начала XXI века позволили выявить ключевые аспекты наследия второй половины XX века в связи с культурными, ментальными, социальными контекстами.

Заключение. Таким образом, в результате проведенного исследования сценического костюма в условиях креативной индустрии были достигнуты поставленные цели, на основе методов, получены результаты, составлены выводы, сформулированы перспективы возможного внедрения инструментов подготовки сценографов:

1) Создание сценического костюма обусловлено траекториями развития исторических постановок на сцене Казахского театра, включающими (исторические личности, фольклорную тематику, трагедию, драму и комедии по классическим и актуальным произведениям). По каждой траектории исторических постановок исследованы особенности жанра с определениями разновидностей костюмов и воспитательными инструментами сценографии.

2) Модели формирования сценографических траекторий на сцене Казахского театра с педагогическими функциями сценографии в спектакле и видами костюмов для исторических персонажей.

3) Дидактический инструментарий – знаковую систему костюмированных решений, содержащую ассоциации, символы-коды, коммуникативные процессы с сигналами-раздражителями – знаковыми средствами и семиотической формой исторической и национальной идентичности.

4) Психолого-педагогические инструменты – принципы костюмированных решений исторических постановок Казахского театра (начала XXI в.): художественные, концептуальные, конструктивно-технологические. Установлена междисциплинарная взаимосвязь с функциями (эргономические, эстетические) и факторами (социальные, исторические, географические, экономические, политические, психологические, социально-классовые дифференциации общества, национальные особенности, религиозные воззрения, эстетические вкусы, цветовые гельштаты), влияющими на формообразование сценического костюма.

3) Концептуальные подходы в проектировании сценических костюмов (поиск нестандартной концепции; использование инновационных материалов; внедрение инновационных технологий).

Ценность проведенного исследования заключается в теоретико-методологическом обосновании воспитательных аспектов сценического костюма для разработки методики преподавания в вузах. Внедрение выявленных положений позволит модернизировать методику преподавания специальных дисциплин магистратуры на основе междисциплинарных аспектов сценического костюма для Образовательных программ сценографии в условиях креативной индустрии.

Жангужина М.Е.^{*1}, Ербол А.Е.², Құмарғалиева Н.Р.³

*Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан*

E-mail: aumira@mail.ru, meruyert.zhan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9124-4099, 0000-0002-2267-5071, 0000-0001-8705-6709

Сахналық костюм-креативті индустрия жағдайында сценографияның тәрбиелік құралы ретінде

Андамна. Мақалада креативті индустрияны дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған Қазақстандық тұжырымдамасы негізінде сахналық костюмдерді оқыту әдістемесі аспектілерінің өнертану, мәдениеттану, педагогикалық бағыттары қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты креативті индустрияның халықаралық тәжірибесін зерделеу негізінде Қазақстанның жоғары оқу орындарында сценографтарды даярлау құралдарын жаңғырту болып табылады.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы сценография құралы ретінде сахналық костюмнің тәрбиелік аспектілерін теориялық және әдіснамалық негіздеу болып табылады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы магистратураның арнайы пәндерін оқыту әдістемесіне сахналық костюмнің пәнаралық аспектілерін енгізу болып табылады.

Зерттеу әдіснамасы ғылыми, шолу-теориялық, жобалау-көркемдік және сценографиялық талдау шеңберінде сахна костюмін қарастыратын өнертану, мәдениеттану, педагогикалық аспектілерге негізделеді. Зерттеу құралдары – жоғары оқу орындарында Сценографияның білім беру бағдарламаларын оқытудағы тәрбиелік аспектілер, пәнаралық, орындаушылық және бейнелеу өнері, көрнекіліктің көрнекі құралдары, жобалау (жарық, дыбыс, медиа), театр, кино, теледидар, цирк, дизайн, сәулет.

Зерттеу нәтижелері-ғылыми-педагогикалық құралдардың теориялық негіздемесі және креативті индустрия жағдайында сценографтарды даярлаудың тәрбиелік аспектілерінің компоненттерін құрылымдау.

Жүргізілген теориялық-әдіснамалық зерттеу негізінде қорытындылар жасалды және практикалық маңызы айқындалды – сценографтарды даярлаудың тәрбиелік аспектілерін жаңғырту білім беру процесіне креативті индустрияларды дамытудың 2021-2025 жылдар тұжырымдамасының негізінде қаланған қағидаттарды, функцияларды, факторлар мен тұжырымдамалық тәсілдерді енгізу кезінде мүмкін болады.

Түйінді сөздер: тәрбиелік аспектілер, Сценография, креативті индустрия, цифрландыру, сахналық костюм.

Zhanguzhinova M.Ye.^{*1}, Yerbol A. Ye.², Kumargaliev N.R.³

*Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: aumira@mail.ru, meruyert.zhan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9124-4099, 0000-0002-2267-5071, 0000-0001-8705-6709

Stage costume - as an educational tool of scenography in the conditions of the creative industry

Annotation. The article discusses the art history, cultural studies, pedagogical directions of aspects of the methods of teaching stage costume based on the Kazakhstan Concept for the Development of Creative Industries 2021-2025.

The aim of the study is to modernize the tools for training scenographers in universities in Kazakhstan based on the study of international experience in the creative industry.

The scientific significance of the study is the theoretical and methodological substantiation of the educational aspects of the stage costume as a tool for scenography.

The practical significance of the study is the introduction of interdisciplinary aspects of stage costume into the methodology of teaching special disciplines of the master's program.

The methodology of the research is based on art criticism, cultural studies, pedagogical aspects, considering the stage costume in the framework of scientific, review-theoretical, design-artistic and scenographic analysis. Research tools - educational aspects in teaching educational programs Scenography in universities, interdisciplinarity, performing and visual arts, visual means of expression, design (light, sound, media), theater, cinema, television, circus, design, architecture.

The results of the study are the theoretical substantiation of scientific and pedagogical tools and the structuring of the components of the educational aspects of training set designers in the context of the creative industry.

On the basis of the theoretical and methodological study, conclusions were drawn and the practical significance of the results of the work was determined – the modernization of the educational aspects of the training of set designers is possible when the principles, functions, factors and conceptual approaches that are the basis of the *Concept for the Development of Creative Industries 2021-2025* are introduced into the educational process.

Key words: educational aspects, scenography, creative industry, digitalization, stage costume.

Информация об авторах:

Жангужинова Меруерт Еркеновна, доктор педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахской Национальной академии искусств им.Т. Жургенова, aumira@mail.ru, meruyert.zhan@gmail.com, Scopus ID: 56178164200, ORCID ID: 0000-0002-9124-4099.

Ербол Айгерим, магистрант 2 курса, Казахской Национальной Академии Искусств им.Т. Жургенова, marjan777@yandex.ru, ORCID ID:0000-0002-2267-5071.

Кумаргалиева Назерке Рамазанқызы, магистр искусств, преподаватель Казахской Национальной Академии Искусств им.Т. Жургенова, marjan777@yandex.ru, ORCID ID:0000-0001-8705-6709.

Литература:

Аткинсон Д. Теория о том, как студенты-учителя формируют свою идентичность в начальном педагогическом образовании. Британский журнал исследований в области образования. – 2004. – №30(3). – С. 379-394. (англ.)

Бейсенбаев С.К., Лесбекова Ж. Национальный костюм как средство эстетического воспитания студентов. Издательство Научное обозрение (Волгоград): Наука и мир. 2016. Т.3. № 12(40). – С. 104-106. (рус.)

Гумаров А., Ахмет А.К. Новая интерпретация спектакля «Кыз Жибек» на казахстанской сцене // Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова Керуен. – № 73(4). – (2021). – С. 338-348. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-29>. (каз.)

Жангужинова М.Е., Магауова А.С., Кертаева К.М., Сатова А.К., Ашекеева К.Н. Подготовка социально-востребованных специалистов в условиях индустриально-инновационного развития общества // Понте Международный журнал наук и исследований. – 2016. №72(12). – С. 241-262. <http://dx.doi.org/10.21506/j.ponte.2016.12.46> (англ.)

Жангужинова, М. Е., Сабитова А.М., Абилкалалова К.К. Модернизация компетентностного подхода при подготовке специалистов по костюму в высшем образовании Казахстана // Технология текстильной промышленности / серия Известия высших учебных заведений. Ивановский Государственный Политехнический Университет. – 2019. № 6 (384). С. 264 – 269. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56178164200>, https://tp.ivgpu.com/?page_id=13790. (рус.)

Еркебай А.С. Қазіргі қазақ театры: тарихи спектакльдер: Монография. – Алматы: Т.Жүргенов ат. ҚҰӨА, – 2015. – 211б. (каз.)

Каржаубаева С.К. Театральные традиции в казахской культуре // Научный журнал МОН РК «Поиск» / Серия гуманитарных наук. – № 1 (2). – 2006. – С. 106-110. (рус.)

Концепция культурной политики Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан. – 2014. – № 939. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000998> (рус.)

Концепция развития креативных индустрий на 2021 - 2025 годы. – 2021. – № 860. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33480048 (рус.)

Машурова А.А. Женские образы в игровом кинематографе исторического жанра Казахстана и Центральной Азии: диссертации на соискание ученой степени доктора философии. – Алматы, – 2018. – 24с. (рус.)

Ногербек Б.Б. Эволюция и трансформация образа героя в казахском игровом кино (1930-е – 2000-е годы): Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD): 17.00.03. – Алматы: КазНАИ им. Т. Жургенова, – 2012. – 133 с. (рус.)

Нуржасарова М.А. Теоретические и методологические принципы проектирования современной одежды на основе традиционного казахского костюма: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора технических наук. – Москва, 2005. – 46 с. (рус.)

Таженова А.П. Этнотрадиционные особенности эволюции формирования казахской национальной одежды. Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. – 2012. – № 6. 219 с. (рус.)

Шомаева Д.Е., Жумасеитова Г.Т. Творческие поиски в жанре национального балета: «Султан Байбарс» и «Легенда о Желтуранге» // Керуен Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова. №73(4). – 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-26>. (каз.)

Әдебиеттер:

Аткинсон Д. Студент мұғалімдердің мұғалімдерге бастапқы білім беруде олардың жеке басын қалай қалыптастыратынын теориялау // Британдық білім беру зерттеулері журналы. – №30(3). – 2004. – Б. 379-394.

Бейсенбаев С.К., Лесбекова Ж. Ұлттық киім оқушыларға эстетикалық тәрбие беру құралы ретінде. «Ғылыми шолу» баспасы (Волгоград): Ғылым және бейбітшілік. – № 12(40). – 2016. – Б. 104-106.

Гумаров А., Ахмет А.К. «Қыз Жібек» пьесасының Қазақ сахнасындағы жаңа интерпретациясы // Керуен М.О.Әуезов әдебиет және өнер институты. – № 72(4). – (2021). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-29>. (каз.)

Жангужинова, М.Е., Мағауова, А.С., Кертәева, Қ.М., Сатова, А.Қ., Әшекеева, Қ.Н., Қоғамның индустриялық-инновациялық даму жағдайында әлеуметтік сұранысқа ие мамандарды даярлау // Понте Ғылымдар мен зерттеулердің халықаралық журналы. – №72(12). – 2016. – Б.241-262. <http://dx.doi.org/10.21506/j.ponte.2016.12.46> (ағыл.)

Жангужинова М.Е., Сабитова А.М., Әбілқаламова Қ.Қ. Қазақстандағы жоғары оқу орындарында костюм мамандарын даярлаудағы құзыреттілікке негізделген тәсілді модернизациялау // Жоғары оқу орындарының жаңалықтары сериясынан «Тоқыма өнеркәсібінің технологиясы» журналы. Иваново мемлекеттік политехникалық университеті. – 2019. – № 6 (384). Б.264 - 269. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56178164200> (орыс.)

Еркебай А.С. Қазыргы қазақ театрлары: тарихи спектакль: Монография. – Алматы: Т.Жүргенов ҚҰӨА. – 2015. – 211б. (орыс.)

Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. –2014. – № 939. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000998> (орыс.)

Қаржаубаева С.Қ. Қазақ мәдениетіндегі театр дәстүрлері // Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Ізденіс» ғылыми журналы / Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2006. – № 1 (2). – Б. 106-110. (орыс.)

Машурова А.А. Қазақстан мен Орталық Азияның тарихи жанрының көркемдік кинематографиясындағы әйел образдары: философия докторы ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертациялар. – Алматы. – 2018. – 24 б. (орыс.)

Нөгербек Б.Б. Қазақ көркем фильмдеріндегі қаһарман бейнесінің эволюциясы мен трансформациясы (1930 – 2000 жылдар): Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты: 17.00.03. - Алматы: Т.Жүргенов ҚҰӨА. – 2012. – 133 б. (орыс.)

Нұржасарова М.А. Дәстүрлі қазақ киіміне негізделген заманауи киімдерді жобалаудың теориялық және әдістемелік принциптері: Техника ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Мәскеу, 2005. – 46б.

Таженова А.П. Қазақтың ұлттық киімдерінің қалыптасу эволюциясының этнодәстүрлік ерекшеліктері // Л.Н.Гумилев ЕҰУ Хабаршысы. – №6. – 2012. – 219 б. (орыс.)

Шомаева Д.Е., Жұмасейітова Г.Т. Ұлттық балет жанрындағы шығармашылық ізденіс: «Сұлтан Байбарыс» және «Желтұраңға туралы аңыз» // Керуен М.О.Әуезов әдебиет және өнер институты. – №73(4). – (2021). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-26>. (рус.)

Шығармашылық индустрияны дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – 2021. – № 860. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33480048 (орыс.)

References:

Atkinson D. (2004) Theorizing How Student Teachers Form Their Identities in Initial Teacher Education // British Educational Research Journal. – P. 379-394 (in Eng.)

Beisenbaev S.K., Lesbekova Zh. (2016). Natsional'nyy kostyum kak sredstvo esteticheskogo vospitaniya studentov [National costume as a means of aesthetic education of students] // Scientific Review Publishing House (Volgograd): Science and Peace. – No 3(12). – P. 104-106. (in Russ.)

Erkebay A.S. (2015) Qazırǵı qazaq teatrları: tarixi kórerimen [Modern Kazakh theaters: historical performance]. – Monograph. – Almaty: T. Zhurgenov ҚҰӨА. – P. 211. (in Kaz.)

Gumarov A., Ahmet A.K. (2012) «Qız Jibek» Pesasınıń Qazaq saxnasındaǵı jańa interpretaciýaları [A new interpretation of the play “Kyz Zhibek” on the Kazakh stage] // Caravan Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov. – No 72(4). (in Kaz.)

Kontseptsiya kul'turnoy politiki Respubliki Kazakhstan. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan. (2014) [The concept of the cultural policy of the Republic of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan]. – No 939. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000998> (in Russ.)

Kontseptsiya razvitiya kreativnykh industriy na 2021 - 2025 gody. (2021). [Concept for the development of creative industries for 2021-2025]. – No 860. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33480048 (in Russ.)

Karzhaubaeva S.K. (2006) Teatral'nyye traditsii v kazakhskoy kul'ture [Theatrical traditions in Kazakh culture // Scientific journal of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan “Search”. – Humanities Series. – No 1(2). – P.106-110 (in Russ.)

Mashurova A.A. (2018) Zhenskiye obrazy v igrovom kinematografe istoricheskogo zhanra Kazakhstana i Tsentral'noy Azii [Female images in the feature cinematography of the historical genre of Kazakhstan and Central Asia]. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. – Almaty. – 24p. (in Russ.)

Nogerbek B.B. (2012) Evolyutsiya i transformatsiya obraza geroya v kazakhskom igrovom kino (1930-ye – 2000-ye gody) [Evolution and transformation of the image of the hero in Kazakh feature films (1930s - 2000s)]. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD): 17.00.03. – Almaty: KazNAI T. Zhurgenov. – P. 133. (in Russ.)

Nurzhasarova M.A. (2005). Teoreticheskiye i metodologicheskkiye printsipy proyektirovaniya sovremennoy odezhdy na osnove traditsionnogo kazakhskogo kostyuma [Theoretical and methodological principles of designing modern clothes based on the traditional Kazakh costume] Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Technical Sciences. – Moscow. C. 46. (in Russ.)

Shomayeva D.Y., Zhumaseitova G.T. (2021). Creative searches in the genre of national ballet: “Sultan Baibars” and “The Legend of Turanga” [Tvorcheskiye poiski v zhanre natsional'nogo baleta: «Sultan Baybars» i «Legenda o Zhelturange»]. Keruen M.O. Auezov Institute of Literature and Art. – No 73(4). – (2021). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-26>. (in Russ.)

Tazhenova A.P. (2012) Etnotraditsionnyye osobennosti evolyutsii formirovaniya kazakhskoy natsional'noy odezhdy [Ethno-traditional features of the evolution of the formation of Kazakh national clothes]. – Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. – No 6. – 2012. – 219 p. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-29>. (in Kaz.)

Zhanguzhinova, M.Y., Magauova, A.S., Kertayeva, K.M., Satova, A.K., Ashekeyeva, K.N. (2016). Training of socially demanded specialists in the conditions of industrial-innovative development of the society. Ponte International Journal of Sciences and Research. – P. 241-262. <http://dx.doi.org/10.21506/j.ponte.2016.12.46> (in Eng.)

Zhanguzhinova M. E., Sabitova A. M., Abilkalamova K. K. (2019). Modernizatsiya kompetentnostnogo podkhoda pri podgotovke spetsialistov po kostyumu v vysshem obrazovanii Kazakhstana [Modernization of the competency-based approach in the training of costume specialists in higher education in Kazakhstan] // Technology of the textile industry / News of higher educational institutions. – P.264-269. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56178164200>, https://tftp.ivgpu.com/?page_id=13790 (in Russ.)

МРНТИ 18.49.09 (18.49.91)

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-22>

Жумасеитова Г.Т.*¹, Мосиенко Д.М.², Поваляшко Г.Н.³, Саитова Г.Ю.⁴

^{1, 4} *Казахская национальная академия хореографии*

² *Казахский национальный университет искусств*

³ *Международный университет «Астана»*

Нур-Султан, Казахстан

E-mail: gulnara_ili@mail.ru, dinamosienko@mail.ru, hrizopraz-57@mail.ru, saitova-gu@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0478-3164, 0000-0001-8491-3920, 0000-0001-9954-6019, 0000-0002-0375-8891

КАЗАХСТАНСКИЙ БАЛЕТ В РЕТРОСПЕКТИВЕ ПОИСКА НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ

Аннотация. Научное осмысление процесса формирования и развития национального балетного жанра представляется актуальным для изучения современного хореографического искусства. В эпоху глобализации важно принимать шаги для сохранения индивидуальности национальной культуры и поддерживать ее знаковые явления. Изучение казахского балета раскроет особенности становления хореографического искусства во взаимодействии национальной традиции и классического балета. Балетный театр Казахстана XX века хотя и сформировался на основе русской балетной школы, но ему удалось сохранить свою национальную самобытность. Казахский балет пережил сложные периоды развития. Анализ этого феномена на примере его истории становления позволит дать ответы на многие вопросы развития национального хореографического искусства. В работе над исследованием использованы культурно-исторический, сравнительный, биографический методы.

Народный танец в Казахстане в силу развития кочевой культуры не сохранил сложившиеся традиции и древние образцы танцевальной культуры. В этом видится одна из причин отсутствия в репертуаре балетных театров национальной постановки мирового уровня. Характеризуя основные черты развития жанра делается вывод, что казахский балет пока не имеет длительную историю на сцене: успех премьер далее сменяется выпадением спектакля из репертуара. К настоящему времени образцовый балетный спектакль, безоговорочно признаваемый национальным, не создан.

Творческие процессы в национальном балетном театре протекают активно, начиная от первых опытов соединения движений казахских игр и обрядов с классическим танцем до создания хореографических миниатюр и балетов. Интерес к балету не угасает и поныне, что подтверждает появление новых премьер.

Ключевые слова: балет, жанр, музыкальный театр, композитор, хореограф, музыка, хореография, спектакль, история, жанр.

Введение. В истории искусства Казахстана балет занимает значительное место. Возникший в результате синтеза национальной культурной традиции и классического балета, этот жанр привлекает композиторов и хореографов вот уже несколько десятилетий. На протяжении XX века балет нередко являлся репрезентантом разнообразных художественных устремлений и стилевых тенденций, что характеризует его как магистральный жанр в современной театральной культуре Казахстана. Создание оригинальных балетных сочинений с интересными художественными поисками как в области музыки, так и в области хореографии, – все эти достижения национальных

художников требуют научного осмысления, что и определило актуальность данной работы.

Плеяда замечательных отечественных композиторов и балетмейстеров обращалась к поиску и сценическому воплощению гармоничного синтеза современной музыки, достойного эпического сюжета и пластического решения, созвучного традиции казахского народного танца. Однако, всякий раз художественная критика адресовала упреки либо музыкальному, либо хореографическому решению авторов балетной постановки. Эта ситуация, повторяющаяся из года в год, от спектакля к спектаклю на протяжении второй половины XX – начала XXI веков породила определенный скепсис на фоне успешного освоения классического хореографического репертуара балетными труппами казахстанских театров.

Несмотря на это, творческая задача создания собственно казахского балета по-прежнему привлекает внимание нового поколения композиторов и хореографов. Подтверждением этому служат три премьеры, представленные казахстанскому зрителю под занавес театрального сезона 2020 года. Театр «Астана Балет» презентовал масштабный проект «Султан Бейбарс» в постановке хореографа Мукарам Авахри. За месяц до этого молодой хореограф Анвара Садыкова на этой же сцене представила национальный балет «Желторангы туралы аңыз». А в театре «Астана Опера» показали новый балет «Зов степи» в постановке приглашенного хореографа Патрика де Бана.

Смелые поиски новой генерации казахстанских хореографов теперь воспринимаются критикой в положительном ключе, что, вероятно, связано с активностью современной визуальной культуры, предлагающей нестандартную, порой, эпатажную эстетику во всех видах искусства. К ней подготовлены и зрители, и искусствоведы третьего десятилетия XXI века. И требование точного присутствия и однозначно узнавания традиционного языка казахского танца уже не стоит так обостренно. К примеру, в балете «Желторангы туралы аңыз» «пластическая речь прозрачна, соткана из красивой вязи классического танца и как бусинками украшена элементами казахского танца», – пишет балетный критик в статье «Новый казахский балет» (Жумасейтова, 2020).

История становления музыкального театра Казахстана, начиная с первых сценических опытов, содержит немало примеров обращения к казахскому фольклорно-эпическому наследию. Его анализ на примере эволюции национального балетного искусства позволит ответить на многие вопросы, касающиеся современного уровня концептуальной и хореографической проработки современных балетных постановок. Главным исследовательским посылом для авторов является задача углубления существующих подходов в оценке художественного уровня хореографии последней четверти XX – первого десятилетия XXI столетий и новых оценочных аспектов знаковых балетных спектаклей.

Материалы и методы. Материалом исследования послужили наиболее яркие балетные произведения казахстанских композиторов и хореографов, которые стали знаковыми в истории балетного театра. В основе этих спектаклей – либретто на эпические сюжеты.

Универсальным методологическим принципом данного исследования является объективный анализ и динамичное отражение художественной реальности, в нашем случае – процесса эволюции балетного искусства в Казахстане. Исходной методологической позицией стала достоверная хронологическая последовательность и пластическое решение включенных в исследование спектаклей, начиная с 30-40-х гг. XX века и завершая первыми десятилетиями XXI века.

Основными исследовательскими проблемами в статье являются возможность обоснования хореографически и эстетически точных критериев, по каким балетный спектакль правомерно отнести к национальным, поскольку предмет изучения статьи – маркеры национального в искусстве балета в том виде, в каком жанр институционализировался на сцене казахстанских театров. Также отметим, что не имеющий однозначного решения вопрос касательно объема и содержания танцевального искусства в традиционной культуре казахов. Авторы не ставят целью дискутировать по указанному вопросу, и интерпретация лексики казахской танцевальной пластики в различных балетных постановках опирается на сам факт укорененности танца в этнокультурной традиции казахов вне дискуссии о времени и характере этого феномена (Moldakhmetova A.T., Zhumaseitova G.T., Kim L.V., Saitova G.Y., Kenzikeev R.V, 2018).

Ключевыми методами проведенного исследования является культурно-исторический подход и формальный анализ. Балетные спектакли, включенные в орбиту изучения, анализировались в историческом контексте как событие музыкально-театральной культуры Казахстана. Формальный анализ использован как метод изучения стилистики, художественной формы, образности и выразительности балетных спектаклей в соотношении с хореографическим и этнокультурным содержанием.

Необходимым исследовательским методом также стал анализ хореографической лексики и музыкальной драматургии балетных спектаклей, необходимый для выполнения исходного методологического условия – объективного анализа и динамического отражения художественной реальности.

Взаимодействие указанных методов и их комплексное применение явилось достаточным условием для научной рефлексии перипетий развития казахстанского балета.

Результаты и обсуждение. Казахстанский балет имеет длительную историю, которая началась в конце 1930-х годов. Балет, как и опера, становились важными показателями «развитости» национальных культур СССР. На пути становления балетный жанр приобретал то большую, но недолгую, популярность, то стремительно выпадал из репертуара казахского театра. Так, премьеру первого национального балета «Калкаман и Мамыр», композитором которого стал выпускник Ленинградской консерватории Василий Великанов, ожидал провал. Синтез национального и классического танцев балетмейстеру Леониду Жукову не удался, как посчитали искусствоведы (Сарынова, 1976: 64).

«Камбар и Назым» В. Великанова и «Дорогой дружбы» Льва Степанова, Нургисы Тлендиева и Евгения Манаева стали очередными спектаклями в истории национального хореографического искусства. Последний балет был представлен московским зрителям во время декады. И тогда балет подвергся многосторонней критике: Назиб

Жиганов и А. Леонов единодушно высказались и по отсутствию хореографической цельности, и драматургической связности музыки (Горский, Ровенский, 1958: 28).

1960-е годы примечательны обращением к хореографическому жанру молодых композиторов: Александр Зацепин пишет музыку к балету «Старик Хоттабыч» (1961), Газиза Жубанова создает «Легенду о белой птице» (1966), Куддус Кужамьяров – «Чин-Томур» (1968), Аида Исакова – «Жарыс» (1968). В это же десятилетие появляется балет «Клятва» маститого и признанного композитора Е. Брусиловского (1966). Балеты 1960-х годов не долго существовали в репертуаре казахской балетной труппы. Тем не менее этот этап стал важным для продолжения освоения традиций русского классического хореографического искусства: театр ставил балеты Людвиг Минкуса, Адольфа Адана и Петра Чайковского.

В дальнейшем поиски композиторов и хореографов привели к введению национального эпического наследия в хореографический жанр: попытки создания эталонного спектакля ознаменовались балетом «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» на музыку Е. Брусиловского и хореографию Даурена Абилова. Последний отмечал, что на тот период молодая балетная труппа остро нуждалась в национальном репертуаре и эпос через воплощение хореографического искусства с танцевальными народными элементами и движениями был бы интересен казахскому зрителю (Абилов, 1986: 62).

В музыкальной драматургии балета Е. Брусиловский обрисовал положительных и отрицательных героев в соответствии со сложившейся традицией в казахском музыкальном театре: распевные темы предназначались для молодых влюбленных, темы с резкими скачками и синкопированным ритмом – для Кодара, Жантыка и Карабая. Музыкальная особенность персонажей была отражена Д. Абиловым в лексике балета: Козы Корпеш и Баян Сулу характеризовались главным образом танцами с высокой поддержкой и партерными переходами. Напротив, угловатость движений с элементами казахского танца стали выразительным средством в обрисовке отрицательных героев.

Достижения Д. Абилова в создании национальной пластики отметили современники, считая, что хореографу более всего удалась танцевальная образность (Сарынова, 1976: 132). Однако были и недостатки, что, в конечном счете, и повлияло на выпадение спектакля из репертуара театра. К ним относится одноплановость в создании характеристики главных героев: например, многогранный эпический персонаж Козы Корпеш в балете – только влюбленный мечтатель. Несмотря на некоторые недостатки, «Козы Корпеш и Баян Сулу» – это важное достижение национального театра в освоении духовного эпического наследия.

Еще один эпический сюжет – «Кыз-Жибек» – привлек в 1960-е годы Булата Аюханова. Клавир нового балета Б. Аюханов составил из одноименного оперного полотна Е. Брусиловского, построенной на цитатах казахских народных песен и кюев народно-профессиональных композиторов.

Украшением спектакля стали танцы «Айжан-кыз» и «Балбраун» Шары Жиенкуловой, первой казахской танцовщицы. Хореограф предполагал, что органичному синтезу классического и фольклорного танцев способствует музыкальная драма-

тургия балета. Однако именно последняя стала неудачной в балетном сочинении. На протяжении 40 лет Б. Аюханов вел творческие поиски по совершенствованию «Кыз-Жибек» и только в 2007 году хореографическая постановка с новым названием «Гакку» удовлетворил мастера (Саблина, 2020).

Рок-опера-балет «Брат мой, Маугли» Алмаса Серкебаева с хореографией Минтая Тлеубаева стал ярким событием 1980-х. Оригинальный сплав жанров придал балету сходство с мюзиклом с обширными танцевальными сценами. Академическая и поп-музыка сочетались с движениями классической и современной хореографии. Этой постановкой, как пишет Дамир Уразымбетов, авторы сделали важный шаг на пути со сближением с массовой культурой (Уразымбетов, 2018). Однако сопутствовавший премьере зрительский успех был временным.

Ярким явлением указанного десятилетия стал также балет «Фрески» (композитор – Тимур Мынбаев, хореограф – Заурбек Райбаев). Мотивы поэмы «Глиняная книга» Олжаса Сулейменова повлияли на написание композитором стилизованной под древнюю языческую музыку страницы партитуры, которые, одновременно, были насыщены средствами современного музыкального языка с диссонансами и богатой ритмикой. Остинатность и иррегулярность ритма с лидирующей ролью духовых и ударных инструментов создавали гипнотический музыкальный образ завораживающих обрядовых ритуалов. В драматургии «Фресок» очевидна опора Т. Мынбаева на кюй при создании героических сцен и на песенный фольклор в обрисовке лирических героев балета.

Композитор отошел от прямого цитирования фольклорного материала. Т. Мынбаев использовал интонационные и ритмические черты домбрового кюя, характерных приемов развития, что привело к созданию в партитуре богатой палитры полифонических приемов. В сочетании с основанной на общеевропейских традициях оркестровой партией национальные приемы придавали музыке особую выразительность.

Сложности и многоплановости музыки балета соответствовала хореография: З. Райбаев соединил классический танец с акробатическими активными и энергичными движениями. Многоплановость драматургии балету придали сольные номера главных героев (монологи и дуэты), обширные массовые сцены с ишкрузами и кентаврами, а также философская нагруженность сюжета. Несмотря на отсутствие явных движений из казахского танца, национальный колорит был выражен в узнаваемой пластической орнаментальности некоторых сцен.

Творческие завоевания авторов во «Фресках» были значительными: впервые хореография «ложилась» на сложнейшую музыкальную драматургию. Важным было и освоение опыта Игоря Стравинского в показе ритуальных действий: впервые новации признанного мастера были осуществлены в казахском балете. Однако успех в решении определенных задач Т. Мынбаевым и З. Райбаевым не привели к длительным повторным постановкам спектакля на театральной сцене.

Балет «Карагоз» (музыка Газизы Жубановой, хореография Георгия Алексидзе стал важным этапом в хореографической истории Казахстана. Разработанная система лейтмотивов, черты оперности в характеристиках главных персонажей и строй-

ность музыкальной драматургии в целом относят это сочинение к одному из лучших балетов национальной хореографии (Мосиенко, Абдинуров, 2019).

Г. Алексидзе отразил характерные музыкальные особенности в постановке. Например, в номере «Вариации Карагоз» (2 картина) портрет юной героини обрисован композитором с помощью быстрых гаммообразных движений, легких секундовых созвучий и октавных скачков. Хореограф, чутко следуя музыке, использует небольшие прыжки и мелкие заноски и дробность движений. Напротив, во время звучания кантиленной и распевной темы любви Карагоз и Сырыма в «Adagio» (I акт), хореограф использует приемы из арсенала классического танца (просторные широкие движения, высокие сложные прыжки и т.д.). Иная характеристика Карагоз предстает в «Сцене безумия Карагоз»: нисходящее остинато создает напряжение, а в пластике – безвольная, словно во сне, походка и повисшие руки.

Премьерный показ спектакля вызвал неоднозначную реакцию публики и критики. Сама Г. Жубанова описывала, что был и теплый прием, и холодная критика. Главным образом, композитора упрекали в усложнении музыкального языка и малого звучания народных мелодий. В чрезмерной усложненности хореографической лексики и отсутствии «не казахской» пластики упрекали и Г. Алексидзе (Жубанова, 2008). И вновь спектакль был забыт на продолжительное время. В новой редакции балет «Карагоз» увидел свет рампы уже в 2015 году на сцене театра «Астана Опера».

Социально-экономические условия 1990-х годов наложили отпечаток на развитие национального балетного театра. В сложный для творчества период было написано несколько балетов, среди них – «Мадам Баттерфляй» Г. Жубановой и «Дракон и ласточка» Балнур Кыдырбек. Оба спектакля не задержались в репертуаре. Творческий кризис был усилен отъездом некоторых артистов за пределы Казахстана. К тому же, кризис был усилен и другой парадигмой: постсоветские страны оказались вне мировоззрения советской системы (Koplatadze, 2019).

В новом тысячелетии вновь судьба эпических героев Калкамана и Мамыр привлекла художников: в 2007 году Б. Кадырбек написала оперу-балет «Калкаман и Мамыр». Драматургия сочинения была своеобразной: события автор отразила через оперные принципы, а внутренний мир героев – через балетные. Однако драматургия, по мнению искусствоведов, не стала достоинством балета (Бакаева, 2011: 71–72). Вскоре после премьеры спектакль был снят с репертуара.

В 2011 году была осуществлена премьера балета «Глеп и Сарыкыз» А. Серкебаева и Марго Саппингтон. Приглашенный хореограф из-за рубежа работала с артистами над стилистикой современных танцев. Творческая группа балетного театра осваивала своеобразное сочетание неоклассического танца и акробатических трюков. Поэтому известные вращения и поддержки приобрели особый колорит. Вдобавок хореограф в пластической характеристике Сарыкыз использовала так называемые движения «фонтанчик» для создания национальных черт. Музыкальная же драматургия основывалась на синтезе массовой музыкальной культуры, фольклора и приемов академической музыки. Но премьера вызвала критику: исследователи посчитали, что отдельно найденные творческие находки не сложились в единое целое (Жумасейтова, 2010).

Как считает музыковед В. Недлина, в первой декаде текущего столетия в национальном балете можно наблюдать феномен «договаривания» тенденций 1990-х годов (Недлина, 2017: 112). Композиторы написали ряд балетных сочинений: «Минарет» (Серик Еркимбеков), «Тамыр» и «Адам» (Куат Шильдебаев), «Байтерек» (Адил Бестыбаев). В 2016 году Арман Жайым впервые в истории национального хореографического искусства написал балет «Алпамыс» для оркестра казахских народных инструментов. Так композитор хотел подчеркнуть выразительные возможности казахских народных инструментов, о чем он поведал в интервью (Ермакалиева, 2019).

Заключение. У казахстанского балетного театра сложился непростой исторический путь. До сих пор в репертуаре национального балетного театра нет эталонного спектакля, хотя хореографический жанр привлекал, и неоднократно, выдающихся мастеров. Возможной причиной отсутствия классического балетного сочинения укажем невысокую распространенность танцев на территории Казахстана. Пока же следует констатировать факт, что национальный балет еще не завоевал значимого места в мировой балетной истории.

Надо признать, что определенная культурная замкнутость советского искусства, далекого от мировых тенденций в хореографии по идеологическим соображениям, также сказалась на неготовности принять и понять новаторский контекст некоторых балетных постановок. Таким, к примеру, является балет «Фрески» на музыку Т. Мынбаева в хореографии З. Райбаева. Диктат принятых в советском искусствоведении оценочных клише препятствовал активным поискам как музыкальной формы, так и новаторского хореографического содержания. А ведь за двадцать лет до «Фресок», не вполне понятых и по-разному оцененных критикой и зрителями, новое хореографическое мышление активно продуцировалось в новых балетных постановках зарубежных хореографов, например, в творчестве Ролана Пети. Балет «Собор Парижской Богоматери» был показан в 1965 году в Парижской Опере. На сцене театра «Астана Опера» постановка этого балета осуществлена только в 2016 году. К этому времени балет «Фрески» стал именоваться «легендарным» и «жемчужиной» (Жумасеитова, 2020), а его восприятие вполне совпадает с театральной культурой нашего времени.

Таким образом, перипетии развития казахского балета были сложными как в аспекте эволюции жанра и профессионального становления хореографического искусства на сцене казахстанских театров, так и социокультурных установок, характерных для последнего советского этапа. Определенная роль в том, что балетные постановки отечественных авторов не стали достойным явлением казахстанского искусства, связана с так и не завершенной дискуссией о месте и совместимости народной казахской пластики с хореографической эстетикой современного балетного спектакля. Такие дискуссии о роли народного по-прежнему активно ведутся и зарубежными исследователями (Georgios, 2018).

Ценность проведенного исследования (внесенный вклад данной работы в соответствующую область знаний).

Исторический дискурс развития отечественного балетного искусства со всей очевидностью указывает на необходимость принимать и понимать творческие поиски в

самом хореографическом искусстве, в музыке, и, конечно, в литературно-художественных устремлениях самих авторов балетного произведения.

Художники начинали с опыта соединения элементов национальных обрядов и движений с классическим танцем. За время интенсивных поисков были созданы и хореографические миниатюры, и крупные балетные полотна. Кризисные 1990-е годы оставили глубокий след в истории национальной культуры: по мнению исследователей, балетный театр еще не достиг уровня 1980-х (Недлина, 2017: 112).

Тем не менее авторитетные мастера искусства продолжают творческие эксперименты и созданные ими балетные творения свидетельствуют о подлинном интересе к жанру. Резонанс среди столичной публики вызывают постановки театра «Астана Балет». К примеру, спектакли «Жусан» и «Саломея» проходил при аншлагах и вызвал острый интерес в исследовательской среде (Шомаева, Жумасеитова, 2021; Shomayeva, 2021). Только в конце прошлого года казахстанскому зрителю представили «Султан Бейбарс» (музыка Хамит Шангалиева и Алибек Альпиева, хореография Мукарам Авахри), «Желторангы туралы аңыз» (музыка Куата Шильдебаева, хореография Анвары Садыковой), «Зов степи» (музыка Карлоса Пино-Кинтана и произведения казахстанских авторов в обработке композитора, хореография Патрика де Бана). А летом 2021 года состоялась премьера балета «Козы Корпеш и Баян Сулу» (музыка Актоты Раимкуловой, хореография Георгия Ковтуна). Все эти спектакли свидетельствуют о неустанных поисках композиторов и хореографов по пути к национальной эстетике в созвучных времени формах.

Главным творческим посылом для хореографов и композиторов по-прежнему остается стремление придать эпическому наследию казахского народа современное звучание и пластику новейших хореографических поисков, найти баланс между этнокультурной самобытностью и художественными средствами актуальной визуальной культуры, ориентированной на восприятие новыми поколениями зрителей.

Достаточно долгий период в не самой долгой истории казахского балета, основанный на сочетании классического танца с элементами, окрашенными национальным колоритом, демонстрирует интенсивность поиска художественных средств, претендующих на признание адекватными национальному духу казахской культуры. Однако, концептуальный ресурс балетов, созданных на стыке веков на казахстанской театральной сцене, всякий раз ставился под сомнение и выводился из поля национального балета. В этой ситуации обнаруживаются две причины.

Первая причина заключается в сложных переплетениях социокультурных и политических перемен, выпавших на переломе веков на все казахстанское искусство. На волне национального самоопределения актуализировалась необходимость создания национальных балетных спектаклей. Однако формат соответствующих решений пока не удовлетворяет в ситуации признания активности их поиска современными казахскими хореографами.

Вторая причина видится в отсутствии развернуто разработанных концептуальных принципов и эстетических критериев, позволяющих типизировать то или иное хореографическое произведение как национальное. В этом же проблемном поле воз-

никает вопрос: а так ли необходим такой категориальный набор критериев в наше время, наполненное и переполненное чрезвычайно разнообразными поисками нового художественного языка, соответствующего пост- и метамодернистской оптике визуальной культуры?

Мы, думается, уже прошли и осознали вред идеологических либо эстетических рамок в искусстве. Новая генерация молодых казахских хореографов не должна быть отягощена какими-либо критериями или требованиями, ограничивающими творческие искания и эксперименты. Расширение границ возможностей авторского прочтения вечных сюжетов казахского эпического и фольклорного наследия казахской культуры средствами хореографии позволит, пусть не сразу, выйти на уровень открытого диалога традиции и новаций, взаимопроникновение которых и есть движущий механизм культуры в целом.

Исследование выполнено в рамках грантового финансирования КН МОН РК по проекту AP09260151 «Хореографическое искусство Казахстана: персоналии, спектакли, коллективы».

Жұмасейітова Г.Т.^{*1}, Мосиенко Д.М.², Поваляшко Г.Н.³, Саитова Г.Ю.⁴

^{1, 4} Қазақ ұлттық хореография академиясы

² Қазақ ұлттық өнер университеті

³ «Астана» Халықаралық университетінің

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: gulnara_ili@mail.ru, dinamosienko@mail.ru, hrizopraz-57@mail.ru,
saitova-gu@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0478-3164, 0000-0001-8491-3920, 0000-0001-9954-6019,
0000-0002-0375-8891

Қазақстандық балет өзін-өзі ұлттық анықтау ізденісінің ретроспективасында

Андатпа. Ұлттық балет жанрының қалыптасуы мен даму процесін ғылыми тұрғыдан түсіну қазіргі заманғы хореографиялық өнерді зерттеу үшін өзекті болып саналады. Жаһандану дәуірінде ұлттық мәдениеттің даралығын сақтау және оның маңызды құбылыстарын дәріптеу үшін қадамдар жасау қажет. Қазақ балетін зерттеу барысында ұлттық дәстүр мен классикалық балеттің өзара әрекеттестігінде хореографиялық өнердің қалыптасу ерекшеліктері ашылады. XX ғасырдағы Қазақстанның балет театры орыс балет мектебінің негізінде қалыптасса да, ол өзінің ұлттық ерекшелігін сақтай алды. Қазақстан балеті күрделі даму кезеңдерін бастан өткерді. Бұл феноменді оның қалыптасу тарихы мысалында талдау ұлттық хореографиялық өнердің дамуының көптеген сұрақтарына жауап беруге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысында мәдени-тарихи, салыстырмалы, өмірбаяндық әдістер қолданылды.

Қазақстанда халық биі көшпелі мәдениеттің дамуына байланысты қалыптасқан дәстүрлер мен би мәдениетінің ежелгі үлгілерін сақтамады. Бұл балет театрларының репертуарында әлемдік деңгейдегі ұлттық қойылымның болмауының бір себебі. Жанр дамуының негізгі ерекшеліктерін сипаттай отырып, қазақстандық балеттің сахнадағы тарихы ұзақ емес деген қорытынды жасалады: премьералардың жетістігінен кейін бұл спектакльдер репертуардан шығарылады. Бүгінгі таңда, өкінішке орай, ұлттық деп танылған балеттік спектакль әлі жасалмады.

Ұлттық балет театрындағы шығармашылық процесстер қазақ ойындары мен әдет-ғұрпы қозғалыстарын классикалық бимен байланыстырудың алғашқы тәжірибелерінен бастап хореографиялық миниатюралар мен балеттерді жасауға дейін белсенді жүріп жатыр. Балетке деген қызығушылық әлі күнге дейін жойылмаған, бұған жаңа премьералардың пайда болуы дәлел.

Түйінді сөздер: балет, жанр, музыкалық театр, композитор, хореограф, музыка, хореография, спектакль, тарих, жанр.

Zhumaseitova G.T.^{*1}, Mosienko D.M.², Povalyashko G.N.³, Saitova G.Y.⁴

^{1,4} Kazakh National Academy of Choreography

² Kazakh National University of Arts

³ Astana International University

Nursultan, Kazakhstan

E-mail: gulnara_ili@mail.ru, dinamosienko@mail.ru, hrizoprav-57@mail.ru,

saitova-gu@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0478-3164, 0000-0001-8491-3920, 0000-0001-9954-6019,

0000-0002-0375-8891

Kazakh ballet in the retrospective of the search for national identity

Abstract. Scientific understanding of the process of formation and development of the national ballet genre is relevant for the study of modern choreographic art. In the era of globalization, it is important to take steps to preserve the individuality of the national culture and support its iconic phenomena. The study of Kazakh ballet will reveal the peculiarities of the formation of choreographic art in the interaction of national tradition and classical ballet. The Ballet Theater of Kazakhstan of the twentieth century, although formed on the basis of the Russian ballet school, but it managed to preserve its national identity. Kazakhstan ballet has gone through difficult periods of development. The analysis of this phenomenon on the example of its history of formation will provide answers to many questions of the development of national choreographic art. Cultural-historical, comparative, biographical methods were used in the work on the study.

Folk dance in Kazakhstan, due to the development of nomadic culture, has not preserved the established traditions and ancient samples of dance culture. This is seen as one of the reasons for the lack of a world-class national production in the repertoire of ballet theaters. Characterizing the main features of the development of the genre, it is concluded that the Kazakh ballet does not yet have a long history on stage: the success of the premieres is further replaced by the loss of the performance from the repertoire. To date, an exemplary ballet performance, unconditionally recognized as national, has not been created.

Creative processes in the national ballet theater are active, starting from the first experiments of combining the movements of Kazakh games and rituals with classical dance to the creation of choreographic miniatures and ballets. Interest in ballet has not faded to this day, which confirms the appearance of new premieres.

Key words: ballet, genre, musical theater, composer, choreographer, music, choreography, performance, history, genre.

Информация об авторах:

Жумасейтова Гульнара Тазабековна, заведующий кафедрой искусствоведения и арт-менеджмента Казахской национальной академии хореографии, кандидат искусствоведения, профессор. gulnara_ili@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0478-3164.

Мосиенко Дина Маратовна, старший преподаватель кафедры музыковедения и композиции Казахского национального университета искусств, кандидат искусствоведения. dinamosienko@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8491-3920.

Поваляшко Галина Николаевна, доцент Высшей школы искусств и дизайна Международного университета «Астана», кандидат философских наук. hrizoprav-57@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9954-6019.

Сайтова Гульнара Юсуповна, профессор кафедры искусствоведения и арт-менеджмента Казахской национальной академии хореографии, кандидат искусствоведения. saitova-gu@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0375-8891

Литература:

Абиров Д., Исмаилов А. Казахские народные танцы. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 160 с. – ISBN 5-7090-0261-5.

Бакаева И. А. Балетные сцены в опере: монография. – Астана: НЦ НТИ, 2011. – 200 с. – ISBN 9965-02-334-4.

Декада казахского искусства и литературы в Москве. Декабрь 1958 / Сост. В. Горский, Н. Ровенский. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – 160 с.

Ермакалиева С. Арман Жайым: «Уже в детстве зародилось мое желание стать композитором» // Новая музыкальная газета. – 10 февраля 2019. <https://www.musicnews.kz/arman-zhajym-uzhe-v-detstve-zarodilos-moe-zhelanie-stat-kompozitorom/>.

Георгиос Л. Преобразование традиционного танца от его первого существования ко второму: эффективность музыки – обучение движению и творческий танец в сохранении нашего культурного наследия // Журнал исследований в области образования и обучения. – № 6. – 2018. – С. 105–113. <https://10.11114/jets.v6i1.2879>.

Жубанова Г. Премьера балета «Карагоз». Мир мой – Музыка (статьи, очерки, воспоминания). К 80-летию композитора / Ред.-сост. Мамбетова Д. – Алматы: Білім, 2008. – С. 166–171. – ISBN 9965-09-560-4.

Жумасейтова Г. Новый казахский балет // Новая музыкальная газета. – 12 декабря 2020. <https://www.musicnews.kz/novyy-kazahskij-balet/>.

Жумасейтова Г. Хореография Казахстана. Период независимости. – Алматы: Жибек жолы, 2010. – 220 с. – ISBN 978-601-294-040-4.

Коплатадзе Т. Теоретизируя российские постколониальные исследования // Постколониальные исследования. – № 4. – 2019. – С. 469–489. <https://10.1080/13688790.2019.1690762>.

Мосиенко Д., Абдинуров А. Казахская опера: история и современность // Опера в музыкальном театре: история и современность / Ред. Сусидко И. – Москва: РАМ имени Гнесиных, 2019. – Т. 2. – С. 521–531. – ISBN 978-5-8269-0261-5.

Молдахметова А.Т., Жумасейтова Г.Т., Ким Л.В., Саитова Г.Ю., Кензикеев Р.В. Танцевальные движения баксы как парадигма развития казахского танцевального искусства // Журнал Rurkatha по междисциплинарным исследованиям в гуманитарных науках. – № 10. – 2018. – С. 38–57. <https://10.21659/rurkatha.v10n3.05>.

Недлина В. Е. Пути развития музыкальной культуры Казахстана на рубеже XX – XXI столетий: дис. ... канд. иск.: 17.00.02 – Москва, 2017. – 344 с.

Саблина Д. Рождение национального балета – в бессмертии Кыз-Жибек // Караван. – 11 февраля 2020. <https://www.caravan.kz/articles/rozhdenie-nacionalnogo-baleta-v-bessmertii-kyzhibek-376340/>.

Сарынова Л. П. Балетное искусство Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1976. – 176 с.

Уразымбетов Д. Д. Балетные спектакли Минтая Тлеубаева в контексте хореографического искусства Казахстана: автореф. дис. ... канд. иск.: 17.00.09. – Санкт-Петербург, 2018. – 23 с.

Шомаева Д., Жумасейтова Г. История деколониальной чувствительности в дискурсе балетмейстерского искусства Казахстана // Центральноазиатский журнал искусствознания. – 2021. – № 2. – С. 50–64. <https://cajas.kz/journal/article/view/427>.

Шомаева Д. Кармен и Саломея: тема «роковой женщины» в балетах Мукарам Авахри // Журнал Rurkatha по междисциплинарным исследованиям в гуманитарных науках. – 2021. – Т. 13. – С. 1–13. <https://www.rurkatha.com/v13n141/>.

Әдебиеттер:

Абиров Д., Исмаилов А. Қазақ халық билері. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 160 б. ISBN: 5-7090-0261-5 (орысша).

Бақаева И. А. Операдағы балет көріністері: монография. – Астана: ФТА ҰО, 2011. – 200 б. ISBN: 9965-02-334-4 (орысша).

Мәскеудегі қазақ өнері мен әдебиетінің онкүндігі. Желтоқсан 1958 / Құраст. В. Горский, Н. Ровенский. – Алма-Ата: Казгослитиздат. – 1961. – 160 б. (орысша).

Ермакалиева С. Арман Жайым: «Композитор болуға деген ықыласым бала кезімнен пайда болды» // Жаңа музыкалық газет. – 10-шы ақпан 2019 жыл. <https://www.musicnews.kz/arman-zhajym-uzhe-v-detstve-zarodilos-moe-zhelanie-stat-kompozitorom/> (орысша).

Георгиос Л. Дәстүрлі бидің алғашқы болмысынан келесісіне ауысуы: музыканың тиімділігі - мәдени мұрамызды сақтау үшін қозғалыс пен шығармашылық биді үйрену // Білім беру және оқыту саласындағы зерттеулер журналы. – № 6. – 2018. – 105–113 бб. <https://www.10.11114/jets.v6i1.2879> (ағыл.).

Жубанова Г. «Қарагөз» балетінің премьерасы. Менің әлемім – Музыка (мақалалар, очерктер, естеліктер). Композитордың 80 жылдығына / Ред.-құраст. Мәмбетова Д. Алматы: Білім, 2008. 166–171 бб. ISBN: 9965-09-560-4 (орысша).

Жумасейтова Г. Жаңа қазақ балеті // Жаңа музыкалық газет. – 12-ші желтоқсан 2020 жыл. <https://www.musicnews.kz/novyy-kazahskij-balet/> (орысша).

Жумасейтова Г. Қазақстан Хореографиясы. Тәуелсіздік кезеңі. – Алматы: Жібек жолы. – 2010. – 220 б. ISBN: 978-601-294-040-4 (орысша).

Коплатадзе Т. Орыс отаршылдығынан кейінгі зерттеулерді теорияландыру // Отаршылдықтан кейінгі зерттеулер. – № 4. – 2019. – 469–489 бб. <https://10.1080/13688790.2019.1690762> (англ.).

Мосисенко Д., Абдинуров А. Қазақ операсы: тарих және қазіргі заман // Музыкалық театрдағы опера: тарих және қазіргі заман / Құраст. И. – Мәскеу: Гнесин атындағы Ресей музыка академиясы, 2019. – Т. 2. – 521–531 бб. – ISBN 978-5-8269-0261-5 (орысша).

Молдахметова А.Т., Жумасейтова Г.Т., Ким Л.В., Сайтова Г.Ю., Кензикаев Р.В. Бақсы би кимылдары қазақ би өнерінің даму парадигмасы ретінде // Rurkatha гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық зерттеулер журналы. – № 10. – 2018. – 38–57 бб. <https://10.21659/rurkatha.v10n3.05> (англ.).

Недлина В. Е. XX – XXI ғасырлар тоғысындағы Қазақстанның музыкалық мәдениетінің даму жолдары: өнерт. канд.дис.: 17.00.02 – Мәскеу, 2017. – 344 б. (орысша).

Саблина Д. Ұлттық балеттің дүниеге келуі – Қыз-Жібектің мәңгілігінде // Керуен. – 11-ші ақпан 2020 жыл. <https://www.caravan.kz/articles/rozhdenie-nacionalnogo-baleta-v-bessmertii-kyzhibek-376340/> (орысша).

Сарынова Л. П. Қазақстанның балет өнері. – Алма-Ата: ҚазКСР Ғылымы, 1976. – 176 б. (орысша).

Уразымбетов Д. Д. Мінтай Тілеубаевтың Қазақстанның хореографиялық өнері контекстіндегі балет спектакльдері: өнерт. канд.дис.автореф.: 17.00.09. – Санкт-Петербург, 2018. – 23 б. (орысша).

Шомаева Д., Жумасейтова Г. Қазақстанның балетмейстерлік өнерінің дискурсындағы отарлық сезімталдықтың тарихы // Орталық Азия өнер тарихы журналы. – № 2. – 2021. 50–64 бб. <https://cajas.kz/journal/article/view/427> (орысша).

Шомаева Д. Кармен және Саломея: Мукарам Авахри балеттеріндегі «қауіпті әйел» тақырыбы // Rurkatha гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық зерттеулер журналы. – 2021. – Т. 13. – 1–13 бб. <https://10.21659/rurkatha.v13n1.41> (ағыл.).

References:

Abirov D., Ismailov A. (1986). *Kazahskie narodnyie tantsyi* [Kazakh folk dances]. – Alma-Ata: Oner, 1986. – 160 p. – ISBN: 5-7090-0261-5 (in Russ.).

Bakaeva I. A. (2011). *Baletnyie stsenyi v opere* [Ballet scenes in the opera]. – Astana: NTsNTI. – 200 p. – ISBN: 9965-02-334-4 (in Russ.).

Dekada kazahskogo iskusstva i literaturyi v Moskve. Dekabr 1958 [Decade of Kazakh Art and Literature in Moscow. December 1958] / V. Gorskiy, N. Rovenskiy (Ed.). – Alma-Ata: Kazgoslitzdat, 1961. – 160 p. (in Russ.).

Ermakaliev S. (2019). Arman Zhayyim: «Uzhe v detstve zarodilos moe zhelanie stat kompozitorom» [Arman Gajim: “As a child, was born my desire to become a composer”] // *New Music Newspaper*. <https://musicnews.kz/arman-zhajym-uzhe-v-detstve-zarodilos-moe-zhelanie-stat-kompozitorom/> (in Russ.).

Georgios L. (2018) *The Transformation of Traditional Dance from Its First to Its Second Existence: The Effectiveness of Music – Movement Education and Creative Dance in the Preservation of Our Cultural Heritage* (Преобразование традиционного танца от его первого существования ко второму: эффективность музыки – обучение движению и творческий танец в сохранении нашего культурного наследия) // *The Journal of Education and Training Studies*. – Vol. 6. – № 1. – P. 105–113. <https://10.11114/jets.v6i1.2879> (in Eng.).

Zhubanova G. (2008). *Premiera baleta «Karagoz»* [Premiere of the ballet «Karagoz»] // *Mir moy – Muzyika* [The world is mine – Music]. D. Mambetova (Ed.). – Almaty: BИИм. – P. 166–171. – ISBN: 9965-09-560 (in Russ.).

Zhumaseitova G. (2020). *Novyj kazahskij balet* [New Kazakh ballet] // *New Musical Newspaper*, December 12, <https://www.musicnews.kz/novyy-kazahskij-balet/> (in Russ.).

Zhumaseitova G. (2010) Horeografiya Kazahstana. Period nezavisimosti [Choreography of Kazakhstan. Period of independence]. Almaty: Zhibek zholyi, 220 p. – ISBN: 978-601-294-040-4 (in Russ.).

Koplatadze T. (2019) Theorising Russian postcolonial studies (Теоретизируя российские постколониальные исследования) // *Postcolonial Studies*. – 4. – P. 469–489. <https://10.1080/13688790.2019.1690762> (in Eng.).

Мосиенко Д., Абдинуров А. (2019) Kazahskaja opera: istorija i sovremennost' [Kazakh opera: history and future] // *Opera in the musical theatre: history and modernity*. – Vol. 2. – P. 521–531. – ISBN: 978-5-8269-0261-5 (in Russ.).

Moldakhmetova A.T., Zhumaseitova G.T., Kim L.V., Saitova G.Y., Kenzikeev R.V. (2018). Dance movements of baksy as a paradigm of development of the Kazakh dance art (Танцевальные движения баксы как парадигма развития казахского танцевального искусства) // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (India)*. – Vol. 10. – P. 38–57. <https://10.21659/rupkatha.v10n3.05> (in Eng.).

Nedlina V. (2017) Puti razvitiya muzykalnoj kulturyi Kazahstana na rubezhe XX – XXI stoletij [Ways of development of musical culture of Kazakhstan at the turn of the XX–XXI centuries]. – Extended abstract of Doctor's thesis. – Moscow, 2017. – 344 p. (in Russ.).

Sablina D. (2020). Rozhdenie natsionalnogo baleta – v bessmertii Kyiz-Zhibek [The birth of the National ballet – in the immortality of Kyz-Zhibek] // *Karavan*. <https://www.caravan.kz/articles/rozhdenie-natsionalnogo-baleta-v-bessmertii-kyzzhibek-376340/> (in Russ.).

Saryinova L. (1976). Baletnoe iskusstvo Kazahstana [Ballet art of Kazakhstan]. – Alma-Ata: Nauka: KazSSR, 1976. – 176 p. (in Russ.).

Urazyimbetov D. (2018). Baletnyie spektakli Mintaya Tleubaeva v kontekste horeograficheskogo iskusstva Kazahstana [Ballet performances of Pollock Tleubayev in the context of choreographic art of Kazakhstan]. Extended abstract of Doctor's thesis. – Saint Petersburg, 2018. – 23 p. (in Russ.).

Shomayeva D., Zhumaseitova G. Istorija dekolonial'noj chuvstvitel'nosti v diskurse baletmejsterskogo iskusstva Kazahstana [The history of decolonial sensitivity in the discourse of choreographic art of Kazakhstan] // *Central Asian Journal of Art Studies*. – № 2. – 2021. – P. 50–64. <https://cajas.kz/journal/article/view/427> (in Russ.).

Shomayeva D. (2021) Carmen and Salome: the theme of “femme fatale” in the ballets of Mukaram Avakhri (Кармен и Саломея: тема «роковой женщины» в балетах Мукарам Авахри) // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – Vol. 13. – № 1. – P. 1–13. <https://10.21659/rupkatha.v13n1.41> (in Eng.).

ГРНТИ 18.41.51
УДК 784 +792

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-23>

Бекмагамбетова Ж.А.^{*1}, Бегалинова Г.А.²

¹Казахская Национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова
Алматы, Казахстан

E-mail: kzm007@mail.ru, begalinova@mail.ru
ORCID: 0000-0001-8201-0947, 0000-0003-3465-1787

МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ КРЕАТИВНОЙ ИНДУСТРИИ

Аннотация. Статья посвящена исследованию музыкального исполнительского искусства Казахстана в аспекте креативной индустрии. На современном этапе, в связи со стремлением экономики страны к смене индустриальной отрасли на креативную, творческая деятельность нуждается в адаптации к новым условиям, сталкивается с видимыми изменениями, происходящими в процессе создания нового материала и его подачи.

Цель исследования – обратить внимание на актуальные и сложные проблемы, требующие осмысления и изучения в области образования, экономики и международного опыта, которые напрямую влияют на деятельность музыкальных исполнителей в Казахстане.

Принимая во внимание тот факт, что актуальным на сегодняшний день является представление и расширение позиций креативной деятельности на международной арене, чрезвычайно важно подготовить квалифицированные кадры, способные реализовать подобные амбициозные задачи. Сравнивая модели традиционной и креативной экономик, можно заметить подъем уровня в секторе знаний, включающий образование, новейшие технологии, научные исследования и открытия.

Необходимо отметить, что в рамках представленной темы исследования впервые на рассмотрение выдвинуты способы извлечения дохода из различных видов исполнительской деятельности; обзор международного опыта и целевые индикаторы музыкальных исполнителей инструментального жанра, что в последующем напрямую внесет вклад в деятельность креативной экономики Казахстана.

Центральной идеей данной работы является обоснование важной роли профессиональной подготовки конкурентоспособных музыкальных исполнителей как неотъемлемой части сектора креативной индустрии. Ядром всей музыкальной современной сферы является организация образовательного процесса и внедрение обучающих программ, направленных на усовершенствование креативного мышления обучающихся и повышение качества и численности квалифицированных кадров, способных творчески подходить к созданию инновационных произведений искусства и принимать активное участие в культурном и экономическом росте страны.

Обобщив материалы работы, можно прийти к заключению о том, что в современных условиях глобализации музыка является неотъемлемой частью в жизни большинства людей. Как никогда актуальным полем для исследования является эстрадное инструментальное исполнительское искусство в аспекте интенсивной популяризации креативной индустрии в Казахстане, что требует более глубокого научного осмысления. Потенциал данного сектора недооценен в связи с недостаточным освещением в СМИ, отсутствием информативных и обоснованных исследовательских и статистических данных, законодательных положений, а также значимой финансовой поддержки.

В русле политического курса страны чрезвычайно важной задачей является продвижение культурно-экономического сегмента, направленного на развитие креативной индустрии, связанной с воспитанием и формированием общества, обладающего творческой ментальностью и активностью, способного создавать актуальные и востребованные проекты.

Ключевые слова: музыкальное искусство, креативная индустрия, образовательная система, инструментальное исполнительство.

Введение. Независимый Казахстан вот уже на протяжении 30 лет уверенно идет по пути модернизации в целях стратегического развития страны, где определенное место отводится образованию и культуре, имеющих огромное значение для страны в процессе повышения интереса казахстанцев к своей истории. В 2021 году в республике наметился курс на активное продвижение деятельности сектора креативной индустрии.

Впервые страны Европы стали обращаться к новой индустриальной модели в 1980-х годах. По примеру зарубежных стран наше государство расширяет креативную деятельность на международной арене. Сравнивая традиционную и креативную экономики Казахстана, стоит отметить подъем уровня в секторе знаний, включающий образование, новейшие технологии, научные исследования и открытия. Культура является фундаментальной основой креативной экономики.

В Казахстане такой сектор как искусство включает в себя производство медиа, кино, аудио, видео, дизайн, фото, музыкальных, театральных и других сфер, представляя достаточно широкое поле для успешной реализации творческих замыслов. Согласно данным, опубликованным на официальном сайте Британского Совета, в Казахстане на 2021 год насчитывается около 18 тысяч предприятий – это 310 тыс. человек, относящихся к отрасли креативной индустрии по всей республике, к ним следует отнести ИТ технологии и научно-техническую промышленность страны (Пратт, Симпсон, Шаяхмет, 2019: 28-30). С 2011 года инвестиции, которые были вложены в данную сферу экономики, возросли в 4 раза и занимают 3,5% занятых людей в стране. Что касается вклада за истекший период в отечественную экономику, цифра достигла 2,8%. В Государственной стратегии «Алматы-2050» в соотношении с такими устоявшимися позициями как сфера недвижимости и бизнес-услуги креативная экономика закрепила за собой определенное место, что говорит не только о ее существовании в стране, но и о наметившейся тенденции прогрессивного роста. Также стоит отметить, что в 2017 году Алматы вошел в сеть креативных городов ЮНЕСКО по направлению «музыка».

В Алматы Управлением креативными индустриями, директором которого является К. Сарыбаев, ведется активная деятельность. Не так давно на базе Алматы менеджмент университета открыт Центр креативных индустрий под руководством Д. Шаяхмет. Данные центры выступают в роли катализатора информации о новом направлении. Проводятся открытые лекции, семинары, конференции, конкурсы, вебинары, сессии и много других мероприятий, направленных на исследование креативных индустрий. Наши выводы дополнены и подкреплены в выступлении на Международной научно-практической конференции «Молодежные творческие объединения в креативном пространстве: стратегии, образовательная среда, механизмы реализации».

В Послании Президента страны К.-Ж. Токаева народу Казахстана обращено внимание на поддержку деятелей искусства: «... Благодаря им казахстанская культура приобретает глобальное звучание. Поэтому Правительству совместно с экспертами нужно до конца года представить план практических мер, направленных на продвижение новой культуры и ее талантливых представителей. Следует рассмотреть возможность создания Фонда поддержки креативной индустрии» (Токаев, 2021).

Музыканты-исполнители активно участвуют в создании инновационного, интеллектуального и духовно-эстетического продукта, который отличает данную отрасль от других. Исполнительское искусство Казахстана тесно взаимосвязано с усовершенствованием образовательного сектора, профессионализм музыканта прямо пропорционален полученному им образованию. Обучение вокалу, игре на фортепиано, скрипке, гитаре и другим музыкальным дисциплинам ведется в государственных, республиканских, городских и частных школах как признанными профессорами, корифеями отечественного музыкального искусства, заслуженными деятелями страны, так и молодыми выпускниками высших и средних специальных учебных заведений. Музыкальные студии, школы искусств, звукозаписывающие студии, компании, занимающиеся организацией концертов и мероприятий, – базовые составляющие отрасли креативной индустрии Казахстана.

Материалы и методы. В данной работе применяются следующие методы: историко-хронологический, позволивший рассмотреть предпосылки возникновения и развития современного эстрадного инструментального исполнительского искусства в Казахстане; компаративистский, раскрывающий деятельность исполнителей в области эстрадного инструментального искусства в условиях креативной экономики, а также источники доходов музыкантов-исполнителей; интервьюирования, позволивший подкрепить утверждения авторов статьи обоснованным мнением по исследуемой проблематике.

Известные отечественные деятели культуры вносят посильный вклад в процесс развития и продвижения креативной индустрии Казахстана. Некоторые произведения в исполнении казахстанских музыкантов обрели яркое концертное воплощение, став своеобразной визитной карточкой страны за рубежом. В ходе исследования авторами было выявлено, что получаемый доход музыкальных исполнителей состоит из двух основных источников: услуг, предоставляемых в образовательной сфере деятельности, и непосредственно создания музыкальной продукции.

Рис. 1 - Последовательность прямой связи профессионального образования с креативной индустрией в Казахстане.

В контексте глобализации музыкального сектора и заметно возросшего спроса на исполнителей инструментального жанра, в особенности в процессе организации концертных мероприятий, организаторы часто обращаются к оркестровым коллективам для музыкального сопровождения ими мероприятий. Одним из таких примеров является услуга по созданию аранжировки произведений для эстрадного, симфонического и камерного оркестров либо инструментальных коллективов, малого состава квартетов, квинтетов и свыше. «Живая», качественная музыка оценивается как высшая ступень мастерства и таланта. Общеизвестным является тот факт, что живое звучание инструментов не идет в сравнение ни с одним современным оборудованием. В этой связи актуальным считается высказывание: «Современная музыкальная культура демонстрирует огромное разнообразие видов и стилей музыки, а также способов существования музыкального искусства. Развитие современных технологий позволяет существовать даже виртуальным (онлайн) оркестрам. В этой связи изучение локальной казахстанской музыкальной сцены с опорой на международный опыт развития музыкальной культуры и особенности культурного ландшафта в целом представляют принципиальный интерес для национального музыковедения, творческой индустрии и образования» (Джуманиязова, 2022: 39).

«Новейшие инновации, связанные с развитием новейшей области исследований, также сопровождаются заблуждениями и предположениями. Сам термин “культурная и креативная индустрии” является предметом широких дискуссий, идет рука об руку с тесно связанными понятиями такими как “креативная экономика”, а также отражает борьбу за определение границ, направленную на объединение или разграничение творческого и культурного» (Кейси, Брауен, 2020: 446-458).

Действительно, многие вопросы дискуссий были предметом исследований в области социологии. Представители музыкального искусства страны посредством своего творчества способствуют продвижению ресурсов отечественной культуры на мировой площадке креативных индустрий. Для музыканта-исполнителя наличие свежих идей, качественно подобранный материал и профессиональное образование – неотъемлемые части успешно представленного на рынке материала, высоко оцененного и готового к продаже.

«Осмысление путей профессионального обучения музыкантов имеет решающее значение для понимания их карьерного роста, пути к творческой работе и актуальности политик для их профессиональной жизни» (Лопез-Энрикес, Бернард, 2022: 4-12). В процессе освоения темы стало известно о нескольких современных бизнес-моделях в области инструментального исполнительского искусства. Нередко инструментальные исполнители сотрудничают со звукозаписывающими студиями. Струнные коллективы, как правило, в составе двух скрипок, альты и виолончели, реже гитары и фортепиано записывают музыкальное сопровождение (аккомпанемент) для эстрадных песен, радио каналов, а также для разных музыкальных проектов. Кино и медиа студии имеют договоры и налаженные связи с такого рода коллективами для записи саундтреков к фильму, рекламных роликов, мультфильмов и т.д. Предприятия, относящиеся к отрасли общественного питания, в свою очередь чаще всего сотрудничают с музыкальными группами, струнными квартетами, сольными исполнителями.

Создание собственных песен, аранжировок, переложений также приносит немалую прибыль музыкантам.

Грамотное владение и последующее применение знаний является задачей специализированного учебного заведения, отвечающего за качество образования, что способствует дальнейшему трудоустройству и лучшему ориентированию обучаемого в работе.

Результаты исследования. Организации креативного предпринимательства часто сталкиваются с трудностями по найму компетентных сотрудников, которые являются базисом созидательного творческого труда. В этой связи необходимо скорректировать образовательные программы с учетом реализации положений, обозначенных в документе «Концепция развития креативных индустрий на 2021–2025 годы» (Постановление Правительства РК, 2021: приложение 2).

В проведенном исследовании авторами были выделены основные целевые индикаторы по реализации плана развития креативных индустрий до 2025 года:

- 1) Особенности в процессе развития креативных навыков обучаемых посредством создания и верной последующей организации дополнительного образования;
- 2) Доработка и корректировка образовательных программ;
- 3) Повышение квалификации работников творческих профессий, рост профессионального интереса со стороны предпринимателей;
- 4) Аренда субъектами креативных индустрий объектов государственной собственности на льготной или безвозмездной основе в целях создания новых произведений искусства.

В данной статье обоснована гипотеза важности профессиональной образовательной подготовки конкурентоспособных исполнителей сектора креативной индустрии. Базисом всей современной музыкальной отрасли является совершенствование образовательного процесса, направленного на повышение численности квалифицированных кадров, которые своей творческой деятельностью способствуют росту культурно-экономического потенциала республики.

Каждый год под руководством профессорско-преподавательского состава образовательные музыкальные специализированные учреждения среднего и высшего звена выпускают десятки кадров исполнителей-профессионалов. Многие из них являются признанными эталонами мировой инструментальной исполнительской школы. Это Айман Мусаходжаева, Жания Аубакирова, Марат Бисенгалиев, Гаухар Мурзабекова, Ержан Кулибаев, Аида Аюпова, Галия Бисенгалиева, Айдар Токталиев, Владимир Косьяненко и другие. Особо известными музыкантами исполнительского инструментального жанра эстрадного направления являются Заслуженные деятели Республики Казахстан Байгали и Джамия Серкебаевы, Асель Исаева и Хорлан Кунсеркина «Лана», Али Окапов и др. Они получили бесценный багаж знаний, опыта и наставлений от своих педагогов, которые в последствии были применены как в исполнительской, так и в преподавательской деятельности. Стоит отметить, что сегодня, значительное количество лауреатов страны составляют молодые музыканты, подготовленные к продолжению и совершенствованию основ исполнительского искусства, которые в свою очередь воспитывают новое поколение профессиональных исполнителей и педагогов.

В этой связи актуальным является высказывание: «Поскольку учителя первыми реагируют на эти трудные ситуации, устойчивость позволяет учителям преодолевать трудности и добиваться профессионального успеха. Учителя, которые оказались более устойчивыми, как правило, чувствуют себя более успешными и дольше остаются на своих должностях. Учителя с разным уровнем опыта имеют разные подходы к поддержанию устойчивости к повседневным стрессовым факторам» (Монро, 2021: 186).

В силу своей уникальности и новизны отечественная эстрадная музыка является востребованной не только на внутреннем, но и на мировом рынке, что открывает перспективы для ее включения в глобальные культурно-экономические процессы.

Обсуждение. Потенциал сектора креативной экономики недооценен в связи с недостаточным освещением в СМИ, отсутствием информативных исследовательских данных, обоснованных статистических данных, законодательных положений, а также значимой финансовой поддержки. Много талантливых исполнителей вошло в музыкальную историю в период Независимости страны. Несмотря на вышеперечисленные факторы, молодые представители казахстанской вокальной эстрады Димаш Кудайберген, Бахтияр Мамедов (Jah Khalib), Адиль Кулмагамбетов (Скриптонит), Назима Жанибекова (NAZIMA), Иманбек Зайкенов (IMANBEK) и многие другие активно пропагандируют музыкальную культуру страны за рубежом, с каждым годом все чаще выпуская материал, насыщенный казахским колоритом и тематикой. Действительно, «В стилистическом плане отметим преобладание диатоники и натуральных ладов, с опорой на квинту и кварту, акцентуацию слов восклицаний в обрядовых жанрах, семисложник в основе стиха. Всё это является органическими элементами музыкального мышления казахов» (Усманова, 2021: 52). Данный факт служит объектом всеобщего обсуждения на международном экономическом рынке и внимания со стороны конкурентов.

Основой успешного окончания учебы в учреждениях высшего и среднего образовательного звена служит позитивное отношение, а также положительный настрой со стороны преподавателей и семьи обучаемого. Политика преподавателей в воспитательном процессе нацелена на укрепление и поддержку ментального и психологического состояния контингента учащихся, что в целом определяет стабильный рост учеников школы. Об этом и других важных аспектах процесса музыкального образования пишут авторы научной статьи «Эмоции и тревожность перед выступлением: убеждения молодых музыкантов». «Основываясь на важных факторах реакции, у детей формируется собственное представление о себе (в различных сферах жизнедеятельности). Реакция родителей и учителей на те или иные действия детей, которые привели к успеху или неудаче, также обобщаются как концепция других, которая в контексте музыкального исполнения принимает форму концепции аудитории (убеждения относительно отношения аудитории). Все вышеупомянутые результаты подчеркивают важность исследования структуры эмоций перед выступлением в сочетании с ключевыми убеждениями музыкантов об эмоциях перед выступлением» (Каленска-Роджай, 2019: 87).

«Аппарат» и «база» закладывается в юном возрасте. Сегодня, значительный контингент талантливых учащихся – это воспитанники профессиональных музыкальных

школ страны, которых с раннего детства готовят педагоги. Студенты продолжают и развивают в своем творчестве заложенные ранее основы исполнительского искусства, а также воспитывают новое поколение исполнителей и педагогов. Н.В. Сулова в научной статье «Игровая парадигма педагогики музыкального образования» подкрепляет понятие ответственности педагога школьного учреждения следующим утверждением: «Учителя сами, в значительной мере, закладывают основы грядущего мироустройства, формируя нравственные, мировоззренческие установки учащихся. Социальный заказ, который общество всегда формулировало системе образования, сегодня имеет весьма расплывчатые очертания. В результате, и школьный учитель, и вузовский преподаватель вынуждены самостоятельно определять, выстраивать философско-методологические основания, причинно-следственную логику своей деятельности. В этом – особая сложность и ответственность текущего момента» (Сулова, 2021: 12).

Заключение. Таким образом, подводя итоги исследования, авторы отмечают, что в русле политического курса страны, чрезвычайно важной задачей является продвижение культурно-экономического сегмента, направленного на развитие креативной индустрии, связанной с воспитанием и формированием общества, обладающего творческой ментальностью и активностью, способного создавать актуальные и востребованные проекты. Наряду с зарубежной музыкальной культурой в казахской музыке сформировалась целая система исполнительских жанров и направлений: академическое, этно-фольклорное и эстрадное – джаз, рок, поп и многое другое.

На сегодняшний день понятия *национальная идентичность* и *национальный код страны* являются инструментами создания уникальности казахской нации, сконцентрировавшейся в проектах, ядром которых являются казахстанские специалисты и локации. В последующем, это повлияет на формирование бренда страны на международной арене, обеспечив имиджевый эффект. Немаловажным фактором является интеллектуальный капитал, проявляющийся в таланте и творчестве исполнителей, обладающих большим потенциалом, что приведет к созданию новых рабочих мест в области креативных индустрий.

На современном этапе эстрадное искусство в Казахстане становится объектом все большей заинтересованности и обсуждений. Выступления на мировой сцене, во Дворцах культуры, на стадионах и аренах ведут к быстрому росту числа ценителей и слушателей музыки данного направления. Отечественная эстрадная музыка начала XXI века является средоточием национальных традиций и жанров, исполняемых талантливыми творческими коллективами. Одной из основ современной эстрадной культуры Казахстана становятся традиции и культурное наследие, дошедшее до наших дней. Для его сохранения и дальнейшей межпоколенческой трансляции особо важную роль играет обращение к истокам как к органической части традиционной культуры и ее исконному началу.

Бекмағамбетова Ж.А.^{*1}, Бегалинова Г.А.²
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан
E-mail: kzm007@mail.ru, begalinova@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-3465-1787, 0000-0001-8201-0947.

Шығармашылық индустрия жағдайындағы Қазақстанның қазіргі кезеңіндегі музыкалық өнер

Андатпа. Мақала Қазақстанның музыкалық орындаушылық өнерін шығармашылық индустрия аспектісінде зерттеуге арналған. Қазіргі кезеңде ел экономикасының өнеркәсіптік секторды жасампаздыққа өзгертуге деген ұмтылысына байланысты шығармашылық қызмет жаңа жағдайларға бейімделуді қажет етеді, жаңа материалды жасау және оны ұсыну процесінде болатын көрінетін өзгерістерге тап болады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы музыка орындаушыларының қызметіне тікелей әсер ететін білім, экономика және халықаралық тәжірибе салаларында ойлануды және зерттеуді қажет ететін өзекті және күрделі мәселелерге назар аудару.

Шығармашылық қызметтің халықаралық аренада позициясын таныту және кеңейту бүгінгі таңда өзекті болып отырғанын ескере отырып, осындай ауқымды міндеттерді жүзеге асыруға қабілетті білікті кадрларды дайындау аса маңызды. Дәстүрлі және креативті экономика үлгілерін салыстыра отырып, білім секторының, оның ішінде білім берудің, жаңа технологиялардың, ғылыми зерттеулер мен жаңалықтардың жоғарылағанын байқауға болады.

Бұл жұмыста келесі әдістер қолданылды: тарихи-хронологиялық, бұл Қазақстанның қазіргі эстрадалық аспаптық орындаушылық өнерінің пайда болуы мен дамуының алғы шарттарын қарастыруға мүмкіндік берді; шығармашылық экономикадағы эстрадалық аспаптық өнер саласындағы орындаушылардың қызметін, сондай-ақ орындаушы музыканттардың табыс көздерін аша отырып, салыстырмалы; сұхбат, бұл зерттелетін мәселелер бойынша мақала авторларының пікірін негізді пікірмен растауға мүмкіндік берді. Ұсынылған зерттеу тақырыбы аясында алғаш рет орындаушылық қызметтің әр түрінен кіріс алу әдістері, халықаралық тәжірибеге шолу және аспаптық жанрдағы музыкалық орындаушылардың мақсатты көрсеткіштері қарастырылғанын атап өткен жөн. , ол болашақта Қазақстанның жасампаз экономикасының қызметіне тікелей ықпал етеді.

Бұл жұмыстың негізгі идеясы шығармашылық индустрия секторының құрамдас бөлігі ретінде бәсекеге қабілетті музыкалық орындаушылардың кәсіби даярлығының маңызды рөлін негіздеу болып табылады. Бүкіл заманауи музыкалық саланың өзегі – білім беру процесін ұйымдастыру және студенттердің шығармашылық ойлауын жетілдіруге және инновациялық туындыларды жасауға шығармашылықпен қарай алатын білікті кадрлардың сапасы мен санын арттыруға бағытталған оқыту бағдарламаларын енгізу. өнер және елдің мәдени және экономикалық өсуіне ықпал етуге белсене қатысады.

Жұмыстың материалдарын қорытындылай келе, қазіргі жаһандану жағдайында музыка адамдардың көпшілігінің өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады деген қорытындыға келуге болады. Қазақстанда шығармашылық индустрияны қарқынды түрде танымал ету аспектісінде эстрадалық аспаптық орындаушылық өнер зерттеудің өзекті саласы болып табылады, ол тереңірек ғылыми түсінікті қажет етеді. Бұл сектордың әлеуеті бұқаралық ақпарат құралдарында жеткіліксіз қамтылғандықтан, ақпараттық және негізделген зерттеулер мен статистикалық деректердің, заңнамалық ережелердің және айтарлықтай қаржылық қолдаудың болмауына байланысты бағаланбайды.

Еліміздің саяси бағытына сәйкес, креативті менталитет пен белсенді қоғамды тәрбиелеумен және қалыптастырумен байланысты шығармашылық индустрияны дамытуға бағытталған мәдени-экономикалық сегментті ілгерілету аса маңызды міндет болып табылады. және танымал жобалар.

Тірек сөздер: музыкалық өнер, шығармашылық индустрия, оқу жүйесі, аспаптық орындау.

Bekmagambetova Zh. A.^{*1}, Begalinova G.A.²

*T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan,*

E-mail: kzm007@mail.ru, begalinova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-3465-1787, 0000-0001-8201-0947.

Musical art at the present stage of Kazakhstan the conditions of the creative industry

Annotation. The article is devoted to the study of the musical performing arts of Kazakhstan in the aspect of the creative industry. At the present stage, in connection with the desire of the country's economy to change the industrial sector to a creative one, creative activity needs to adapt to new conditions, faces visible changes that occur in the process of creating new material and its presentation.

The purpose of the study is to draw attention to topical and complex issues that require reflection and study in the field of education, economics and international experience, which directly affect the activities of music performers in Kazakhstan.

Taking into account the fact that presenting and expanding the position of creative activity in the international arena is relevant today, it is extremely important to train qualified personnel capable of realizing such ambitious tasks. Comparing the models of traditional and creative economies, one can see a rise in the level of the knowledge sector, including education, new technologies, scientific research and discoveries.

In this work, the following methods are used: historical and chronological, which made it possible to consider the prerequisites for the emergence and development of modern pop instrumental performing arts in Kazakhstan; comparative, revealing the activities of performers in the field of pop instrumental art in a creative economy, as well as sources of income for performing musicians; interviewing, which made it possible to support the statements of the authors of the article with a reasonable opinion on the issues under study.

It should be noted that within the framework of the presented research topic, for the first time, methods for generating income from various types of performing activities, a review of international experience and target indicators of musical performers of the instrumental genre were put forward for consideration, which in the future will directly contribute to the activities of the creative economy of Kazakhstan.

The central idea of this work is a high degree of professional quality of healthy food products, as a high proportion of the creative industry sectors. The phenomena of the entire modern musical sphere are the organization of the educational process and expedient programs aimed at increasing the creative thinking of the student and improving the quality and number of qualified personnel who are able to creatively approach the development of the initiative and take an active part in the development of the cultural and economic growth of the country.

Summarizing the materials of the work, we can come to the conclusion that in the modern conditions of globalization, music is an integral part in the lives of most people. More than ever, a topical field for research is pop instrumental performing arts in the aspect of intensive popularization of the creative industry in Kazakhstan, which needs a deeper scientific understanding. The potential of this sector is underestimated due to insufficient media coverage, lack of informative and substantiated research and statistical data, legislative provisions, and significant financial support.

In line with the political course of the country, an extremely important task is to promote the cultural and economic segment aimed at the development of the creative industry associated with the education and formation of a society with a creative mentality and activity, capable of creating relevant and popular projects.

Key words: musical art, creative industry, educational system, instrumental performance.

Информация об авторах:

Бекмагамбетова Жанел Аслановна, докторант 1-го курса кафедры эстрадного искусства Казахской Национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова, *kzm007@mail.ru*, ORCID: 0000-0003-3465-1787.

Бегалинова Гульнар Абдрахмановна, кандидат искусствоведения, профессор Казахской Национальной академии имени Т.К. Жургенова, *begalinova@mail.ru*, ORCID: 0000-0001-8201-0947.

Литература:

- Джуманиязова Р. Перспективы GRASSROOTS проектов в музыкальном секторе креативных индустрий // Мнение. – 2022. – №1. – С. 38-51 <https://cajas.kz/journal/article/view/511/323> (рус.).
- Кейси Э., О'Брайан Д. Социология в культурной и креативной индустрии. Исследования в области образования и социологии // Мнение. – 2020. – №54(3). – С. 443-459. journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0038038520904712 (англ.).
- Концепция развития креативных индустрий на 2021 – 2025 годы, утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан // Документ. №860 – 2021. – С. 2–28 (русс.).
- Монро А. Устойчивость начинающего и опытного преподавателя: сравнительный пример // Мнение. – 2021. – №37(1). – С. 176–189. journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1321103X211023248 (англ.).
- Каленска-Роджай Дж. Эмоции перед выступлением и представления о тревоге при музыкальном исполнении у молодых музыкантов // Американская независимая издательская компания SAGE. – 2019. №42(1). – С. 77–93, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1321103X19830098> (англ.).
- Лопез-Энрикес Дж., Бернард П. К тонкому пониманию путей профессионального обучения музыкантов: какой вклад внесла критическая рефлексия // Мнение. – 2021. – №1(31). – С. 418-429 journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1321103X211025850 (англ.).
- Пратт Э., Симпсон Ю., Шаяхмет Д. Картирование креативных индустрий в Казахстане // Отчет в рамках проектов Британского Совета в Казахстане. 2018. – С. 1–32. https://kazakhstan.britishcouncil.org/sites/default/files/bc_rus-compressed_0.pdf (рус.).
- Сулова Н. Игровая парадигма педагогики музыкального образования. // Музыкальное искусство и образование. 2021. – Т.9(1). – С. 9-24. (рус.). musart-edu.ru/wp-content/uploads/2021/04/2021-1-9.pdf
- Токаев К. Послание главы Государства народу Казахстана. 2021. www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-addressby-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126 (рус., каз.).
- Усманова А. Жанровые и стилевые параллели в музыкальном фольклоре казахов и ногайцев-карагашей Астраханской области // 2021. – №2(3). – С. 45-54 <https://eurasia.mosconsv.ru/wp-content/uploads/2021/06/4-Adelia-Usmanova.pdf> (рус.).

Әдебиеттер:

- Джуманиязова Р. Шығармашылық салалардың музыкалық секторындағы GRASSROOTS жобаларының болашағы // Пікір. – 2022. – №1. – Б. 38-51 <https://cajas.kz/journal/article/view/511/323> (орыс.).
- Кейси Э., О'Брайан Д. Мәдени және шығармашылық индустриядағы әлеуметтану. Білім және әлеуметтанудағы зерттеулер. // Пікір. 2020. – №54(3). – Б. 443-459 journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0038038520904712 (ағылшын).
- Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген шығармашылық индустрияны дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған тұжырымдамасы // 2021. Құжат №860. – Б. 2-28 (орыс.).
- Монро А. Бастаушы және тәжірибелі мұғалімнің төзімділігі: салыстырмалы жағдайды зерттеу. // Пікір. 2021. – №37(1). – Б. 176-189 journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1321103X211023248 (ағылшын).
- Каленска-Роджай Д. Жас музыканттардағы орындау алдындағы эмоциялар және музыкалық орындаушылық мазасыздықты қабылдау // Американдық тәуелсіз баспа компаниясы SAGE. 2019. – №42(1) – Б. 77–93 <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1321103X19830098> (ағылшын).
- Лопез-Энрикес Дж., Бернард П. Музыканттарды кәсіби дайындау жолдарын нәзік түсінуге қарай: сыни рефлексия қандай үлес қосты // Пікір. 2021. – №1(31). – Б. 418-429 journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1321103X211025850 (ағылшын).
- Пратт Э., Симпсон Ю., Шаяхмет Д. Қазақстандағы креативті индустрияларды картаға түсіру // Қазақстандағы Британ Кеңесінің жобалары аясындағы баяндама. 2018. – Б. 1-32. https://kazakhstan.britishcouncil.org/sites/default/files/bc_rus-compressed_0.pdf (орыс).
- Сулова Н. Музыкалық білім беру педагогикасының ойын парадигмасы. // Музыкалық өнер және білім. 2021. – Т.9(1). – Б. 9–24 musart-edu.ru/wp-content/uploads/2021/04/2021-1-9.pdf (орыс).
- Токаев Қ. Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы. 2021. www.akorda.kz/kz/state-of-the-nation-addressby-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126 (орыс., каз.).

Усманова А. Астрахань өлкесінің қазақтары мен ноғай-қарағаштарының музыкалық фольклорындағы жанрлық және стильдік параллельдер // 2021. - No 2 (3). – 45-54 беттер <https://eurasia.mosconsv.ru/wp-content/uploads/2021/06/4-Adelia-Usmanova.pdf> (орыс.).

References:

- Kejsi E., O'Brayan D. Sociologiya v kul'turnoi i kreativnoi industrii. Issledovaniya v sociologii // Mnenie. 2020. – №54(3) – S. 443-459. journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0038038520904712
- Koncepciya razvitiya kreativnyh industrij na 2021-2025 gody, utverzhdeniy postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan // 2021. Dokument №860. – S. 2-28.
- Jumaniyazova R. Perspektivy GRASSROOTS projektov v muzykal'nom sektore kreativnyh industrij. // Mnenie. 2022. №1. – S. 38-51. <https://cajas.kz/journal/article/view/511/323>
- Munroe A. Ustojchivost' nachinayushogo i opytного prepodavatelya: sravnitel'nyj primer // Mnenie. 2021. – №37(1) – S. 176-189. journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1321103X211023248
- Kalenska-Rodzaj J. Jemocii pered vystupleniem i predstavleniya o trevoге pri muzykal'nom ispolnenii molodyh musykantov. // Sage journals. 2019. – №42(1) – S. 77–93, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1321103X19830098>
- Lopez-Inrikez G., Bernard P. K tonkomu ponimaniyu putej professional'nogo obucheniya muzykantov: kakoj vklad vnesla kriticheskaya refleksiya. Mnenie. 2021. – №1(31) – S. 418–429. journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1321103X211025850
- Pratt E., Simpson U., Shayakhmet D. Kartirovanie kreativnyh industrij v Kazakhstane // Otchet v ramkah projekta Britanskogo Ssoвета v Kazakhstane. 2018. – S. 1–32. https://kazakhstan.britishcouncil.org/sites/default/files/bc_rus-compressed_0.pdf
- Tokaev K. Poslanie glavy Gosudarstva narodu Kazakhstana. 2021. www.akorda.kz/en/state-of-the-nation-address-by-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-38126
- Suslova N. Igrovaya paradigma pedagogiki muzykal'nogo obrazovaniya // 2021. – T. 9(1). – S. 9-24. musart-edu.ru/wp-content/uploads/2021/04/2021-1-9.pdf.
- Usmanova A. // Zhanrovye i stilevye paralleli v muzykal'nom fol'klоре kazahov i nogajcev Astrahanskoi oblasti. 2021. – No.2(3). – S.45-54 <https://eurasia.mosconsv.ru/wp-content/uploads/2021/06/4-Adelia-Usmanova.pdf>

Қамзабекұлы О.^{1*}, Жүсіп Д.Ә., Ахманов С.М., Рахымжанов Е.Т.

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,

Алматы, Қазақстан

E-mail: , lordabek_79@mail.ru* t.al.tarazi@mail.ru, ahman90@mail.ru,

Rakhymzhanerdosss@gmail.com

ORCID ID: 10000-0001-7975-2974*, 0009-0004-2893-3176

0000-0003-0952-5594, 0000-0001-5350-2854

РОЛЬ ОРЫНДАУШЫЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ АКТЕР ШЕБЕРЛІГІ МЕН САХНА ТІЛІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: Актердің басты мақсаты – сахнадағы қойылымның көркемдік құндылығын сақтап, өзіне берілген рөлді сомдап шығу. Бұл міндетін ол актерлік техникаларын қолданып, тіл байлығының құнарын сахналық образы арқылы жеткізуі тиіс. Тіл мәдениетін сақтай отырып, білім алушылардың тілін ұстарту міндетін жүзеге асыруда сахна тілінің амал-тәсілдерін қолданған дұрыс. Қоғамдағы адамдардың мәдениетке, тәрбиеге деген көзқарасы барған сайын күрделене түсуде. Қазіргі қоғамда сипаты бөлек жаңа дәуір келе жатыр. Жаңа заманның тынысы басты құндылықтардың өз бағасын жойып барады. Өзге елдерге еліктеп өз тілімізден, дәстүрімізден, мәдениетімізден күн санап алшақтап барамыз. Өнер арқылы қазақ тілінің кереметтілігін ұғынып, бағасын арттыратын кездің келгені қашан... Кез-келген мамандық, әсіресе өнерге қатысты мамандықтар талантты, ізденімпаздылықты, мол шығармашылық мүмкіндікті қажет етеді. Осыған орай, ХХІ ғасыр өнер ордаларының алдында тұрған басты мақсат – жаңа талапқа сай, жаңа ағыммен тереңдетіп оқыту арқылы танымдық белсенділіктері мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға күш жұмсау болып табылады.

Сахна тілін оқыту тәсілдері әдебиетпен тікелей байланысты. Әлемдік деңгейге шыққан классикалық шығармалардың бойында сөздің қадір қасиетін анық байқауға болады. Мақала барысында сахна тіліне қатысты барлық деректерді негізге алу көзделіп, актерлердің сөйлеу техникасының дұрыс қалыптасу жолында атқаратын функциялары анықталды. Сахна тіліндегі әуен, дауысқа арналған жаттығулар, дауыс реңкі, қарқын, кідіріс, прозалық шығармалар, поэзия, монолог т.б. тәсілдер сахнадағы кейіпкердің ойын айқындап, көрерменге сөздің оның ішінде нақты мәтінді дұрыс жеткізу қызметіне байланысы зерттелді. Актерлердің дауыс ерекшелігі сахнадағы кейіпкерлермен сөйлесу арқылы құбылып даму үрдісі орын алатындығы айтылды. Мақалада актер сахна тілін меңгеруде сауатты болып, тәжірибемен бірге теориялық білімді қолдану қажет екендігіне үлкен мән берілген. Барлық жанрдағы қойылымдарда ойнайтын кейіпкерлердің сөйлеу техникасы меңгеру әдістері айтылды. Актердің сахнадағы ең басты қаруы тіл екені, көрермендермен байланысқа тек тілі арқылы ғана байланысқа түсетіндігі, актер тілінің тазалағын пайдалана отырып бейне жасауға, оның бойындағы барлық ерекшелікті көрсетіп, түрлендіріп, дара күйінде жеткізуде еңбек ету жолдарын меңзеді. Актер қолданатын барлық амал тәсілдердің орны айрықша екені зерттелді. Қазақ тілінің тазалығын барлық салада сақтау арқылы біз тіл мәдениетін арттырып, ұлттық қасиетімізді сақтап қаламыз. Қанша заманды бастан кешірсе де қазақ тілі еш уақытта өз құндылығын жоғалтқан емес. Оған дәлел біздің әдебиетіміз бен мәдениетімізді атауға болады. Біздің тіліміздің көркемдігі, тереңдегі ешбір елдің тілімен салыстыруға келмейді. Сондықтан, өнер адамдары қазақ тілінің заңдылықтары мен ережелерін сақтап, көрерменге дұрыс жеткізе білсе болашақ ұрпақ ана тілін ерекше құрметтейтіні сөзсіз.

Кілт сөздер: сахна тілі, сахна тілінің әдістері, дикция, тренингтер, актер шеберлігі, драматургия, актер.

Кіріспе. Тіл – әрбір халықтың қазынасы, қоғамды байланыстыратын қатынас құралы. Әрбір елдің әдебиеті, тарихы, мәдениеті тіл арқылы дамып, уақыт өткен сайын ұлттық тіліміз қастерлі құбылысқа айналды. Ана тіліміз ұлтымыздың мақтанышы, бабаларымыздан қалған асыл мұра. Сондықтан да, қоғамның әрбір саласында тілдің тазалығы сақталып, ұлттық тілге деген құрметтің болуы заңды құбылыс. «Ана тілі қайнаған қанның, қиналған жанның, толғантқан көңілдің, лүпілдеген жүректің сағынышы, онда дәм де, мән де болу керек» – деп ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров айтып кеткендей қазақ тілі түркі тілдерінің ішіндегі сөздің асылын әсерлі жеткізетін, мағынасы терең, мәнді тілдердің қатарына жатады (<https://news.kaznmu.kz/>). «Тіл – халықтың айнасы. Кез-келген халықтың қаншалықты философ, қаншалықты шешен екенін тілдегі мақалдарға, жырларға, дастандарға, әдебиетіне қарай бағалаймыз» (Тұранқұлова, 2009: 14). Өнердің өз тілі бар. Мәдениет саласының барлығын қамтып, ұлттық мүдденің әсемдігін халыққа жеткізуде сахна тілінің орны ерекше. Өнердің тілін меңгеру барлық өнер майталмандары коммуникативтік-эстетикалық қызметін айқын көрсетуге мүмкіндігі зор.

Білім ордасына қабылданған кезден бастап білім алушы ең алдымен тіл мәдениетіне қатысты тән нормаларды сақтауға, әдеби тілді шұбарламай сөйлеуге, диалект сөздерді қолданбауға, сөйлеген сөздері жатық, түсінікті болуын оқып үйренеді. Дайындық барысында мәнерлеп оқу жүйесін, өз ойын логикалық тұрғыдан байланыстырып айту дағдыларын қалыптастырады. Жұмыс үстінде әрбір мәтіннің сөзіне мән беріп, толық түсініп, оған жан беріп, сахна тәртібіне сай интонация, қимыл-қозғалыс әрекетін сақтайтын бейне тудырады. Білім алушылардың халықпен тікелей байланыс орната отырып, мәдениетті, әдебиетті, өнерді басқа да қоғамдық мәселелерді қозғайтын тіл құралы бар. Кейіпкердің ішкі сезімін жүрекпен сезініп, сөйлеу шарттарын бұзбай, драматургтың айтар ойын айна-қатесіз көрерменге жеткізу үлкен өнер. Осы тұста сахна тілі актердің сөзі арқылы ой-өрісінің кеңдігін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатының деңгейін көрсетеді.

Актердің кейіпкерді сомдауда дауыстың қою бояуына ерекше көңіл бөліп, өзінің сахнадағы іс-қимылына сын көзбен қараудың өзі актер шеберлігін айқындайтын қабілеттің бірі. Дауысты түрліше құбылту, әрлендіру арқылы тыңдаушыны елітіп, баурап алатын қасиеті жайлы түрлі теңеулерді келтірсек болады. Сахна тілі пәні - ұлттың жаны, рухы, өткені мен бүгінгі және болашағы екенін үнемі жадында ұстауға баулитын өте күрделі, әрі қызықты пән. Ал, актер бойында дарыны табиғаттан берілген өнер иесі. Театр сахнасын бағындырмас бұрын, болашақ актерлер арнайы дайындалған білім беру жүйесіне сәйкес актер шеберлігі, сахна тілі, сахна қозғалысы, вокал сынды пәндер бойынша білім алады. Сахна тілі болашақ актерлердің тілінің тазалығын, анықтығын, дауыс мүмкіндіктерін жетік меңгеруін, табиғи дауыс ерекшеліктерін сақтап, пайдалану жолдарын үйретеді. Ғұлама ғалым, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады»,– деп тілдің ұлт үшін тілдің маңызын ерекше атап өткен. Сахнада әрбір сөзді жүрегімен сезіп, мағынасына терең бойлай алатын актер қойылым барысында керемет нәтиже көрсете алатыны анық. Көрерменді терең ойға батырып, әдемі көңіл-күй сыйлап, көкейлерінде жүрген сұрақтарға жауап табуына көмектесе алса актердің еңбегінің ақталғаны.

Материалдар мен әдістері: Теориялық әдістер, философиялық, филологиялық, өнертанушылық, педагогикалық, психологиялық, ғылыми әдістемелік әдебиеттермен танысу, теориялық талдау жасау. Зерттеу нысандарымен ғылыми еңбектерін зерттеп, іс-тәжірибелерді жинақтау, саралау, актер шеберлігіне, сахна тіліне қатысты оқу құралдарымен, ғылыми-әдістемелік кітаптарды талдау, негізге алу.

Зерттеу нәтижесі: Нақты әдістердің бірі сөз жүйесін сақтап, анық шығуы, орфоэпиялық, грамматикалық заңға сай дұрыс құрылуы болып табылады. «Әрбір әдемі ой, әдемі айтылады, қалай айтуды ойламаңдар, не айтуды ойлаңдар» – дейді Гете. Актер сөздің асылын теріп, жақсысын саралай білу керек. Барлық заңдылықты қолдана отырып, іштей пісіп жетілген, зерттелген, толыққанды түсінген сөздерінді серіктесіңе айтып, оны қабылдау процесі болмаса сөздің сахнада сәні жоғалады. Бұл пәнді терең зерттеп, құрылымды-логикалық тәсілін анықтап, білім алушылардың интеллектуалды кәсіби жетілуін тәжірибеден өткізу маңыздылығын жобалау негізінде әдістемелік оқу құралдарының жетіспеушілігін атап өту керек. Аздаған авторлардың сахна тілінің теориясына қатысты жазған еңбектері еліміздің барлық аймағына жетпей жатады. Сахна, театр, драматург, пьеса т.б. өнерге қатысты ұғымдармен енді танысып жатқан жас өнерпаздардың теориялық білімін І курстан бастап мықтап бекіту маңызды. Қазақ сахна актерлеріне, оның ішінде жас актерлерге, білім алушыларға арнайы жазылып жатқан кітаптар өте сирек шығады. Рухани жаңғыру бағдарламасы аясында шет тілден аударылып жатқан кітаптардың арасында да театр өнеріне қатысты кітаптарды кездестіру қиын. Көптеген білім алушылар ауылдық жерден, ауданнан келіп оқуға түскендіктен орыс тілін 100% біледі, түсінеді деп кесіп айтуға болмайды. Қазақ театрының шымылдығы орыс театрларының ықпалымен ашылғаны белгілі. Қазақ жастары да орыс театрының актерлері, режиссерлері, ғалымдары жазған кітапты әлі күнге дейін оқуға мәжбүр. Бұл театр өнері үшін күрделі мәселе ретінде қарастыруымыз керек. Өйткені, актердің қалыптасуы теориялық біліміне тікелей қатысты екенін ешкім жоққа шығара алмайды. Сонымен қатар, сахна киелі мекен, мәдениетке тәрбиелеудің көзі, онда олпы-солпы құралған тіркестерді айтуға, тиянақсыз жүруге мүлдем болмайды. Мәдени орынның символына айналған театр өнерінде қателік жібермеудің алдын алу керек.

Талқылануы: Сахнада немесе оқу барысында болсын партнермен қарым-қатынас жасау шығармашылық жағынан талдау жүргізіп, көңіл-күйін, ойлау жүйесін жандандырып, кәсіби сөйлеуін теориялық, практикалық түрде терең зерттеп, шығармашылыққа қызығушылығын арттыру мамандардың жұмысы. Сахнада сөйлеу заңдылықтарын зерттеп жүрген ғалымдардың ойынша актер сахнада немесе сахнадан тыс орындарда дұрыс сөйлеу жағдайын ұмытпай, сөз астарының салмағын сезінуі қажет, себебі, сөз астарының мәні терең болып келеді. Демек, сахна тілі адамдарды сөздерді орнымен дұрыс қолдануға, әдемі пікірлесуге, әдеби нормамен сөйлеуге баулиды. Тіл мәдениетінің басты мәселесі де осында – тілдік құралдардың көмегімен қарым-қатынас жасау барысында адамға ықпал етуді жүзеге асыру.

Сөзді саралап тыңдаушыға жеткізуде актер көп еңбек етеді, алдына үлкен талаптар қойып, сөйлеу техникасын шындай түседі. Көпшіліктің алдына шығып сөйлеген актерді ұлттық қазынаның сақшысы, сөзді жеткізе білуді үйрететін, насихаттайтын

өнер иесі екеніне күмәніміз жоқ. «Сөз өнері – актер шығармашылығындағы негізгі элементтердің бірі. Ол пьесаның идеялық мазмұнын ашуға көмектеседі әрі театрда көркем образ жасаудың басты құралы болып табылады» (Тұранқұлова, 2009: 8). Театр өнері, теледидар, радио саласында сахна тілі ажырамас бөлік екені бәрімізге мәлім. Сөйлеу техникасын сақтай отырып, әрбір сөздің мәнін, мағынасын ашып сөйлеу асқан шеберлікті қажет етеді. Кез-келген кәсіби мамандықты игерудің өзіндік әдістемелік ерекшеліктері бар.

«Театр – табиғатынан көпшілік қауымға ғана арналған, қоғамдық, мәдени мән маңызы үлкен өнердің бірі. Ол көрерменсіз, жеке өз алдына өмір сүре алмайды. Осыған байланысты сахна мен көрермен біріге отырып, шынайы өмір құбылыстарына ой жүгіртіп, оған өз тұсынан баға береді» (Тұранқұлова, 2009: 7). Халықтың өнерге деген сүйіспеншілігі, құрметі зор. Театр сахнасындағы қойылым, әдемі ән, сатира өнері болсын барлығы сөзге құрылады. Сондықтан, көрерменге жол тартатын кез келген туынды көркемдік кеңестен өтіп көрсетілуі, тыңдалуы тиіс. Халықтың алдында өнер көрсететін кез келген өнер иесі сөйлеген сөзіне, жүріс-тұрысына, әдетіне өте мұқият болғаны жөн. Қоғамның көп бөлігі балалар, жастар, жасөспірімдер болғандықтан өнер адамдары мәдениеттіліктің үлгісі, қоғамның бетке ұстар азаматы болуы керек. Жастар алдыңғы буын өкілдеріне қарап бой түзейді. Сол себепті, бүгінгі қоғамдағы орын алып жатқан кейбір олқылықтарға көз жұмып қарауға болмайды. Кітап, теледидар, газет-журналдардан бөлек, кинолар, қойылымдар, заманауи әндер тәрбие құралына айналды. Халық арасында көптеген әншілер, актерлер сауатсыз деген пікір қалыптасқан. Қазіргі заманда көгілдір экранда көрсетіліп жатқан барлық бағдарламалар көркемдік кеңестен өтіп, әрбір ойы, сөзі сүзгіден өтіп, қалың көрерменге жол тартуы керек. Бүгінгі өнерге қатысты тұлғалардың парасатына мән берілмей, тұлғалық қасиетін жоғалтып бара жатыр. Өнер адамдарының арасында бұл қалыпты құбылысқа айналып бара жатқандығы қынжылтады. Сахна тілі, дауыс, ырғақ, үн сияқты, актердің жұмысында өте маңызды. Сахна тілі мен дауысын дамыту үшін актер үнемі арнайы тренингтерден өтуі керек. Британдық ғалым Майкл Маккаллион өзінің «Дауыс кітабы: актерлер, спикерлер және өз дауыстарын барынша пайдаланғысы келетіндер үшін» атты іргелі зерттеуінде: «Кейде актер дауысты Жаңа пайдалану мәселесін айналып өтіп, оны өзі ойнайтын кейіпкерлерге қызмет етеді және оны күнделікті өмірде пайдаланбайды... Егер біздің әдеттегі дауысты қолдануымыз механикалық тұрғыдан нашар болса-артқы жағымызбен тыныс алу немесе біздің жаман әдеттеріміз болса, онда оны күнделікті өмірде қолдана отырып, біз бұл жаман әдетті күшейтеміз, және бізге дауысты көпшілік алдында қолдану босату едәуір қиындық туғызады. Физикалық шеберлікті неғұрлым көп қолдансақ, соғұрлым ол қолжетімді болады. Осылайша, қалыпты өмірде дауысты дұрыс пайдалану – бұл біздің оқуымызда үлкен көмек болары сөссіз» (Хожамбердиев, 2012: 131).

Актердің сахна тілін дамыту үшін тиімді оқытудың мысалын келтірейік:

● Кез-келген әнді таңдаңыз. Алдымен мұқият оқып шығыңыз, содан кейін әннің арасындағы ритмикалық сипаттамалар мен өлшемдерді анықтаңыз.

● Мәтінді оқу кезінде демур жасауды үйреніңіз (әнді білдіреді)

● Мәтінді дұрыс оқыңыз. Логикалық қарқын мен демурдың дұрыстығын бақылау

● Мәтіннің ортаңғы жолындағы ырғақ пен демурды анықтаңыз және логикалық бөлуді және демур ырғағымен үйлесімділікті бақылаңыз. Танысыңыз, көп оқып, мәтін.

● Әндердің көптеген түрлері бар. Олар: гекзаметр (6 өлең), таза өлең, өлеңдер және басқалар. Кез-келген әнді кездестіргенде мұқият оқып шығуды үйреніңіз (Хожамбердиев, 2012: 131).

«Сахналық бейненің мазмұны мен түрі өмірдің ағымына қарай өзгеріп отыруы – заңды құбылыс. Өмір болмысының жылжуы мен дамуы театрға, спектакль дайындау мен оның сахналық бейнелілігіне ықпал етпей қоймайды. Әр мезгілдің сахналық шығармасы өзіндік бейнелеу тәсілдерін, өзіндік қойылу жолдарын, өзіне тән театрлық бояуын, яғни уақыт талабына сай көркем шешім табуы шарт. Бір кезде қойылып өткен пьеса екінші бір кезеңде оны сахнаға қайта шығарғанда сол алғашқысының барлық көлемдік белгілерін толық қайталауы мүмкін емес. Сондықтан театр өнерінің, әсіресе, оның сахналық тілінің, бейнелеу құралдарының өзгеріп, жаңғырып отыруы, негізінен уақыт талабынан туады» (Құндақбаев, 1981: 38). Қойылымда ойнайтын кез келген жанрдағы актердің дайындығы жаттығулармен тығыз байланысты. «Айнаның алдында тұрып тынысты кең алыңыз. Иықтарыңыз бен көкірек клеткаларыңыз көтерілді ме? Ауаны «жұтқан» дыбысты естідіңіз бе? Осындай жағдай бір кездері болған ба? Арқаңызбен жерге жатыңыз. Табаныңызды жерден алмастан жайлап тізеңізді көтеріңіз. Омыртқа қалыпты жағдайда болу үшін басыңызға кітап немесе жастық жастаныңыз. Мойныңыз бен иығыңызды бос тастаңыз. Екі қолыңызды кіндіктің тұсына қойыңыз, есінегендей терең тыныс алыңыз да, қайта шығарыңыз. Есінеу және тыныс шығару дененің ширығуынан айығуға мүмкіндек беретін табиғи реакция. Есінегенде және тыныс алғанда ішпен және тынысты шығарғанда ол төмен түседі. (Жапбаров, 1991: 69-70]. Жаттығуды дұрыс орындау арқылы, актер өзінің денесін, тілін дұрыс машықтандырады. Сахнада және қарапайым өмірдегі адамдардың сөйлеу тілінде үлкен айырмашылық бар. Ал сахнадан көрерменнің құлағына жететін сөзден қате кетуіне, естілмей қалуына жол берілмеуі керек. Осы ойыма қатысты театр сыншысы, жазушы Б.Құндақбайұлы «Рольдерде ойнаған актерлердің спектакль дайындау процесінде шығармашылық белсенділік таныта алмауын, өздерін бейтарап ұстауын қалай түсінеміз. Қойылымдағы эклектиканы көрмеуі, сезбеуі, режиссерлік жөнсіздікке қарсы өз пікірін ұсына алмауы – шығармашылық немқұрайлық, әлсіздікке апаратын жол ғой. «Дәстүр дегеннен шығады, күні кешеге дейін актерларымыз шетінен сөзге шешен, оның табиғатын жете түсініп, сахнадан айтылған сөз көрермен залына ақаусыз, сиқырлы сырымен, мол астарымен жететін. Бүгінгі сахнада осы тамаша дәстүр жоғалып барады, сөздің көркемдік қуаты әлсіреген жерде драмалық спектакльде қасиет қалмайды» – деп жазды (Құндақбайұлы, 2001: 257-258).

Драмалық туындыларда кейіпкердің сөзін, тілінің тазалығын, эстетикалық мәнін ашатын тілдік-стильдік амал-тәсілдер қолданылады. Актердің кейіпкерлердің тілі арқылы бейнесі ашылады бүкіл болмысы көрінеді. Бұл пьеса авторының тіл байлығына да байланысты. Пьеса жазу барысында драматургтің алдында кейіпкердің мінез-құлқын іс-әрекет арқылы ғана емес, тілі, сөзі арқылы да ашу міндеті тұрады. Өйткені, образ жасауда кейіпкерлер тілінің мазмұны нақты, құрылымы қысқа бо-

лып сөз – жүйелі ойдың нәтижесі көрсетуі керек. Академик З.Қабдолов: «драмадағы ең басты, ең шешуші, ең негізгі нәрсе – тіл. Пьесаның күші де, әлсіздігі де тілде; пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дір етіп тиердей дәл, көкейге саулап құйылардай таза, мөлдір, санаға мықтап дарығандай мағыналы, мәнді болып келуге тиіс» дейді (Қабдолов, 2002: 360). Көркем шығармаларда әр кейіпкердің сөз саптауы мен сөйлеу мәнері әр түрлі болады. Кейіпкердің сөйлеу мәнері арқылы өзі туралы барлық мәліметті білу мүмкіндігі зор. Сахнаға төселген актерлердің тілінде өз қолтаңбасы, жеке стильдік даралығы белгілі бір сөйлеу құралдарын қолданумен ерекшеленеді. Аталмыш тілдік құралдар кейіпкердің мінез-құлқын ашуға, оқиғаны айшықты суреттеуге көмектеседі.

Сахнада мағыналы сөйлей білу – бұл үлкен өнер. Мүмкін ақынның идеясын, оның дүниетанымы мен сезімдерін жүректен жеткізе білу, сонымен қатар сөйлеу нормаларын аудиторияның құлағын қолайсыз немесе жағымсыз жолмен бұзбай жеткізу – ең қиын нәрсе. Сахнадағы актер үшін сөздерді дұрыс айту, сонымен қатар дұрыс сөйлеу және шынайы түрде жазу маңызды жауапкершілік – бұл лайықты (көздері ашық) және өркениетті адамдар үшін қажеттілік. Сонымен, «Сөз – идеяның айнасы». Поэтикалық өнердің мәні сөздермен байланысты. Сахнада мағынасыз сөздер маңызды емес (Хожамбердиев, 2012: 133).

Актердің рөлмен жұмыс жасау кезеңі сценарий немесе пьесаны оқып танысудан басталады. Сол сәттен бастап актер сценаристтің, драматургтың, режиссердің әрі өз рөлінің ұсынған әртүрлі жағдайын ой елегінен өткізіп, көрермен алдына шығарғанынша егжей – тегжейлі зерттейді. Негізінен, актердің рөлге деген көзқарасы, білім тереңдігі, қиял байлығы, көкірек өресі, жан әлемі, күш-қуаты бәрі ойнаған кезінде байқалады. Осыны түсінген актер өзінің рухани әрі қайрат күшін сарқа отырып, жаны мен тәнін қинап, сахнада «кейіпкердің рухани тіршілігін» шынайы көрсетуге ұмтылады (Айдынұлы, 2016: 78).

Актер сахнадағы кейіпкердің сөзін шебер орындау үшін сахна сыртында көптеген дайындықтан өтеді. Оның күнделікті орындайтын тіл дыбыстарына, дикцияға, дем алудың түрлеріне, дауысқа арналған жаттығулары, жаңылтпаштар, поэзия, прозалар, қара сөздер, мақал-мәтелдердің, әуезді ән салумен көркемсөз оқу әдістерінің орны ерекше. Осы орайда дайындықты әрбір студент өз қабілетінің мүмкіндігіне сай, қолайлы жаттығуларды бастағаны жөн. Әуезді ән салу жаттығуы дауысты өз деңгейінде ұстап тұруға, дауысты еркін қолдануға мүмкіндік береді. «Әуезді ән салу жаттығуында дауысты жоғарылату мен төмендету жартылай тонды, ал бұл сөз оқу жаттығуында оқушының тілдік есту қабілетіне қарай сатылып жүргізілетін болады» (Тұранқұлова, 2016: 80). Поэзия да басқа өнер түрлерімен салыстыруға келмейтін ерекше туынды. Өлең - поэзия, өнердегі өлшемнің ең жоғарғы деңгейіне көтерілген, бүгінгі уақыт тынысын нақты суреттейтін құбылыс. Дауысты көркейту жұмыстары қатарында поэзия оқып үйрену үрдісін қосуға болады. Сахна тілінен дәріс беріп жүрген мамандар, егер актердің есту қабілеті нашар жетілген болса, жаттығуды көркемсөз оқу әдісін бастауға кеңес береді. Дауысты игердің бірнеше түрлері бар. Олар өлең және қара сөз оқу жаттығуларын меңгеру әдісі. «Өйткені, дауысты жаттықтыруда жеке буын не сөздерге емес, өлеңді тұтас ауызша айтудан бастау тиімді

болады. Неге деген сұрақтың тууы да түсінікті. Сөйлемді сөзге, ал сөзді буынға бөліп жаттығу сөздерде дыбыс үндестігінің алуан қырын түгелдей қамти алмайды» деп жазды (Тұранқұлова, 2002: 80). Өлеңдегі терең мәнді ұғынып, жүректі қозғайтын толғанысты сезініп, ішкі сезім арпалыстарын шегіне жеткізіп оқуда асқан шеберлікті қажет етеді. Білім алушылардың поэзияны түсіне алатын дәрежеге дейін жеткізу өте күрделі мәселе. Поэзия өлеңге, қара өлеңге, айтыс өнеріне құрылады. «Поэзия – ұйығандай, құйылғандай орныққан, өз еркін әбден билеген, өмір үшін жетіккен, тәжірибемен шыныққан, рухани күші теңескен, көңіл көзі көреген, ойға батыл, майданға батыр ер қуаты» (https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/42537/). Поэзия – сөз өнері, әдебиет бір саласы ретінде кейіпкерлердің поэтикалық бейнесін ашу кезінде әлеуметтік мәселелерді, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын қасиетке ие, сондай-ақ айналамыздағы орын алып жатқан дүниені, өмірдегі сан алуан құбылысты әдемі сөзбен көркемдеп жеткізуге арналған тәрбие құралы ретінде қабылдаймыз. Актер тек поэзияның сөзін ғана ұғынып қоймай, жалпы сөз атаулыны суреттеп, бейнелеп, ішкі сырымен қабыстыра орындауды тікелей әдетке айналдыру керек. Сөзді дұрыс қолданып, көркемдік деңгейін сақтап танып білу, ұғып-түсіну актердің басты міндеті екені даусыз. Драма актері қабілетін кейіпкердің сезім қуаттылығымен терең тамырластырып, қабыстырып жеткізе білсе шеберлігінің белгісі. «Сахна тілі ауызекі тіл емес, ол өлшемдік бітімі толыққанды, композициялық құрылымы түгел, идеялық табиғаты көркем, шешен тілмен таразыланып, қырағы көз қырын көрместей, саққұлақ өткірлігін байқалмастай сылдырлаған, жылы оймен өрнектелген, құлпырған көркіне көргеннің көзі тоятын, жылы үнін естіген құлақтың құрышы қанатын, ой дінгегіне, сөз шеберінің парасат құдығына байланып, тізгінін қос қолдап ұстап, ақыл ойдың жасыл жайлауында тыныстап нұсқаулықпен арқандап, қысқалық шалғынына жіберілген, мөлдірлігі көңілді ойға көмек, күңгірт ойға шипа, көп сөздің қоқымынан тазартылып, тұңғыық ойдың тұңғыығында саф алтындай жарқыраған, тілдік қуаты әбден пісіп жетілген тіл» (Куненова, 2014: 4). Актер сөйлеу аппаратын дұрыс қолдану үшін ең бірінші дауыс құрылысымен таныс болуы керек. Сөйлеу тілінің дыбыстары ретсіз болмайды, оның өзіне тән жасалу жолы болып, белгілі тәртіпке бағынады. Сөйлеу дыбыстарын шығаратын дыбыс мүшелердің қызметін артикуляция дейді. Сөзді дұрыс айту, әр дыбыстың анық, әрі таза болуы «дикцияға» байланысты. Дикция «айту», «айтылу» деген мағынаны білдіреді. Сахнада дұрыс сөйлеу үлкен еңбекпен келеді. Дикцияны қалыптастыру үшін «Екі ерінді Ө әрпін айтқандай алға қарай ұмсындырыңыз, бұл жаттығуды жасағанда тіл және тіс өз қалпында болуы қажет» (Тұранқұлова, 2016: 39). Дұрыс қалыптасқан дикцияның артында артикуляцияға байланысты болып келеді. Оған адамның барлық сөйлеу мүшелері, яғни, тіл, жақ сүйектері, ерін құрылысы жатады. Дикцияда қандай да бір кемшіліктер болса сөйлеу аппаратының дұрыс қалыптаспауына алып келеді. Дикция бұл дұрыс артикуляция арқылы қол жеткізілетін сөздердің нақты және түсінікті айтылуы. Артикуляция, өз кезегінде, сөйлеу кезінде жұмыс істейтін еріннің, тілдің және бұлшық еттің жаттығу дәрежесіне байланысты. Жақсы және дұрыс дикция – актерлік шеберліктің ажырамас бөлігі, кез-келген көпшілік алдында сөйлеудің сәттілігінің кепілі. Сондықтан, К.С.Станиславский сахналық сөйлеуді дамытуға көп көңіл бөлді,

оның құрамдас бөліктерінің бірі дикция екенін ерекше атап өткен. Дикцияны қалыпта ұстау үшін жаттығу ретінде «Ауыз екі елі ашық, тіл ұшы жай ғана тіске тиіп жатсын, ауызды ашқанда көмейдегі кішкене тілді көтеріп, дауысты дыбыстарды еркін шығарыңыз (дыбыс тамақта болмасын)» (Куненова, 2014: 28). Оқытушы сабақ барысында сөздің дұрыс айтылмай жатқандығын, дыбыстардың дұрыс шықпай тұрғанын кәсіби тұрғыда үйретсе онда келесі сабақта қателік жібермеуге тырысып бағады. Көптеген туындылардан алынған үзінділер білім алушының өмірімен қабысып жатса, әуезді де әуенді сурет туындайды. Жүректі тербейтін сезімге толы оқиға дауыс ырғағына оң әсер етіп, кейіпкерді бар жан-тәнімен сезінуге көмектеседі. Сахна тілі мәтіндегі әрбір сөздің нақты әрі анық шығуына ықпал етеді, сөйлеу мүмкіндіктері тереңірек ашылады, шығармашылық шабыт сыйлайды.

Қорытынды: Қоғам жаңарған сайын жастардың тілі шұбарланып қазақ тілінің мәртебесі түсіп барады. Сондықтан, өнер арқылы тіл мәдениетінің көкейтестілігін арттырып, ұлттық тілді сақтап қалуға мүмкіндігіміз мол. Әрбір дарынды адамды дұрыс арнаға бағыттаса шығармашылық шабытпен жігерлі еңбек ететіні анық. Бұл жолды жаңғыртатын білім алушы сахна тіліне қатысты әдістемелерді кәсіби тұрғыдан меңгерсе болашағынан зор үміт күттірер еді. Актер қалыптастырудың бір баспалдағы ол – сахна тілі пәні десек, білім алушы сахна тіліне қатысты барлық амал-тәсілдерін, яғни, қарапайым өлең жолдарын, жаттығуларды оқып үнемі ізденіс үстінде жүру керек. Зерттеу барысында сахна тіліне қатысты оқу құралдары, мақалалар, ғылыми-әдістемелік жұмыстар, жалпы сахна тіліне қатысты әдебиет қорының өте аз екеніне әбден көз жеткіздік. Сондықтан да, сахна тіліне қатысты оқу әдістемелік құралдарды, теориялық кітаптарды, ғылыми зерттеулерді орыс, ағылшын тілдерінен қазақ тіліне аударуды мемлекеттік деңгейде көтеру керек екенін қайталаудан жалықпаймыз. Сондай-ақ негізгі сөз сөйлеу техникасын меңгерудің әдістеріне қатысты тақырыптар кеңірек зерттелуі тиіс. Актер дайындауда бағыт-бағдары мығым, еңбектері терең, әдістері тиянақты авторлардың еңбектері қазақ актерлерін дайындауда негізгі білім көзіне айналуы тиіс. Бұл өзекті мәселенің шешімін таппай сахнадан кәсіби актер көру бос әурешілік болмақ. Білім алушының ұшқыр қиялы мен тапқырлығын шыңдау үшін студенттерге қосымша білім алу көздері қажет, сондықтан, сахна тілі туралы қазақ тілінде жазылған оқулықтарды шұғыл түрде толықтыруды қамтамасыз ету керек.

Қазақ театр өнері күн сайын бір белесті бағындырып, өркендеу үстінде. Театр ұлттық өнердің темірқазығына айналып, еліміздің рухани-мәдени орталығы ретінде жұмыс істеп жатыр. Театр мен актер егіз ұғым. Актердің дамуын зерттеу, кәсібилігін, білімін арттыру сахна тілі мамандарына тікелей байланысты. Қазақ театр өнері еліміздің әдеби-мәдени өмірінің ажырамас бір бөлігіне айналып, өз заманының тарихи, саяси, әлеуметтік-танымдық сынды мәселелерді көтеруге атсалысуда. Әрбір сахналық қойылым көркемдік-идеялық мағынасын сақтап, көрерменнің көңіліне орнықса театр өнері ешқашан өз құндылығын жоғалтпайтыны анық.

Камзабекулы О*, Жусип Д.А., Ахманов С.М., Рахымжанов Е.Т.
Казахская Национальная академия искусств им.Т.К.Жургенова,
Алматы, Казахстан

E-mail: Iordabek_79@mail.ru* t.al.tarazi@mail.ru, ahman90@mail.ru,
Rakhymzhanerdosss@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7975-2974*, 0009-0004-2893-3176
0000-0003-0952-5594, 0000-0001-5350-2854

Значение актерского мастерства и сценического языка в становлении исполнителей ролей

Аннотация: Главная цель актера - сохранить художественную ценность постановки на сцене и сыграть отведенную ему роль. Эту задачу он должен передать через сценический образ, используя свои актерские приемы, богатство языка. При сохранении языковой культуры целесообразно использовать приемы сценического языка при реализации задачи по сохранению языка обучающихся. Отношение людей в обществе к культуре, воспитанию становится все более сложным. В современном обществе наступает новая эра, отличающаяся характером. Дыхание нового времени разрушает цену главным ценностям. Мы все больше отдаляемся от своего языка, традиций, культуры, подражая другим странам. Когда через искусство постигать чудеса казахского языка и повышать его цену... Любая профессия, особенно связанная с искусством, требует таланта, любознательности, изобилия творческих возможностей. В этой связи, главной целью, стоящей перед ордами искусства XXI века, является привлечение усилий для развития познавательной активности и творческих способностей путем углубленного обучения новым требованиям.

Способы обучения сценическому языку напрямую связаны с литературой. В классических произведениях, вышедших на мировой уровень, отчетливо прослеживается достоинство слова. В ходе статьи было предложено взять за основу все данные, относящиеся к сценическому языку, и определены функции, которые актеры выполняют на пути правильного формирования речевой техники. Мелодия, упражнения для голоса, тон голоса, темп, пауза, прозаические произведения, поэзия, монологи и т.д. приемы сценического языка выявили игру героя на сцене, исследовали связь слова с его функцией правильной передачи конкретного текста. Было отмечено, что специфика голоса актеров меняется через общение с персонажами на сцене. В статье большое значение придается тому, что актер должен быть грамотным в овладении сценическим языком и применять теоретические знания вместе с практикой. Изложены приемы овладения техникой речи персонажей, играющих в спектаклях всех жанров. Главное оружие актера на сцене-это язык, общение со зрителями осуществляется только через язык, актеру нужно уметь создавать образы, используя чистоту языка, показать все его особенности, преобразовать и передать в индивидуальном порядке. Было исследовано, что все приемы, используемые актером, имеют особое место.

Соблюдая чистоту казахского языка во всех сферах, мы повышаем языковую культуру и сохраняем национальные качества. Казахский язык никогда не терял своей ценности. Доказательством этому можно назвать нашу литературу и культуру. Красочность нашего языка не сравнима ни с языком какой-либо глубинной страны. Поэтому, если люди искусства соблюдают законы и правила казахского языка и правильно передают их зрителю, то будущее поколение будет особенно уважительно относиться к родному языку.

Ключевые слова: Сценическая речь, методы сценической речи, дикция, тренинги, актерское искусство, драматургия, актер.

Khamzabekuly O. ^{1*} Zhusip D.A., Akhmanov S.M. ², Rakhymzhanov E.T. ³

T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts
Almaty, Kazakhstan

E-mail: Iordabek_79@mail.ru* t.al.tarazi@mail.ru, ahman90@mail.ru,
Rakhymzhanerdosss@gmail.com

ORCID ID: ¹0000-0001-7975-2974*, 0009-0004-2893-3176
0000-0003-0952-5594, 0000-0001-5350-2854

The value of acting and stage language in the development of role performers

Annotation. The main goal of the actor is to preserve the artistic value of the production on stage and play the role assigned to him. He must convey this task through a stage image, using his acting techniques, the richness of language. While preserving the language culture, it is advisable to use the techniques of stage language in the implementation of the task of preserving the language of students. The attitude of people in society to culture and education is becoming more and more complex. In modern society, a new era is coming, characterized by character. The breath of the new time destroys the price of the main values. We are increasingly moving away from our language, traditions, culture, imitating other countries. When to comprehend the wonders of the Kazakh language through art and increase its price... Any profession, especially related to art, requires talent, curiosity, and an abundance of creative opportunities. In this regard, the main goal facing the hordes of art of the XXI century is to attract efforts for the development of cognitive activity and creative abilities through in-depth training in new requirements.

The methods of teaching stage language are directly related to literature. In classical works that have reached the world level, the dignity of the word is clearly traced. In the course of the article, it was proposed to take as a basis all the data related to the stage language, and the functions that actors perform on the way to the correct formation of speech technique were determined. Melody, voice exercises, tone of voice, tempo, pause, prose works, poetry, monologues, etc. the techniques of stage language revealed the play of the hero on stage, investigated the connection of the word with its function of correct transmission of a specific text. It was noted that the specifics of the actors' voices change through communication with the characters on stage. The article attaches great importance to the fact that an actor must be competent in mastering the stage language and apply theoretical knowledge together with practice. The techniques of mastering the technique of speech of characters playing in performances of all genres are described. The main weapon of an actor on stage is language, communication with the audience is carried out only through language, an actor needs to be able to create images using the purity of language, show all its features, transform and convey individually. It was investigated that all the techniques used by the actor have a special place.

Observing the purity of the Kazakh language in all spheres, we improve the language culture and preserve national qualities. The Kazakh language has never lost its value. Our literature and culture can be called proof of this. The colorfulness of our language is not comparable to the language of any deep country. Therefore, if people of art observe the laws and rules of the Kazakh language and correctly convey them to the viewer, then the future generation will be especially respectful of their native language.

Key words: stage speech, methods of stage speech, diction, trainings, acting, drama, actor.

Информация об авторах:

Камзабекулы Ордабек, доцент Казахской Национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова, PhD по актерскому искусству, член Союза театральных деятелей Республики Казахстан, член Ассоциации выпускников Казахской Национальной академии искусств имени Т. К. Жургенова, г. Алматы, Казахстан. E-mail: ordabek_79@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7975-2974;

Жүсіп Дәрия Әбдімәлікқызы, доцент кафедры «Актерского мастерства и режиссуры» Казахской национальной академии искусств имени Т. Жургенова

Ахманов Сакен Муратулы, Магистрант Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова, г.Алматы, Казахстан. E-mail: ahman90@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0952-5594;

Рахымжанов Ердос Тарғынулы, Магистрант Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова, г.Алматы, Казахстан. E-mail: Rakhymzhanerdosss@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5350-2854

Әдебиеттер:

Айдынулы А. Актер мен ұлттық болмыс // Central Asian Journal of Art Studies. 2016. – Т.1. – №4. <https://www.cajas.kz/journal/article/view/108>.

Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 156 б.

Құндақбаев Б. Уақыт және театр. – Алматы: Өнер, 1981. – 328 б.

- Құндақбайұлы Б. Заман және театр өнері. – Алматы: Өнер, 2001. – 520 б.
- Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
- Куненова П.С. Сахна тілі. – Тараз, 2014. – 4 б.
- Сансызбай Ө. Поэзия және оның жанрлық ерекшеліктері. // Massaget, 2016. https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/42537/
- Тұранқұлова Д.Т. Тіл тағылымы. – Алматы, 2009.
- Тұранқұлова Д.Т. Сахна тілі. – Алматы: Білім, 2016. – Т.1. – 80 б.
- Хожамбердиев О.К. Актер шығармашылығындағы театр тілінің маңызы. // World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Cognitive and Language Sciences. 2012. – Vol:6. – No:8. doi.org/10.5281/zenodo.1076002.

Литература:

- Айдынулы А. Актер и национальное бытие // Central Asian Journal of Art Studies. 2016. – Т.1. – № 4. <https://www.cajas.kz/journal/article/view/108>.
- Жапбаров А. Основы преподавания стиля казахского языка. – Алматы: Казахский университет, 1991. – 156 с.
- Кундакбаев Б. Время и театр. – Алматы: Искусство, 1981. – 328 с.
- Кундакбаев Б. Современность и театральное искусство. – Алматы: Искусства, 2001. – 520 с.
- Қабдолов З. Искусство Слова. – Алматы: Категория, 2002. – 360 с.
- Куненова П. С. Сценический язык. – Тараз: 2014. – 4 б.
- Сансызбай О. Поэзия и ее жанровые особенности // Massaget, 2016. https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/42537/
- Туранқұлова Д.Т. Языковые уроки. – Алматы, 2009.
- Туранқұлова Д.Т. Сценический язык. – Алматы: Билим, 2016. – Т.1. – 80 с.
- Хожамбердиев О.К. Значение театрального языка в творчестве актера // World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Cognitive and Language Sciences. 2012. – No:8. – Vol:6, <https://doi.org/10.5281/zenodo.1076002>

References:

- Aidynuly A. (2016) «Akter men ulttyk bolmys». [Actor and national being] // Central Asian Journal of Art Studies. – Т.1. – №4. <https://www.cajas.kz/journal/article/view/108>.
- Zhapbarov A. (1991) Kazakh tili stilistikasyn okytu negizderi. [Fundamentals of teaching the style of the Kazakh language]. – Almaty: Kazakh University, – 156 p.
- Kundakbayev B. (1981) Uakyt jane teatr. [Time and theater]. – Almaty: Art, – 328 p.
- Kundakbayev B. (2001) Zamana jane teatr oneri. [Modernity and theatrical art]. – Almaty: Art, – 520 p.
- Kabdolov Z (2002) Soz oneri [The Art of the Word]. – Almaty: Category, 2002. – 360 p.
- Kunenova P.S. (2014) Sakhna tili. [Stage language]. – Taraz, 4 p.
- Sansyzbay O. (2016) «Poezia jáne onyń janrlıq erekshelikleri» [Poetry and its genre features]. https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/42537/
- Turankulova D.T. (2009) Til tagylymy. [Language training] Almaty, 80 p. (in kaz.)
- Turankulova D.T. (2016) Sakhna tili. [Stage language]. –Almaty: Bilim, – Volume 1. – 80 p.
- Khodzhamberdiyev.O.K. (2012). The Importance of Theatrical Language in the Creativeness of the Actor // World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Cognitive and Language Sciences. No:8, Vol:6. doi.org/10.5281/zenodo.1076002.

IRSTI 12.81.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-25>

Abikenov Zh.O.^{*1}, Yenseyeva V.T.²

¹*Korkyt Ata Kyzylorda State University
Kyzylorda, Kazakhstan*

²*Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov
Taldykorgan, Kazakhstan*

E-mail: Abikenovkz@gmail.com, Vensulu@mail.ru

ORCID:0000-0002-7950-330X, 0000-0002-7360-5743

THE IMPACT OF THE PANDEMIC ON THE CULTURE OF CITIZENS

Abstract: This study was conducted to identify the cultural state of citizens during isolation during the COVID-19 pandemic. The widespread spread of COVID-19 has seriously affected the well-being, family life and values of citizens. Various rumors about COVID-19 have become the main topic of public discourse. The pandemic has dramatically changed the way people live. Life throughout the world has turned in a new direction: the requirements for education, social meetings, work, recreation and even travel have been revised.

Therefore, this study analyzes and formulates the changes that have occurred in the cultural context of citizens during the pandemic. Due to the prevention of a pandemic, citizens could not attend cultural events. How has this situation affected the culture of citizens? What did people do during the crisis, how are they related to each other? In the course of the study, we want to look at the experience of people during the pandemic and uncover the problems within the framework of the study.

The findings from this study contribute to practical problems related to the culture of citizens in isolation during a pandemic. The study proposed a field research methodology dedicated to the study of the needs and problems of the population caused by the COVID-19 pandemic. A telephone interview was conducted with the respondents based on the numerical method, a sociological survey was obtained and supplemented with data obtained as a result of a documentary study.

Keywords: culture, value, discourse, experience, survey.

Introduction. The way individuals think around the normal world is connected to numerous mental builds that incorporate well-being, life fulfillment, and imperativeness (Capaldiet al, 2017). Person contrasts in worldviews approximately culture may be an especially critical person distinction metric connected to mental wellbeing when adapting amid a serious common calamity, such as a worldwide widespread. Amid the early portion of 2020, individuals over the complete world experienced serious negative impacts on their wellbeing, family life, and money-related steadiness due to the COVID-19 widespread. These things were outlined to explore the way a person contrasts in worldviews almost human's relationship with the characteristic world compares to culture wellbeing amid the COVID-19 widespread over two diverse social settings.

Considering and carrying on in ways that are associated and agreeable with nature tends to bestow numerous benefits to mental wellbeing. For case, person contrasts in nature connectedness are emphatically related with mental well-being (Nisbet et al, 2011) and joy (Capaldiet al, 2014) and adversely related with uneasiness (Martyn, 2016).

These think about bolstering the speculation that person contrasts in harmony-with-nature worldviews would be emphatically related with moved forward cultural wellbeing

amid the COVID-19 widespread independence of social context. Another way individual tends to think approximately the common world is with a mastery-over-nature worldview. A mastery-over-nature worldview speaks to the conviction that people are unmistakable from nature and have the proper capacity to control and misuse nature to their claim closes (de Groot et al., 2011). The encounter of a characteristic catastrophe, such as a worldwide widespread, likely stands in stark differentiate with the worldview that people are in control of, and eventually the ace of, the normal world. The cognitive disharmony hypothesis sets that encountering counter-attitudinal data inspires negative impacts (Harmon-Jones, 2000). Hence, when confronted with a normal fiasco, holding a mastery-over-nature worldview may abdicate strife and hence lead to more noteworthy negative impacts in comparison to not holding a mastery-over-nature worldview.

There exists little to prove in any case that cognitive disharmony isn't a socially widespread marvel (Hamamura et al., 2008). A few accounts on the interface between culture and cognitive cacophony propose that this may be established, in portion, by social variety in credulous dialecticism.

Gullible dialecticism is the acknowledgment and resistance of inconsistency (Peng & Nisbett, 1999). As compared to Western social settings, numerous East Asian societies, such as Japan, tend to be more tolerant of inconsistency, as shown within the spaces of the self, passionate encounter, and states of mind (Spencer-Rodgers et al., 2010). Social contrasts in gullible dialecticism may play a part within the interface between mastery-over-nature worldviews and mental wellbeing amid a worldwide widespread. In cultural contexts where naive dialecticism tends to be below, such as the United States, the conflict between the worldview that humans are masters of the natural world and evidence that humans are not the masters of the natural world may elicit negative affect. Where as in social settings where gullible dialecticism tends to be tall, such as Japan (Spencer-Rodgers et al., 2010) individuals may be more tolerating and tolerant of the clear strife between a mastery-over-nature worldview and mindfulness of the worldwide widespread, and may hence inspire generally lower levels of negative influence.

Methods. This study was designed to elucidate the way worldviews linked to culture during the COVID-19 pandemic. The research was conducted in Kazakhstan at the end of 2020 and the beginning of 2021. This presents a field research methodology for studying the needs, challenges, and problems of residents caused by the COVID-19 pandemic in the Almaty region. The study was conducted by a quantitative method based on telephone interviews with respondents and supplemented data obtained as a result of documentary desk research.

Tools employed: A qualitative analysis of content was employed in the research. Assessment of the impact of coronavirus on culture in terms of the dynamics of its taxonomy, norms and values, cultural sanctions.

The study was conducted by a quantitative method based on telephone interviews with respondents and supplemented data obtained as a result of documentary desk research. The quality control of the interviewers' work was carried out according to the following parameters: control quality in the first days of calling (Stop-Day): tracking the logic of incoming data and the correctness of filling out the answer forms (Questions on the checklist), listening audio recordings.

The applied quality control system made it possible to track the work of interviewers simultaneously with the collection of data, timely identify and correct errors. In the course of data processing, generalized information was presented describing the knowledge, opinions, and practice of respondents on the issues raised in the course of the study.

Field research methods:

- (1) Telephone survey of respondents based on a pre-prepared questionnaire (CATI);
- (2) Electronic survey (CAWI).

The use of CATI and CAWI complies with social distancing rules and, at the same time, allows you to organize a standardized collection and process data much faster than F2F (face to face).

The extra methodological premise of the article is common logical standards of cognition and, overall, the rule of culture, i.e. the consideration of any culture wonder in its improvement, the particular culture conditionality. The problem-chronological strategy decides the structure of the article. This article too employments the strategy of actualization, that's, surveying the esteem of logical information for show and future time. There were utilized deductive and inductive strategies.

Literature review. The economy, which had begun to recoup, was once more caught within the winding of another emergency COVID-19. Limitations on the development of products, administrations, and individuals will lead to lower request and shopper certainty in makers and, as a result, slower financial development. Staff cuts, wage cuts, and non-payment of compensation have started (Bartik&Hershbein, 2020). Trade structures related with mass occasions and development sports, tourism, and hospitality were among the primary to involvement the effect of the widespread. The presentation of social separation, self-isolation at domestic, closure of cafes and eateries, and forbiddance of dynamic travel have managed a substantial blow to the neighborliness industry (Ozili &Arun, 2020). By limiting and totally closing borders indeed between partnered states, the authority looked to decrease the dangers of the coronavirus fast advancement. At the same time, measures were taken to decrease the effect of the financial emergency caused by the widespread, different measures and the fastest ways out of the circumstance were created. The universal instruction framework and national frameworks of instruction, youth improvement, staff preparation have found themselves in troublesome circumstances. They too felt the effect of the widespread and had to adjust online to the unused substances. Those instructive organizations that have consolidated data and advanced innovations into instruction have profited. The human assets approach both at the state level and in specific colleges is complex and vague within the setting of instruction framework change. With the fourth mechanical transformation, the nature of higher instruction is changing to some degree and its significance is expanding (Gleason, 2018). Penprase (2018) accepts that it should be given the assignment of moral and intercultural engagement, with adaptable approaches at the center. This will empower communities to get the pith of changes and adjust rapidly and subjectively to the inventive 4IR advances that are being executed. Higher instruction must be always prepared to alter curricula that permit all members within the instructive to prepare to move forward the quality of instruction. Modern strategies of instruction and amusement advances ought to create in understudies those soft and difficult aptitudes that will be in

the request within the labor showcase within the future (Matraeva, 2020). An individual is the second rate to a robot within the address of error-free generation of calculations, which makes it less competitive within the labor advertise and increments the chance of losing work. The 4IR brings with it the digitalization of society and the presentation of AI in all circles of life, counting, and instruction. Belgium and Gorunescu (2020, p. 57-70) consider the interaction of common and AI in decision-making. Alternatives and conceivable outcomes of shrewd frameworks to back administration in decision-making. Considers by Burrell (2019) al can stimulate both positive, way better qualities and negative ones.

Within the instruction framework, when making choices, it is critical to consider the dangers radiating from AI, and the arrangement of hypothetical and methodological establishments of the morals of interaction between common and AI. are concerned that the frameworks of human assessment utilizing AI in some cases set criteria that can lead to racial, sexual orientation and sexual separation. A few American researchers have proposed a clever framework based on AutoViDev video signals. It gives an opportunity for programmed examination of human behavior and estimating the plausibility of focused on and productively use of human potential (Ossmyet, 2020). Brockmann (2019) recommended utilizing AI to decide a multidimensional show with a laser scanner in machine learning. Prior comes about may alter altogether beneath the effect of the widespread.

Results. The domestic regardless of its set up part as the essential location for relaxation and utilization has ended up, by state declare, the endorsed alternative for all social movement. Of course, not everybody is able to respect control to domestic as an opportunity for relaxation, free time, or expanded utilization. Those in «essential» occupations are still aiming to work, whereas numerous others are working from domestic, attempting to do their standard occupations beneath emergency conditions. Yet, over many brief weeks, most of the makers of this essentialness numerous hundreds of thousands of expressions, culture, and media laborers have seen their current jobs vanish, and their proficient prospects are tossed into peril.

The widespread has constrained the closure of nearly all non-domestic locales of social generation, counting film sets, theaters, displays and historical centers, studios, craftsmanship centers, bars and clubs, concert corridors, libraries, colleges, and colleges. It has moreover essentially reduced the action of what Pratt (1997) named the “cultural businesses generation system” all those providers of physical hardware, foundation, offices, and materials. Benefit suppliers in circulation, conveyance, showcasing, and offering have moreover endured. The short-term results for these specialists can be sad, the longer-term impacts on the social businesses, as however unknown. As people are a social species, an examination of the suggestions of the COVID-19 moreover benefits from a social point of view.

Given that individuals from the same country are socialized to utilize their culture-specific introductions to direct their day by day adapting forms, there are significant cross-cultural differences in individuals’ evaluations of stressors, choices of adapting methodologies, and pointers of versatile results (Heppner, 2008). And whereas the social hypothesis has its limits and our possess the individual capacity for theorizing might right now be restricted for those of us who stay able to work, our reason requires not to be

limited to the expectation of a few post hoc considerations, but might too include basically deciphering the crisis' conditional display and it is dubious and uncertain getting to be.

During the height of the 2020 COVID-19 pandemic, participants residing in Kazakhstan completed self-report scales to measure (1) impact of the COVID-19 pandemic (personal, family and financial), (2) worldviews on nature (harmony, mastery, subjugation and incremental theory), and (3) psychological health (perceived stress, negative and positive affect). We compared levels on each of the psychological health outcome measures collected during the COVID-19 pandemic to data collected prior to the COVID-19 pandemic. We tested three hypotheses: H1: Across cultural contexts, people would report greater psychological distress during the COVID-19 pandemic than prior to the pandemic; H2: Across cultural contexts, individual differences in harmony-with-nature worldviews would be positively associated with improved psychological health; and H3: Individual differences in mastery-over-nature worldviews would be more strongly associated with negative affect in the Kazakhstan. Lastly, we also tested for links between incremental theory about the natural world and psychological health during the COVID-19 pandemic.

At the same time, a few conclusions are as of now conceivable nowadays. Their pertinence against the foundation of a therapeutic and financial appraisal of the infection, to begin with, look, appears immaterial, but changes in culture turn out to be markers of how society basically responds to noteworthy occasions. Subsequently, on the off chance that medication permits us to move towards understanding the infection and the component of its «work», and the economy fixes and predicts its effect on products and cash, at that point social ponders permit us to uncover the substance of the changes taking put in society, the memory of which can stay with individuals much longer than the utilize of this or that drugs or the truth of vacillations in GDP and national cash amid the widespread period.

So, in a widespread, in spite of the significance of such social qualities as entertainment and unwinding, their significance cannot be compared with the standards that can protect the wellbeing and human life. In common, the period of the widespread displayed prerequisites for the control of social behavior and exercises to a more noteworthy degree of ethical, instead of tasteful or unwinding substance. It appears to us that culture nowadays is uncovered: «In connection to an individual to another individual and to a characteristic object and is settled within the mental capacity to put oneself in their put, which serves as the foremost vital characteristic of his ensuing practice». They want to keep the trade gets to be a catalyst for organizational and specialized changes. Modern mechanical apparatuses, counting different electronic administrations and online applications, arrangements within the field of virtual and increased reality offer assistance the move to the online arrange of work, amusement, and instructive forms. Kazakh social centers endeavor to realize the unused openings given by advanced data and communication advances by organizing inaccessible occasions. As a result, without taking off domestic, self-isolated citizens can tune in to addresses, get familiar with the works of craftsmen, and take an interest within the discourse of social occasions. Too, virtual visits are advertised to the consideration of the populace, online broadcasts are organized, recordings of famous showy performances. It is apparent that within the "post-coronavirus" world, the quick advancement of intuitively virtual interaction will proceed in all circles of public life, not barring culture. In the

interim, in arrange to teach the more youthful era, to preserve steady social introductions in society, in our supposition, nothing can supplant individual colleagues with objects of social and authentic legacy, social bearers, agents of the social circle. At least, a certain social environment is continuously shaped around them, they are encompassed by a particular atmosphere that's not transmitted over the network.

Therefore, no sum of inaccessible interaction, the most elevated quality introductions, and progressed video visits will give full-fledged impacts of nearness and association: sitting at domestic on the lounge chair with a contraption, an individual does not see anybody around but himself, but maybe his cherished ones. At the same time, virtual culture, in our conclusion, ought to end up a motivating force for a person to connect to the world of conventional culture. In the meantime, the anthropological results of isolation are likely to be such that online utilization of social items will be ended up commonplace for numerous individuals.

Cultural stability index in the case of coronavirus. The purpose of the study was to study the attitude of the population to the measures to combat the virus in the context of coronavirus and the index of cultural situation. The objectives of the study include the analysis of the ratio of generations «Y» and «Z» by age and determination of the value of cultural understanding in the life of the population of the Almaty Region.

A sociological survey was conducted in all cities and districts of the Almaty Region (17 districts and 3 cities) from April 30 to May 6, 2021 using the telephone survey method with the participation of 200 respondents aged 18-29, 30-45, 46-60 and 61 and older. The set of respondents was created on the basis of full telephone numbers activated in the territory of the Almaty Region. In this study, we associate the reasons for the priority of generations «Y» and «Z» with their features, which give an idea of the economy, politics, culture and public consciousness. The influence of each generation on changes in society is different. Because, reforms, economic changes, political events occurring in the country during their existence directly affect the worldview of the new generation, attitude to work, consumer behavior and much more.

The first question was about restrictive measures: «There are different strategies of the state in the fight against coronavirus. In some countries the authorities use severe restrictive measures. They have a negative impact on the economy, but also prevent large losses from the coronavirus. In other countries the authorities refuse severe restrictive measures and take more lenient measures. This will reduce the negative impact of the coronavirus on the economy, but will increase the number losses. What, in your opinion, is the most convenient option in our country?» The first subject of interest is shown in Figure 1.

As a result of our research it was revealed that the descendants of «Z» tend to get out of difficulties during the period of the quarantine regime. This can also be explained for various reasons. At a young age, a person makes vital decisions, get an education, create a family and forms a profession. Since these decisions are made early stage in human life, those who need special support in society are also descendants of this «Z».

Those who consider themselves cultural psychological stability despite the various difficulties in quarantine conditions that occur in the world and the country, these are modern youth – «Z» and «Y» (51 %), and among the older generation, on the contrary, prevailed

the answer is «No» (32 %). Young people who answered «Everything is stable for me» for them the stereotype of a sense of stability is a family (50%). Family (32 %), loved ones and their own well-being (26%) and the presence of children (20%) are also signs of stability for residents of mature age. Among the respondents who «do not feel» stability, the adult generation (46-60) has grown and they explain the reason: material difficulties (20 %), poor health (17 %), unemployment (10 %) and the unfavorable situation in the country (9%).

As a result, the relationship of the mature generation to changes in society, in contrast to today's youth, was expressed pessimistically. This circumstance requires consideration of the same problem from both sides. The results of the study showed that generation «Y», that is adult youth in quarantine worries about themselves, their families and their source of income.

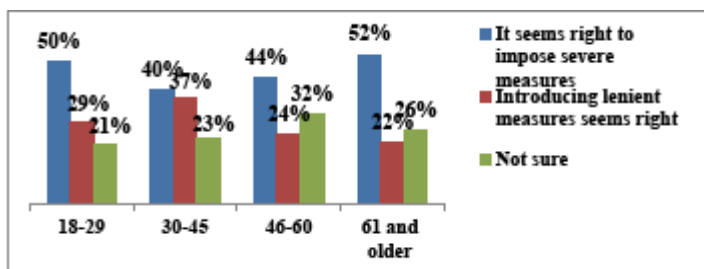

Figure 1. Convenient option for quarantine in the country

To this question there was the same ratio between the younger generation and the previous generation. Nevertheless, those who performed the point of view «it seems right to introduce lenient measures than severe ones» (37 %) turned out to be adult youth «Y» (from 30 to 45). Because, those who are equally afraid of the risk of contracting the epidemic and losing their jobs are precisely the young representatives (34 %). And for the previous generation (46-60), first of all, was revealed the fear of infecting themselves and loved ones with an epidemic (41 %).

The results of the question «Please, tell me, what often anxiety you, the loss of your job or the fear that you or your relatives might get coronavirus?» can be found in Figure 2.

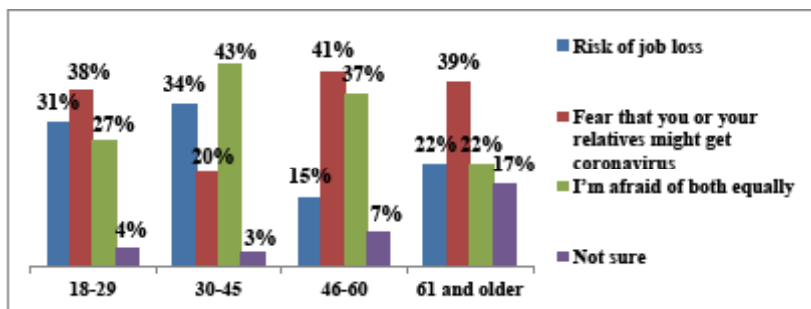

Figure 2. Anxiety of respondents

To the question «Anything can happen, in general, is your cultural psychological situation stable or not?» respondents answered as follows Figure 3:

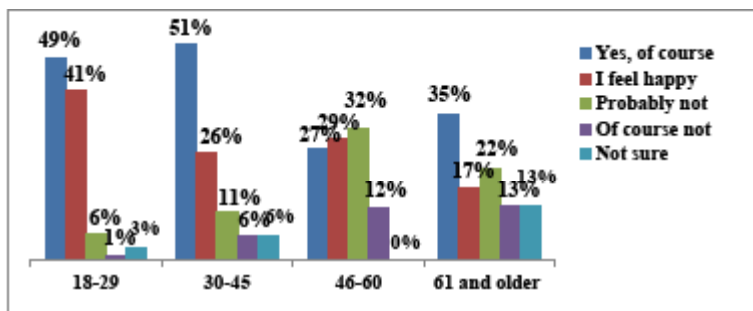

Figure 3. The level of stability of the cultural psychological situation.

Answers the question «If you feel cultural psychological stability person, tell me why?» can be found in Figure 4:

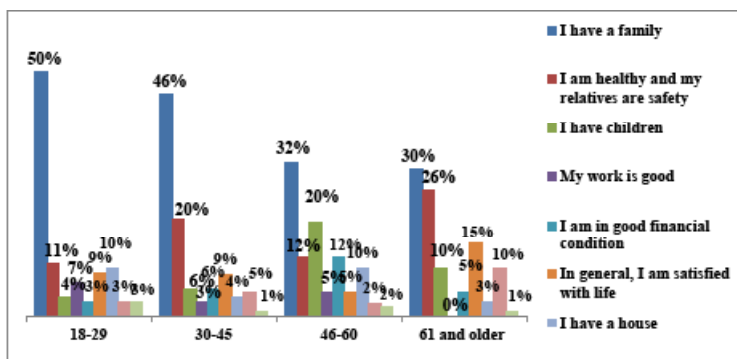

Figure 4. Reasons for cultural psychological stability

Reasons for absence of cultural psychological stability of the respondents can be seen in the following results Figure 5:

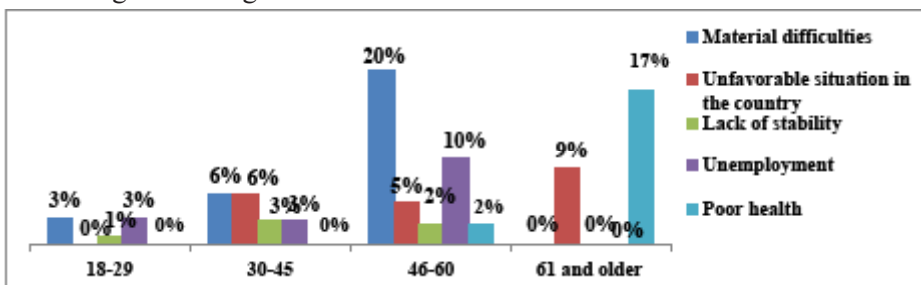

Figure 5. Reasons for absence of cultural psychological stability.

Discussion. Inconceivably, it was the instruction that was beneath the foremost capable impact of the COVID-19 widespread: in a matter of days, all sorts of full-time instruction were ceased in Kazakhstan. The emergency circumstance really constrained to alter

the state of mind of Kazakh schools and colleges to cutting edge methods of obtaining information. Ready to securely say that there will be a dismissal of the clearly obsolete shapes of instructing and components of control over the obtained information.

Kazakhstani society will get to not as it was coordinated into unused shapes of work with farther work but too get utilized to unused shapes of virtual joint recreation. Changes at the mental level will influence everybody from the elderly to children. Customarily, for Kazakhstan, the center course related to small business and individual entrepreneurship will get a genuine blow, which is able got to bear the burden of expanded duty for financial exercises that have been suspended in an authoritative way. Within modern reality, all connections will be harder. There will be washouts who are not bad, but who fair turned out to be somewhat more regrettable than others of the same kind. The marvel will end up exceptionally comparable to unemployment among laborers in expansive mechanical centers within the, to begin with, half of the 20th century when work misfortune was seen as a social challenge. And this time it'll be seen the same way. Since it is one thing when an individual deliberately chose not to hunt for work and very another thing when the limited request for laborers increments the probability of «bad luck» for them. The advancement of unused advances, constrained by the coronavirus stun, will lead to the development of modern sorts of contrasts between social strata of an advanced society, for illustration, in relaxation hones, and to another increment within the salary hole between the wealthy and the destitute. On the other hand, the COVID-19 widespread illustrates the preparation of society for solidarity and reviving in overcoming the challenges that have emerged; alter within the esteem of an individual, his ethical and mental capabilities.

It would be amazingly credulous to accept that the coronavirus widespread will be able to halt the elements of change of the socio-cultural circle, which it obtained amid the period of late globalization. As well much cash and time were contributed in making these vectors, as well genuine commercial prospects were opened by socio-cultural isolation for «global investors», in spite of the costs related with the rise of spaces of an open and or maybe ridiculous obsolete. But it would be indeed more gullible to accept that the coronavirus widespread will not have a major remedial impact on the brilliant plans of the globalist conceptualists. Since within the framework of globalization, an individual was fundamentally a consumer, and for the foremost portion as it were a buyer. And the rationale of the framework is exact to restrain the decay of these customers, particularly as a result of such a bizarre and startling prepare like a widespread. Across Kazakh social settings, holding a worldview that people and nature are best thought of as being agreeable with one another, compared to moved forward mental wellbeing amid the COVID-19 widespread. This finding encourages bolsters the biophilia speculation, that individuals have an intrinsic inclination to look for associations with nature and other shapes of life. We moreover found that social setting directed the interface between social worldviews amid a normal disaster. This consider contributes to a developing body of observational investigation illustrating positive results related to investing time in culture and considering almost culture in an interconnected and concordant way. Introduction to normal situations decreases forceful reactions to being ostracized (Poon et al., 2016), self-control depletion. Person contrasts in culture connectedness are related to decreased uneasiness and expanded

positive influence. This body of work shows that connection and considering around culture in a concordant way may be a socially widespread build connected to progressed mental health. An elective elucidation approximately the reason why the connection between mastery-over-nature worldviews and mental trouble varies between societies may include social contrasts in believing in specialists, and more particularly the government. Amid the COVID-19 widespread, Kazakh governments put confinements on numerous person freedoms in arrange to decrease rates of person-to-person contamination. The propensity to hold a mastery-over-nature worldview may compare with an expanded revolution to being limited; in the event that people are undoubtedly aces over the characteristic world, there's little have to be limit behavior. Holding a mastery-over-nature worldview may compare to expanded negative influence more within a social setting where one is limited by a government that's less trusted. Although the COVID-19 widespread has impacted the lives of individuals all through the complete world, we as it was collected information over social settings. We are in this way constrained in our capacity to generalize the watched mental wellbeing affiliations to other social settings. We found that seeing people and culture as interconnected and concordant is emphatically related with mental wellbeing amid a characteristic fiasco which the interface between seeing people as experts over nature and encountering amid a common fiasco varies concurring to the social setting.

Conclusion. Finally, COVID-19 has given us a delay to consider what culture itself could be or gotten to be, in and past the quick emergency. As famous, individuals in lockdown have turned to culture for a few much-needed discharges, or for remuneration and consolation. Any future esteem we join to culture might well be affected by a fair appreciation that, within the time of national emergency, culture provided. But there's a danger here, moreover. Culture and craftsmanship might give a great diversion from pandemics, but that's not their as it were reason it was, there would be no reason to donate them respect once the emergency is over. Such a see of culture as open «giving» might moreover empower us to deny our commitments to offer due to emolument to the social laborer proficient social work isn't a pastime or a giveaway. Culture must subsequently proceed to supply fabric vocations for specialists and superior work. However one of the other threats of this crisis is that we are going lose a few of the «objective respect» we might have collected for expressions and culture; that's, we'll fall flat to esteem social objects on their possess terms, and within the setting of the complete run of stylish guidelines and hones built up by craftsmen and social specialists themselves.

Thus, the circumstance that has created due to the spread of the coronavirus widespread involves inescapable results, getting to be a catalyst for the encourage a change of the social circle. It is clear that it'll progressively go online, which is clarified by the relative comfort, the impact of cutting-edge design, as well as security beneath isolated conditions. Accordingly, the share of wage from such items within the add up to income of social education will relentlessly increment. In the interim, advancing the improvement of progressed devices for further utilization of social items, a sensible adjust ought to be looked for between them and the back of traditional forms of the compassionate circle in arrange to guarantee social propagation within the nation.

Әбікенов Ж.О.^{*1}, Енсеева В.Т.²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда, Қазақстан

²Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған, Қазақстан

E-mail: Abikenovkz@gmail.com, Vensulu@mail.ru
ORCID:0000-0002-7950-330X, 0000-0002-7360-5743

Пандемия жағдайының азаматтардың мәдениетіне әсері

Аннотация. Бұл зерттеу COVID-19 оқшаулану кезеңінде азаматтардың мәдени ахуалын анықтау үшін жүргізілді. COVID-19-ның кең таралуы азаматтардың әл-ауқатына, отбасылық өміріне және құндылықтарына елеулі түрде әсер етті. COVID-19 туралы түрлі қауесет мың құбылып, қоғамдық дискурстың басты тақырыбына айналды. Пандемия адамдардың өмір салтын түбегейлі өзгертті. Әлемнің барлық аумағындағы тұрмыс жаңа арнаға бұрылды: білім алу, қоғамдық кездесулер, жұмыс, демалыс, тіпті саяхаттау талабы қайта қаралды.

Сондықтан бұл зерттеу пандемия жағдайында азаматтардағы мәдени тұрғыда болған өзгерістерді талдап тұжырымдайды. Пандемияның алдын-алуға байланысты азаматтар мәдени шараларға бара алмады. Бұл жағдай азаматтардың мәдениетіне қалай әсер етті? Дағдарыс кезінде адамдар немен шұғылданды, өзара қалай байланысты? Зерттеу барысында біз адамдардың пандемия кезіндегі тәжірибелерін қарастырымыз және зерттеу шеңберіндегі мәселелерді ашқымыз келеді.

Бұл зерттеуден алынған тұжырымдар пандемия кезіндегі оқшауланудың азаматтардың мәдениетіне қатысты тәжірибелік мәселелерге ықпал етеді. Зерттеуде COVID-19 пандемиясынан туындаған тұрғындардың қажеттіліктерін, мәселелерін зерттеуге арналған далалық зерттеу әдістемесі ұсынылды. Респонденттермен сандық әдіс негізінде телефон арқылы сұхбат жүргізілді, әлеуметтік сауалнама алынды және құжаттамалық зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтермен толықтырылды.

Кілт сөздер: мәдениет, құндылық, дискурс, тәжірибе, сауалнама.

Абикенов Ж.О.^{*1}, Енсеева В.Т.²

¹Қызылординский университет имени Коркыт Ата,
Казахстан, Кызылорда

²Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова,
Талдықорған, Казахстан

E-mail: Abikenovkz@gmail.com, Vensulu@mail.ru
ORCID:0000-0002-7950-330X, 0000-0002-7360-5743

Влияние пандемической ситуации на культуру граждан

Аннотация. Это исследование было проведено для выявления культурного состояния граждан во время изоляции в период пандемии COVID-19. Широкое распространение COVID-19 серьезно повлияло на благосостояние, семейную жизнь и ценности граждан. Различные слухи о COVID-19 стали главной темой общественного дискурса. Пандемия резко изменила образ жизни людей. Жизнь на всей территории мира повернулась в новое русло: пересмотрены требования к образованию, общественным встречам, работе, отдыху и даже путешествиям.

Поэтому это исследование анализирует и формулирует изменения, которые произошли в культурном контексте у граждан в период пандемии. Из-за предотвращения пандемии граждане не могли посещать культурные мероприятия. Как эта ситуация повлияла на культуру граждан? Чем занимались люди во время кризиса, как они связаны между собой? В ходе исследования мы хотим рассмотреть опыт людей во время пандемии и раскрыть проблемы в рамках исследования.

Выводы из этого исследования способствуют практическим проблемам, связанным с культурой граждан в условиях изоляции во время пандемии. В исследовании была предложена методика полевых исследований, посвященная изучению потребностей, проблем населения, вызванных пандемией COVID-19. С респондентами проводилось телефонное интервью на основе численного метода, был получен социологический опрос и дополнен данными, полученными в результате документального исследования.

Ключевые слова: культура, ценность, дискурс, опыт, опрос.

Информация об авторах:

Абикенов Жаркынбек, PhD, старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда. E-mail: Abikenovkz@gmail.com. ORCID:0000-0002-7950-330X

Енсеева Венера, магистр, преподаватель, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан. E-mail: Vensulu@mail.ru. ORCID:0000-0002-7360-5743

References:

Bartik T.J, Hershbein B. J. (2020) Coronavirus and the economy. *Employment Research*, 27 (2), pp 1-2. [https://doi.org/10.17848/1075-8445.27\(2\)-1](https://doi.org/10.17848/1075-8445.27(2)-1).

Belciug S, Gorunescu F. (2019). A Brief History of Intelligent Decision Support Systems. *Intelligent Decision Support Systems-A Journey to Smarter Healthcare*, p 70. doi:10.1007/978-3-030-14354-1_2.

Burrell L. (2019) Artificial intelligence brings out the worst and the best in us. *MIT Sloan Management Review*. <https://sloanreview.mit.edu/article/artificial-intelligence-brings-out-the-worst-and-the-best-in-us/>.

Capaldi C. A, Dopko R. L, Zelenski, J. M. (2014). The relationship between nature connectedness and happiness: a meta-analysis. *Frontiers in Psychology*, p 5. doi:10.3389/fpsyg.2014.00976

Capaldi C. A, Passmore H. A, Ishii R, Chistopolskaya K. A, Vowinckel J, Nikolaev E. L, Semikin G. I. (2017) Engaging with natural beauty may be related to well-being because it connects people to nature: Evidence from three cultures. *Ecopsychology*. 9 (4), pp 199-211. <https://doi.org/10.1089/eeco.2017.0008>.

De Groot M, Drenthen M, Groot W. (2011) T.Public visions of the human/nature relationship and their implications for environmental ethics. *Environmental Ethics*. pp 25-44. <https://doi.org/10.5840/enviroethics20113314>.

Gleason N. W. (2018) Higher education in the era of the fourth industrial revolution. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-0194-0>.

Hamamura T, Heine S. J, Paulhus D. L. (2008) Cultural differences in response styles: The role of dialectical thinking. *Personality and Individual Differences*. 44 (4), 932-942. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.10.034>.

Harmon-Jones E. (2000) Cognitive dissonance and experienced negative affect: Evidence that dissonance increases experienced negative affect even in the absence of aversive consequences. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 26 (12), pp 1490-1501. <https://doi.org/10.1177/01461672002612004>.

Heppner P. P. (2008) Expanding the conceptualization and measurement of applied problem solving and coping: From stages to dimensions to the almost forgotten cultural context. *American Psychologist*. 63(8), pp 805-816. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.63.8.805>.

Martyn P, Brymer E. (2016) The relationship between nature relatedness and anxiety. *Health Psychology*. 2016. 21 (7), pp 1436-1445. <https://doi.org/10.1177/1359105314555169>.

Matraeva A, Rybakova M. V, Vinichenko M. V, Oseev A. A, Ljapunova N. V. (2020) Development of creativity of students in higher educational institutions: Assessment of students and experts. *Universal Journal of Educational Research*. 8 (1), pp 8-16. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080102>.

Nisbet E. K, Zelenski J. M, Murphy S. A. (2011) Happiness is in our nature: Exploring nature relatedness as a contributor to subjective well-being. *Journal of Happiness Studies*. 12 (2). Pp 303-322. <https://doi.org/10.1007/s10902-010-9197-7>.

Ossmy O, Gilmore R. O, Adolph K. E. (2020) AutoViDev: A computer-vision framework to enhance and accelerate research in human development. *Advances in Computer Vision - Proceedings of the 2019 Computer Vision Conference CVC*. Springer. Cham. pp. 147-156. https://doi.org/10.1007/978-3-030-17798-0_14.

Ozili P. K, Arun T. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on the global economy. <https://ssrn.com/abstract=3562570>. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3562570>.

Peng K, Nisbett R. E. (1999) Culture, dialectics, and reasoning about contradiction. *American Psychologist*. 54(9), pp 741-754. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.9.741>.

Penprase B. E. (2018) The fourth industrial revolution and higher education. *Higher Education in the Era of the Fourth Industrial Revolution*. Palgrave Macmillan, Singapore. pp. 207-229. https://doi.org/10.1007/978-981-13-0194-0_9.

Poon K. T, Teng F, Wong W.Y, Chen Z. (2016) When nature heals: Nature exposure moderates the relationship between ostracism and aggression. *Journal of Environmental Psychology*. 48, pp 159-168. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2016.10.002>.

Spencer J, Williams M. J, Peng K. (2010) Cultural differences in expectations of change and tolerance for contradiction: A decade of empirical research. *Personality and Social Psychology Review*. 14 (3), pp 296-312. <https://doi.org/10.1177/108886831036291>.

Әдебиеттер:

Бартик Т. Д, Хершбейн Б. Коронавирус және экономика//Жұмыспен камтуды зерттеу. 2020. № 27 (2), бб 1-2. [https://doi.org/10.17848/1075-8445.27\(2\)-1](https://doi.org/10.17848/1075-8445.27(2)-1).

Бельчуг С, Горунеску Ф. Ақылды шешімдерді қолдау жүйелерінің қысқаша тарихы. Анықтамалық кітапхана. 2020. б 70. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14354-1_2.

Баррелл Л. Жасанды интеллект бізде ең нашар және ең жақсысын ашады. Mit Sloan менеджментіне шолу. 2019. <https://sloanreview.mit.edu/article/artificial-intelligence-brings-out-the-worst-and-the-best-in-us/>.

Капалди С. А, Допко Р. Л, Зеленски Дж. М. Табиғат пен бақыт арасындағы байланыс: мета-анализ// Психологиядағы шекаралар. 2014. б 5. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00976>.

Капалди С. А, Пассмор Х. А, Ишии Р, Чистопольская К. А, Вовинкель Д, Николаев Е. Л, Семикин Г.И. Табиғи сұлулықпен байланыс әл-ауқатпен байланысты болуы мүмкін, өйткені ол адамдарды табиғатпен байланыстырады: үш мәдениеттің дәлелі//Экопсихология. 2017. № 9 (4), бб 199-211. <https://doi.org/10.1089/eco.2017.0008>.

Де Гроот М, Дрентен М, Грут У. Т. Адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың қоғамдық көзқарасы және олардың экологиялық этика үшін маңызы//Экологиялық этика. 2011. бб 25-44. <https://doi.org/10.5840/enviarioethics.2011.314>.

Глисон Н. У. Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріндегі жоғары білім. Палграв Макмиллан. 2018. б 238. ISBN 978-981-13-0194-0. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-0194-0>.

Хамамура Т, Гейн С. Д, Паулхус Д. Л. Жауап беру стиліндегі мәдени айырмашылықтар: диалектикалық ойлаудың рөлі//Тұлға және жеке айырмашылықтар. 2008. № 44 (4), бб 932-942. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.10.034>.

Гармон-Джонс Е.Танымдық диссонанс және тәжірибелі теріс әсер: диссонанс жағымсыз салдарлар болмаса да, тәжірибелі теріс әсерді күшейтетіні туралы дәлелдер//Тұлға психологиясы және әлеуметтік психология жөніндегі бюллетень. 2000. № 26 (12), бб 1490-1501. <https://doi.org/10.1177/01461672002612004>.

Хеппнер П.П. Қолданбалы проблемаларды шешу мен қиындықтарды жеңудің тұжырымдамалануы мен өлшеуін кеңейту: кезеңдерден бастап өлшеулерге дейін, ұмытылған мәдени контекстке дейін//Американдық психолог. 2008. № 63 (8), бб 805–816. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.63.8.805>.

Мартин П, Браймер Е. Табиғатқа деген сүйіспеншілік пен мазасыздық арасындағы байланыс//Денсаулық психологиясы. 2016. № 21 (7), бб 1436-1445. <https://doi.org/10.1177/1359105314555169>.

Матраева А, Рыбакова М. В, Виниченко М. В, Осеев А. А, Ляпунова Н. В. Жоғары оқу орындарында студенттердің шығармашылығын дамыту: студенттер мен сарапшыларды бағалау//Білім беру зерттеулерінің әмбебап журналы. 2020. № 8 (1), бб 8-16. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080102>.

Нисбет Е. К, Зеленски Дж. М, Мерфи С. А. Бақыт біздің табиғатымызға тән: табиғатпен байланысты субъективті әл-ауқат факторы ретінде зерттеу//Бақытты зерттеу журналы. 2011. № 12 (2). бб 303-322. <https://doi.org/10.1007/s10902-010-9197-7>.

Осми О, Гилмор Р. О, Адольф К. Э. АвтоВиДев: адам дамуы саласындағы зерттеулерді жақсарту және жеделдету үшін компьютерлік көру жүйесі//Спрингер. 2020. бб 147-156. https://doi.org/10.1007/978-3-030-17798-0_14.

Озили П.К, Арун Т. Covid-19 екінші таралуы: әлемдік экономикаға әсері. 2020. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3562570>.

Пэн К., Нисбетт Р. Е. Мәдениет, диалектика және қарама-қайшылық туралы пайымдау//Американдық психолог. 1999. № 54 (9), бб 741-754. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.9.741>.

Пенпрейз Б.Э. Төртінші өнеркәсіптік революция және жоғары білім//Палграв Макмиллан. 2018. бб 207-229. https://doi.org/10.1007/978-981-13-0194-0_9.

Пун К.Т, Тен Ф, Вонг В. И, Чен З. Табиғат сауықтырған кезде: табиғаттың әсері остракизм мен агрессия арасындағы байланысты жеңілдетеді//Экологиялық психология. 2016. № 48. бб 159-168. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2016.10.002>.

Спенсер Д, Уильямс М. Пэн К. Өзгерістерді күтудегі мәдени айырмашылықтар және қарама-қайшылықтарға төзімділік: эмпирикалық зерттеулердің онжылдығы//Тұлға және әлеуметтік психологияға шолу. 2010. № 14 (3), бб 296-312. <https://doi.org/10.1177/108886831036291>.

Литература:

- Бартик Т. Д, Гершбейн Б. Коронавирус и экономика//Исследование занятости. 2020. № 27 (2), сс 1-2. [https://doi.org/10.17848/1075-8445.27\(2\)-1](https://doi.org/10.17848/1075-8445.27(2)-1).
- Бельчуг С, Горунеску Ф. Краткая история систем поддержки интеллектуальных решений. Справочная библиотека. 2020. с 70. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14354-1_2.
- Баррелл Л. Искусственный интеллект раскрывает в нас самое худшее и лучшее. Обзор Mit Sloan Management. 2019. <https://sloanreview.mit.edu/article/artificial-intelligence-brings-out-the-worst-and-the-best-in-us/>.
- Капальди С. А, Допко Р. Л, Зеленский Д. М. Связь природы и счастья: метаанализ//Границы в психологии. 2014. с 5. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00976>.
- Капальди С. А, Пассмор Х. А, Исии Р, Чистопольская К. А, Вовинкель Д, Николаев Е. Л, Семикин Г. И. Связь с природной красотой может быть связана с благополучием, так как она связывает людей с природой: свидетельство трех культур//Экопсихология. 2017. № 9 (4), сс 199-211. <https://doi.org/10.1089/eco.2017.0008>.
- Де Гроот М, Дрентен М, Грут У. Т. Общественное видение отношений человека и природы и их значение для экологической этики//Экологическая этика. 2011. сс 25-44. <https://doi.org/10.5840/enviroethics20113314>.
- Глисон Н. У. Высшее образование в эпоху Четвертой промышленной революции. Сингапур: Палграв Макмиллан. 2018. с 238. ISBN 978-981-13-0194-0. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-0194-0>.
- Хамамура Т, Гейн С. Д, Паулхус Д. Л. Культурные различия в стиле ответа: роль диалектического мышления//Личность и индивидуальные различия. 2008. № 44 (4), сс 932-942. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.10.034>.
- Гармон-Джонс Э. Когнитивный диссонанс и опытное негативное влияние: доказательства того, что диссонанс усиливает опытное негативное влияние, даже если оно не имеет негативных последствий//Бюллетень по психологии личности и социальной психологии. 2000. № 26 (12), сс 1490-1501. <https://doi.org/10.1177/01461672002612004>.
- Хеппнер П. П. Расширение концептуализации и измерения решения прикладных проблем и преодоления трудностей: от этапов к измерениям, к забытому культурному контексту//Американский психолог. 2008. № 63 (8), сс 805-816. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.63.8.805>.
- Мартин П, Браймер Е. Связь между любовью к природе и тревогой//Психологии здоровья. 2016. № 21 (7), сс 1436-1445. <https://doi.org/10.1177/1359105314555169>.
- Матраева А, Рыбакова М. В, Виниченко М. В, Осеев А. А, Ляпунова Н. В. Развитие творчества студентов в высших учебных заведениях: оценка студентов и экспертов//Универсальный журнал образовательных исследований. 2020. № 8 (1), сс 8-16. <https://doi.org/10.13189/ujer.2020.080102>.
- Нисбет Е. К, Зеленский Дж. М, Мерфи С. А. Счастье присуще нашей природе: исследование, связанное с природой как фактор субъективного благополучия//Исследования счастья. 2011. № 12 (2). ОП 303-322. <https://doi.org/10.1007/s10902-010-9197-7>.
- Осми О, Гилмор Р. О, Адольф К. Э. АвтоВидЕв: система компьютерного зрения для улучшения и ускорения исследований в области развития человека//Спрингер. 2020. ОП 147-156. https://doi.org/10.1007/978-3-030-17798-0_14.
- Озили П. К, Арун Т. Второе распространение Covid-19: влияние на мировую экономику. 2020. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3562570>.
- Пэн К, Нисбетт Р. Е. Суждение о культуре, диалектике и противоречии//Американский психолог. 1999. № 54 (9), С. 741-754. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.9.741>.
- Пенпрейз Б. Э. Четвертая промышленная революция и высшее образование//Палграв Макмиллан. 2018. сс 207-229. https://doi.org/10.1007/978-981-13-0194-0_9.
- Каламбур К. Т, Тен Ф, Вонг В. И, Чен З. Когда природа исцеляет: влияние природы облегчает связь между остракизмом и агрессией//Экологической психологии. 2016. № 48. сс 159-168. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2016.10.002>.
- Спенсер Д, Уильямс М, Пэн К. Культурные различия и устойчивость к противоречиям в ожидании изменений: десятилетие эмпирических исследований//Обзор личности и социальной психологии. 2010. № 14 (3), сс 296-312. <https://doi.org/10.1177/108886831036291>.

FTAMP 18.45.01

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-26>

Құрманбай Ұ.П.^{1*}, Ескендиров Н.Р.²

*Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан.¹*

Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.²

E-mail: ulzhan.kurmanbay@bk.ru, Naka_oner@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9069-3968, 0000-0003-4303-8685

ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНДАҒЫ БҮГІНГІ БАСҚАРУ ҮЛГІСІ

Аңдатпа. Бүгінгі таңда өнердің қай саласында болмасын менеджменттің маңыздылығы күшейіп келеді. Әлемдік өнертануда менеджмент пен маркетинг перспективалық құбылыс ретінде аса маңызды зерттеу тақырыбына айналып отыр. Соның ішінде әрдайым түрленіп отыратын театр өнері де заманауи басқару жүйесіне сәйкес даму жолына түсті. Бұл мақалада театр өнерін басқарудың ортақ әдістерін пайдалану мүмкіндігі зерттелген. Отандық театрда маркетингтік белсенділіктің бұрыннан болғандығы, оның қазақ театрының құрылуымен бірге дамып отырғаны қарастырылды. Нақтылап айтқанда, ұлттық драматургияны дамыту, репертуарлық саясатты күшейту, қойылымдардың көркемдік деңгейін жоғарлатып көрермендерді театрға тарту жұмыстары үздіксіз жүргізіліп келеді. Отандық театрды дамытудың өзіндік басқару жүйесі қалыптасып, қазіргі күнге дейін жалғасып жатқаны сарапқа салынды. Сонымен қоса, бүгінгі заман талабына сәйкес қазақ театр менеджерлерінің ұстанымдары мен тиімді әдістері салыстырмалы талданды. Заманауи мемлекеттік театрларды дамыту үшін кәсіби басқару жүйесін енгізу қажеттігі мен театр қызметінің ерекшеліктеріне байланысты ортақ басқару әдістерін жаңарту керектігі сараланды. Театрларда нақты жобаларды қамтамасыз ету мақсатында жұмыс істей алатын кәсіби менеджерлердің болмауынан қазақ театр өнерінің бүгінгі әлемдік театр үрдісіне ілесе алау себептері де анықталды. Сондықтан да, театр қызметін жоспарлау оның даму мақсаттарын, міндеттері мен оларды жүзеге асыру құралдарын жетілдіру қажеттігі алға тартылды. Шығармашылық өнімді тиімді сату мақсатында алдын ала маркетингтік жұмысты жандандыру, шығармашылық ұйымдастыру жұмыстарын бекіту, қаржыландыру көздерін іздеу, спектакль жарнамасын жасауды күшейту, театрға көрермендер тарту мәселелерімен тікелей театр менеджерлері айналыспайынша театр жұмысының алға баспайтынына теориялық талдау жасалды.

Кілт сөздер: театр, театр менеджері, маркетинг, спектакль, жүйе, маман.

Кіріспе. Театр – көрермендердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру және қалыптастыру, адамды адамгершілік, ақыл-ой және көркемдік жағынан жетілдіре алатын мәдениет орны. Күн сайын қарыштап дамып отырған заманмен бірге театр өнері де түрленіп, дамып келеді. Театр дамуының қазіргі кезеңі театр жобасын жоспарлау мен басқарудың жаңа формасын талап етеді. Бұл мемлекеттік және жеке театрларда шығармашылық, материалдық қойылым кешенін оңтайландыру үшін маңызды.

Көрерменнің аздығы, актерлердің айлығының кешіктірілуі, сыйақылардың аздығы немесе мүлдем болмауы, қойылым жайлы теріс пікірлер – мұның барлығы театр маркетингінің құралдарын дұрыс пайдаланбаудың нәтижесі екендігі белгілі. Өмірдегі барлық жаңа құбылыстың өз бастаулары бар. Қазақ театры үшін маркетинг ХХІ ғасырдың басқару технологиясы ретінде біздің тәжірибемізге енді ғана келе жатқан іргелі жаңалық деп айта аламыз. Бірақ отандық театрда маркетингтік белсенділік әрқашан болды, ол қазақ театрының құрылуымен бірге дамып отырды. Себебі,

кез келген басшының театр басқаруда өз ұстанымдары мен саясаты болады. Тарих парактарынан білетініміз кәсіби деңгейге ұмтылған қазақ театры әр кезеңде де ерекше стратегияны талап етті. Қазақ драматургиясын, көрермендерін қалыптастыруға, репертуарлық саясатты қолға алуға тырысты, әр театр өзіндік баға саясатын жүргізді және осы сынды өзге де жұмыстар әлі күнге дейін бірізділігін сақтап, өзектілігін жоғалтпай келеді. Қалыптасқан отандық әдістерді зерттей келе, осы уақытқа дейін сақталған ортақ жүйені менгерудің маңызын түсінеміз.

Материалдар мен әдістер. Театрға маркетинг бөлімінің қажеттігі туралы ресейлік ғалым Елена Левшина: «В театральном деле нельзя не заниматься маркетингом. Сколько существует театр, столько существуют различные формы маркетинга, только раньше мы этот термин не употребляли. И сегодня дело не в том, что надо заняться маркетингом, а в том, чтобы выстроить маркетинговую работу в систему и сделать ее эффективной», – деп ойын білдірген (Левшина, 2008: 345). Яғни, осы пікірге жүгінсек театр менеджменті тұрғысынан театр басшылығының міндеті: көрермен жинау, жарнамалық және маркетингтік шығындарды азайту, театрдың фестивальдерге қатысу мүмкіндігін арттыру, билеттерді тиімдірек бөлу және көрермендермен тұрақты байланыс ұстау болып табылады.

Менеджмент – жалпы және ерекше белгілері бар адам қызметінің түрі. Ортақ белгілер өркениеттің даму кезеңдерін, ғылыми-техникалық прогрестің деңгейін көрсетеді және әртүрлі ғылыми көзқарастарда сипатталады. Ерекше белгілер ұлттық-тарихи ерекшеліктерді, географиялық жағдайларды, әлеуметтік-экономикалық қатынастар деңгейін, мәдениетті көрсетеді. Сондықтан жалпы менеджмент ұғымы ғана емес, сонымен бірге американдық, жапондық, ресейлік сынды басқару модельдерінің бар екендігін түсінуіміз қажет. «The process of cultural management establishes the formal boundaries of creative activity, its directions and priorities, determines the degree of influence of various social subjects on the processes taking place in the cultural life of society, and affects relationship of participants in the cultural process», - деп мәдениет менеджментіне сипаттама берілген (Имае, Қалибаева, 2021: 111). Демек, мәдениетті басқару процесі оны бағыттары мен басымдықтарын белгілеп, қоғамның мәдени өмірінде болып жатқан процестерге әртүрлі әлеуметтік субъектілердің әсер ету дәрежесін анықтайтынын және мәдени процеске қатысушылардың қарым-қатынасына әсер ететіндігін ескеру қажет. Театр әлемі де дәл сол секілді қоршаған ортаға байланысты басқаруды талап етеді.

Қазақстан театр өнерін дамытуда көршілес Ресей мемлекетінің әдістеріне жүгініп отырды. Мақаланың жазылу барысында ресейлік ғалымдарға басымдық беріліп, шығармашылықты ұйымдастырудың теориялық және әдістемелік аспектілері, театр ұйымдарының қызметі Г.Г.Дадамян, Е.А.Левшина, А.Князева, И.Овчинников, С. Аффельбаум, Е.Симурзина, А.Ю.Фокин сынды және т.б. ғалымдардың еңбектері жан-жақты қамтылған.

Қазақстандық театр менеджерлерінің бүгінгі белсенді әрі кәсіби шығармашылық қызметін белгілі театртанушы С.Д. Қабдиева былайша бағалаған: «Театры есть в крупных городах и во всех областных центрах. Большинство из них находится в подчинении местных акиматов. Коллективы все разные, однако у них много схожих проблем, решение которых зависит от профессионализма руководства. В настоящее

время именно директора театров представляют наиболее активную, профессиональную, креативную когорту в театральном сообществе страны» (Кабдиева, 2021: 85). Зерттеу жұмысында театртанушы атап көрсеткен Я.В. Горельников – Ф.М. Достоевский атындағы мемлекеттік орыс драма театрының директоры (Семей қ.), Е.Т. Жусасбек – М. Әуезов атындағы Қазақ Ұлттық академиялық драма театрының директоры (Алматы қ.), Ю.А. Якушев – М.Лермонтов атындағы Ұлттық академиялық орыс драма театрының директоры (Алматы қ.), В.В. Дроздецкий – Теміртау балалар мен жасөспірімдер театрының директоры, Б.С. Бахтыгереев – Ақмола облыстық орыс драма театрының директоры (Көкшетау қ.), А.Ж. Жаудыр – Қ. Қуанышбаев атындағы академиялық қазақ музыкалық драма театрының директоры (Нұрсұлтан қ.), Т.Қ. Есеналиев – Ғ. Мүсірепов атындағы академиялық жасөспірімдер мен балалар театр директорының (Алматы қ.) еңбектерін үлгіге аламыз. Басты нысанға айналған менеджерлерден сұхбат алынып, бүгінгі күнге дейінгі мақалалары, ой-тұжырымдары талқыланды.

Зерттеу нәтижесі. Бүгінгі таңда сахна өнерінің жаңа буындарын қалыптастыру – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақ театрының әлемдік театр көшіне ілесе алмауының себебі арт-менеджменттің жолға қойылмауы деп айта аламыз. Қазіргі заманғы отандық театр өзгеріп отырған әлеуметтік шындық жағдайында мәдени үрдістің дамуына ықпал ете алатын жаңа күштердің пайда болуын талап етеді. Сарапшылар ең алдымен өндірушілер институтын осы күштерге жатқызады. Перспективалық құбылыс ретінде өндіріс қызықты және маңызды зерттеу тақырыбына айналып отыр. Зерттеу нысанына алынған отандық театр менеджменті туралы баспасөз беттерінде бірер мақала жарық көргені болмаса, ғылыми тұрғыда арнайы қарастырылмаған.

Талқылануы. Бір қарағанда театр әлемі таңғажайып және асқақ болып көрінеді. Алайда репертуарлық театрдың жұмысы елеулі басқарушылық күш-жігерді талап етеді. Эстетикалық бағдарламаны жүзеге асыру, шығармашылық ұжымды басқару және қаржыландыру мәселелерімен айналысу сынды ерекше талаптар қояды. Британдық тарихшы және өнер теоретигі Эрнст Гомбрих: «өнерді қабылдай алу үшін мазмұн ерекшеліктеріне және жасырын «әуеніне» бойлап ене алатындай анық әрі ашық сана қажет. Ең алдымен, жалпылама және таптаурын үлгілермен толтырып тастамаған жөн», – дейді (Гомбрих, 2019: 36). Ғалымның бұл тұжырымымен келісе келе, осы ерекше нәзік өнер түрінде басқарушының да міндеттері орасан зор екенін айтқымыз келеді.

Өнер алғышарттары жайлы: «Art is a mirror in which a person sees him/herself as reflected in the environment, to say more exactly, sees his/her image in the worldview», – делінген (Маамиров, Халықов, Нұрпейіс, 2015: 201). Демек өнер адам бейнесі болса, оны басқарушы – заманауи театр менеджері талғампаз, сезімтал және білімді адам болуы керек. Оның бейімділігі мен білімі театрдың көркемдік ерекшелігін іздеуге, тануға және дамытуға мүмкіндік береді. Бұл адамнан бастамашы болуды талап етеді. Өнердегі жаңа басқару осындай қасиеттермен қамтамасыз етілмесе қаржылық және жарнамалық технологиялар ешқандай құндылыққа ие болмауы мүмкін. Бүгінгі қазақ театры да өз өркендеу жолында заман талабына сай, кәсіби менеджерлерді талап

етіп отыр. «Исходя из запросов общества появилась потребность в наличии профессиональных кадров, которые будут уметь и знать как выстраивать работу в сфере искусства с точки зрения коммерческой деятельности. Практика показывает, что не все выпускники, освоившие специальность «Арт-менеджмент» ведут трудовую деятельность в этой области», – деген (Кешубаева, 2022: 98). Бұдан «Арт-менеджмент» мамандығын бітірген тұлғалардың дені өз мамандықтарымен айналыспайдығын байқау қиын емес. Осыған қарамастан елімізде тәжірибе арқылы қалыптасып, театрды кәсіби басқарып келе жатқан мамандар да жоқ емес. ГИТИС – Ресей театр өнері институтының «Библиотека театрального продюсера» зерттеу жобасында И.А. Овчинников: «сегодня маркетинг – это не однозначный свод жестких правил и проверенных рецептов. Маркетинг – одна из немногих областей, где современному продюсеру пригодятся вкус и творческое мышление, потому что он требует нестандартных подходов. Существует три уровня маркетингового подхода.

1. Внимательно изучить, как продвигают свои продукты ваши коллеги и конкуренты, выявить самые эффективные методы, повторить за ними.

2. Задуматься, как в вашем случае сделать эти методы коллег и конкурентов эффективнее, и добиться этого.

3. Придумать новые методы, которых нет у ваших коллег и конкурентов. И вот это самое интересное и самое эффективное: тот, кто запрыгивает на первый поезд, доедет гораздо быстрее, тем те, кто опоздает с посадкой», – деп талдау жасаған (Овчинников, 2020: 56).

Қазіргі Қазақстан театр ұйымдарына: репертуарлық театрлар, театр фестивальдері және тәуелсіз театр аландары кіреді. Қазақ театры құрылған күннен бастап, бірінші типті театр ұйымы әрқашан мемлекеттің қолдауымен өмір сүріп, қаржыландыруына тәуелді болып келеді. Репертуарлық театр экономикалық дамудың бірнеше кезеңдерін бастан өткеріп, әртүрлі сипат алады. Мемлекеттің қолдауынсыз театрды сәтті басқарудың бірнеше-саран мысалдары бар. И.А.Овчинников бөліскен алғашқы әдіс бойынша әріптестер мен бәсекелестер өз өнімдерін қалай жылжытатынын мұқият зерделеп, ең тиімді әдістерді анықтап, Қазақстандағы білікті басшылардың ұтымды жүйесін жіктейік.

2017-2022 жылдар аралығында Алматы Мемлекеттік қуыршақ театрын басқарып, оны жаңа қырынан таныта алған және сол еңбегі үшін «Сахнагер» Ұлттық театр сыйлығы бойынша «Үздік театр менеджері» атанған Т.Қ. Есеналиевтің жұмыс жасау тәсілі бүгінгі театр менеджерлеріне қойылып отырған талаптарға толығымен жауап береді. Ол біріншіден, қуыршақ театрының жазғы демалысқа бармай жұмыс жасауының тиімділігін іс жүзінде көрсетті. Өйткені, жазда Алматыға шеттен қонақтар келіп, балалар лагерьге келгенде баратын мәдени орындар ашық болуы керек. Театр – қызмет көрсету орталығы болып табылады. Сондықтан мереке-демалысқа қарамай, көрермен үшін жұмыс істеуге міндетті екенін көрсетті. Екіншіден, әр қызметкер өз жұмысына лайықты қаражат алуы тиіс екенін жұмыс барысында дәлелдеді. Актер бір күнде үш мәрте спектакльде ойнаса, сол секілді күніне үш мәрте гример грим жасап, бақылаушы көрермендерді күтіп алып, еден жуылатынын да қатаң ескерді.

Үшіншіден, ролі жоқ актерлерге мүмкіндік беруге, жұмыспен қамтамасыз етуге күш жұмсады. Олардың режиссер таңдауына ілікпеу себебін анықтады. Қуыршақ

театрында бір күнде бірнеше қойылым ойналатындықтан, әр спектакльге екінші құрам енгізіп, бос жүрген актерлердің санын азайтты.

Төртіншіден, қуыршақ театры әр наурызда арбатта, Alatau creative hub сынды орындарда өнер көрсету арқылы өз өнерлерін кеңінен насихаттап, жарнама-лап отырды. Т. Есеналиев жарнама жұмыстарына, оның сауаттылығына қатты көңіл бөлді. Соның игі нәтижесі өз жемісін беріп, биылғы жылы БАҚ жұмыстары бойынша Халықаралық театр сыншылары бірлестігінің «Сыншылар жүлдесін» алды. Бесіншіден, ол театрға білікті өнертанушы, театртанушы мамандарды жұмысқа алды. Спектакльдің кезекшілігіне театр сыншыларын қойды. Әр апта сайын қойылымдардың қалай ойналғаны туралы талдаулар жасалып отырды. Бұл спектакльдердің көркемдік сапасының жақсаруына игі әсерін тигізді. Театрдың барлық премьераларына театртанушыларды арнайы шақырып, сыни-пікірлерін тыңдауды жолға қойды. Театр директоры Т.Есеналиевтің менеджерлік қабілетінің мықтылығының арқасында қуыршақ театры алыс-жақын шетелдерге шығып, бірнеше мәрте Халықаралық театр фестивальдерінен жүлделі орындарды иеленіп қайтты.

Қазақстандағы бірқатар театрлар осындай нақты жоспарларымен, өз ерекшеліктерімен көзге түсіп жүр. Кәсіби арт-менеджерлердің жұмысын театр директорлары атқарып келеді. Тіпті, Халықаралық, Республикалық театр фестивальдерін ұйымдастыру және өткізу жұмыстарына да өз қолдарына ала бастады. Қ. Қуанышбаев атындағы академиялық қазақ музыкалық драма театрының директоры А.Ж. Жаудыр «елімізде өтіп жатқан фестивальдарды жүйелендіру. Байқаудың қазылар алқасын ең алдымен тек сыншылардан құрап, актер, режиссерлер құрметті қонақ ретінде қатысса дұрыс болар еді. Өйткені актер актерді, режиссер режиссерді сынағаны жөн емес. Көңілжықпастық, номинацияларды қатысушыларға бөліп беру, ұйымдастырып отырған облысқа бас жүлде беру, ережеде көзделмеген номинацияны аяқ астынан ойлап табу секілді көңілге қаяу түсіретін нәрселерден құтылсақ дейміз», – деп бұл мәселені өзінің «Халің қалай, театрым?!» мақаласында көтеріп кеткен болатын (Жаудыр, 2021). Шынымен де, театр фестивальдеріне театр сыншыларының қазылар алқасының мүшелігіне шақырылмауы, үлкен олқылықтарға жол беріп отыр. Бұл туралы театр сыншысы Б.Нұрпейіс: «Бүгінгі таңда қазақ театрының әлемдік мәдени кеңістікте бәсекелестік деңгейіне жету үшін әлі талай жұмыс істеу керектігін елімізде өтіп жатқан театр фестивальдері дәлелдеп отыр. Біз әлемдік театр кеңістігіне еркін шығу үшін міндетті түрде біріншіден: фестивальдің ұйымдастырушылық-менеджерлік негізін күшейтуді, екіншіден, фестиваль критерийін жасауға театртанушыларды қосуды, үшіншіден, фестивальге қатыстырылатын спектакльдерді іріктеуді кем дегенде бір жыл бұрын бастауды жолға алу керекпіз», – деп нақты жазған (Нұрпейіс, 2022). Отандық театрда осындай айтылып, жазылып жүрген, алайда сан жылдардан бері күрмеуі шешілмеген мәселелер көп. Солардың бірін еліміздегі алғашқы БТ – бизнес театрының негізін қалаушы әрі директоры Айгүл Сұлтанбекова: «театрдың дамуы - негізгі білімнен бастау алады. Қазіргі жағдайда өнерге қатысты оқу орындары (Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Қазақ ұлттық өнер университеті), мәдениет және өнер мекемелері, Мәдениет және спорт министрлігі күш біріктіруіміз қажет. Сапалы мамандарды тәрбиелемей, біз өз бойымыздан жоғары секіре алмай-

мыз. Кәсіби шеберлік жолын сақтасақ, мамандықтың этикасы мен беделін сақтай аламыз», – деп мәселенің түпкі өзегін қозғады (Сұлтанбекова, 2022). Белгілі театртанушы А.О.Мұқан: «Біздің театр өнеріне сансыз, сапасыз шұбырған бакалаврлар емес, сахнада өзіндік із тастайтын талантты өнерпаздар керек. Оларға білім беру, тәрбиелеу, кәсіби біліктілігін көтеру, көрермен көзайымы болар қойылымдарымен танылуына жағдай жасау секілді ұзақ жолда үздіксіз баптайтын, шығармашылығын ұштайтын жан-жақты қамқорлық қажет-ақ» – деп айтқанындай, бізге кәсіби мамандар қажет (Мұқан, 2015: 218). Бұл да қанша жылдан бері көтеріліп, шешімін таппай келе жатқан мәселе екені сөзсіз. Десек те мәселенің бастауына кішкене болса назар аударсақ. Себебі, спектакль болмай тұрып, спектакль билеттерін өткізу жайлы әңгіме қозғай алмаймыз. Қазір айтылып, жазылып жүрген мәселелермен күресу арқылы, қазақ театр өнерінің келешегін жасауға мүмкіндік жасалар еді. Өз тарихымыз бен мәдениетімізге, көрермендерімізге сай дұрыс басқару жүйесіне, отандық үзік менеджерлер жұмысына назар аударуға тиіспіз.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазіргі заманғы мемлекеттік театрларды дамыту үшін кәсіби басқару жүйесін енгізу қажет. Театр қызметінің ерекшеліктеріне байланысты ортақ басқару әдістерін жаңарту керек. Театр әлеуетінің артуына мыналар әсер ете алады:

- театрларда нақты жобаларды қамтамасыз ету мақсатында жұмыс істей алатын кәсіби менеджерлердің болуы;

- театр қызметін жоспарлау - оның даму мақсаттарын, міндеттері мен оларды жүзеге асыру құралдарын жетілдіру;

- шығармашылық өнімді тиімді сату мақсатында алдын ала маркетингтік жұмысты жандандыру;

- шығармашылық ұйымдастыру жұмыстарын бекіту, қаржыландыру көздерін іздеу;

- спектакль жарнамасын жасауды күшейту, театрға көрермендер тарту.

Дәл қазіргі заманғы басқару тәсілдерінің көмегімен нарықтық экономика жағдайында қазақ театрының шығармашылық әлеуетін жақсартуға болады.

Қурманбай У.П.¹, Ескендіров Н.Р.²

Казахская национальная академия искусств им. Т. К. Жургенова,

Алматы, Казахстан.¹

Казахский национальный университет искусств, Нур-Султан, Казахстан.²

E-mail: ulzhan.kurmanbay@bk.ru, Naka_oner@mail.ru

Orcid ID: 0000-0002-9069-3968, 0000-0003-4303-8685

Нынешняя модель управления в казахском театре

Аннотация: В нынешние дни актуальность правильного менеджмента усиливается в каждом из видов искусства. В мировом искусствоведении менеджмент и маркетинг является важным и перспективным предметом для исследователей. В том числе и постоянно трансформирующиеся театральное искусство в соответствии с современной системой управления. В данной статье исследованы возможности использования общих методов управления театральным искусством. Было рассмотрено, что в отечественных театрах маркетинговая активность существовала давно и она развивалась вместе с появлением казахского театра. Непрерывно ведутся работы по развитию национальной драматургии,

улучшению репертуарной политики, повышению художественного уровня постановок и привлечению больше зрителей в театр. В статье было отмечено, что система управления развитием отечественного театра сложилась давно и продолжается до настоящего времени. Кроме того, мы провели сравнительный анализ позиций и эффективных методов управления менеджеров театральной сфере в соответствии с современными требованиями. Разобраны способы внедрение необходимых для развития современных государственных театров систем профессионального управления и обновления общих методов управления в зависимости от особенностей театральной деятельности. Выявлены причины трудности для казахских театров следовать современным мировым тенденциям из-за отсутствия профессиональных менеджеров, способных работать с конкретными проектами. Была выдвинута, что для эффективного планирования деятельности театра необходимо совершенствовать цели, задач, средств реализации его развития. В целях эффективной реализации творческого продукта проведен теоретический анализ. Работа театра не будет продвигаться результативно без непосредственного участия театральных менеджеров в вопросах предварительной маркетинговой работы, организации творческих работ, поиска источников финансирования, усиления создания рекламы спектаклей и привлечения зрителей в театр.

Ключевые слова: Театр, театральный менеджер, маркетинг, спектакль, система, специалист, анализ.

Kurmanbay U.P.¹, Eskendirov N.R.²

*T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan.¹*

Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan.²

E-mail: ulzhan.kurmanbay@bk.ru, Naka_oner@mail.ru

Orcid ID: 0000-0002-9069-3968, 0000-0003-4303-8685

The current management model in the kazakh theater

Annotation: Nowadays, the relevance of proper management is enhanced in each of the art forms. In the world of art studies, management and marketing is an important and promising subject for researchers. Including the constantly transforming theatrical art in accordance with the modern management system. In this article, the possibilities of using general methods of management of theatrical art are investigated. It was considered that marketing activity existed in the domestic theater for a long time and it developed together with the development of the Kazakh theater. Currently, lots of works are being carried out constantly on the development of national dramaturgy, strengthening the repertoire policy, increasing the artistic level of plays and attracting the audience to the theater. In this article it was noted that the development of the domestic theater has already developed its own management system and it still continues to function. Also we have conducted a comparative analysis of the principles and effective methods of the Kazakh Theater managers in accordance with modern requirements. The ways of introducing the necessary professional management systems for the growth of modern state theaters and the possibilities of updating general management methods depending on the characteristics of theatrical activity are discussed. The reasons of difficulties for Kazakh theaters to follow modern world trends due to the lack of professional managers who are capable to work with specific projects are revealed. It was clarified that for effective planning of the theater's activities it is necessary to improve the goals, objectives, and means of implementing its development. In order to effectively implement the creative product, a theoretical analysis was carried out. The work of the theater will not be effective without the participation of theater managers in matters of preliminary marketing, organization of creative works, search for sources of financing, strengthening advertisement of performances and attracting new viewers.

Keywords: theater, theater manager, marketing, performance, system, specialist, analysis.

Информация об авторах:

Курманбай Улжан Пердебековна, магистрант Казахской национальной академии искусств имени Т.Жургуенова, факультет «Искусствоведение», 2-курс. Алматы, Казахстан. E-mail: ulzhan.kurmanbay@bk.ru, Orcid ID: 0000-0002-9069-3968

Ескендилов Нартай Рамазанович, PhD доктор, доцент Казахского национального университета искусств, Нур-Султан, Казахстан. E-mail: Naka_oner@mail.ru, Orcid ID: 0000-0003-4303-8685

Әдебиеттер:

Гомбрих Э. Өнер тарихы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 680 б. ISBN 978-601-7943-33-2

Жаудыр А.Ж. Халің қалай, театрым?! URL: <https://egemen.kz/article/295834-khalinh-qalay-teatrym!>

Имае Ә., Қалибаева А. Мәдениет менеджменті Қазақстан өнерінің жетістіктері призмасы арқылы. // Орталық Азия өнертану журналы – №7 (4). – 2021. – 104-122 б. URL: <https://doi.org/10.47940/cajas.v6i4.492>

Кабдиева С.Д. Теарт-Көкше фестивалі және оның қозғалыс траекториясы // «Қазіргі сахналық және экрандық өнердегі ұлттық құндылықтардың трансформациялануы» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Print Express баспасы, 2021. – 85-95 б. ISBN 978-601-265-397-7

Кешубаева Е.Д. Заманауи арт-менеджмент жағдайындағы классикалық музыка: мәселелері мен болашағы // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Креативті кеңістіктегі жастардың шығармашылық бірлестіктері: стратегиялар, білім беру ортасы, іске асыру тетіктері» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Алматы: Т.Қ.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, 2022 – 85-95 б.

Князева А.Е., Овчинников И.А., Апфельбаум С.М., Симур зи на Е.Н., Фокин А.И. Спектакль маркетингі: жарнама және жылжыту, билеттер сату, премьераны ұйымдастыру. («Театр продюсерінің кітапханасы» сериясынан). – М.: Ресей театр өнері институты – ГИТИС, 2020. – 192 б. ISBN 978-5-91328-274-3 Курманбай Ұ.П. жеке мұрағатынан. Сұлтанбекова А. мен Курманбай Ұ.П. сұхбаты.

Левшина Е.А. Ғасырлар тоғысындағы театр ісінің шежіресі. 1975-2005. – Санкт-Петербург: «Балтық маусымдары», 2008. – 464 б. ISBN 978-5-903368-17-4

Мұқан А.О. Театр туралы толғамдар. Зерттеулер және мақалалар – Алматы: ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК баспасы, 2015. – 358 б. - ISBN 978-601-23-061-1

Мамиров А., Халықов Қ., Нұрпейіс Б. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ театрларының этникалық-мәдени даму аспектілері: Адам тұрмысының мәселелері // Фольклор (Эстония). № 62 – 2015. - 201-224 б. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57015618500>

Нұрпейіс Б.К. «Сын - шын болсын!» URL: <http://madeniportal.kz/article/6951>

Литература:

Гомбрих Э. История искусства. – Алматы: Национальное бюро переводов, 2019. – 680 с. ISBN 978-601-7943-33-2

Жаудыр А.Ж. Как дела, мой театр?! URL: <https://egemen.kz/article/295834-khalinh-qalay-teatrym!>

Имае А., Қалибаева А. Менеджмент культуры сквозь призму достижений Казахстанского искусства. // Центрально-азиатский журнал искусствоведения – №7 (4). – 2021. – С. 104-122.

Кабдиева С.Д. Фестиваль Теарт-Көкше и траектория его движения // Материалы международной научно-теоретической конференции «Трансформация национальных ценностей в современном сценическом и экранном искусстве». – Алматы: Издательство «Принт Экспресс», 2021. – С.85-95. ISBN 978-601-265-397-7

Кешубаева Е.Д. Классическая музыка в условиях современного арт-менеджмента: проблемы и перспективы // «Молодежные творческие объединения в креативном пространстве: стратегии, образовательная среда, механизмы реализации», сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан. – Алматы: КазНАИ имени Т.К. Жүргенова, 2022. – С.85-95

Князева А.Е., Овчинников И.А., Апфельбаум С.М., Симур зи на Е.Н., Фокин А.И. Маркетинг спектакля: реклама и продвижение, продажа билетов, организация премьеры. (Серия «Библиотека театрального продюсера»). – М.: Российский институт театрального искусства – ГИТИС, 2020. – 192 с. ISBN 978-5-91328-274-3

Из личного архива Курманбай У.П. Султанбекова А. и Курманбай У.П. интервью.

Левшина Е.А. Летопись театрального дела рубежа веков. 1975-2005. – Санкт-Петербург: «Балтийские сезоны», 2008. – 464 с. ISBN 978-5-903368-17-4

Мамиров А., Халықов Қ., Нұрпейіс Б. Этнические и культурные аспекты в развитии Казахских театров в период независимости: Проблемы человеческого существования. // Фольклор (Эстония). № 62 – 2015. – 201-224 с. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57015618500>

Муқан А.О. Мысли о театре. Исследования и статьи – Алматы: Изд-во РГП «Ғылым ордасы» ҚН МОН РК, 2015. – 358 с. – ISBN 978-601-23-061-1

Нурпеис Б.К. Пусть критика будет правдой! URL: <http://madeniportal.kz/article/6951> .

References:

Gombrich E. (2019) History of Art. - Almaty: National Translation Bureau - 680 p. - ISBN 978-601-7943-33-2 (in Kaz)

Zhaudyr A.J. (2021). How are you, my theater ?! URL: <https://egemen.kz/article/295834-khalinh-qalay-teatrym!> (in Kaz)

Imayo A., Kalibayeva A. (2021) Culture management through prism achievements of Kazakhstan art // Central Asian Journal of art Studies – No.7 (4). – 2021. – P. 104-122. (in Eng.)

Kabdieva S.D. (2021). Festival Teart-Kokshe and the trajectory of its movement // Materials of the international scientific-theoretical conference «Transformation of national values in modern stage and screen art.» - Almaty: Print Express Publishing House - P.85-95 - ISBN 978-601-265-397-7 (in Russ)

Keshubaeva E.D. Classical music in the conditions of modern art management: problems and perspectives // Proceedings of the International Academic–Practical Conference «Youth Creative Associations in the Creative Space: Strategies, Educational Environment, Implementation Mechanisms» dedicated to the 30th Anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan, Almaty: KazNAI named after T.K. Zhurgenova - P.85-95 (in Russ)

Kniyazeva A.E., Ovchinnikov I.A., Apfelbaum S.M., Simurzina E.N., Fokin A.И. (2020). Marketing performances: advertising and promotion, ticket sales, organization of premieres. (Series «Theatrical producer's library») - М.: Russian Institute of Theater Arts – GITIS - 192 p. - ISBN 978-5-91328-274-3 (in Russ)

Kurmanbay U.P. from the personal archive. Sultanbekova A. and Kurmanbay U.P. interview. (in Kaz, Russ)

Levshina E.A. (2008) Chronicle of theatrical affairs of the turn of the century. 1975-2005. - St. Petersburg: «Baltic Seasons». - 464 p. - ISBN 978-5-903368-17-4 (in Russ)

Mayemirov A., Khalykov K., Nurpeis B. (2015) Ethnic and cultural aspects in the development of Kazakh theatres during the independence period: The problems of human existence // Folklore (Estonia). – No.62 – P. 201-224 (in Eng.) <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57015618500>

Mukan A.O. (2015). Thoughts about the theater. Research and articles - Almaty: Publishing House of RSE «Gylym Ordasy» of the SC MES RK. – 358 p. - ISBN 978-601-23-061-1 (in kaz)

Nurpeis B.K. (2022). Let the criticism be true! URL: <http://madeniportal.kz/article/6951> . (in Kaz)

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Басуға 23.06.2022 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100½. Офсеттік басылым.
19,81 баспа табақ. Таралымы 500 дана.